

Національний педагогічний університет
імені М.П.Драгоманова

Українська Академія Наук

Тілея

Науковий вісник

Збірник наукових праць

- Історичні науки
- Філософські науки
- Політичні науки

Випуск 18

Київ – 2009

Збірник засновано 2004 року

Фахове видання з історичних, філософських та політичних наук затверджено постановою Президії ВАК України від 14 вересня 2006 року № 1-05/8 (доповнення до переліку № 18, Бюлетень ВАК України № 10, 2006)

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації серія КВ № 11192-72 ПР від 5 травня 2006 р.

Редакційна колегія:

З історичних наук:

- Андрусишин Б.І.**, доктор історичних наук, професор
Войцехівська І.Н., доктор історичних наук, професор
Гончар Б.М., доктор історичних наук, професор
Колесник В.Ф., доктор історичних наук, професор
Котляр Ю.В., доктор історичних наук, професор
Кривошея В.В., доктор історичних наук, академік
Української академії наук (відповідальний секретар)
Михайлюк В.П., доктор історичних наук, професор
Нестуля О.О., доктор історичних наук, професор,
академік Української академії наук
Солдатенко В.Ф., доктор історичних наук, професор,
член-кореспондент Національної академії наук України
Сушко О.О., доктор історичних наук, професор
Макарчук С.С., кандидат історичних наук, доцент
Фіров П.Т., кандидат історичних наук, доцент (відповідальний секретар)

З філософських наук:

- Андрущенко В.П.**, доктор філософських наук, професор,
член-кореспондент Національної академії наук України,
академік Академії педагогічних наук України
Бех В.П., доктор філософських наук, професор,
академік Академії політичних наук
Вашкевич В.М., доктор філософських наук, академік
Української академії наук (головний редактор)
Волинка Г.І., доктор філософських наук, професор
Гавеля В.Л., доктор філософських наук, професор
Закович М.М., доктор філософських наук, професор
Михальченко М.І., доктор філософських наук, професор,
член - кореспондент Національної академії наук України
Оніпко О.Ф., доктор технічних наук, академік Української академії наук
Акопян В.Г., кандидат філософських наук, академік Української академії наук
Хімченко О.Г., кандидат філософських наук, професор, член - кореспондент
Української академії наук

З політичних наук:

- Бабкіна О.В.**, доктор політичних наук, професор
Балабанов К.В., доктор політичних наук, професор
Бидзюра І.П., доктор політичних наук, професор
Іванов М.С., доктор політичних наук, професор
Картунов О.В., доктор політичних наук, професор, академік Академії політичних наук
Котигоренко В.О., доктор політичних наук, член - кореспондент Академії політичних наук
Оніщенко І.Г., доктор політичних наук, професор
Римаренко С.Ю., доктор політичних наук, професор
Шаповал Ю.І., доктор історичних наук, професор,
академік Академії політичних наук
Шкляр Л.Є., доктор політичних наук, професор
Оніщенко І.Г., доктор політичних наук, професор
Римаренко С.Ю., доктор політичних наук, професор
Шаповал Ю.І., доктор історичних наук, професор,
академік Академії політичних наук
Шкляр Л.Є., доктор політичних наук, професор Української академії наук

Гілея* (науковий вісник): Збірник наукових праць / Гол. ред. В.М. Вашкевич. – К., 2009. – Вип. 18. – 408 с.

Друкується за рішенням:

**Вченої ради Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова
(протокол № 5 від 29 січня 2009 р.); Президії Української Академії Наук
(протокол № 09-01-30 від 30 січня 2009 р.)**

Концепція збірника базується на багатоплановому науковому висвітленні проблем інформаційної цивілізації, що формується. Основні рубрики охоплюють галузі історії, теорії та практики політології, філософії. Розрахований на фахівців гуманітарних та соціально-політичних наук.

* Гілея — в стародавні часи територія лісової Скіфії між Борисфеном (Дніпром) і Гіланісом (Південним Бугом). Рештки цієї «лісової квітки» залишилися до теперішнього часу на території Миколаївської та Херсонської областей.
(Докладніше див.: Геродот. Історія. IV.16-25).

© Редакційна колегія, 2009

© Авторі статей, 2009

© Національний педагогічний університет імені М.П.Драгоманова, 2009

© Українська академія наук, 2009

ВІДДІЛЕННЯ РЕДАКЦІЇ
Збірника наукових праць «Гілея (науковий вісник)»

ВІННИЦЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ

(Інститут історії, етнології і права Вінницького державного педагогічного університету імені М. Коцюбинського, м. Вінниця)
завідувач Степанчук Ю.С., кандидат історичних наук
E-mail: ijep@inbox.ru

ЗАПОРІЗЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ

(Запорізький національний університет, м. Запоріжжя)
завідувач Нестеренко Л.О., кандидат історичних наук, доцент;
координатор Штейнле О.Ф., аспірант
E-mail: nezumi@ukr.net або a-shteinle@rambler.ru

ІВАНО-ФРАНКІВСЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ

(Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, м. Івано-Франківськ)
завідувач Дичковська Г.О., кандидат філософських наук, доцент
E-mail: go_osmomysl@ukr.net

ЛУГАНСЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ

(Східноукраїнський національний університет імені Володимира Даля, м. Луганськ)
завідувач Михайлюк В.П., доктор історичних наук, професор
E-mail: vital_mih@ukr.net

МАРІУПОЛЬСЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ

(Маріупольський державний гуманітарний університет)
завідувач Дегтеренко А.М., кандидат політичних наук, доцент
E-mail: mqi@marupol.net

МИКОЛАЇВСЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ

(Південнослов'янський інститут Київського славістичного університету, м. Миколаїв)
завідувач Хімченко О.Г., кандидат філософських наук,
професор, член-кореспондент УАН;
координатор Макачук С.С., кандидат історичних наук, доцент
E-mail: Alex_x_5@ukr.net або rvgreabis@farlep.mk.ua

ПОЛТАВСЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ

(Полтавський університет споживчої кооперації України)
завідувач Артеменко В.М., кандидат історичних наук, доцент
E-mail: rektor@uccu.org.ua

СЕВАСТОПОЛЬСЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ

(Севастопольський національний технічний університет, м. Севастополь)
завідувач Фіров П.Т., кандидат історичних наук, доцент
Тел.: 8 068 925 74 57

УМАНСЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ

(Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини, м. Умань)
завідувач Кривошея І.І., кандидат історичних наук, доцент
E-mail: kii1969@mail.ru

ЧЕРНІГІВСЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ

(Чернігівський державний інститут економіки і управління, м. Чернігів)
завідувач Мельник А.І., кандидат історичних наук, доцент
E-mail: imc@geci.cn.ua

Запрошуємо Вас відвідати наш сайт:

www.gileya.org.ua

ІСТОРИЧНІ НАУКИ

УДК 94(477) «1917/1920»:323.272

Солдатенко В.Ф.

Українська революція 1917–1920 рр.: до з'ясування контурів та параметрів історичного феномену*

Розглядаються основні контури історичного феномену Української національно-визвольної революції. Зроблено висновок про необхідність координації зусиль представників різних національних шкіл, організацію паралельних досліджень.

Ключові слова: Українська національно-визвольна революція, історичний феномен, національні школи, історіографія.

(стаття друкується мовою оригіналу)

Представления о событиях в Украине в 1917–1920 годы как об Украинской национально-освободительной (национально-демократической) революции закрепились в нашей историографии сравнительно недавно. Правда, тенденция к квалификации региональных революционных процессов в обозначенном ключе явственно обозначилась в среде национальных идеологов и руководителей, начиная по существу с весны 1917 года [1]. Термин «Украинская революция» стал общеупотребимым, как бы естественным в политических документах всей революционной поры. Он получил сущностное обоснование в трудах представителей украинской эмиграции, лучшие интеллектуальные силы которой после поражений, которыми закончились их усилия, сосредоточились на историческом анализе попытки реализации своих планов и программ.

Так, уже в 1920 году популярный украинский писатель и драматург, глава Генерального Секретариата (первого национального правительства в 1917 г.) и председатель Директории, возглавивший антигетманское восстание

* Стаття представляє собою стенограму доклада автора на міжнародному научному коллоквиумі «Україна і Росія в 1917-1922 гг.: соціальне і національне в революції» (Інститут Європи РАН, Центр україністики і беларусістики МГУ, Інститут всеобщей історії РАН, Інститут славянознавства РАН, 13 листопада 2008 г.).

осенью 1918 года, выпустил трехтомник «Возрождение нации» (второй и третий тома имеют подзаголовки – «История украинской революции [март 1917 г. – март 1919 г.]» [2]. В 1921–1922 годах вышли четыре тома «Записок и материалов по истории Украинской революции» бывшего Генерального писаря, министра внутренних дел в 1917–1918 годах, высокого государственного чиновника в 1919–1920 годах П.Христюка [3]. Затем появились масштабные исследования Н.Шаповала, Д.Дорошенко, И.Мазепы, других видных деятелей революционной поры [4].

Были еще сотни изданий (больших и меньших по объему) – документальных, исследовательских, мемуарных, публицистических, объектом которых являлась история Украинской революции. Однако, парадоксальность ситуации заключалась в том, что главным образом бывшие участники национально-демократической революции ретроспективно убеждали вдали от Родины в существовании общественного феномена друг друга и самих себя.

Читатели советской Украины в это время внимали доводам отечественных историков, отрицавших не только факт Украинской революции, но и гипотетическую возможность ее. Поскольку в социальную схему развития революционного процесса в России (за буржуазно-демократической закономерно следовала пролетарская революция) многие явления и события в Украине не вписывались, они априорно объявлялись контрреволюционными (с точки зрения общественного прогресса) и буржуазно-националистическими (с точки зрения интернациональных задач пролетариата). А наиболее весомый аргумент в пользу подобной логики сводился к тому, что свой исторический приговор альтернативным вариантам, отстаиваемым различными политическими лагерями, вынесла сама жизнь. И если в горниле ожесточенных битв массы отказали в поддержке национальным лозунгам, любые попытки их ретроспективного анализа в положительном ключе тут же объявлялись рецидивами фальсификаторов, идеологическими происками «вчерашних» людей, стремящихся подорвать социализм и дружбу народов.

В отчаянном противоборстве с подобным «монизмом» советской историографии украинские историки и публицисты в диаспоре далеко не всегда удерживались на позициях объективности и все больше впадали в крайности, субъективизм, что, естественно, не умножало научности их трудов, делало их уязвимыми и малопривлекательными.

С рубежа 1990–х годов в Украине начался новый этап в постижении исторического опыта 1917–1920 годов. Можно говорить даже о своеобразном публикаторском и исследовательском буме.

Осуществлены результативные шаги в освоении источниковой базы, особенно того сегмента, который в советское время почти не вовлекался в научный оборот. Речь идет о материалах, в которых отразилась деятельность национальных партий и организаций, государственных центров, политических систем, порожденных Украинской революцией. Это, прежде всего, издания, связанные с функционированием Центральной Рады, Директории, развитием национально-освободительного движения [5]. Определенную информационную ценность имеют и обнаруженные документы гетманского периода [6].

Большой размах приобрели перепечатки разнообразного политико-публицистического наследия лидеров Украинской революции – М.Грушевского, В.Винниченко, С.Петлюры, Д.Дорошенко,

И.Мазепы, М.Шаповала, государственных деятелей П.Скоропадского, В.Липинского и др. [7].

Продолжают выходить многие мемуарные и дневниковые работы как упомянутых выше, так и других участников событий [8].

Немало делается и для издания в Украине тех трудов о процессах 1917–1920 годов, которые впервые увидели свет за рубежом [9].

Следует отметить, что государственные, идеологические институты привлекали внимание к событиям 1917–1920 годов, стимулируя массовое общественно–политическое реагирование соответствующими документами (постановлениями) наивысшего уровня, организацией массовых мероприятий и т. п. [10].

Означенное, естественно, сказалось на масштабности собственно исследовательских усилий. На протяжении 1991–2006 годов защищено около 250 докторских и кандидатских диссертаций с проблематикой революционной эпохи. Налицо явная тенденция к умножению работ в данной сфере. Так, если за десятилетие (1991–2001 гг.) было подготовлено 135 кандидатских и 17 докторских диссертаций, то только за последующее пятилетие эти показатели составили соответственно 171 и 20 [11].

Начиная с 1991 года, выпущено сотни книг и брошюр, тысячи статей, которые так или иначе анализируют события в Украине под углом зрения национально–демократической революции [12]. Только в вышедшем еще в 2001 году тематическом библиографическом указателе зафиксировано около 7 тыс. позиций [13].

Историография Украинской революции по количественным показателям, несомненно, вышла на ведущие позиции в исторической литературе. Делались попытки подвести и промежуточные итоги этого непростого процесса [14].

Опираясь на достигнутые коллективные результаты, думается, можно в самом кратком варианте обозначить основные контуры рассматриваемого феномена следующим образом.

На сегодня довольно обстоятельно обосновано, что тесно взаимосвязанные с общероссийским революционным процессом, детерминированные им многие события в Украине следует все же условно выделить и именовать Украинской национально–демократической революцией. Это отнюдь не означает, что Украина была как–то отгорожена от общероссийских тенденций, что последние не имели в ней места. Совсем наоборот, многие характерные черты тогдашнего революционного времени проявились в Украине особенно зримо и масштабно, а украинство влилось могучим потоком в общий процесс демократических преобразований, осуществляя весомый вклад в необратимость начатого переустройства общества.

Однако, неоспоримым фактом остается то, что после свержения самодержавия общественно–политическое движение в Украине, наряду с общим стремлением к демократизации и социальному прогрессу, имело свои, собственные, отличные задачи. Если их свести в лапидарную формулу, то она может звучать как освобождение и возрождение украинской нации (во всех сферах общественного бытия – экономике, политике, духовной жизни).

Именно с учетом последнего обстоятельства, точнее для реализации таких задач параллельно с общероссийскими партиями, всегда находившими довольно мощную поддержку в Украине, с начала века создавались

и упрочивались украинские (национальные) политические партии. В 1917 году сеть таких партий стала еще более разветвленной, а организации укрепились, существенно умножили свои ряды. Весьма влиятельными, хотя, естественно и не в равной мере, стали Украинская партия социалистов–революционеров (УПСР), Украинская социал–демократическая рабочая партия (УСДРП), Украинская партия социалистов–федералистов (УПСФ), Украинская партия самостийников–социалистов (УПСС), Украинская хлеборобско–демократическая партия (УХДП) и другие. Программы этих партий имели целью превращение этнической общности украинцев в полноценную, модерную политическую нацию. Важнейшим пунктом движения в этом направлении, одновременно и непременным условием дальнейшего прогресса, являлось создание собственной государственности.

То есть, участники общественного движения в Украине с первых дней Февральской революции готовы были видеть и видели в этом движении такое качественное содержание, которое выходило за рамки определяющих параметров общероссийского процесса, подчеркивая в цели борьбы два начала: национально–освободительное и социально–освободительное. Очевидно, можно ставить вопрос и еще шире: указанное соединение двух начал явилось и исходным моментом, и стержнем идеологии (концепции), и содержанием преобразований, и, наконец, целью движения украинской нации (по крайней мере, ее основной части) на обозначенном историческом этапе.

Таким образом, реально существовала платформа (наибольший вклад в ее разработку внесли незаурядные мыслители и политики М.Грушевский и В.Винниченко), на которой организовывались довольно многочисленные политические силы, поддерживаемые массами населения, которые соответственно мыслили и действовали, оказывали серьезное влияние на течение событий и в регионе (прежде всего) и на общероссийский революционный процесс в целом (это тоже естественно, поскольку Украина всегда играла немалую роль в жизни России), не только разводили людей по разные стороны баррикад, но и разрезали фронтами гигантские территории, разрывали живое тело наций, приводили к великому сожалению, к неисчислимым страданиям и значительным жертвам. Речь здесь не о виновниках (выяснение этого вопроса слишком сложно, чтобы решать его походя), а лишь о констатации того, что в 1917–1920 годах в общественной жизни параллельно, в проникновениях, переплетениях, сочетаниях с общероссийскими развивались специфические, особые реальные процессы, происходили вполне осязаемые явления, которые имеют четкую научно–политическую квалификацию – Украинская революция.

С целью претворения идейных замыслов, политической платформы в практику были созданы соответствующие органы революционного действия: в 1917–1918 годах – Центральная Рада, а в 1917–1920 годах – Директория. Эти органы, безусловно, осуществляли чрезвычайно важные, хотя, условно и прагматически – узкие функции – венчали государственную власть в Украинской Народной Республике. Однако, на обоих этапах революции они решали и гораздо более широкие общественно–политические задачи – были инициаторами, вдохновителями, организаторами, то есть главными факторами масштабнейших, всеобъемлющих революционно–преобразующих процессов.

Революція в Україні мала дві головних, доволно затяжних волни. Перва – це епоха Центральної Ради: з початку березня 1917 року до 29 квітня 1918 року. Друга – з моменту перемоги антигетьманського повстання під керівництвом Директорії (14 грудня 1918 р.) – до кінця 1920 року. Між ними був період контрреволюційного наступу, очолюваний гетьманом П. Скоропадським і його авторитарним, диктаторським режимом (29 квітня – 14 грудня 1918 р.).

Створена 3–4 березня 1917 року в Києві Центральна Рада в квітні стала загальноукраїнською, а в липні – крайовим органом (в неї увійшли представники всіх найбільш чисельних національних груп, проживавших в Україні). Керівництво в Раді належало українським соціалістическим партіям – УСДРП, УПСР і УПСФ. В відповідності з партійними програмними установками Українська Рада провозгласила стратегічною метою ініційованого і очолюваного нею руху досягнення соціалістического суспільства, («народоправства» – М. Грушевський), а на першому етапі – закріплення повномасштабних демократических перетворень. Українці мали внести як можна більше вагомий внесок у справу перетворення колишньої імперії в демократическу республіку. Усунення основи соціального і національного гніту – самодержав'я – відкривало можливість для реалізації на підлинно демократическій основі якісно нових принципів відносин між націями (народами), а саме – федеративних [15].

За думкою М. Грушевського, В. Винниченка, інших лідерів Центральної Ради, українці вели багаторічну боротьбу за самодержав'я не для того, щоб при відкритті можливості торжества свободи відокритися від інших народів, а для того, щоб разом з ними солідарно йти по шляху суспільного прогресу [16].

Виходячи з цього, ідеалом національно–державних прагнень вважалася широка національно–територіальна автономія (течення «самостійників», вимагали негайного створення незалежної, суверенної державності, во главі з М. Михновським скільки–нібудь помітним впливом не користувалися). Ідеологи Української революції вважали, що при демократических порядках в автономному утворенні можна буде ефективно реалізувати інтереси етнічного більшості кожної території, втілювати в конкретну політику його волю, не входячи в серйозні протиріччя з національними меншостями. В результаті повна стратегічна національно–державна формула набула наступного вигляду: широка національно–територіальна автономія України в федеративній демократическій республіці Росія [17].

Віра в обов'язкове, неминувне торжество демократії лежала в основі розрахунків на те, що бажаного результату можна буде досягти майже автоматически, уникнувши конфліктів, навіть виключаючи напруження. Загальноросійська демократія, вірна провозгласним принципам, не мала бути протидією волевіз'явленню української нації, і просто зобов'язана була по гідності оцінити прагнення українців не відокритися від російської, інших націй колишньої імперії, а шукати загальну базу для єдиних дій, укріплення федеративного державства. Отримувати можливість таким чином розпоряджатися своєю власною долею, точніше – вирішувати більшостю найважливіших питань самостійно, через автономні демократическі органи влади – передбачався виклик Українського Учредительного зібрання (Українського союму),

венчавшего властную вертикаль, начиная с волостной – украинцы одновременно через принадлежность к федерации могли иметь и вполне ощутимые выгоды. Они бы пользовались преимуществами, которое имеет крупное государство на международной арене, эффектом от концентрации в единой государственной системе людских и материальных ресурсов. Поэтому федеративному центру логично было делегировать полномочия на проведение учитывающей интересы автономных образований внешней политики, строительство общих вооруженных сил, обеспечение функционирования единой финансовой системы, системы связи и путей сообщения, возможно, на решение и некоторых других важных для жизнедеятельности совместного государственного организма вопросов. Чрезвычайно важным представлялось и то, что при такой модели развития событий не разрывались бы живые экономические, политические, духовные связи, налаживавшиеся веками – иное дело, что предстояло устранить имевшиеся тут перекосы и деформации [18].

Для лидеров Украинской революции немаловажное значение имело и то обстоятельство, что их стратегический курс органично продолжал доминирование в общественно-политическом сознании, начиная с Кирило-Мефодиевского братства (Т. Шевченко, М. Костомаров, П. Кулиш, В. Белозерский), ориентации на федерацию славянских народов как возможный оплот европейской и всемирной федерации.

Они вдохновлялись благородными традициями освободительной борьбы, лучшими идейными достижениями выдающихся мыслителей и революционеров, славных сыновей и дочерей непокоренной нации: М. Драгоманова, И. Франко, М. Павлика, целой когорты представителей демократически ориентированной интеллигенции – П. Чубинского, Б. Гринченко, М. Коцюбинского, Леси Украинки, Е. Чикаленко, многих и многих других.

Несмотря на то, что достаточно взвешенные, осторожные шаги украинцев с самого начала получали совершенно неадекватную оценку российской демократии, Временного правительства (уже то, что они начали в конце концов называть себя собственным именем – украинцев – вызывало довольно бурную реакцию, обвинения в сепаратизме, мазепинстве, развале государства, фронта, военного потенциала и т. п.), намеченный план начал претворяться в жизнь.

Первым Универсалом Центральной Рады (10 июня 1917 г.) было декларировано желание Украины начать строительство автономного строя, открывалась возможность для создания органа исполнительной власти (национального правительства) – Генерального секретариата (15 июня). Вторым Универсалом и соответствующим параллельным постановлением Временного правительства (3 июля) фактически легитимизировался автономный статус Украины в составе Российской республики.

Так, не без определенных трений (напряжение, возникшее в связи с Временной инструкцией Временного правительства Генеральному секретариату от 4 августа, или из-за начавшегося процесса украинизации воинских частей), политические замыслы Центральной Рады становились реальностью.

Однако, главный и, по преимуществу, все же малоконфликтный, или же неостроконфликтный, ход событий получил качественно иное направление после прихода к власти большевиков. Осудив октябрьский переворот в Петрограде, не признав ленинского Совнаркома, Центральная Рада в условиях

отсутствия Временного правительства, которое раньше считала законным, поспешила издать 7(20) ноября 1917 года свой III Универсал. Провозглашалось создание Украинской Народной Республики. Ее социально–политическая платформа в очередной раз зафиксировала общие социалистические (народоуправческие) ориентации Центральной Рады. В очередной раз заявлялось и о том, что Украина (теперь уже УНР) не отделяется от России, а будет оставаться ее федеративной частью. С целью же создания несуществующего пока федеративного образования Центральная Рада предлагала установление контактов и последующее достижение союза возникавших на обломках бывшего унитарного государства национально–административных единиц. Его стержнем должно было стать признание однородно–социалистической власти (олицетворением ее Центральная Рада, естественно, считала, в первую очередь, себя). При таких условиях можно было приглашать к дискуссиям о будущем России и СНК – как одного из региональных субъектов наряду с правителями Дона, Кубани, Урала и т. д. [19].

Бесспорно, тут коренилась главная причина конфликта с большевиками, советской властью. Выдвигая лозунги, которые много в чем напоминали положения платформы РСДРП(б), лидеры украинских социалистических партий все же дистанцировались от радикализма большевиков, отдавали предпочтение постепенным, реформистским методам достижения поставленной цели. Со временем выявилась неспособность реализовать на практике провозглашенную стратегию и тактику. Непоследовательность и откровенные проволочки с разрешением социальных задач становились все более несоответствующими настроениям и интересам масс, в решающий момент выбора перспективы общественно–политического развития привели украинские «верхи» к конфликту с собственными «низами», и к антагонизму с большевиками. Пытаясь теоретически обосновать и практически реализовать альтернативный советскому вариант общественно–политического развития, Центральная Рада как лидер Украинской революции все более противопоставляла себя социалистической революции. Пытаясь противодействовать развитию тенденций к установлению в Украине советской власти (а они проявлялись тут достаточно сильно, пожалуй, сильнее, чем в любом ином национальном регионе), Рада начала репрессии против большевиков и Советов рабочих, солдатских депутатов, противодействовала проезду с Юго–Западного и Румынского фронтов солдат, желающих добраться до Петрограда и Москвы. В то же время совершенно иначе она вела себя по отношению к казакам, следовавшим на Дон, к генералу А.Каледину – наиболее опасному в то время врагу советской власти.

Наматывавшийся и далее клубок противоречий не смогли распутать дипломатические усилия с обеих сторон в декабре 1917 года (ни Россия, ни Украина практически не имели тогда сколько–нибудь реальных военных сил для немирного, силового варианта развития событий). А провозглашение I Всеукраинским съездом Советов в Харькове 11–12 декабря 1917 года Украинской Советской Республики, создание в противовес Генеральному Секретариату Народного Секретариата УСРР только усилило политическое противостояние, приблизило его к военной развязке.

В этих условиях лидеры Украинской революции попытались обеспечить качественно новый государственный статус УНР, который отгораживал бы ее от Советской России и, одновременно, послужил законным основанием для полноправного участия в Брестских перего-

ворах, где, в противном случае, весьма вероятен был договор без участия УНР и во многом за ее счет. 12(25) января 1918 года появляется IV Универсал Центральной Рады (датирован документ 9 января – днем, на который было назначено открытие Украинского Учредительного собрания, чего так и не довелось осуществить), которым Украинская Народная Республика провозглашается «самостоятельным, ни от кого независимым, вольным, суверенным государством украинского народа» [20].

Однако, советские войска (и сформированные в Украине, и прибывшие из России) без особых усилий занимали в это время один населенный пункт за другим и 26 января вошли в Киев. Представители Центральной Рады на следующий день подписали мирный договор с Германией, Австро–Венгрией, Болгарией и Турцией. За немалую цену (в первую очередь, речь о миллионе тонн хлеба для голодающих Германии и Австро–Венгрии) новоприобретенные союзники направили в Украину полумиллионную армию, которая очистила край от большевиков и советской власти, а Центральную Раду вернула в Киев.

Желаемого единства действий достигнуто не было, да, впрочем, и быть не могло. Центральная Рада, Рада Народных Министров (так именовалось с января правительство Украины), не имели рычагов для получения и небольшой части обещанного немцам и австрийцам хлеба. Единственно возможный в таких условиях вариант – применение силы по отношению к крестьянству, как социальной базе Украинской революции, противоречил социалистическим, демократическим принципам Центральной Рады.

Пришедшие в крайнее раздражение создавшей ее ситуацией оккупационные власти решили разогнать Центральную Раду и инспирировали 29 апреля 1918 года «выборы» гетмана. Почти из десятка претендентов они остановились на П.Скоропадском, генерале из бывшей царской свиты, явно с монархическими симпатиями, чуждого каким–либо революционным порывам и только–только начинавшего чувствовать себя украинцем (несмотря на то, что был наследником давнего казацкого, гетманского рода).

Конституция УНР, как и все в целом социалистическое законодательство Рады, были мгновенно отменены. А в Украинской Державе (так официально стала именоваться Украина) сформировалось авторитарное, диктаторское правление с внешними атрибутами национальной традиции, зависимое от немецкого командования. В социально–классовом отношении оно стремилось к возрождению народного хозяйства Украины с помощью восстановления частной собственности. По политической сущности это был антидемократический и контрреволюционный режим консервативной части населения Украины, не имевшей сколько–нибудь четкой модели строительства нового государства.

Государственный переворот и марионеточное правление гетмана П.Скоропадского задержали прогрессивное развитие украинского общества, однако не устранили причин, породивших Украинскую революцию, не исчерпали ее глубинного потенциала. Большинство украинских национальных партий, неуклонно эволюционируя влево, не удовлетворялись частичными подвижками в национальной жизни, прежде всего – в национально–культурной сфере, которая вынуждена была осуществлять гетманская Держава, выступили инициаторами ликвидации монархически–диктаторского строя, изгнания из родной земли оккупантов. Возглавила стихийные выступления доведенных до отчаяния масс, направила их в организованное повстанческое русло созданная Украинским

Национальным Союзом (УСДРП, УПСР, УПСФ, массовые непартийные организации) Директория (Председатель – В.Винниченко).

Демократический, республиканский строй и в дальнейшем оставался идеалом прогрессивной части общества, усилиями которой была возобновлена Украинская Народная Республика (некоторые авторы, активные участники событий, например Н.Шаповал, возглавивший после В.Винниченко УНС, склонны квалифицировать тогдашние процессы как вторую Украинскую революцию [21], большинство же считают вторым этапом единого процесса, зародившегося весной 1917 г.).

В поисках идейной платформы дальнейших революционных преобразований, концепции развития УНР в это время проявились разные подходы.

Левая часть бывшего единого национального фронта (в наибольшей мере ее олицетворял В.Винниченко), склонялась к советскому строю и поискам установления союзнических отношений с советской Россией. Противоречия внутри этого сегмента политического спектра (далеко не всех устраивали радикализм и диктаторско–репрессивные тенденции и проявления большевизма) привели к появлению компромиссной паллиативной формулы власти – трудовых Советов (они формировались не по классовому принципу, а избирались всеми, кто зарабатывал себе на жизнь собственным трудом) как основы создания Республики Трудового Народа [22].

Правые элементы политического лагеря украинства (они заметно усилились после в значительной мере формального объединения Украинской Народной Республики и Западно–Украинской Народной Республики 22 января 1919 г. за счет галицких руководителей) тяготели к классическим образцам европейского парламентаризма. Отсюда стремление к союзу со странами Антанты (объективным выразителем этих тенденций, хотя и не безоговорочно, оказался С.Петлюра, на позицию которого определенное время оказывали влияние диктатор ЗУНР Е.Петрушевич, его окружение) [23].

В таких условиях единства взглядов на перспективы национально–освободительной борьбы, естественно, быть не могло, а политическая платформа (концепция) все более отходила от начальных ориентиров движения, утрачивала свою конкретность и революционность. Рельефным отражением тенденций неуверенности, внутреннего разлада и неопределенности стал Трудовой Конгресс Украины (23–28 января 1919 г.), задумывавшийся как верховный орган власти УНР.

Власть Директории оказалась непрочной, распространялась на весьма ограниченную территорию Украины, которая неуклонно сужалась. Отстаивая альтернативную – национально–советскую (по названию, а по сути – интернационально–советскую) форму государственности, большевики Украины консолидировали враждебные Директории элементы и, объединив УСРР с другими советскими республиками в военно–политический союз, получили неоспоримые преимущества, развязали крупномасштабные военные действия с севера и востока. Польша с момента провозглашения Западно–Украинской Народной Республики (1 ноября 1918 г.) развернула агрессию, не допуская и мысли о возможности любого обособления этнических украинских территорий (Восточная Галиция, Западна Вольнь, Холмщина, Подляшье), тем более о их воссоединении с основной частью (Великой, Надднепрянской) Украины.

При поддержке Антанты поляки вытеснили украинские формирования и правительство ЗУНР из Галиции. Румыны продолжили оккупацию Буковины – Бессарабии, Придунайских земель.

Тем временем угроза расширения антантской оккупации с юга сменилась походом через Украину Добровольческой армии А.Деникина, который и слышать не хотел о любом национально–государственном образовании в Украине.

Противоречия в сборном (объединенном) лагере украинства все более обострились, вели к взаимному недоверию и предательствам, неуклонно приближали УНР к катастрофе [24].

Наиболее характерным признаком правления Директории стала атаманщина – доминирование военного начала над политическим, неподчинение армейских командиров различных рангов государственному руководству, перманентные выступления против последнего, практика регионального сепаратизма, сопровождаемая военным террором, еврейскими погромами и т. п. Собственно революционные цели в значительной мере трансформировались в узкопрагматическую борьбу за корпоративные интересы и личную власть [25].

На внутренней нестабильности УНР, ее государственной жизни губительно сказалось соперничество в национально–освободительном движении, в его руководстве. В наиболее многочисленных и влиятельных партиях – украинских эсеров и украинских социал–демократов – прошла целая цепь размежеваний и расколов. Значительная часть их бывших членов вошла в новые образования – Украинскую Коммунистическую партию (боротьбистов) и Украинскую Коммунистическую партию (соответственно – август 1919 г. и январь 1920 г.). Войдя в соглашение с Коммунистической партией (большевиков) Украины, став правительственными партиями, невзирая на определенные разногласия и конфликты, они упрочивали базу советской власти.

Непримиримые же ее противники (С.Петлюра и его сторонники) искали политический выход в новых контактах с зарубежными силами – с Антантой, а затем – все более – с поляками. Однако упрочивающейся с каждым днем советской власти удалось разбить, как известно, и поляков, и поддерживаемую Антантой армию П.Врангеля, и в значительной мере подавить повстанческо–атаманское движение. На конец 1920 года национально–освободительные силы были настолько подорваны, обескровлены, что не имели больше возможности оборонять украинскую «справу» (дело), украинскую идею.

Украинская национально–демократическая революция завершилась поражением. Верх взяли начатые большевиками процессы социального переустройства общества, в которых национальным моментам отводилась подчиненная, даже второстепенная роль.

Однако, не достигнув окончательной цели, Украинская революция задала украинскому обществу вполне определенную качественную парадигму, зародила процесс формирования современной политической нации, возродила традицию государственности. О масштабности содеянного можно судить по тому, что до 1917 года на протяжении веков терминов «Украина», «украинец» вовсе не было в официальном употреблении и именно с получения ими полных прав гражданства началось возрождение украинской нации.

Поднявшись вслед за своей элитой к историческому деянию, поверив в свои силы, свое будущее, свое высокое призвание, украинская нация, невзирая на первые неудачи, была готова к новым битвам. Историк И.Лисяк-Рудницький, творчество которого отмечено не только стремлением к глубокой объективности, а и к широким теоретическим, даже философским обобщениям, писал: «Нет стыда в том, чтобы быть побежденным в борьбе за свободу. Напротив, такое поражение может стать источником духовного обновления, из которого будут черпать силы будущие поколения, продолжатели этой самой борьбы на новом историческом этапе» [26].

Во всей многовековой истории украинского народа есть, наверное, еще только два события, которые по масштабности и общественной роли сравнимы с революционной эпохой 1917–1920 гг. Это освободительная война (по существу – также революция) середины XVII века под руководством Б.Хмельницкого и обретение Украиной независимости в начале 90–х годов XX в.

Украинская революция как явление, как общественный феномен имела глубокие корни, была вызвана целой цепью исторических закономерностей и, по праву, занимает свое место среди освободительных процессов народов Европы и всего мира.

Однако приходится констатировать, что многие аспекты этого неординарного феномена до сих пор не имеют адекватного осмысления, что и предопределяет концентрацию дополнительных исследовательских усилий на этом направлении.

Если говорить о самом главном, придется признать, что вполне оправданное в исследовательских целях вычленение Украинской революции как самостоятельного объекта изучения привело к искажению, искривлению восприятия, ретроспективного воссоздания всей революционной поры. Вытеснив все иные обозначения, 1917–1920 годы в регионе начали именовать исключительно эпохой Украинской революции. Речь не только о научной литературе, но и о школьных и вузовских программах, соответствующих учебниках [27]. Что же касается социальной революции, то она постепенно (правда в 90–е годы по инерции еще появлялись отдельные работы [28]) оказалась вовсе вытесненной из исследовательского поля. Оцениваемая как чужеродная украинскому интересу, национально–государственному возрождению, она стала квалифицироваться лишь противостоительным привнесением силовыми методами (прежде всего, иностранной агрессией) на украинскую почву враждебной идеологии и политики.

Преувеличенная концентрация внимания исследователей только на феномене Украинской революции, как качественно высшей ступени национально–освободительного движения, привела к оформлению схем, в которых оказываются искусственно разорванными взаимосвязи революционных процессов и в сугубо национальном измерении. Февральская и Октябрьская революции представляются лишь российскими (то есть русскими) явлениями, а последняя еще и большевистской, что во многих случаях изображается синонимом русскости, к чему Украинская революция, будто бы, была вовсе и непричастна.

На самом же деле Украинская революция была прямым порождением, непосредственным продолжением Февральской революции, стала составляющей всех сфер общественной жизни, начатой свержени-

ем самодержавия. Без особого риска ошибиться можно утверждать, что потенции украинского освободительного движения к 1917 году были явно недостаточными, чтобы надеяться на взрыв революции не только в этом, но и в последующие несколько лет. Иными словами, без Февраля перспективы быстрого революционного сдвига в Украине оставались бы весьма и весьма проблематичными.

Октябрьская революция, свержение Временного правительства, которое не только тормозило внедрение пусть крайне ограниченной автономии Украины и было вряд ли преодолимым препятствием на пути к полноценной национальной государственности, вместе с «Декларацией прав народов России» стали наивесомейшими стимулами для подъема Украинской революции, для оформления национальной государственности.

Отмеченное вовсе не означает, что развитие Украинской революции, ее размах не влияли на углубление революционного кризиса в стране в целом и не явились одной из предпосылок победы Октябрьского вооруженного восстания.

Удивительная метаморфоза, случившаяся на нынешнем этапе историографического развития, создала непростую, проблемную ситуацию: Украинская революция в своей абсолютизации оказалась доведенной до совсем неоправданного отрыва от процессов, которые не только породили ее саму, стимулировали на различных этапах развития, но и развивались в постоянной органической связи, разных степенях влияния, доминирования, противостояния, противоборства и т. д.

В результате воссоздание временного отрезка отечественной истории, относящегося к 1917–1920 годам, привело к новому варианту неадекватности реальному опыту. Внутренняя логика развития исследований, поиска истины, в конце–концов, научная добросовестность обуславливают попытку сочетания, соединения в научных трудах двух направлений общественного прогресса, которые в исторической практике были неразрывными: социального и национального.

Для правильного, всестороннего и глубокого понимания революционной эпохи, обусловленности процессов и событий, закономерностей их развития, объективной оценки достигнутых неоднозначных результатов, думается, принципиально важно исходить из того, что революционные события в Украине развивались не в изоляции от общероссийских, в первую очередь социальных тенденций, а взаимопереплетались, то сливаясь с ними, то двигаясь параллельными курсами, а то и входя в противоречия, разновекторности, антагонистическую непримиримость. Поэтому, учитывая наличный прогресс в исследовании национально–освободительной революции в Украине, которым в значительной степени уже компенсирован когдашний нигилизм относительно этого феномена, сегодня возможно, и нужно, предпринять попытку воссоздания картины исторического процесса 1917–1920 годов во всей ее полноте, многоплановости и разнообразии. Конечно же, подобный комплексный труд не может быть простым, механическим сведением воедино того, что когда–то было сделано в изучении Февральской и Октябрьской революций, и того, чем располагаем на данный момент в постижении Украинской революции. Априори важно стремиться достижения качественно нового результата, в котором оба главных начала должны «переплавиться», помогая понять сложную детерминированность тех общественных проявлений, постичь которые при иных обстоятельствах нередко очень сложно, порой

практически невозможно. Главное же, на этом пути можно надеяться на воссоздание значительно более адекватной картины всего периода 1917–1920 годов, нежели это было ранее.

Точно так же взаимосвязаны распад Австро–Венгрии, ноябрьская (1918 г.) революция в Германии и возвращение в революционное русло процессов, прерванных гетманщиной в 1918 году. Возрождение УНР, возникновение Западно–Украинской Народной Республики и попытка объединения в одну целостность двух национально–государственных образований были вызваны к жизни действием далеко не только внутри–политических украинских тенденций.

Таким образом, комплексное изучение периода 1917–1920 годов, как сложной взаимодействующей системы революций со всеми их своеобразиями, противоречиями, альтернативными расчетами и стратегиями – настоятельная потребность, диктуемая как жизненной, так и научной логикой, желанием постичь реальную действительность. Естественно, предметом особой заботы украинских историков должны стать конструктивные контакты в области исследовательских работ со специалистами других регионов и других национальных образований на постсоветском пространстве. Было бы совсем неоправданным рассчитывать, что закрепление не только в украинской, но и в мировой историографии представлений о событиях в Украине, как о национально–демократической революции, следует ждать от зарубежных исследователей. Однако, можно предполагать общую позитивную реакцию, если соответствующие труды ученых Украины будут достаточно убедительными, высококачественными, полновесно научными. Возможно тогда и представители других национальных регионов, ориентируясь на украинский пример, прибегнут к аналогичным подходам, и, при наличии достаточных оснований, смогут выйти на новый уровень квалификации революционных действий в соответствующих регионах. Тогда вообще общероссийская картина процессов 1917–1920 годов может приобрести значительно иной характер, нежели она выглядит сегодня.

Естественно, при этом необходим предельный научный и, одновременно, взаимный национальный такт, непредвзятое внимание ко всем аргументам, а не стремление во что бы то ни стало реализовать старые обиды, эмоции, положить их в основу исследований. Весьма логичной, целесообразной представляется координация усилий представителей различных национальных школ, организация параллельных работ.

Выше обозначена лишь самая главная, определяющая проблема в научном постижении опыта революционной эпохи 1917–1920 годов в Украине, порожденная новейшими подходами и стремлениями смотреть на них под углом зрения преимущественно национально–освободительной революции. Естественно, производными от нее есть масса других существенных, часто весьма непростых и противоречивых аспектов, сюжетов, что, впрочем, следует отнести к предмету отдельного, специального разговора, который также вполне назрел и представляет немалый профессиональный интерес.

Література

1. См.: *Грушевський М.* Ілюстрована історія України. – Київ–Відень, 1921. – С.542–543; *Його ж.* Хто такі українці і чого вони хочуть // Великий Українець. – Київ, 1992. – С.69; *Христюк П.* Замітки і матеріали до історії

української революції. – Т.І. – Прага, 1921. – С.9; *Вишиченко В.* Відродження нації. – Ч.І. – Київ–Відень, 1920. – С.50–51.

2. *Вишиченко В.* Відродження нації (Історія української революції [марець 1917 р. – грудень 1919 р.]). – Київ–Відень, 1920. – Ч.І. – 348 с.; Ч.ІІ. – 328 с.; Ч.ІІІ. – 542 с.

3. *Христюк П.* Замітки і матеріали до історії української революції. – Прага, 1921–1922. – Т.І. – 152 с.; Т.ІІ. – 200 с.; Т.ІІІ. – 160 с.; Т.ІV. – 192 с.

4. *Шаповал М.* Велика революція і українська визвольна програма. – Прага, 1928. – 333 с.; *Дорошенко Д.* Історія України. 1917–1923 рр. – Т.І. Доба Центральної Ради – Ужгород, 1932. – 452 с.; Т.ІІ. Українська Гетьманська Держава 1918–1930. – 510 с.; *Мазена І.* Україна в огні й бурі революції 1917–1921. – Т.1. – Центральна Рада. – Гетьманщина. – Директорія. – Прага, 1942. – 217 с.; Т.ІІ. Кам'янецька доба – Зимовий похід. – 232 с.; Т.ІІІ. – Польсько-український союз. Кінець збройних змагань УНР. – 1943. – 234 с.

5. *Українська Центральна Рада.* Документи і матеріали: У 2–х т. – Т.1. – 4 березня – 9 грудня 1917 р. – Київ, 1996. – 580 с.; Т.2. – 10 грудня 1917 р. – 29 квітня 1918 р. – К., 1997. – 424 с.; *Український національно-визвольний рух.* Березень – листопад 1917 року. Документи і матеріали. – Київ, 2003. – 1024 с.; *Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки.* – Листопад 1918 – листопад 1920 рр. Документи і матеріали: У 2–х т., 3–х ч. – Київ, 2006. – Т.1 – 688 с.; Т.2. – 744 с.

6. *Мирні переговори між Українською Державою та РСФРР 1918 р.* Протоколи і стенограми пленарних засідань. Збірник документів і матеріалів. – Київ; Нью-Йорк; Філадельфія, 1999. – 369 с.

7. *Грушевський М.* Ілюстрована історія України. – Київ, 1991. – 572 с.; *його ж.* Про українську мову і українську школу. – Київ, 1991. – 46 с.; *його ж.* Очерк історії українського народу. – Київ, 1991; *його ж.* Хто такі українці і чого вони хочуть. – Київ, 1991. – 240 с.; *його ж.* На порозі Нової України. – Київ, 1991. – 128 с.; *Великий Українець.* Матеріали з життя та діяльності М.С.Грушевського. – Київ, 1992. – 649 с.; *Михайло Грушевський.* На порозі Нової України. Статті і джерельні матеріали. – Нью-Йорк – Львів – Київ – Торонто – Мюнхен, 1992. – 278 с.; *Вишиченко В.* Відродження нації (Історія української революції [марець 1917 р. – грудень 1919 р.]). – Київ, 1990. – Ч.І. – 348 с.; Ч.ІІ – 328 с.; Ч.ІІІ – 542 с.; *Паралельно деякі сюжетні з тритомника у 1990 і 1991 рр.* були надруковані у журналах «Наука і суспільство» та «Дніпро»; *його ж.* Заповіт борцям за визволення. – Київ, 1991. – 128 с.; *Петлюра С.* Народе українській. Вибрані статті, листи, документи. – Харків, 1992. – 150 с.; *його ж.* Статті. – Київ, 1993. – 341 с.; *його ж.* Вибрані твори та документи. – Київ, 1994. – 271 с.; *його ж.* Статті. Листи. Документи. – Київ, 2006. – Т.ІV. – 704 с.; *Мазена І.П.* Україна в огні й бурі революції 1917–1921: Дніпропетровськ, 2001: І. Центральна Рада – Гетьманщина – Директорія. ІІ. Кам'янецька доба. – 415 с.; ІІІ. Зимовий похід. ІІІ. Польсько-український союз. Кінець збройних змагань. – 334 с.; *його ж.* Україна в огні й бурі революції. 1917–1921. – Київ, 2003. – 608 с.; *Дорошенко Д.І.* Історія України 1917–1923. В 2–х т. – Київ, 2002. – Т.І. – Доба Центральної Ради. – 320 с.; Т.2. – Українська Гетьманська Держава 1918 року. – 287 с.; *Шаповал М.Ю.* Соціологія українського відродження. – Київ, 1994. – 45 с.; *Липинський В.* Листи до братів-хліборобів. Про ідею і організацію українського монархізму // В'ячеслав Липинський. Повне зібрання творів, архів, студії. – Т.6. – Кн.І. – Київ – Філадельфія – 1995. – 471 с.; *Липинський В.* Листування. – Т.І (А – Ж). – Київ, Філадельфія, 2003. – 960 с. та ін.

8. *Грушевський М.* Спомини // Київ. – 1988. – № 9. – С.115–149; № 10. – С.131–138; № 11. – С.120–137; № 12. – С.116–139; *Вишиченко В.* Щоденник // – Київ. – 1990. – № 9. – С.91–125; № 10. – С.96–110; № 11. – С.85–106; Дружба

народов. – № 12. – С.161–205; *Скоропадський П.* Спомини. – Київ, 1992. – 112 с.; *Його ж.* Спогади. – Київ, Філадельфія, 1995. – 495 с.; *Дорошенко Д.* Мої спомини про недавнє–минуле (1914–1918) // Український історичний журнал. – 1992. – № 6. – С.131–142; № 7–8; С.140–146; № 9. – С.145–155; № 12. – С.152–159; 1993. – № 1. – С.131–139; № 2–3. – С.104–114; № 4–6. – С.80–92; № 7–8. – С.102–114; *Фещенко–Чопівський І.А.* Хроніка мого життя. Спогади міністра Центральної Ради та Директорії. – Житомир, 1992. – 124 с.; *Махно Н.* Воспоминания. – Киев, 1991. – Кн.1. – 211 с.; Кн.2. – 162 с.; Кн.3. – 184 с.; *його ж.* Воспоминания, материалы и документы. – К., 1991. – 192 с.; *Чикаленко Є.* Щоденник, 1919–1920. – К., Нью-Йорк. – 2005. – 640 с.; *Омельянович–Павленко.* Спогади командарма (1917–1920). Документально–художнє видання. – Київ, 2007. – 608 с.; *Дорошенко Д.* Мої спомини про недавнє–минуле (1914–1920 роки). – Київ, 2007. – 632 с. та ін.

9. *Назаєвський І.* Історія Української держави двадцятого століття. – Київ, 1993. – 413 с.; *Млиновецький Р.* Нариси з історії українських визвольних змагань 1917–1918. – Львів, 1994. – 571 с.; *Верига В.* Визвольні змагання в Україні 1914–1923 рр. – Львів, 1998. – Т.1. У двох томах. – Т. 1. – 524 с.; Т.2. – 504 с.; *Чернецький А.* Спомини з мого життя. – Київ, 2001. – 168 с.; *Доценко О.* Зимовий похід (6.XII.1919 – 6.V.1920). – Київ, 2001. – 376 с.; *Петрів В.* Військово–історичні праці. Спомини. – Київ, 2002. – 640 с.

10. *Кучма Л.* Учасникам міжнародної конференції «Центральна Рада та український державотворчий процес» // Центральна Рада і український державотворчий процес (до 80–річчя створення Центральної Ради). – Матеріали наукової конференції 20 березня 1997 р. (У 2–х ч.). – Ч.1. – Київ, 1997 – С.6–7; *Кучма Л.* До читачів журналу «Пам'ять століть». – 1998. – № 1. – С.2–3; *Будівля державності можлива лише на фундаменті злагоди та порозуміння.* Доповідь Президента України Леоніда Кучми на урочистому засіданні, присвяченому 80–річчю проголошення Західно–Української Народної Республіки. – Львів, 1 листопада 1988 року // Урядовий кур'єр. – 1998 – 3 листопада; *Постанова Верховної Ради України* «Про відзначення 125–річчя з дня народження видатного громадського, політичного діяча і письменника Володимира Винниченка // Солдатенко В.Ф. Три Голгофи. – К., 2005. – С.3–4; *Про увічнення пам'яті видатних діячів Української Народної Республіки та Західно–Української Народної Республіки.* Указ Президента України В. Ющенка // Урядовий кур'єр. – 2005. – 16 травня; *Про заходи з відзначення 90–річчя подій Української революції 1917–1921 років та шанування пам'яті її учасників.* Указ Президента України В. Ющенка // Урядовий кур'єр. – 2007. – 18 квітня; *До 90–річчя утворення першого Уряду України* // http://www.kmu.gov.ua/control/publish/article?art_id=72875700.

11. См.: *Дисертації з проблем Української революції, захищені в Україні протягом 1991–2001 рр.* // Проблеми вивчення історії української революції 1917–1920 рр. – Київ, 2002. – С.279–294; *Дисертації з проблем Української революції, захищені в Україні протягом 2001–2006 рр.* // Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 рр. Випуск 2. – Київ, 2007. – С.244–258.

12. *Українська ідея.* Постаті на тлі революції. – Київ, 1994. – 256 с.; *Павленко Ю., Храмов Ю.* Українська державність у 1917–1919 рр. (історико–генетичний аналіз). – Київ, 1995. – 263 с.; *Верстюк В.* Українська Центральна Рада. Навч. посібник. – Київ, 1997. – 344 с.; *Українська революція і державність.* – Київ, 1998. – 248 с.; *Кондратюк В.О., Буравченко С.Б.* Українська революція: здобутки і втрати в державотворчих змаганнях (1917–1920 рр.). Навч. посібник. – Київ, 1998. – 280 с.; *Українська революція: 1917 – початок 1918 рр.* (Проблеми, пошуки, узагальнення). – Запоріжжя, 1998. – 264 с.; *Українська революція і державність.* – Київ, 1998. – 248 с.; *Реєнт О.П.* Українські визвольні змагання (поч. ХХ ст. – 1921

рік). Події на східних теренах національної території // У робітнях історичної науки. – Київ, 1999. – С.7–268 с; С.7–269; *Рубльов О.С., Реєнт О.П.* Українські визвольні змагання 1917–1921 рр. – Київ, 1999. – 320 с.; *Солдатенко В.Ф.* Українська революція. Історичний нарис. – Київ, 1999. – 976 с.; *Українська соборність.* Ідея, досвід, проблеми (До 80-річчя Акту злуки 22 січня 1919 р.). Зб. – Київ, 1999 – 407 с.; *Курас І.Ф., Солдатенко В.Ф.* Соборництво і регіоналізм в українському державотворенні 1917–1920 рр. – Київ, 2001. – 248 с.; *Солдатенко В.Ф., Халю Л.Г.* Військовий чинник у боротьбі за політичну владу в Україні в 1917–1918 рр. Наукове видання. – Київ, 2002. – 398 с.; *Верстюк В.Ф., Солдатенко В.Ф.* Революції в Україні: політико-державні моделі та реалії (1917–1920) // Політична історія України. ХХ століття: У 6-ти т. – Т. 2. – Київ, 2003. – 488 с.; *Події і особистості революційної доби.* Збірник. – Київ, 2003. – 267 с.; *Яневський Д.* Політичні системи України 1917–1920 років: спроби творення і причини поразки. – Київ, 2003. – 674 с.; *Солдатенко В., Савчук Б.* Галицька армія у Наддніпрянській Україні. – Київ, 2004. – 213 с.; *Любовець О.* Українські партії й політичні альтернативи 1917–1920 років. – Київ, 2005. – 311 с.; *Гай-Нижник П.* Податкова політика Центральної Ради, урядів УНР, Української Держави, УСРР (1917–1930 рр.). – Київ, 2006. – 303 с.; *Ковальчук М.* Невідома війна 1919 року: українсько-білогвардійське збройне протистояння. – Київ, 2006. – 508 с.

13. *Українська революція і державність.* Науково-бібліографічне видання. – К., 2001. – 807 с.

14. См.: *Радченко Л.О.* Сучасна історіографія національно-демократичної революції в Україні 1917–1920 рр. – Харків, 1996. – 120 с.; *Солдатенко В.Ф.* Українська революція. Концепція та історіографія. – Київ, 1997. – 416 с.; *Його ж.* Українська революція: концепція та історіографія (1918–1920 рр.). – Київ, 1999. – 416 с.; *Левицький Ю., Гошуляк І.* Українська революція: здобутки і проблеми дослідження // Етнополітологія в Україні. Становлення. Що далі? – Київ, 2002. – С.169–190; *Кателюшиний В.П.* Здобута і втрачена незалежність: історіографічний нарис української державності доби національно-визвольних змагань (1917–1921 рр.). – Київ, 2003. – 608 с.; *Солдатенко В.Ф.* Новітні видання і дослідження з історії Української революції // Актуальні проблеми вітчизняної історії ХХ ст. Зб. наук. праць, присвячений пам'яті академіка НАН України Ю.Ю.Кондуфора. – Київ, 2004. – Т. 1. – С.237–305; *Його ж.* Доба Української революції (1917–1920 рр.) у новітній історіографії // Гілея. Науковий вісник. Філософія. Історія. Політологія. – 2005. – № 1. – С.87–151; № 2. – С.68–103; № 3. – С.50–72; *Його ж.* Актуальні теоретико-методологічні проблеми історіографічного освоєння досвіду Української революції 1917–1920 рр. // Наукові записки ІПіЕНД. Курасівські читання. – 2005. – Київ, 2006. – С.453–465; *Його ж.* Новітні тенденції й актуальні проблеми історіографічного освоєння процесів революційної доби 1917–1920 рр. в Україні // Україна в революційних процесах перших десятиліть ХХ століття. Міжнародна науково-теоретична конференція 20–21 листопада 2007 р. – Київ, 2007. – С.5–24; *Те ж саме* // Український історичний журнал. – 2008. – № 1. – С.75–88.

15. См.: *Солдатенко В.Ф.* Українська революція: концепція та історіографія. – С.107–108.

16. *Винниченко В.* Відродження нації. – Ч.І. – С.42–43 і др.

17. *Грушевський М.* Хто такі українці і чого вони хочуть // Великий Українець. – С.69–74.

18. *Грушевський М.* Якої ми хочемо автономії і федерації // Великий Українець. – С.121–131.

19. *Українська Центральна Рада.* Документи і матеріали. – Т.І. – С.398–401.

20. *Українська Центральна Рада.* Документи і матеріали. – Т.ІІ. – С.103.

21. Шаповал М. Велика революція і українська визвольна програма. – С.123,124.
22. Винниченко В. Назв. робота. Ч. III. – С.134–135,141,161,189,191; Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції. – Т.IV. – С.6–10.
23. Мазепа І. Україна в огні й бурі революції. – Прага, 1942. – Т.II. – С.84. – Т.III. – С.23–30,35–36,48–49 та ін.
24. Лозинський М. Галичина в рр. 1918–1920. – Прага, 1922. – С.67–73 та ін.
25. Солдатенко В.Ф. Винниченко і Петлюра: політичні портрети революційної доби. – Київ, 2007. – С.302–369.
26. Лисяк–Рудницький І. Між історією і політикою. – Мюнхен, 1973. – С.128.
27. См., напр.: Турченко Ф.Г. Новітня історія України. Ч.1 (1917–1945). – Киев, 1994. – С.6–62; *Історія України*. Навчальний посібник. – Київ, 1997. – С.184–243; *Історія України*. Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів технічного та природничого профілю. – Київ, 2001. – С.153–190; *Історія України*. Нове бачення. Вид. 3–є, доп. Навчальний посібник. – Київ, 2002. – С.210–269; *Бойко О.Д.* Історія України. Навчальний посібник. 3–є вид., виправлене і доповнене. – Київ, 2006. – С.316–367 та ін.
28. См.: Грищенко А.П. Українські робітники на шляху творення національної держави: Хроніка роботи 1–го Всеукраїнського робітничого з'їзду 11–14 (24–27) липня 1917 року. – Київ, 1992. – 51 с.; *її ж.* Політичні сили в боротьбі за владу в Україні (грудень 1917 – початок 1919 р.). – Київ, 1993. – 101 с.; *її ж.* Політичні сили у боротьбі за владу в Україні: рік 1919–й. – Київ, 1996. – 81 с.; *її ж.* Політичні сили у боротьбі за владу в Україні: рік 1920–й. – Київ, 1997. – 94 с.; *Резніт О.П.* Робітництво України і Центральна Рада. – Київ, 1993. – 48 с.; *його ж.* Большевизм і українська революція 1917–1920 рр. Спроба визначення характеру і динаміки соціальних процесів. – Київ, 1994. – 39 с.; *Андрусішин Б.І.* У пошуках соціальної рівноваги. Нарис історії робітничої політики українських урядів революції та визвольних змагань 1917–1920 рр. – Київ, 1995. – 192 с.; *Резніт О.П.* Українська революція і робітництво: соціально–політичні і економічні зміни 1917–1920 рр. – Київ, 1996. – 265 с.; *Захарченко П.* Селянська війна в Україні: рік 1918–й. – Київ, 1997. – 188 с.

Солдатенко В.Ф. Украинская революция 1917–1920 гг.: к выяснению контуров и параметров исторического феномена

Рассматриваются основные контуры исторического феномена Украинской национально–освободительной революции. Сделан вывод о необходимости координации усилий представителей различных национальных школ, организации параллельных исследований.

Ключевые слова: Украинская национально–освободительная революция, исторический феномен, национальные школы, историография.

Soldatenko, V.F. The Ukrainian revolution of 1917–1920: concerning clarification of outlines and parameters of a historical phenomenon

Review of the principle outlines of the historical phenomenon of the Ukrainian national liberation revolution. It is concluded that the efforts taken by representatives of various national schools should be coordinated as well as parallel investigations should be organized.

Key words: the Ukrainian national liberation revolution, a historical phenomenon, national schools, historiography.

УДК 94 (477) «XVIII–XIX» [Потоцькі]

Кривошея І. І.

Графи Потоцькі (герб «Пилява») на службі Російській короні (кінець XVIII – початок XX ст.)

Автор висловлює щире подяку Інституту інтердисциплінарних досліджень «Artes Liberales» (Ośrodek Badań nad Tradycją Antyczną w Polsce i w Europie Środkowowschodniej) Варшавського університету за надану можливість наукового стажування в Республіці Польщі (листопад 2008 року), що дозволило написати пропонувану статтю.

Аналізується кар'єра графів Потоцьких у державних інституціях Російської імперії. Охарактеризовано найбільш яскраві приклади сходження представників відомого польського аристократичного роду кар'єрною драбиною.

Ключові слова: Потоцькі, Правобережна Україна, державна служба, імператорський двір, ордени, Російська імперія.

Після руйнації Речі Посполитої багато магнатських родин залишилися в Росії, де почували себе досить впевнено і в економічному, і в політичному плані. Три поділи, що відбулися у другій половині XVIII ст., змусили аристократію Речі Посполитої обирати – зберегти відданість втраченій державі чи стати лояльними новій владі. Це складне, але реальне завдання – як зберегти суспільний та соціально–економічний вплив в нових умовах, коли більшість земельних володінь опинилися в складі Російської імперії та імперії Габсбургів, представники магнато–шляхетської верхівки вирішували по–різному.

Процес інтеграції польської аристократії у російське імперське суспільство активізувався у другій половині XVIII ст. До поділів Речі Посполитої бачимо економічне співробітництво магнатів із Російською імперією, а також про ситуативну проросійську орієнтацію окремих представників польських аристократичних родин, що втілюлася, наприклад, у Торговицькій конфедерації (1792 р.). Росія, ще до прийняття рішень Гродненським сеймом, запропонувала магнатам і шляхті присягнути на вірність Єкатерині II. До 5 квітня 1793 року присягу на вірність російській короні склали Сангушки, Потоцькі та інші. Встановлення російської влади в приєднаних землях могло привести до загострення ситуації на рівні суспільної верхівки, тому шляхта, як суспільний стан, не просто увійшла до складу підданих Росії, а й була зарахована до дворянства. Імператрицею Катериною II було оголошено, що «законное

владение и имущество, каковые кому «из обывателей» по правам Польской Республики принадлежат, остаются при всей их неприкосновенности» [1,82].

Інтеграція польської аристократії у російське суспільство наприкінці XVIII – на початку XX ст., на нашу думку, відбувалася різними шляхами:

- по–перше, через інкорпорацію та легітимацію її до стану російського дворянства із збереження всіх майнових і суспільних привілеїв, які вона мала у Речі Посполитій [2];
- по–друге, службою у російських військах та при імператорському дворі. Хоча варто зауважити, що ця лояльність закінчувалася під час польських повстань 1830–1831 років та 1863–1864 років;
- по–третє, через укладення шлюбів з представниками впливових російських дворянських родин.

Питання статусу нобілітету Речі Посполитої та її суспільної асиміляції в імперській структурі розглядали у своїх дослідженнях ще наприкінці XIX – початку XX ст. в загальноросійському контексті дослідники О. Романович–Славатинський [3], С. Корф [4].

У радянській українській історіографії серед багатьох досліджень привертає увагу книга В. Смолія [5], в якій автор подає аналіз ситуації на правобережних землях перед і в період поділів Речі Посполитої, піднімає питання статусу аристократії Речі Посполитої в умовах нового, російського режиму на теренах південно–західних губерній.

В сучасній українській історіографії вже є досліджень, що присвячені аналізу згаданих процесів [6;7;8] але все ж бракує студій, які б показали інтеграцію окремого роду в російське суспільство. Хоча певні успіхи в цьому плані вже зроблено, але згадану проблематику не виокремлено з загальної історії роду [9] або якоїсь його окремої гілки [10;11].

Серед польських студій в першу чергу варто згадати книги Єжи Лоека про окремих представників роду Потоцьких [12;13], а також цікаву монографію Ярослава Чубатого, в якій він висвітлює політичний вибір та компроміс поляків у 1795–1815 роках [14].

Широкого розголосу набули книги французького історика Данієля Бовуа [15;16;17]. Ґрунтовно дослідивши суспільні взаємини шляхти з царатом і селянством в їх розвитку, автор аналізує роль і місце аристократичних родів в суспільному житті Правобережної України. Мозаїка інформації про Браницьких, Любомирських, Потоцьких та інших, все ж не дає конкретної картини стосунків окремих родів з імперським центром.

Розглянемо службу польської аристократії на прикладі роду Потоцьких (герб «Пилява»). Відомі дві лінії роду: Срібна Пилява, або Гетьманська лінія, а також Золота Пилява, або Примасовська. Представники обох ліній були і економічно, і суспільно–політично інтегровані в російське суспільство. Наведемо перелік фактів, що засвідчують службу представників роду Російській короні: Гетьманської лінії: Ян (1764–1815) – відомий історик та етнограф, археолог та письменник у 1799 році здобув чин таємного радника в Росії; Северин (1762–1829) – таємний радник та кавалер російського ордену св. Александра Невського; Ярослав (1784–1838) – генерал–майор російських військ, маршалок Імператорського Двору; Антоні (1780–1850) – бригадний генерал російських військ у 1816–1828 роках, таємний радник з 1843 року. Леон/Лев (1879–1860) – дійсний таємний радник, надзвичайний посол і повноважний міністр від Росії

у Стокгольмі та Неаполі, кавалер російського ордену св. Александра Невського [18;19,28–29; 20,731–732]; Александр (1776–1845) – великий конюший імператорського двору, Август (1846–1905) – камер-юнкер (1881), камергер (01.05.1900); Станіслав (?–1887) – конюший, а згодом обер-церемоніймистер Імператорського двору; Йозеф (1862) – камер-юнкер (1888), камергер (1901) [20,743–757]; Примасовської лінії: Теодор (1730–1812) – таємний радник [20,758]; Родрік (1833) – камергер; Станіслав (1836–1882) – поручик російської артилерії; Генріх (1869) – камер-юнкер російського двору (04.08.1897) та депутат російської Державної Думи (1907) [20,769–771].

Нижче розглянемо ці та інші приклади детальніше. Граф Антоні Протазі Яцек Потоцький, більше відомий як Прот Потоцький (1761–1812), відомий промисловець та банкір, за протекцією Станіслав Потоцького теж був прийнятий на російську службу, але пробув на ній недовго і в кілька прийомів: 06.05.1793 – таємний радник, 1793–1796 роки – відпустка, 05.02.1797–13.08.1798 – сенатор III-го департаменту [21,547].

Станіслав Щенсі Потоцький (1752–1805) – організатор Торговицької конфедерації, відомий масон, служив Російській імперії у чині генерала від інфантерії [22; 20,750]. Ще до другого поділу був відзначений імператрицею Єкатериною II у 1782 році орденом св. Андрія Первозванного, а у січні 1788 року, за заслуги в організації російських магазинів у прикордонні Речі Посполитої був нагороджений еполетами, прикрашеними діамантами. Як свідчить генерал-майор Шереметьєв, «Станіслав Щенсі Потоцький присягнув на верність російській короні в числе перших 28 марта в Житомире» [23,712]. У 1795 році, на думку польських дослідників, після повернення зі змушеної еміграції в Росію, він був нагороджений орденом Александра Невського й одержав чин генерала від інфантерії [24,188–199]. Інше джерело називає дату дарування генеральського звання – 17 листопада 1796 року. Звільнений від служби 30 жовтня 1798 року [23,712].

Сини та онуки продовжили шлях, обраний Станіславом. Наведемо найбільш яскраві приклади відданої служби його синів від двох з трьох шлюбів – від Юзефіни та Софії. Патентом Єкатерини II від 4 листопада 1793 року графу Станіславу Потоцькому (1782–1831), сину Станіслава Щенсі та Юзефіни, був пожалований чин корнета лейб-гвардії кінного полку [25]. Щоправда, в «Русском Биографическом Словаре», вказано іншу дату – 1 квітня 1793 року, а згодом звільнений за малолітством (1796). Це була «служба», характерна для часів Єкатерини II, коли ще змалку записували до якогось полку. Дійсно служити російській короні Станіслав Російській імперії з 1803 року: 14.05.1803–04.11.1804 – поручик лейб-кірасирського Ї Величності полку; з 04.11.1804 – поручик лейб-гвардії кінного полку; з 1805 – у закордонному поході, нагороджений орденом св. Анни (3 ст.); 02.06.1807 – орден св. Владіміра (4 ст.) і золота шпага «За хоробрість»; 1807 – штаб-ротмістр; 14.01.1809 – відставка у чині ротмістра; 18.04.1809 – камергер; 04.08.1809 – повернувся на військову службу у чині підполковника армійської кавалерії; 20.12.1810 – флігель-ад'ютант імператора і переведений у Преображенський полк; 15.09.1811 – полковник; 1812 – нагороджений орденом св. Анни (2 ст. з діамантами) за звитягу під Бородіно; 1813 – командувач драгунським полком, згодом 1-м Українським, нагороджений орденом св. Владіміра

(3 ст.); 15.09.1813 – генерал–майор, а після битви під Лейпцигом нагороджений орденом св. Георгія (4 ст.), пруським орденом Червоного Орла (2 ст.) та австрійським орденом Леопольда; 1814 – нагороджений баварським орденом Максиміліана та Йосифа; 1815 – нагороджений орденом св. Анни (1 ст.); 01.07.1817–06.09.1822 – генерал–ад'ютант, черговий генерал Головного Штабу польських військ у Варшаві; з 25.05.1826 – таємний радник і обер–церемоніймейстер Імператорського Двору [26].

«Формулярний список о службе умершего Гофмаршала Двора Его И.М.В....» ілюструє кар'єрне сходження Ярослава Потоцького (1784–1838), теж народженого Юзефіною, і рясніє орденами й медалями: російськими: св. Анни (1ст.), св. Владіміра (III ст.), австрійським св. Леопольда, французьким св. Людовика, шведським Північної Зірки (1 ст.), баварським військовим та Пруським орденами. Кавалер, нагороджений також медаллю 1812 року за взяття Парижа та знаком відзнаки «безпорочної» служби за 15 років: 16.12.1806 – актуаріус колегії Іноземних справ; 14.02.1808. – камер–юнкер Двору; 03.06.1810 – інженер–полковник резерву Корпусу Інженерів Шляхів Сполучень; 10.11.1812 – нагороджений св. Владіміра (3 ст.); 16.05.1813 – переведено у кавалерію; 04.04.1814 – флігель–ад'ютант імператора; 30.08.1816 – нагороджений австрійським, французьким, баварським та пруським орденами; 30.08.1816 – надано чин генерал–майора кавалерії; 25.02.1817 – внесений у список генералів свити імператора; 10.10.1822 – звільнений із служби з мундиром, за приватними причинами; 25.05.1829 – чиновник особливих доручень МВС по департаменту поліції; 15.07.1829 – указом Сенату перейменований в дійсні статські радники; 31.12.1829 – гофмаршал, з наказом бути постійно присутнім при придворній конторі; 28.07.1830 – нагороджений шведським принцем орденом; 22.08.1830 – нагороджений відзнакою за 15 років «безпорочної» служби; 18.04.1831 – нагороджений орденом св. Анни (1 ст.); 11.05.1830–24.03.1833 – член опікунської ради «Заведений общественного презрения в Санкт–Петербурге» та опікун «Дома презрения сирот» [27]. Його син Константин (1816–1857) також служив офіцером гвардії в російських військах [20,751].

Син Станіслава Щенни від шлюбу з Софією Александр (1798–1868), розпочав кар'єру з 14 класу (указ російського імператора від 15 листопада 1818 року), а через 10 років став полковником російської армії – брав участь у війні з турками (1828–1829 рр.) [28,61;29,759–760].

Нижче наводимо фрагмент із формулярного списку іншого Софійного сина – Болеслава (1805–1893): 23.11. 1821 – портупей–юнкер Українського Уланського полку; 14.08.1823 – корнет, потім переведений у Кавалергардський полк; 05.01.1827 – звільнений з військової служби в чині поручика; 27.11.1828 – перейменований у титулярні радники та причислений до Департаменту Уділів; 06.12.1828 – камер–юнкер Імператорської Двору; 11.12.1834 – після звільнення від служби в чині камер–юнкера причислений до Міністерства народної освіти; 07.06.1838 – камергер; 07.12.1838 – попечитель Немирівської гімназії; 28.06.1840 – нагороджений орденом св. Анни (2 ст.); 27.10.1842 – колезький асесор [25].

Цей список допоміг доповнити і уточнити відому інформацію про Болеслава Потоцького, яка міститься на сторінках Польського Словника Біографічного у статті Е. Козловського та біографічного словника В. Колесник «Відомі поляки в історії Вінниччини». У 1843–1848 роках він служив на різних посадах в Королівству Польському. З 1854 року –

церемоніймейстер, а з 1861 року – гофмейстер імператорського двору. У 1856 році він одним з герольдів–розпорядників коронації російського імператора Александра II, а згодом став великим виночерпием (підчасним), це була висока посада, але без політичного впливу при дворі [30,800–801]. Залишаючись почесним попечителем Немирівської гімназії (1866 р.), він переїздить до Санкт–Петербургу і продовжує блискучу кар'єру: з 1874 – обер–шенк імператорського двору, нагороджений орденами св. Анни 1 ст. (1866), св. Владіміра 2 ст. (1854) і 3 ст. (1871), св. Станіслава 1 ст. (1859), Білого Орла (1877) та Александра Невського (1888) [21,525–528].

Северин Потоцький (1762–1829) успішний політичний та державний діяч, який досяг значних успіхів на ниві державної служби в Російській імперії, особливо в галузі освіти, зокрема брав участь у заснуванні університету в Харкові і був нагороджений орденами Александра Невського. Його кар'єра в імперії розпочалася після третього поділу Речі Посполитої, коли він склав присягу на вірність російській цариці. Хронограф сходження службовою драбиною виглядає наступним чином: до 21.01.1799 – камергер Імператорського Двору; 4.06.1801 – таємний радник, з фактичним прикріпленням до III–го департаменту Сенату; з 8.09.1802 – член Комісії училищ при Міністерстві народної освіти; з 09.09.1802 – член Комітету у справах білоруських євреїв; 21.01.1803–25.03.1817 – попечитель Харківського учбового округу; з 31.08.1809 – член Комітету по розгляду стану поштової кореспонденції; з 07.03.1809 – член Комісії по підготовці «Полного собрания законов Российской империи»; з 17.01.1810 – член Державної ради; 02.10.1827 – дійсний таємний радник [31,699–704].

Син Северина Потоцького, Леон/Лев (1789–1860), також здійснив вдалу кар'єру: 1808 рік: 15.03 – актуаріус Колегії іноземних Справ, а з 14.11 – служив в російській місії в Неаполі; 12.12 – камер–юнкер імператорського двору; з 15.03.1810 – служив у Віденській дипломатичній місії; з 30.09.1812 – у Лондонській дипломатичній місії; 08.06.1814 – пожалуваний у камергери; з 11.05.1815 – головний секретар по іноземному листуванні при Тимчасовому Уряді Царства Польського; 1818 – дійсний статський радник; 1828 рік: 01.01 – надзвичайний посол та повноважний міністр при португальському королі, 01.06 – таємний радник; 1833 рік: 20.01 – звільнений з посади посла у Ліссабоні; 05.12 – нагороджений орденом св. Анни (1 ст.); 20.06.1836–31.05.1839 – надзвичайний посол та повноважний міністр в Швеції 19.06.1841–1.04.1847 – надзвичайний посол та повноважний міністр в Неаполі; 16.07.1846 – член Державної Ради; 21.04.1847 – дійсний таємний радник; 1856 – пожалуваний у обер–гофмейстри імператорського двору і нагороджений орденом св. Александра Невського [32,697].

Становище жінки в тогочасному європейському суспільстві дозволяло представницям прекрасної статі ставати лиш фрейлінами та статс–дамами імператорського двору. Наведемо лише два приклади. Так, друга дружина Станіслава Щенсн Потоцького Юзефіна Амалія (1752–1798) була кавалерствуючою дамою ордену св. Єкатерини та статс–дамою імператриці Єкатерини [33,740–742]. Потоцька Александра (1818–1892), донька Станіслава Септима (1782–1831), з 1836 року була дамою Імператорського Двору [34,731–732].

Отже, вивчення і системація фактів служби польських аристократів Потоцьких російській короні, засвідчують, що вона являла собою один

шляхів інтеграції роду в імперське суспільство. Представники роду робили кар'єру як при дворі російських імператорів, так і на цивільній, дипломатичній та військовій чиновницькій ниві. За відданість царському трону були неодноразово відзначені найвищими російськими нагородами.

Джерела та література

1. *Незабитовский В.* Замечания по вопросу о чиншевом владении в Западнѣх губерніях. – К., 1883.
2. Детальніше див.: *Кривошея І.І.* Легітимність польського графського титулу Потоцьких // Пам'ять століть. – 2006. – № 5(62).
3. *Романович–Славтинский А.* Дворянство в России от начала XVIII века до отменѣ крепостного права. – СПб, 1870.
4. *Корф С.А.* Дворянство и его сословное управление за столетие 1762–1855 годов. – СПб, 1906.
5. *Смолий В.А.* Возз'єднання Правобережної України з Росією. – К., 1978.
6. *Павлюк В.В.* Магнатерія Волині в соціально–економічному та культурному житті Правобережжя у XIX ст. – Острог: Національний університет «Острозька академія», 2000.
7. *Рудакова Ю.* Порівняльна характеристика статусу польської шляхти та російського дворянства в контексті зміни політичного підпорядкування території Правобережної України наприкінці XVIII ст. // Rocznik Europejskiego kolegium polskich i ukraińskich uniwersytetow. – Lublin 2006. – Т.ІІІ.
8. *Войтенко Ю.М.* Еліта Правобережної України в російському імперському суспільстві: політико–соціальні виміри (1793–1832 рр.): Автореф... 07.01.00 – історія України / ДВНЗ «Переяслав–Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди». – Переяслав–Хмельницький, 2008.
9. *Чернецький Є.* Браницькі герба Корчак. – Біла Церква: Видавець О.В. Пшонківський, 2003.
10. *Чубіна Т.Д.* Рід Потоцьких в Україні (тульчинська лінія): суспільно–політичні та культурологічні аспекти: Автореф. 07.00.01 – історія України / Донецький національний університет. – Донецьк, 2008.
11. *Чубіна Т.Д.* Рід Потоцьких в Україні (тульчинська лінія). Монографія. – Черкаси: Черкаський ЦНТЕІ, 2008.
12. *Łojek J.* Potomkowie Szczeneo: Dzieje fortuny Potockich z Tylczyna. – Lublin, 1988.
13. *Łojek J.* Dzieje zdrajcy. – Katowice: Wydawnictwo «Śląsk», 1988.
14. *Czubaty J.* Zasada «dwóch sumień». Normy postępowania i granice kompromisu politycznego Polaków w sytuacjach wyboru (1795–1815). – Warszawa: Wydawnictwo Neriton, 2005.
15. *Бовуа Д.* Шляхтич, кріпак і ревізор: Польська шляхта між царизмом та українськими масами (1831–1863). – К., 1996.
16. *Бовуа Д.* Битва за землю в Україні. 1863–1914: Поляки в соціо–етнічних конфліктах. – К.: Критика, 1998.
17. *Бовуа Д.* Російська влада та польська шляхта в Україні. 1793–1830 рр. / Переклад з французької Зої Борисюк. – Львів: Кальварія, 2007.
18. *Dworzaczek W.* Genealogia. – Warszawa, 1959. – Т. II. Tablice. – Cz. II. – Tabl. 140.
19. *Zielińska T.* Poczec polskich rodów arystokratycznych: tablice genealogiczne. – Warszawa, 1997.
20. *Dunin–Borkowski J.*, hr. Almanach błękitny: Genealogia żyjących rodów polskich. – Lwów–Warszawa, 1908.

21. Колесник В. Відомі поляки в історії Вінниччини: Біографічний словник. – Вінниця: ВМГО «Розвиток», 2007. – 1008 с., іл.
22. Державний архів Київської області (далі – ДАКО). – Ф.782. – Оп.1. – Спр.9214.
23. Артамоновъ Н.Н. Потоцкій, графъ Станиславъ–Феликсъ // Русскій Біографическій словарь. – Т.ХІІ. Плавильщиковъ–Примо. – СПб., 1905.
24. Rostworowski E. Potocki Stanislaw Szczęśny (Feliks) // Polski Słownik Biograficzny. Tom XXVII. Pniowski Jan – Potocki Ignacy. – Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź: Zakład Narodowy Imienia Ossolińskich Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1983.
25. ДАКО. – Ф.782. – Оп.1. – Спр.9326.
26. Артамоновъ Н.Н. Потоцкій, графъ Станиславъ Станиславовичъ // Русскій Біографическій словарь. – Т.ХІІ. Плавильщиковъ–Примо. – СПб., 1905.
27. ДАКО. – Ф.782. – Оп.1. – Спр.9323.
28. Зучлиńски Т. Złota księga szlachty Polskiej. Rocznik XIV. – Poznań, 1893.
29. Konarska B. Potocki Aleksander // Rostworowski E. Potocki Stanislaw Szczęśny (Feliks) // Polski Słownik Biograficzny. – Tom XXVII. – Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź: Zakład Narodowy Imienia Ossolińskich Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1983.
30. Kozłowski E. Potocki Boleslaw // Polski Słownik Biograficzny. – Т.ХХVII. – Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź: Zakład Narodowy Imienia Ossolińskich Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1984.
31. Петров А., Строевъ В. Потоцкій, графъ Северинъ Осиповичъ // Русскій Біографическій словарь. – Т.ХІІ. Плавильщиковъ–Примо. – СПб., 1905.
32. Петров А.А. Потоцкій, графъ Левъ Севериновичъ // Русскій Біографическій словарь. – Т.ХІІ. Плавильщиковъ–Примо. – СПб., 1905.
33. Сзерпе М. Potocka z Mniszchów Józefina Amelia // Polski Słownik Biograficzny. Tom XXVII. Pniowski Jan – Potocki Ignacy. – Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź: Zakład Narodowy Imienia Ossolińskich Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1983.
34. Konarski S. Potocka z Potockich Alesandra // Polski Słownik Biograficzny. Tom XXVII. Pniowski Jan – Potocki Ignacy. – Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź: Zakład Narodowy Imienia Ossolińskich Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1983.

Кривошея И.И. Графы Потоцкие (герб «Пилява») на службе Российской короне (конец XVIII – начало XX ст.)

Анализируется карьера графов Потоцких в государственных учреждениях Российской империи. Представлено наиболее характерные примеры восхождения представителей известного польского аристократического рода карьерной лестницей.

Ключевые слова: Потоцкие, Правобережная Украина, государственная служба, императорский двор, ордена, Российская империя.

Kryvosheya, I.I. Counts Potockis (Pilawa Coat of Arms) in Russian empire strvice (late 18th–early 20thcenturies)

Counts Potockis' (Pilawa Coat of Arms) promotion in Russian Empire state institutions is analyzed. The brightest instances of the career promotion of famous Polish noble family representatives are characterized.

Key words: the Pototskis, Right Bank Ukraine, public service, Emperor's court, orders, Russian Empire.

Концепція фінансового розвитку України в ідеології Організації українських націоналістів

Розглядаються історичні події Національно-визвольних змагань 1930–1950-х років в контексті економічної науки, зокрема висвітлюється фінансова частина економічної платформи ОУН.

Ключові слова: Організація українських націоналістів, фінансова політика, податкова система, валюта, банк, економічна платформа.

Однією із основних цілей історичної науки є комплексне висвітлення подій минулого та здійснення аналізу їх впливу на сьогодення. Проте не менш важливим, поряд із розглядом конкретних фактів, є ознайомлення та дослідження таких невидимих, на перший погляд, речей як суспільно-політична думка, світоглядні принципи, соціально-економічні погляди в певних колах, які безпосередньо впливали на хід історичних подій. Висвітлення їх дозволяє побачити ту ситуацію, в яких відбувались конкретні факти та зрозуміти їх причинно-наслідковий зв'язок.

Історія діяльності Організації українських націоналістів на сьогодні є однією із найактуальніших тем, адже кількість невідомих або не до кінця розкритих сторінок існування ОУН залишається значною. Зокрема, досі малодослідженими є економічні погляди ОУН, в тому числі в царині фінансової політики. Найчастіше, висвітлюючи діяльність ОУН, історики зупиняються на біографіях окремих її діячів, політичній чи військовій активності. Серед досліджень можна назвати збірки статей, присвячених окремим постатям: «Роман Шухевич: постать на тлі доби Воюючої України» [10], 8-й збірник «Українського визвольного руху» [13], присвяченого Євгену Коновальцю, авторські праці: Б. Чайківського «Фама». Рекламна фірма Романа Шухевича» [15], Г. Бурнашова «Лицар українського духу» [1], М. Мандрик «Український націоналізм: становлення в міжвоєнну добу» [7] А. Русначенка «Народ збурений: Національно-визвольний рух в Україні й національні рухи опору в Білорусії, Литві, Латвії, Естонії у 1940–50-х роках» [11]. Дедалі частіше висвітлюють боротьбу ОУН в загальноєвропейському контексті. Проте економічні погляди та програми практично не розкриті сучасними дослідниками, що і зумовило автора розібратися в цьому питанні. Отже, завданням цієї статті є висвітлення націоналістичної фінансової концепції.

На жаль, ґрунтовних досліджень в зазначеному напрямку на сьогоднішній день не існує. Тому назвати можна лише окремі праці, які дотично розкривають економічні питання. Цікавою працею, яка безпосередньо поєднала історію та економіку є робота Степана Злупка «Українська економічна думка. Постаті і теорії» [3]. Робота представляє собою інтерес з огляду на форму подачі матеріалу: еволюція економічної думки найвидатніших постатей української історії.

Інший дослідник Коропецький І.–С. розкрив історію розвитку української економіки в праці «Дещо про минуле, недавнє минуле та сучасне української економіки» [5].

Серед серйозних діаспорних досліджень можна виділити роботу Петра Мірчука «Нарис історії ОУН» [8]. Вона містить інформацію по всім ключовим моментам діяльності історії Організації, а серед переліку представлених програмних документів ОУН, зустрічаються поодинокі згадки щодо розвитку економічних ідей

Більш детально дослідив явище українського націоналізму Георгій Касьянов в праці «До питання про ідеологію Організації українських націоналістів (Аналітичний огляд)» [4]. Дослідник висвітлив формування та еволюцію ідеології українського націоналізму, пояснивши її основні віхи в контексті загальносвітових подій.

Концепція фінансової політики залишалась однією із найслабших ланцюжків всієї економічної платформи ОУН: націоналістам бракувало кваліфікованих фахівців в цій галузі. Особливо гостро це питання стало під час підготовки до проведення Першого Конгресу українських націоналістів. Зрештою, концепція фінансового розвитку була запропонована до обговорення на Конгресі і змогла стати однією із чотирьох інших складових економічної платформи ОУН – промислової, аграрної та торгівельної політики. Щоправда, найважливіше джерело з даного питання, яке зберігається в Центральному державному архіві вищих органів влади і управління України і має назву «Фінансова політика України», помилково віднесена до авторства Миколи Сціборського. Насправді, «Фінансова політика України», знайдена автором в архівному фонді 4465, є рефератом, який готувався для Першого Конгресу Яковом Моралевичем. Власне, Яків Моралевич був найкраще обізнаний в питанні фінансів, адже за часів Української Народної Республіки працював головним рахівником Міністерства торгівлі й промисловості та директором фінансового департаменту Міністерства народного господарства. Не дивно, що текст реферату було доручено писати саме йому. «Фінансова політика України» стала фундаментом, на якому зводились всі подальші розробки націоналістів. Варто відмітити, що згадана робота виступила, в певній мірі в якості посібника, адже автор присвятив декілька сторінок розкриттю фінансових теорій та проаналізував становище інших країн. На базі опрацьованого матеріалу Я. Моралевич запропонував своє бачення організації фінансової системи, яке умовно можна розділити на кілька блоків. Для розуміння фінансових прагнень оунівців необхідно розглянути основні положення реферату.

Перший блок питань стосувався запровадження національної грошової одиниці, організації банківської системи та розгляду виплат державних боргів.

Виходячи з необхідності формування власного грошового курсу і враховуючи загальносвітову ситуацію та ймовірне місце незалежної України в ній, автор наголосив, що українська грошова система: «мала би базуватися на тій грошовій одиниці, яка називається карбованцем, а по вартості цей останній мав би бути прирівняний до російського рубля» [14,арк.2]. Проте, після налагодження всієї фінансової системи та встановлення нормальних міжнародних економічних стосунків, наступним кроком мав би стати перехід на національну валюту – гривню, вартість якої прирівнювалася до грошових одиниць Великобританії, Франції або Сполучених Штатів Америки [14,арк.2].

Обов'язковими умовами належного функціонування гривні, яка б забезпечувала здійснення торговельних операцій, мали бути надійність та стабільність національної грошової одиниці, що забезпечувалось дотримання наступних умов: «1) гроші мусять походити з мінового народно–господарського обороту; 2) власник грошей може їх достати лише внаслідок реалізації певних господарських цінностей на ринку; 3) кількість грошей мусить точно відповідати тій купувальній силі, яку набув власник, реалізуючі на ринку господарські цінності» [14,арк.15]. Вартість банкнот у державі мала б визначатись вартістю реалізованих на ринку господарських цінностей.

Розглядаючи різноманітні форми організації грошової системи, націоналісти схилились до того, що для України найбільш прийнятною могла би бути валюта «штабно–девизова, або чисто девизова» [14,арк.26–27] (напівконвертована та конвертована валюта відповідно). Таким способом організовували свої грошові системи країни, які почали вводити закон про валюту з 1928 року. Функції та властивості обмежено–конвертованої або повністю конвертованої валюти суттєво відрізняються від тих завдань які ставили перед собою більшовики. Організація валюти СРСР не прагнула до конвертованості, а значить не прагнула і до включення у світовий міжнародний обігу радянський рубель.

Одне із ключових питань, яке виділялось у рефераті, стосувалось організації емісійного банку. Автор реферату, розуміючи важливість гнучкості фінансової системи, окреслив лише стратегічний вектор розвитку, залишаючи розробку тактичних кроків безпосередньо уряду української держави. Що стосується форми організації, то автор віддав перевагу державному емісійному банку. Це означало, в свою чергу, що такий банк не міг бути ані акціонерним товариством, ані комерційним банком. Головним принципом існування його мала бути його максимальна незалежність як від законодавчого органу держави, так і від міністра фінансів.

Роботу всіх банків держави мали контролювати спеціальні установи разом з представниками громади [14,арк.28]. Більш детально питання організації контрольних комітетів повинні були розглядатися у процесі функціонування банків.

Окремим питанням, піднятим Я. Моралевичем у рефераті, є розгляд стану боргів української держави періоду УНР. Питаннями боргів мала займатися спеціальна організація – Амортизаційна Скарбниця [14,арк.29]. Така пропозиція дозволяє припустити, що націоналісти усвідомлювали важливість включення України до світової економіки, в якій визнання боргів при зміні влади є обов'язковим.

Розглядаючи питання комерційних (недержавних) банків, фінансист наголосив, що «банки в сучасний момент є нервами економічного життя» [14,арк.51], а тому: «антисоціальна банківська політика може привести до незчисленних втрат і небезпечних заворушень» [14,арк.51]. З цього закономірно випливала позиція, згідно з якою, всі комерційні банки все одно мусили б підлягати державному контролю з боку уряду та спеціальних інститутів.

Другий блок питань у сфері фінансової політики займала організація податкової системи. Податки в державі, за Яковом Моралевичем мали б «механічно вирівнювати кошторис», зокрема «вирівнювати несправедливості господарські і соціальні» [14,арк.35].

Всі податки в Україні, згідно з баченням націоналіста, умовно можна розподілити на декілька груп за характером стягнення та діючими особами.

До першої групи відносились «персональні податки»: «загальноприбуткові» та на землю. В концепції, запропонованій Я. Моралевичем, він був названий «поступово–пропорційним». Тобто це означало, що спершу мав бути встановлений певний мінімум, з якого можна було стягувати податок, далі ж пропорційність мала б зростати ступенями [14,арк.35]. Іншим «персональним податком» мав би стати податок на землю, без огляду чи дає земля прибуток господареві [14,арк.36].

До другої групи відносились податки на спадщину та даровизну. В їх основі був покладений згаданий вище поступово–пропорційний принцип. Однак, в даному випадку існувало декілька відмінних моментів, а саме: близькість спадкоємця та спадкодавця, його фінансове положення, загальна кількість спадкоємців тощо.

Не оминув у своїй монографії Яків Моралевич і такий пункт, як оподаткування нерухомого майна, що має перейти до рук спадкоємця. Його важливість виходила з огляду на те, що завдяки такому податку можна регулювати всю мобільність нерухомості. Крім цього, юридичні особи, які залишали власниками певного нерухомого майна, мали 1 раз на 15–20 років сплачувати додатковий податок [14,арк.38].

Паралельно з цим, рухоме майно, яке могло переходити в спадщину або даруватись, також обкладалось спеціальним податком.

Окремо, автор реферату запропонував застосовувати «опосередкований податок», сутність якого полягала в тому, що він мусив сплачуватись безпосередньо в момент купівлі товару і вже входити в його ціну. В першу чергу такий податок міг би вживатися для торгівлі алкогольними напоями.

Частина реферату була присвячена оподаткуванню українського цукру. З точки зору фінансиста, накладання такого податку стане причиною подорожчання цукру, проте такий крок, на його думку, неминучий, адже це стратегічно важливо для економіки держави. Щодо форми оподаткування для цього, Яків Моралевич обрав монополію [14,арк.41]. Фактично, це була форма акцизного податку, що цілком логічно виглядав би з огляду на експортний потенціал цієї галузі.

Буквально декількома словами автор згадує про обов'язкове оподаткування «люксусових» речей, якими можуть користуватися більш заможні.

Третю групу податків склали ті, які накладались на експортні та імпортовані товари. Націоналістична економічна платформа мала би будуватися таким чином, що абсолютно всі імпортовані товари обкладались податками, що цілком підтверджує протекціоністський характер економічної концепції.

Яків Моралевич вбачав необхідність введення монополії на виробництво алкогольних та тютюнових виробів, проте допускав також можливість заміни державної монополії введенням обов'язкового акцизного збору.

Розуміючи всю складність ситуації, в якій могла опинитися Україна одразу після визволення, Я. Моралевич розраховував на те, що для «запуску» економіки держави та відновлення промисловості знадобляться іноземні інвестиції у вигляді позик та концесій [14,арк.45]. Переконаність в успішності залучення іноземного капіталу була не безпідставною: територія України, не дивлячись на підконтрольність від інших держав, відрізнялась позитивним торгівельним балансом. Таким чином, логіка націоналіста стає цілком зрозумілою: якщо українські землі, керовані іншими державами, досягли певного рівня розвитку, а в окремих галузях – навіть помітного успіху, то, очевидно, що маючи самостійну державу, економіка змогла би досягнути суттєвих результатів.

Плануючи основні віхи розвитку українського господарства, Яків Моралевич спирався на те, що першим етапом мав би стати розвиток аграрного сектору та організація збуту якісної сільськогосподарської сировини. Для виконання цього завдання першочергово треба було взяти позичку для закупівлі достатньої кількості спеціалізованих сільськогосподарських машин. Паралельно, необхідно було розвинути мережу власних фабрик та заводів, які змогли забезпечувати внутрішній ринок сільськогосподарськими машинами, для чого також мала би бути видана концесія. Вкрай важливим був би розвиток тих галузей промисловості, які забезпечують паливом та енергією державу. Галузі важкої індустрії також потребуватимуть оформлення закордонної позички, але їх становлення напряму залежатиме ще й від рівня організації гірничої справи. На думку Моралевича, найшвидше в Україні зможе розвинути легка промисловість.

Будуючи таку схему, не можна було би оминати питання розвитку транспорту. Передусім це стосується залізничного транспорту, який би з'єднав райони видобутку сировини з районами її оброблення та виробництва готової продукції. Зрештою, від розвитку транспортної мережі залежить і рівень торгівлі з іншими країнами. Тому, згідно з баченням автора реферату, для будівництва залізниць треба було взяти спеціальну позичку, в той час як розвиток шосейних доріг мав би здійснюватися за допомогою фінансування робіт земствами [14,арк.48]. Крім того, позички треба було брати і для розвитку морського, річкового транспорту та для будівництва гідроелектростанцій на Дніпрі – одного із найважливіших джерел енергії в Україні [14,арк.48].

Розглянувши базовий документ, який формував погляд на фінансову політику Організації українських націоналістів, можна виділити деякі його особливості, які характерні для націоналістичного світогляду. По-перше, всій концепції притаманний «державницький» підхід, тобто помітна загальна контролююча та регулююча ролі держави у веденні

фінансів. Зокрема, цікавим є певна пропорція між суворим державним контролем за діяльністю в одних фінансових сферах та інституціях та забезпеченням незалежного існування – в інших. По-друге, доволі помітним є прагнення запропонованої концепції до створення справедливої схеми оподаткування, в якій величина та кількість податків на пряму залежать від соціального статусу та загального рівня заробітку. По-третє, вагому частину фінансування відновлення промисловості та сільського господарства накладали на іноземні капітали.

В одній із публікацій доктора Володимирова «Промисловість України» в альманасі «Розбудова нації» була проілюстрована економічна ситуація в СРСР, яка показово нехтувала залученням іноземних інвестицій для розвитку свого господарства, що призвело до того, що влада «не змогла піднести стан устаткування основного капіталу не тільки до стану передових країн, але в багатьох галузях навіть і до стану довоєнного» [2,26]. Через це відновлення та реконструкція радянської України відбувалось в значній мірі «не власними внутрішніми накопиченнями, а за рахунок накопичень інших, галузів народнього господарства, зокрема – сільського. Шляхом бюджету, як органу що перерозподілює народні прибутки, шляхом політики цін («ножиці») вливались до неї значні кошти, які дали можливість відбудувати зруйновану промисловість» [2,26].

Таким чином, фінансова програма ОУН, враховуючи досвід радянської влади, спиралась на неминуче залучення іноземного капіталу для відновлення господарства. Такий спосіб, на їх думку, міг бути більш ефективним.

Зауважимо, що в рефераті бракує конкретних цифр, зокрема в питаннях, які стосуються податків: загальні риси були окреслені, проте рівень податкових ставок не встановлений. В залежності від того, якими могли бути такі ставки, можна було б і більш чітко уявити як мала виглядати фінансова картинка держави у націоналістичному виконанні. Занадто високі ставки змогли б спровокувати незадоволення широких мас, а відтак – встановлення жорсткої диктатури. Занадто низькі ставки не дозволи б швидко відновитись економічній системі, а значить і промисловість, і сільське господарство, і торгівля залишалися на низькому (у порівнянні з іншими європейськими країнами) рівні розвитку.

Окремі фінансові питання піднімались і в подальшому на шпальтах «Розбудови Нації» та в окремих працях – Миколи Сціборського «Націократія» [12] та Дмитра Мирона (псевдо – Максим Орлик) «Ідея і чин України» [9].

Леонід Костарів, який займався переважно питаннями промислової політики також торкався фінансових питань: «коли б організація промислового життя України була передана цілком «варягам» закордонного капіталу, або – коли б допущено необмежену приватну ініціативу хоч би й українських капіталістів, то утворити при таких умовах плянове промислове господарство України було б не тільки дуже тяжко, але просто неможливо» [6,140].

Вільний іноземний капітал, так само як і приватна ініціатива місцевих промисловців однаково б діяли за принципом «найменшого спротиву», виходячи із власних потреб та зацікавлень, які в сфері промисловості не завжди можуть відповідати інтересам всієї держави. Фактично, залежність

українських земель від іноземного керування могла бути змінена на таку саму залежність, але в даному випадку від волі та інтересів декількох потужних підприємців. Розроблені ними сфери почали б приносити прибуток якнайшвидше, але значна доля їх вивозилась би до інвесторів – за кордон.

Фінансова політика у Миколи Сціборського згадується у контексті порівняння двох існуючих економічних систем: приватновласницький капіталізм демократії та державний (або псевдосоціалістичний, як його ще називав Сціборський) капіталізм московського комунізму. Власне, Сціборський протиставив їм третю соціально–економічну систему націократії. Характеризуючи ліберальний капіталізм, націоналіст відзначив, що час класичного капіталізму вже минув, а його оновлена форма «скомпрометована анонімним – позбавленим усяких творчих стимулів – фінансовим капіталом, що ціль свою добачує в спекуляції штучними символами реальних цінностей на шкоду суспільним інтересам» [12,121]. Критика соціалістичної економічної системи була спрямована проти «заплутаності» соціалістичної теорії, спрощене сприйняття якої призвело до появи такого явища як московський комунізм. Комунізм, в свою чергу, знищив всі здорові стимули праці і приватного інтересу.

За Сціборським, «українська націократія буде свою соціально–економічну політику на критичному досвіді й поєднанні старих доцільних елементів із новими формами та завданнями суспільного життя» [12,122]. Націократія мала би встановити обмеження твердими рамками творчого обов'язку, встановити рівновагу між авторитетом держави, інтересами цілого суспільства й приватними стимулами господарюючого індивідуума.

Подібні думки розділяв і Дмитро Мирон–Орлик. Так в питанні фінансової політики, він наголосив, що український націоналізм виступає проти міжнародного капіталу, який зазвичай є «анонімним» та «паразитивним», виступає також і проти «хаотичних ринків праці, товарів і капіталу, де панує необмежена конкуренція і усування слабших матеріально» [9,180]. На перспективу слід було б взагалі усунути «всякі біржові й банкові спекуляції й анонімний акційний капітал» [9,180]. За словами Максима Орлика, український націоналізм виступав за планову організацію товарних ринків, обігів кредиту й капіталу та дотримувався планового розподілу всіх виробничих сил відповідно до різновидів продукції й потреб цілого народного господарства.

Що стосувалось діяльності банків, як однією із структур економіки, то всі вони мусили б виконувати лише три функції: нагромадження грошових обігів, цільового розподілу та обігу грошей. Максим Орлик виступив противником того, щоб банки проводили торгівельні, промислові чи біржові операції, називаючи їх «спекуляціями»: «Банки мають виконувати суспільно–корисну функцію регулювання нагромадження, розподілу й обігу грошей та кредитів, а не бути знаряддям якнайбільших зисків для поодиноких капіталістів» [9,121].

Підбиваючи підсумок, слід відзначити, що фінансова політика, яку пропонували націоналісти спиралась на ті ж принципи, які об'єднали всі складові економічної платформи ОУН. Основна ідея, покладена у фундамент фінансової політики – підпорядкування фінансової політики

інтересам нації. Держава, в даному випадку, розглядалась як інструмент, який здатен впливати на ту чи іншу сферу життя. Всі фінансові структури держави, маючи достатньо широкі права та можливості, планувалось контролювати з метою відстеження фінансових потоків. Націоналісти однаково критикували соціалізм та капіталізм за методи, які використовувалися в економічній площині – націоналізм мав врахувати всі найслабші складові і в питанні фінансів.

Розроблена програма так і залишилась розписаною тільки на папері, хоча окремі ідеї і були запроваджені в сучасних умовах: еволюція національної валюти від карбованця до гривні; умови випуску грошової одиниці на початкових етапах незалежності, все ж більша частина лишилась не-реалізованою. Під час Другої світової війни і по її завершенню, концепція фінансової політики більше не мала свого розвитку – загибель відомих оунівців, розколи в лавах організації значно ослабили їх потенціал. Проте ідеї, запропоновані ще на початку ХХ століття в багатьох аспектах залишаються актуальними й сьогодні.

Проведене дослідження може покласти початок для розробки інших економічних та соціальних аспектів ідеології ОУН. Власне, це перша спроба розгляду історичних подій Національно-визвольних змагань 1930–50-х років в контексті економічної науки, яка дозволяє стверджувати, що перед дослідниками відкривається новий горизонт для висвітлення цього важливого періоду історії України.

Джерела та література

1. *Бурнашов Г.* Лицар українського духу. – Івано-Франківськ: «Сіверсія МВ», 2006. – 86 с.
2. *Володимирів Г.П.* Промисловість України // Розбудова Нації. – 1932. – Число 1–2. – С.26.
3. *Злутко С.* Українська економічна думка. Постаті і теорії. – Львів: Євросвіт, 2004. – 544 с.
4. *Касьянов Г.* До питання про ідеологію Організації українських націоналістів (Аналітичний огляд). – К., 2003. – 64 с.
5. *Коропецький І.–С.* Дещо про минуле, недавнє минуле та сучасне української економіки. – К.: Либідь, 1995. – 240 с.
6. *Костарів Л.* Проблеми української промислової політики // Розбудова Нації. – 1929. – Число 5. – С. 140
7. *Мандрик М.* Український націоналізм: становлення в міжвоєнну добу. – К.: Видавництво імені О. Теліги, 2006. – 392 с.: іл.
8. *Мірчук П.* Нарис історії Організації Українських Націоналістів. Т. 1. 1920–1939. – Львів, 2003. – 642 с.
9. *Орлик М.* Ідея і Чин України. – К.: Українська видавнича спілка, 2001. – 216 с.
10. *Роман Шухевич: постать на тлі доби Воюючої України.* – Тернопіль: Ідея і Чин України, 2005. – 336 с.
11. *Русначенко А.* Народ збурений: Національно-визвольний рух в Україні й національні рухи опору в Білорусії, Литві, Латвії, Естонії у 1940–50-х роках. – К.: Університетське видавництво «Пульсари», 2002. – 519 с.: іл.
12. *Сціборський Микола.* Націократія. – Прага, 1942. – 151 с.

13. *Український визвольний рух* / Центр досліджень визвольного руху, Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України. – Львів, 2006. – Збірник 8. – 312 с.

14. *Центральний державний архів вищих органів влади та управління України*. – Ф.4465. – Оп. 1. – Спр. 781.

15. *Чайківський Б.* «Фама». Рекламна фірма Романа Шухевича. – Львів: Видавництво «Мс», 2005. – 104 с. іл.

Панченко В.Г. Концепция финансового развития Украины в идеологии Организации украинских националистов

Рассматриваются исторические события Национально-освободительной борьбы 1930–1950-х годов в контексте экономической науки, в частности освещается финансовая часть экономической платформы ОУН.

Ключевые слова: Организация украинских националистов, финансовая политика, налоговая система, валюта, банк, экономическая платформа.

Panchenko, V.G. A concept of financial development of Ukraine in the ideology of the Ukrainian nationalists

Review of the historical events of the national liberation contests of 1930–1950s in the context of the economic science, in particular, illumination of the financial part of the economic platform of the OUN.

Key words: the Organisation of the Ukrainian Nationalists, a financial policy, a taxation system, a currency, a bank, an economic platform.

УДК 323.28:343.197:343.301(477)

Ткаченко В. В.

Показові політичні процеси 20-х — початку 30-х років ХХ ст. та їх роль у винищенні української наукової інтелігенції

Досліджується механізм фабрикації політичних процесів 1920-х – початку 1930 років проти української наукової еліти та аналізуються загальні риси й особливості в організації системи репресивних заходів у центрі та на місцях.

Ключові слова: наукова інтелігенція, політичні процеси, депортація, «шахтинська справа», «Спілка визволення України», репресії, тоталітарний режим.

Початок 1920-х років для України був перш за все часом подолання найбільш кричущих наслідків руйнівних воєн – світової і громадянської – що завдали великих втрат розташованим тут підприємствам і науковим установам, а також національним науковим кадрам, кількість яких у цей період суттєво зменшилася у порівнянні з дожовтневим часом. Це, насамперед, було зумовлене загибеллю вчених від голоду і погромів, від білого, червоного і бандитського терору, а також значною мірою тим, що частина науковців була змушена емігрувати як із міркувань політичних, так і з метою уникнення фатальних випробувань революційного часу. Як би там не було, інтелектуальний генофонд України був надзвичайно підірваний подіями 1914–1921 років. Чимало науковців, (зокрема, ті, кому не «пошастило» із робітничо–селянським походженням) потрапляли до «уражених у правах», позбавлялися можливості брати участь у голосуванні на виборах, потерпали від політики експропріації «надлишків» житлової площі тощо. Інтелігенція – у широкому її розумінні як прошарок людей освічених – на багато років стала об'єктом стійкої недовіри, що культивувалася усіма тодішніми засобами масової інформації та пропагандистського впливу.

Зрозуміло, що більшовицька диктатура фактично унеможливлювала також і будь-яку автономну (тим більш – опозиційну) громадську активність. Політичні партії і рухи, яким дожовтнева інтелігенція співчувала, були змушені згорнути свою діяльність або діяти в умовах конспірації. Представників інтелігенції до правлячої партії ВКП (б) приймали скоріше як виняток.

Вище партійне керівництво (як у Москві, так і у Києві) добре усвідомлювало небезпеку, яку уособлювала впливова українська інтелігенція, з її високим авторитетом та протестною налаштованістю. Під особливим на-

глядом опинилися вчені й громадські діячі, пов'язані з історією та ідеалами УНР, які сповідували загальнодемократичні чи ліберальні цінності і через це навіть своїм існуванням могли ставити під сумнів право на монополне панування комуністичної ідеології.

Проти інтелігенції, як живильного осередку опозиції (в тому числі потенційної), застосовувався цілий репресивний арсенал, починаючи з обов'язкової реєстрації, так званих «чисток» у вищих навчальних закладах та наукових установах, всіляких кампаній боротьби із буржуазною та націоналістичною ідеологією – і до карного переслідування в усіх його формах.

Початок 1920-х років був ознаменований сумними і ганебними для компартійної влади примусовими висилками представників науки і освіти. Слід зауважити, що, з огляду на наступні події 1920–1930-х років, «знешкодження» інтелігенції шляхом депортації слід вважати ледь не проявом акту гуманності. Крім того, не слід забувати, що за особистою пропозицією В. І. Леніна влітку 1922 року було запроваджено норму, що передбачала застосування розстрілу проти тих, хто насмілився самовільно повернутися з-за кордону до країни рад [27,69–70]. Надалі, як відомо, представники наукової інтелігенції систематично виводилися на ті чи інші політичні судилища та фізично знищувалися.

Певна тимчасова «відлига» у стосунках влади із науковою інтелігенцією позначилася у 1923 році, коли почали даватися ознаки економічні наслідки ринкової непевської політики, а також окреслилися певні тенденції до демократизації в царині суспільних відносин і духовній сфері. Політика «українізації», звернення комуністичного керівництва до інтелігенції з пропозицією співробітництва, певна лібералізація у сфері міжнародних відносин примусили інтелігенцію якщо не повірити більшовицькій владі повною мірою, то, як слушно пише В. Ченцов, принаймні повірити «у можливість розбудови незалежної України легальним і мирним шляхом» [28,12–13]. Цим, зокрема, можна пояснити відмову на цей час більшості колишніх непримиренних опозиціонерів від військово-терористичних методів боротьби і перехід до культурно-просвітницької і кооперативної діяльності.

Чимало представників дореволюційної наукової інтелігенції, керуючись професійними міркуваннями чи матеріальними інтересами (а також – не в останню чергу – ідеалами служіння власному народові), змушені були погодитися на співробітництво з новою владою. Здебільшого науковці (особливо природознавці) дотримувалися політичного нейтралітету, зосередившись на науковій, просвітницькій та викладацькій діяльності. Знання і досвід вчених безумовно сприяли досить швидкому подоланню руйнації, що була заподіяна війною народному господарству України, та дали можливість країні з багатьох показників досягти дореволюційного рівня. Політика українізації, що була своєрідним культурно-просвітницьким аналогом непу, сколихнула патріотичні почуття української інтелігенції, а певна лібералізація економічного життя та відносна суспільна стабілізація утримали стару професуру від намірів покинути країну. Дві третини професорсько-викладацького складу реорганізованих вищих навчальних закладів становили представники старого покоління. Варто згадати імена таких визнаних науковців, як Д.І.Багалій, В.П. Бузескул, В.І. Веретенников, О.Н. Синявський, Д.М. Синцов, М.Ф.Сумцов, С.О. Єфремов, А.М. Кримський, К.Г. Воблій,

Д.О. Граве, В.О.Щепотьєв, В.Є. Данилевич та багато інших. Вони гідно репрезентували наукову еліту українського суспільства, їхній науковий доробок був визнаний у світі. Втім, чимало з них незабаром зазнали переслідувань та репресій.

Разом з тим не можна не брати до уваги і деякі інші аспекти, що впливали на політику сталінського керівництва по відношенню до наукової інтелігенції. Більшовицький режим задля свого зміцнення та самовідтворення стояв перед необхідністю встановлення тотального контролю над усіма значущими сферами життя суспільства (інша справа, що за тих умов цього можна було досягти лише певною мірою). Цей контроль вимагав притаманних тоталітаризмові форм «народної легітимації» на кшталт постійних проявів відданості й підтримки, зведення до мінімуму і викорінення будь-якого інакомислення. За своєю природою інтелігенція (особливо наукова) не могла цілком – навіть за умови демонстрації своєї лояльності – відповідати таким ідеалам повної керованості й передбачуваності. Задля належного виконання своїх функцій науковець повинен мати змогу знайомитись із результатами досліджень іноземних колег, їздити у відрядження за кордон, спілкуватися із носіями інших політичних поглядів і світогляду. Ось чому повністю забезпечити закритість суспільства в умовах модернізації (нехай і тоталітарної за методами) було з одного боку неможливо, а з іншого й небажано. Доводилося, хоча й досить часто проти волі, визнавати за науковцями дещо ширші права, ніж за пересічними радянськими громадянами. Ось чому для радянської влади стає необхідним чинити тиск на вчених через постійний прес терору і щільну систему загальної підозрливості й нетерпимості до вільнодумства та будь-якої автономності.

Тавро «ворогів народу» використовувалося особливо охоче по відношенню до представників наукової інтелігенції, які, як вважалося, не могли змиритися з «новим порядком», з радянсько-більшовицькою ідеологією, з іншими новаціями у соціальній та духовній сферах життя.

Як відомо, запекла боротьба всередині більшовицької верхівки разом із загальним курсом на викорінення будь-яких решток демократії (разом із остаточним згортанням неспівської політики) і перетворенням країни на «єдиний табір» (із культивуванням відповідної психології осіб, що перебувають в облозі) істотно змінили соціально-політичну обстановку в середині 20-х років. Загострення зовнішньополітичних умов у 1926 році, товарна криза та, насамперед, поразка прибічників демократизації країни серед комуністичного керівництва на липневому (1926 р.) пленумі ЦК ВКП(б) засвідчило готовність компартії повернутися до воєнно-комуністичних методів керування державою та відчутно позначилося на стосунках між більшовицькою владою і науковою інтелігенцією. До краю загострилися взаємини між націонал-комуністичною течією КП(б)У і ЦК ВКП(б), що вилилося в просте поліцейське переслідування небажаних осіб. Частина української наукової інтелігенції змушена була відмовитися від невиправданих очікувань щодо політики «українізації». Це зумовило деяке пожвавлення опозиційної діяльності, принаймні, у формі нелегальних гуртків. Звичайно, інтелігентська гуртківщина другої половини 1920-х років не йшла ні в яке порівняння з опозиційними формами роботи початку десятиліття.

Партійні ватажки закликали приділити велику увагу ідейній боротьбі з представниками розумової праці. У науковій інтелігенції вони вбачали

ідейну опозицію, яка могла формувати своїх прибічників з–поміж студентства й учнівської молоді.

Партійні дискусії 1920–х років з питань місця й ролі інтелігенції в суспільному житті, що торкнулися й питань свободи творчості, засвідчили існування в партійних колах двох позицій стосовно цієї проблеми. Перша, враховуючи специфіку культурної сфери, передбачала більш ліберальний підхід до свободи творчості, а друга – посилення ідеологічного контролю і керівництва професійною діяльністю інтелігенції, розглядаючи останню, як засіб для досягнення певної політичної мети. Врешті решт, домінуючим стає курс на «розшарування» старої інтелігенції, залучення на бік радянської влади її лояльної частини і боротьба з опозиційною [29,8]. Завдання «розшарування» досягалось реалізацією стратегії «радянзації» наукових установ, культурно–освітніх закладів, громадських організацій. «Радянизація» відбувалася переважно шляхом постійних і різноманітних реорганізацій структури вищих навчальних закладів і науково–дослідних установ. Це мало на меті не підвищення ефективності наукової роботи, а переважно встановлення якомога більшого контролю над науковцями з боку більшовицької партії та держави. Цим же завданням, як правило, служили і численні перманентні «чистки», що проводилися в 20–30–х роках. В ході останніх були усунуті від наукової та творчої праці найбільш знані й досвідчені українські вчені, літератори, митці.

Кампанія інспірованих згори реорганізацій і чисток (як їх іноді називали тоді – «сталінських рейдів») справді розколювала і деморалізувала стару наукову інтелігенцію, якій протиставляли нову, сформовану в роки радянської влади. Ідейна боротьба призвела до переслідувань прибічників «дрібнобуржуазної ідеології» у вищих навчальних закладах. Створювалися спеціальні комісії для боротьби з буржуазною ідеологією (1922 р.), комісії з вивчення діяльності й настроїв української інтелігенції (1925 р.), комісії з обстеження шкіл і контролю за діяльністю вчителів (1928 р.). Скандальні обставини чисток породжували конфлікти, які мали резонанс і створювали у суспільній свідомості відверто негативний імідж як науковців старої генерації, так і наукових інституцій в цілому.

Однією з перших зазнала реорганізації Всеукраїнська академія наук, яка тривалий час зберігала традиції академічної свободи. В ході загального процесу жорсткий тиск відчули на собі також фахові академії. Відкритий наступ тоталітаризму на сфері науки і культури став відчутним вже з другої половини 1920–х років. Як відомо, саме з цією метою керівником українських більшовиків був призначений сумнозвісний Л. Каганович. Посилення партійного контролю за сферою культури та діяльністю інтелігенції набуло характеру тиску. Курс на згортання українзації засвідчив червневий пленум ЦК КП(б)У 1926 року, який ініціював процес ідеологічної розправи над М. Хвильовим та його однодумцями. Нарешті, з 1927 року сталінське керівництво переходить до рішучих спроб покінчити з національною опозицією в Україні. Після відповідних рішень пленуму ЦК КП(б)У у липні 1927 року боротьба з «українською контрреволюцією» вступила в нову фазу.

Немовби визнаючи, що український національний ренесанс за час неспівської «відлиги» набрав небажаних форм розквіту, сталінське керівництво почало здійснювати масові операції, намагаючись ізловити якомога більше активних прихильників ідеї незалежної України. Широко почала застосовуватися практика фальсифікації судових справ, для

реалізації якої каральні органи виконували сталінські директиви всіма можливими засобами.

Процес «СВУ» – Спілки визволення України – став фактично сигналом, певним політичним гаслом для наступу проти тих сил національного відродження України, уособленням яких були представники старої, в першу чергу академічної, інтелігенції, а також діячі Української автокефальної православної церкви. Не даремно ж один зі слідчих по цій справі на допитах час від часу повторював: «Нам треба українську інтелігенцію поставити на коліна, це наше завдання – і воно буде виконане; кого не поставимо – перестріляємо [6,43].

Одну з перших серйозних спроб з'ясувати історичну правду про цю справу ще в 70–ті роки ХХ ст. зробив Гелій Снегір'ов, який написав повість, надруковану в Україні лише у 1989 році [1]. Скориставшись тільки спогадами деяких учасників судового процесу і періодикою 1930–х років, він переконливо показав сфабрикований характер цього так званого «театру в театрі». Він же висловив і припущення, що колись наші сучасники побачать оголошення: «Сьогодні заново слухається справа «СВУ» [1,151;6,12,92].

І такий час нарешті настав. Вивченням кримінальної справи було встановлено, що насправді «СВУ» ніколи не існувало, і всі 45 обвинувачених були притягнуті до кримінальної відповідальності необгрунтовано. Ось чому 11 серпня 1989 року пленум Верховного суду УРСР повністю реабілітував усіх учасників показового процесу, що відбувався з 9 березня по 19 квітня 1930 року у Харківському оперному театрі [7].

За останні 20 років в Україні побачило світ чимало публікацій, присвячених цій темі, в яких досить докладно було висвітлено майже всі сторінки центрального (харківського) процесу 1930 року. Це і публіцистичні розвідки, і наукові видання, і спогади [2,3,4,5,6 та ін]. Їх авторам вдалося нарешті остаточно виправити стару офіційну версію радянських часів про те, що всі обвинувачені були засуджені обгрунтовано.

Таким чином, справедливості начебто остаточно відновили. Втім, на наш погляд, подібний висновок був би передчасним, адже як видно з доповідної записки Голові ДПУ УСРР В.А. Балицькому «Про підсумки роботи по викриттю українського контрреволюційного підпілля по Україні у зв'язку із справою «СВУ» від 1 грудня 1929 року «в результаті операції, проведеної у 28 округах по викриттю українського підпілля, пов'язаного з «СВУ», заарештовано понад 700 осіб. Операція охопила праві українські кола і виявила цілу низку угруповань і організацій, що проводили антирадянську роботу на селі і в окружних центрах» [6,131]. Отже, 1989 року були реабілітовані лише 45 фігурантів судового процесу, а як розвивалися події в округах і яка подальша доля кількох сотень інших обвинувачених у цій справі ще й досі остаточно не з'ясовано.

Втім, сьогодні можна впевнено стверджувати, що справа «СВУ» стала прологом багатьох гучних процесів 1930–х років і фактично започаткувала стратегію винищення українських науковців, творчої інтелігенції, вчителів, священників, селян і навіть представників пролетаріату, тобто усіх, хто мав незалежну думку і становив загрозу планам встановлення тоталітарного режиму в країні рад. І навряд чи методи роботи працівників ДПУ на місцях мали суттєву відмінність від відпрацьованих технологій їхніх столичних колег. Ось чому метою запропонованої статті є спроба проаналізувати спільні риси та виявити можливі відмінності у фабри-

кації справи «СВУ» в центрі і на місцях та показати ті величезні збитки у розвитку української науки, до яких призвело цілеспрямоване винищення представників національної наукової еліти на прикладі розгрому провідних наукових осередків Чернігівщини та репресій проти місцевих краєзнавців, викладачів вищих навчальних закладів, вчителів і представників інших верств населення, що постраждали за причетність до неіснуючої контрреволюційної організації.

Джерельну базу запропонованої статті складають архівні матеріали, друковані праці та збірники документів, мемуари, а також дані періодики.

У книзі «Під обухом. Большевики в Києві» майбутній ватажок «СВУ» видатний український вчений, віце-президент Всеукраїнської академії наук (далі – ВУАН), академік С.О. Єфремов, характеризуючи акадмію, здійснювані вояками Михайла Муравйова після їхнього вторгнення в Київ, посланими більшовиками для боротьби проти Центральної Ради у 1918 році, писав: «Безглузді заходи безтямних людей з величезними претензіями; з хлестаковською психікою, з одвагою безнадійних неуків, з розпачливою сміливістю, з нестримною хоч і вбогою фантазією – ці заходи вже даються взнаки. Нема жодного сумніву, що трохи – небагато мине часу, як ці люди зруйнують усе, що тільки підлягає руйнації, і тоді одійдуть, звідки й виринули – тобто в належну їм безвість. Тільки поправляти, що вони напсували і ще напсують, буде надзвичайно важко... » [6,12]. На жаль, слова вченого виявилися на диво пророцькими. Не важко, а взагалі неможливо виправити ті злочини, що були здійснені сталінським урядом проти власного народу і, зокрема, проти української науки, яка невдовзі опинилася під страшним ідеологічним пресом, а провідні носії найкращих її традицій і досягнень зазнали небаченого досі винищення.

Крім того, слід пам'ятати, що накопичення компромату проти старої української інтелігенції й відпрацювання політичних процесів за заздалегідь підготованим сценарієм розпочалося задовго до фабрикації «СВУ». «Пробою пера» працівників ДПУ стала так звана справа колишнього прем'єр-міністра УНР В.О. Голубовича – процес над членами ЦК Української партії соціалістів-революціонерів (УПСР), що відбувся у травні 1921 року і згідно із заздалегідь ухваленим рішенням політбюро ЦК КП(б)У був використаний для «характеристики поведінки української інтелігенції». А невдовзі розгорнулася цілеспрямована боротьба проти націоналістичної української інтелігенції, яка значно посилилася після відомої «Шахтинської справи», що стала певною критеріальною «точкою відліку» у політиці соціального терору проти старої інтелігенції.

«Шахтинський процес» відбувся з 18 травня по 5 липня 1928 року – відкрито, у Колонному Залі Дому Союзів у Москві. На ньому (втім, як і на попередніх процесах 20–х років, де знищувалися політичні суперники більшовиків) відпрацьовувалися певні прийоми та механізми, які надалі набули широкого вжитку у розправах над науковою інтелігенцією. Вже через кілька днів після оголошення вироку – 9 липня 1928 року – на Пленумі ЦК ВКП(б) Й.В. Сталін проголосив свою горезвісну тезу про заострення класової боротьби в країні, посилаючись у якості наочного прикладу на «шахтинців» [22,520].

Слід сказати, що від цієї справи сталінське керівництво отримало, насамперед, політичні дивіденди фактично на голому місці (як відомо, деякі ключові постаті процесу були засуджені на невеликі терміни покарання

чи взагалі були виправдані, що свідчило про штучний характер більшості звинувачень і так званих «доказів»). Широко розповсюджені відомості про перебіг процесу вкорінювали у масовій свідомості підозріле ставлення до кадрових представників наукової інтелігенції, закликали бачити в них прихованих ворогів і шкідників та ін. Показові політичні процеси над інтелігенцією перетворилися на сумну систему для насадження тоталітарного диктату і невдовзі стали притаманними для загального популістського антиінтелектуалізму більшовицької влади. Обвинувачення в антирадянській пропаганді, українському буржуазному націоналізмі, шпигунстві, диверсійній роботі тощо були справжніми ретельно відрежисованими фарсовими діями із заздалегідь визначеними й продуманими ролями, де навіть адвокати і звинувачені мусили «грати» на боці звинувачення. Уся тодішня пропагандистська машина працювала на поширення необхідного ефекту. Метою процесів, як слушно вказує В.Нікольський, «було створення відповідної атмосфери в країні – настороженості, постійного очікування ворожих проявів та пошуку винуватців» [23,10]. На боротьбу з інтелігенцією був спрямований увесь арсенал усної пропаганди. Буржуазні настрої інтелігенції таврували у міських робітничих та сільських клубах, хаґах–читальнях. На спеціальних мітингах, зборах, з'їздах, конференціях, під час проведення диспутів характеристика старої інтелігенції не виходила за межі розмов про «ворожий антирадянський елемент». Після такої ідеологічної обробки маси робітників і селян визнавали доцільність репресій проти наукової інтелігенції, вважали їх не тільки правильним, а й єдино можливим засобом боротьби партії з «інакомислячими». Втім, майже завжди залишалася «закритою» для засобів масової інформації тема виконання вироків та відомості про життя заарештованих у таборах [24,15–16]. Враховуючи тодішній рівень неосвіченості великої кількості людей, неважно припустити, що більшовицьке керівництво отримувало бажаний ефект від процесів і супроводжуючої їх пропаганди. Переважна більшість радянських людей дійсно вірила у злочідські плани «інтелігентів», і чимало добровольців були ладні своєю пильністю сприяти викриттю нових і нових «ворогів народу».

Систематичні «чистки» і «проробки» мусили створювати й підтримувати стан постійної напруженості і взаємної пильності. Від підозрюваних вимагали публічного визнання помилок і принизлового каяття.

На початку 1920–х років українську інтелігенцію (як і російську) намагалися «поставити на коліна» не тільки за допомогою політичного тиску. Коли 1922 року з більшовицької Росії за кордон було депортовано велику групу інтелектуалів, то на так званому «філософському пароплаві» було 77 осіб з України. Це сталося завдяки спеціальному рішенню політбюро ЦК КП(б)У від 23 червня 1922 року, яке, обговоривши питання «Про політичні виступи професури», запропонувало наркомату освіти та ДПУ «застосувати як один з репресивних заходів проти активістських елементів професури висилку за межі федерації». До української частини списку, підготовленого ДПУ, увійшли серед інших і 47 працівників вищих навчальних закладів (з них 32 професори). Цей список був схвалений ЦК КП(б)У та ВУЦВК, потім затверджений на засіданні спеціальної комісії ЦК РКП(б) у Москві. І хоча в ніч з 17 на 18 серпня ДПУ здійснило арешти, у чекістів виникли свої міркування щодо запланованої акції, оскільки на їх думку українська еміграція могла б із захватом сприйняти нове інтелектуальне поповнення, ще більше згуртуватися, що ускладнило б роботу

органів по її дезорганізації. У зв'язку з цим значна частина кандидатів на депортацію так і залишилась кандидатами. Серед них були й провідні діячі особи на процесі «СВУ» – С.О. Єфремов і В.М. Чехівський.

Втім, ДПУ продовжувало збирати проти них та проти інших «націоналістично налаштованих інтелігентів компромат», ініціювало ухвалення в січні 1923 року рішення політбюро ЦК КП(б)У про проведення чергової «чистки» вищих навчальних закладів «від політично шкідливих та антирадянських елементів» [6,23]. Згодом до катівень НКВС потрапила значна частина професорсько–викладацького корпусу навчальних закладів. Із 29 директорів педагогічних інститутів були репресовані 18. Серед них С.Г. Порада – директор Ніжинського педінституту, К.П.Цикін – директор Луганського педінституту. Така ж доля спіткала ще 210 педагогів [25,83,96–97].

Удар по наукових кадрах 1920–1930–х років мав жахливі наслідки. У промислово–розвинених регіонах (Донбас, Дніпропетровщина) практично кожен п'ятий репресований належав до науково–педагогічної інтелектуальної еліти [26,145]. Ретельно спланована терористична кампанія призвела до фізичної ліквідації багатьох тисяч талановитих і кваліфікованих викладачів та науковців – як представників старої, дожовтневої генерації, так і вчених, становлення яких припало на період українізації 20–х років. Внаслідок цієї без перебільшення антропологічної катастрофи в українській науці утворилася кадрова порожнеча, яку лише частково вдалося ліквідувати форсованим рекрутуванням нових кадрів, що, як правило, не були повноцінною заміною знищеним або ув'язненим.

При цьому очевидною була спрямованість репресій проти високоосвіченої та інтелектуально розвиненої частини національної еліти – наукової і творчої інтелігенції. Роки проведення масових політичних репресій характеризуються посиленням політизації навчального процесу у вищих навчальних закладах. Науковці (особливо викладачі) вимушено ставали частиною загального партійно–ідеологічного механізму – навіть фахівці, далекі від царини суспільно–політичних наук. Щоб вижити в нелюдських умовах, науковцям доводилося використовувати засоби соціальної мімікрії, маскуватися, приховувати свої справжні думки і почуття тощо. Це призводило до того, що незалежність думки стала небезпечним раритетом, переважали інші якості – конформізм, вміння пристосовуватися, демонструвати відданість та «заповзятість» у виконанні партійних настанов.

Але все це відбуватиметься пізніше. Поки ж що треба було добре підготуватися і бездоганно відшліфувати вже апробовану на попередніх процесах технологію політичних фальсифікацій Тож не дивно, що органами ДПУ на виконання стратегічної мети Сталіна була сфабрикована справа «Спілки визволення України» (згодом аналогічні справи були порушені проти національної інтелігенції інших республік). Членів «СВУ» звинувачували у спробі повалити радянську владу, підготувати контрреволюційний заколот та реставрувати буржуазно–капіталістичний лад.

«Опера «СВУ» – музика ДПУ!». Так жартували в 1930 році горді собою працівники правоохоронних органів, які вигадали лібретто й розписали партитуру «антирадянської» націоналістичної організації. Чому ж зал суду зустрів гучними оплесками заклячні слова державного обвинувачувача, який вимагав для всіх підсудних розстрілу? «Терор, повстання, інтервенція, контрреволюція!». 44 підсудних визнали себе

винними у всіх цих злочинах. Ось тільки обвинувачений Г.Г. Холодний підхопився й гукнув: «Обвинувачення не визнаю! Дам пояснення!». Та даремним буде гортання підшивок старих газет, ніяких пояснень від так і не надав, а невдовзі також визнав себе винним.

На відміну від багатотомної архівної справи центрального процесу документів про «діяльність» місцевих осередків «СВУ» залишилося не так вже й багато. Отже, щоб прояснити ситуацію, що склалася у ті роки на периферії, доцільно передусім звернутися до періодичної преси тих часів. А оскільки у всіх округах України, як вже вище згадувалося, події розгорталися практично за однаковим сценарієм, то більш-менш цілісну картину можна відтворити на прикладі одного з регіонів. З цією метою нами й була обрана Чернігівщина, оскільки джерельна база цього регіону виявилася, з одного боку, найбільш доступною для автора, а з іншого – достатньою, на наш погляд, для певних узагальнень загально-українського масштабу.

Як повідомляла газета «Червоний стяг», «центр «СВУ» ставив як завдання утворити центральну контрреволюційну організацію, щоб охопити своїм впливом всю Україну. Для цього члени президії виїздили на місця і утворювали своєрідні філії. Діяльність периферійних осередків являла собою в меншому масштабі те, що було в Києві» [14].

Найвно думати, що після таких багатообіцяючих заяв преси керівництво «окружного масштабу» залишилося б осторонь «злободенної теми». І хоча на місцях не відбувалося таких гучних процесів, як у Харкові, можна стверджувати, що всі «спектаклі» у справі міфічної «СВУ» проходили за єдиним сценарієм. На жаль, поки що периферійні осередки «СВУ» залишилися майже осторонь уваги дослідників цієї проблеми.

«За даними Київського слідства, в Чернігові існувала доволі сильна філія «СВУ». Грунт для організації ...був підготовлений Єфремовим під час поїздки до Чернігова в 1925 р. Після виникнення «СВУ» в Києві, Холодному була доручена організація Чернігівської філії, що й було виконано ним у 1926 р. шляхом ознайомлення учасників Чернігівського угруповання з програмою і статутом «СВУ».

У березні 1927 року Єфремов, перебуваючи у Чернігові, був присутнім на зборах членів Чернігівської організації. Як членів «СВУ» по Чернігову Єфремов називає – Шевеліва, Карповича, Лебеда, Бузиловича і В. Карачевську (з них заарештований тільки Карпович)». Роботою...були охоплені Наукове Товариство, міські школи і автокефалія.

Із заарештованих по Чернігову членів «СВУ» поки ніхто не назвав. Слідством встановлено існування в Чернігівській школі протягом п'яти років контрреволюційного угруповання вчителів...яке проводило шовіністичну обробку серед шкільної молоді. ...Угруповання, в числі інших антирадянських дій, збирало гроші для допомоги адмінв'єсланим українцям.

У свій час, з 1921 по 1925 р. угруповання брало активну участь в роботі автокефальної церкви, створило її в Чернігові, ідеологічно керувало й надихало її діяльність» [6, 149–150].

Заглянувши в матеріали кримінальної справи, ми знайдемо відомості про вже знайомого нам Г. Г. Холодного і Й.Р. Карповича – двох діячів «СВУ», реабілітованих у серпні 1989 року пленумом Верховного суду УРСР.

І хоча вони були учасниками харківського процесу, саме з них треба розпочати нашу розповідь.

Григорій Григорович Холодний народився 1886 року у Тамбові, українець, громадянин СРСР, позапартійний, з вищою освітою, перед арештом 23 серпня 1929 року – співробітник ВУАН, керуючий Інститутом української наукової мови, викладач Київського інституту народної освіти, житель м. Києва, згідно зі ст. 54–11 та 54–2 КК УСРР засуджений до восьми років ув'язнення з пораженням у правах на три роки [4,147].

Для того, щоб зрозуміти, чому ми називаємо співробітника ВУАН серед діячів Чернігівської філії «СВУ», знову звернемося до преси тих часів.

У вже згадуваній вище газеті «Червоний стяг» стверджувалося, що «в Чернігівській групі велику роль відігравала школа імені Коцюбинського, що нею керував Г. Холодний, до своєї роботи в інституті української наукової мови в Києві». А на допиті Г. Г. Холодний визнав, що «головна лінія його, Холодного, діяльності, полягала в тому, щоб використовувати максимально всі легальні можливості, які давала Радянська влада, для роботи проти цієї влади». Далі він розповів, як, обіймаючи посаду завідуючого школи, разом з іншими вчителями зробив її «кублом націоналістичних ідей». «1928 року керівники школи намагалися малювати перед учнями Україну такою, якою вона була раніше – «нешасну, змучену московську колонію». Крім того, у матеріалах справи підкреслювалось, що «Холодний Г. Г. ще в 1920 році відвідував Київ для того, щоб зібрати відомості про стан, організацію і форми діяльності автокефальної церкви. Після повернення він скликав «загальні збори чернігівського громадянства, що співчувало автокефальній справі, на яких був обраний головою автокефальної церковної ради». «Збори» автокефалістів проводилися в школі імені Коцюбинського [14].

Але перелік його «провин» буде не повним, якщо не пригадаємо ще й терор. Ось слова із промови обвинувачувача Панаса Любченка:

«На зборах вчительської організації не тільки виголошувалися антирадянські промови, а й відбувалися випивки. «Ковбаса і чарка» були обов'язковими атрибутами в реалізації романтичної козацької старовини. Невідомо, в п'яному чи в тверезому вигляді...оскаженілий професор інституту народної освіти Холодний, якому ще належить розповісти про свої подвиги на суді, в Чернігові протягом ночі зі спринцівки чорнилом забрискував пам'ятник вождю пролетаріїв – Леніну. Він сам хвалився тим у розмові з Залеським» [30,6]. Цей оприлюднений теракт виявився єдиним на всіх 45–х підсудних.

Безглуздість цих звинувачень сьогодні зрозуміла навіть без коментарів, але саме на них 1930–го року був побудований звинувачувальний вирок вченого (діяльність Г. Г. Холодного під час його роботи в Києві виходить за межі нашої розповіді).

В матеріалах кримінальної справи зберіглася і «Характеристика помічника начальника 3–го відділу ББК НКВС СРСР Богданова на ув'язненого Г.Г. Холодного» від 10 квітня 1937 року:

«Цілком таємно

Ув'язнений Холодний Григорій Григорович...кінець строку 22 серпня 1937 р. В Белбалтлаг прибув 18 вересня 1933 р. Утримується в ізоляторі в одиночній камері, до роботи не залучається.

Компрматеріалів немає. Заліків не має, відбуває строк за номіналом.

Помічник начальника

ІІ-го відділу ББК НКВС Богданов» [6,332].

В кількох публікаціях, присвячених темі «СВУ», згадується, що 14 лютого 1938 року Г. Г. Холодний, перебуваючи на засланні (тобто вже через півроку після закінчення офіційного терміну ув'язнення), був засуджений до смертної кари [4,103,147;6,405], але дату виконання вироку ніде не вказано, отже немає достовірних відомостей про подальшу долю цієї людини. В свою чергу ми можемо додати, що відомий чернігівський краєзнавець С.Г. Баран–Бутович, звинувачений у націоналізмі, на допиті 10 грудня 1938 року стверджував, що «Холодний Г.Г., колишній директор школи імені Коцюбинського і голова «Чернігівського товариства», активний діяч «СВУ», зараз працює десь у західних областях» [9,арк.63–65]. А за читачем залишається право сприйняти ці твердження на віру чи спростувати.

Після того, як Холодний перейшов на роботу в Київ, керівником Чернігівської філії став Й. Р. Карпович. На думку суддів він діяв не так рішуче, як попередник: хоча й намагався вести роботу в тому ж напрямку, але повстання не підняв, теракту не вчинив «... а лише домагався, щоб учні і вчителі, а також науковці Чернігівського наукового товариства розмовляли не якимось жаргоном, а українською мовою» [9,арк.43]. Напевно, суд це врахував, і покарав його значно м'якше:

«Йосип Романович Карпович народився 1887 р. в селі Тимків Кам'янець–Подільського району Хмельницької області, українець, громадянин СРСР, позапартійний, з вищою освітою, перед арештом 16 вересня 1929 року – вчитель Чернігівської школи імені Коцюбинського, житель Чернігова – згідно зі ст. 54–11 та 54–2 КК УСРР засуджений до вислання за межі УСРР на три роки» [4,127].

Інших учасників Чернігівської філії на суд «не запросили» – розправилися прямо на місці.

Так, вже у вересні 1929 року було проведено трус у помешканні вченого–історика Павла Костянтиновича Федоренка. Як він вважав, чи не головним приводом слугувала групова фотографія, зроблена 1927 року під час святкування ювілею поета Л.І. Глібова, на якій П.К. Федоренко стояв поруч з академіком С.О. Єфремовим, проголошеним, як ми вже згадували, ватажком «СВУ».

Жодного компромату під час обшуку знайдено не було, але ДПУ завело на П.К. Федоренка відповідний «формуляр», а 21 жовтня 1930 року вченого було заарештовано і ув'язнено у Чернігівському БУПРі, за звинуваченням «у зв'язках з українськими діячами контрреволюційної організації «СВУ» і «проведенні у колі своїх знайомих антирадянської агітації». На допитах П.К. Федоренко категорично заперечував цю нісенітницю, до того ж, як визнавали співробітники ДПУ, «речдоків у справі не було». Та незважаючи на це, керівники правоохоронних органів наполягали на тому, що «громадянин П.К. Федоренко є соціально–небезпечним елементом як вороже налаштований до Радянської влади» і клопотали перед Особливою нарадою при ДПУ УСРР про вислання вченого за межі Чернігівської області на три роки. Але 1930 рік – це ще не 1937–й. Звинувачення виглядало настільки непереконливо, що 19 листопада 1930 року П. К. Федоренка звільнили з–під варту (втім, що «помилку» спробували виправити у серпні 1934 р., але через 2 місяці за відсутністю доказів змушені були знов відпустити вченого «під підписку про невізд з постійного місця проживання»)

[15,арк.2,5–7,9–11,13–15]. Тим часом маховик репресій набирив обертів. На облудний вівтар сталінізму приносилися нові й нові жертви. Не забули і про П.К. Федоренка. 14 жовтня 1938 року він був заарештований працівниками Чернігівського обласного управління НКВС і ув'язнений у місцевій тюрмі. Незважаючи на те, що «під час допитів у НКВС... його піддали ряду тяжких дій, що мали на меті примусити...зінтаситися у приналежності до ...антирадянської організації» мужній в'язень так і не визнав себе винним. Слідство тривало майже рік, по його закінченні справа була направлена спочатку в обласний суд, але оскільки прокурор не знайшов у ній складу злочину (про що цинічно повідомили П.К. Федоренка), її передали на розгляд Особливої наради при НКВС СРСР, чийм рішенням науковець 11 жовтня 1939 року нарешті й був засуджений «як один з керівників антирадянської націоналістичної повстанської організації, який за завданням центрального і обласного повстанкомів проводив вербування нових учасників..., брав діяльну участь в організації Чернігівської філії «СВУ», після провалу якої очолив контрреволюційне націоналістичне підпілля на Чернігівщині... крім повстанської діяльності вів шпигунську роботу на користь Польщі» до заслання «терміном на п'ять років в один з районів Казахстану». Реабілітований 16 травня 1959 року. [16,арк.1–3,5–9,17–20,23–33].

Фабрикуючи справу «СВУ» Й.В. Сталін та його численна кліка відпрацьовували і здійснювали на практиці систему масового терору, розправлялися з українською інтелігенцією – у межах своїх грандіозних планів винищення національних генофондів та виховання безликої, тупої маси безсловесних «людей–гвинтиків». І оскільки головний удар був завданий по науковій і творчій інтелігенції, то природньо продовжити пошук інших «есеушників» серед членів Чернігівського наукового товариства (тим більше, що його першим головою був Г.Г. Холодний, а керівником історико–краєзнавчої секції – П.К. Федоренко. Не викликає сумнівів, що однією з найважливіших причин занепаду історичних досліджень на Чернігівщині (як і в цілому в Україні) у 30–ті роки були масові репресії. Розгром цієї галузі науки став свого роду відлунням відомої «академічної справи» 1929–1931 років, в результаті якої було безпідставно заарештовано і покарано більшість провідних російських істориків. Історичне краєзнавство як «гробокіпацько–архівне» закликали ліквідувати, заявляючи, що «з історією ми Історію не зробимо» [11,25]. Крім того, в Україні репресії проти істориків мали свою «специфіку» і проводилися під гаслом боротьби проти концепції українського історичного процесу М.С. Грушевського. Перенесена на широке загальне тло культурно–наукового та суспільного життя України, ця «акція боротьби проти буржуазного націоналізму» набула на місцях небаченого масштабу і зловісних наслідків для розвитку історичного краєзнавства, яке займалося вивченням різноманітних проявів суспільних процесів у місцевих умовах і не вписувалося у жорсткі регламентації спрощеної схеми, що нав'язувалася історичній науці за часів сталінізму. Отже, репресії проти краєзнавців Чернігівщини були не винятком, а гіркою закономірністю тих жахливих часів і складовою частиною політики сталінського уряду [13,109–110].

Репресії були спрямовані перш за все проти тих товариств, які намагалися запобігти заідеологізованому підходу до краєзнавства і прагнули й надалі проводити широкі історико–культурні дослідження. Ось чому не випадково, що найбільших втрат у регіоні зазнало Чернігівське наукове

товариство, першого удару по якому було завдано саме під час фабрикації справи «Спілки визволення України».

1931 року з великими труднощами і в урізаному вигляді місцевим науковцям вдалося видати перший і єдиний том «Записок Чернігівського наукового товариства». Саме ж товариство, знекровлене репресіями, буквально вмирало на очах. Правоохоронним органам не треба було докладати багато зусиль, щоб довершити його розгром. Невдовзі у надрах ДПУ з'явився документ настільки бездоказний і бруталний, що не потребує жодних коментарів: «Мета та ідеологія Чернігівського наукового товариства цілком і повністю відповідає меті та ідеології націоналістів, білогвардійців, фашистів ... Весь час на чолі товариства були буржуазно-націоналістичні, класово-ворожі елементи як Холодний, Заушкевич, Кошарнівський. Членами товариства були такі особи як Федоренко, Ницай і т.ін. (націоналісти), Дубровський (фашист) і т.ін. ... Товариство відкрито визнає, що програма Грушевських є їхньою програмою, що воно продовжує справу Єфремових, Слабченко ... і працює на справу Соборної України ... під прапором якої всі націоналісти, білогвардійці, фашисти, шпигуни проводять свою шкідницьку діяльність у боротьбі проти Радвлади» [9, арк.36–43; 13, 111].

Після таких звинувачень майже всі чернігівські краєзнавці, які ще залишалися на волі, опинилися за ґратами, значна частина їхніх наукових праць потрапила до індексу заборонених книжок, а товариство перестало існувати, незважаючи на відчайдушні спроби його новоспеченого керівництва виправдатися перед радянською владою, про що свідчить протокол його засідання № 10, де записано: «виключити з членів товариства за приналежність до СВУ Заушкевича Д.О., Кошового І.А., Карповича Й.Р., Петуся А.Ю., Петусь З.В., Тригубенко К.В., Тригубенко М.А., Шевеліва Б.М., Лебеда Д.К.» [9, арк.36–40].

На жаль, всі документи, пов'язані з діяльністю цього важливого наукового осередку (як і переважна більшість інших документів початку 30–х років, що зберігалися в Чернігівському обласному державному архіві), загинули за часів війни 1941–1945 років. Ось чому досліднику цього періоду замість архівних джерел доводиться іноді спиратися на власну інтуїцію та спогади старожилів.

З названих у протоколі № 10 науковців не викликає сумнівів лише доля Б.М. Шевеліва.

Борис Михайлович Шевелів народився 21 березня 1893 року у м. Чернігові, українець, громадянин СРСР, син дворянина, у 1930 році заарештований органами ДПУ за участь у «СВУ» [17, арк.102]. Під час слідства він визнав, що «вів листування з Грушевським і в своїй практичній роботі (в музеї) проводив контрреволюційну націоналістичну пропаганду». В 1922–1927 роках – викладач Чернігівського інституту народної освіти, співробітник Чернігівського історичного музею. До арешту в березні 1938 року – плановик облпромради в м. Чернігові. 17 квітня 1938 року Б.М. Шевелів рішенням трійки УНКВС Чернігівської області засуджений до розстрілу як учасник антирадянської націоналістичної організації. Реабілітований посмертно 13 квітня 1957 року [18, арк.36, 310–311, 342–343, 361].

Говорячи про розгром Чернігівської філії «СВУ», доцільно підкреслити, що саме він дав поштовх до поступового згорання історико-краєзнавчих досліджень у регіоні. Вже у середині 30–х років

перестали існувати історико–краєзнавчі науково–методичні центри, краєзнавчі товариства та їх друковані органи, було закрито низку музеїв, репресовано чимало науковців. Все це негативно позначилося на рівні й масштабах історико–краєзнавчих досліджень та краєзнавчому русі в цілому [13,110].

А тепер спробуємо провести деякі паралелі.

Якщо головним осередком «СВУ», як відомо, була проголошена ВУАН на чолі з її віце–президентом академіком С.О. Єфремовим, то центром Чернігівської філії «СВУ» було проголошене місцеве наукове товариство, яке «підтримувало щільні зв'язки з історичною секцією ВУАН і в мініатюрі ставило ті ж наукові цілі, що і Всеукраїнська Академія наук з краєзнавчим ухилом» [9,арк.41–43].

Газета «Вісті», що стала рупором показового харківського процесу, про діяльність штабу «СВУ» писала: «...методи роботи у них зводились до контрреволюційної агітації серед учнів через організацію гуртків, до охоплення ідеологічним впливом кадрів учителів, до використання автокефальної церкви...» [19]. Тож не дивно, що до складу президії «СВУ» поряд з академіком С.О. Єфремовим увійшли Й.Ю. Гермайзе – професор Київського інституту народної освіти і завідувачий школою та його помічник О.З. Гребенецький.

А чернігівська газета «Червоний стяг» повідомляла, що «школа імені Коцюбинського в Чернігові стала кублом націоналістичних, антирадянських ідей і відіграла ту ж саму роль, що й школа імені Шевченка у Києві. Ось чому керівниками Чернігівської філії «СВУ» стали завідувачі цієї школою – спочатку Г.Г. Холодний («організатор чернігівської автокефалії», а потім Й.Р. Карпович (теж, начебто, «голова автокефальної громади») [20].

Існувала також філія «СВУ» в Ніжині (група Данчевського–Коломийченка–Случевського–Федорини), що «...обговорювала питання пригнічення Радвладою української інтелігенції...і приходила до висновку про необхідність боротьби з Радвладою) [6,177].

Навіть в районних органах народівіти на Чернігівщині «діяли» колишні члени «СВУ». Наприклад, газета «Більшовик» через сім років після процесу писала про засміченість буржуазними націоналістами Новоборовицької школи, якою керує Василенко, котрий в 1929 році притягався до відповідальності за приналежність до «СВУ» і Кучинівської школи, де директором працює учасник «СВУ» Дуброва. А завідувач райнародівіти Трохимець «не тільки не викорчує ворожих елементів, що окопалися в школах, а навпаки в його особі націоналісти мають доброго захисника і покровителя». Наприкінці замітки автор радить «придивитись до Трохимця, тому що свідомо тримати ворожі елементи можуть тільки дворушники» [21].

І придивилися... У квітні 1938 року Василенка і Трохимця було розстріляно за участь в націоналістичній контрреволюційній організації [10,11].

Крім того, як і в Києві, осторонь не залишилися і представники професорсько–викладацького складу – працівники Чернігівського інституту народної освіти П.К. Федоренко, Б.М. Шевелів, С.Г. Баран–Бутович, Д.О. Заушкевич.

І нарешті, говорячи про чернігівську філію «СВУ», слід визнати, що й тут не тільки інтелігенція постраждала від фабрикації цієї спра-

ви. Сталінський уряд побоювався вільнодумства людей будь-якого соціального стану, про що свідчать нижче наведені рядки.

Григорій Степанович Мартиненко, 1896 року народження, уродженець міста Ніжина, до арешту 1930 року працював маневровим диспетчером на залізничній станції в Ніжині, в 1930 році засуджений на три роки заслання за участь у «СВУ». Після відбуття строку покарання повернувся додому і працював на пошті. Ветеран Великої Вітчизняної війни і кавалер орденів Леніна і Червоного Прапора. Після війни – начальник технічної контори в Ніжині. Помер у 1956 році.

26 вересня 1938 року рішенням так званої «трійки» при Чернігівському облуправлінні НКВС УСРР засуджені до вищої міри покарання – розстрілу:

Сергій Андрійович Кірієнко, 1883 року народження, уродженець м. Конотоп Сумської області, українець, громадянин СРСР, позапартійний, освіта середня, до арешту працював головним бухгалтером обкому союзу будівельників. У 1930 році вислався на три роки за участь у «СВУ»;

Георгій Михайлович Карпинський, 1871 року народження, уродженець Польщі, росіянин, громадянин СРСР, позапартійний, освіта середня, до арешту працював бригадиром мулярів Чернігівської ветеринарно-бактеріологічної станції. В 1930 році вислався на три роки за участь у «СВУ»;

Іван Кирилович Симоненко, 1890 року народження, уродженець села М. Коцюбинська Чернігівської області, українець, громадянин СРСР, позапартійний, освіта нижча, до арешту працював заступником головного бухгалтера облконтори «Укрзаготплідовоч». В 1930 році вислався на три роки за участь у «СВУ».

Вони визнані винними в тому, що «були учасниками антирадянської повстанської організації, яка ставила за мету повалення Радянської влади шляхом збройного повстання в тилу Червоної Армії на випадок війни». Реабілітовані 31 грудня 1957 року [10,11].

І знову ми можемо простежити паралель з центральним процесом «СВУ», тринадцять учасників якого після порівняно м'яких покарань 1930 року в 1937–1938 роках згідно з рішенням позасудових органів були розстріляні, будучи звинувачені по інших справах [4,103].

І нарешті, через два місяці допитів С.О. Єфремов визнав:

«Ми висловлювали думку, що в селі ще лишилася зброя, що її ще чимало повинно зберігатися захованою від часів імперіалістичної та громадянської воєн і в потрібний момент її вистачить, щоб озброїти повстанців. Такий час, гадали ми, настане приблизно в 1930–31 роках, коли вказані труднощі для Радянської влади, зовнішні і внутрішні, сягнуть найбільшої напруги і дадуть зручний привід для виступу...» І хоча далі С. О. Єфремов стверджував, що «...дя мілітаристська фантастика не спиралася на солідні аргументи, її просто приймали на віру, і треба було втратити будь-яке відчуття дійсності, щоб будувати на ній якісь політичні розрахунки...» [8,29], працівники ДПУ на Чернігівщині з успіхом втілили у життя ці зізнання, створивши віртуальну розгалужену мережу селянських повстанських осередків. Щоправда на цю роботу правоохоронцям знадобився певний час вже після оголошення офіційного вироку у справі «СВУ».

Так, лише 17 січня 1931 року засіданням судової трійки при колегії ДПУ УСРР засуджені до розстрілу:

Юхим Микифорович Гаврилей, 1868 року народження, уродженець села Вертіївки Ніжинського району, українець, громадянин СРСР, освіта середня, до арешту – вчитель у м. Ніжині;

Трохим Серапіонович Суярко, 1867 року народження, уродженець села Вертіївки Ніжинського району, українець, громадянин СРСР, позапартійний, освіта середня, до арешту – вчитель у м. Ніжині.

Вони були заарештовані як учасники контрреволюційної організації. На допиті 10 грудня 1930 року Ю. М. Гаврилей сказав:

«Я, будучи членом ЦК УПСР, був зв'язаний по партроботі з Залізником і Короховим, які входили до складу ЦК. Ця група до того часу створила «Спільку Визволення України». Метою цього союзу було створення в східній частині України самостійної держави».

Ще на день раніше Ю. М. Гаврилей визнав: «...ставши на шлях боротьби з Радянською владою, я почав організовувати на Ніжинщині партію «Народна оборона», кінцевою метою якої було повалення рад-влади шляхом збройного повстання. Селянство вербувалося в партію під гаслом досягнення кращого життя самостійної України. Протягом 3–х місяців мені вдалося створити повстанські організації в 23–х селах: Вертіївці, Смоляже, Дремайлівці, інших. Активними помічниками були Григорій Іваненко, Федір Геймал, Іван Науменко, Семен Хвост і Маруга. У Вертіївці в загоні було 20 членів, в Смоляже – 20, в Кошелівці – 10, в Дремайлівці – 10, а також в інших селах».

Т.С. Суярко на допитах 29 листопада та 2 грудня 1930 року засвідчив, що знав про існування в Ніжинському районі повстанської організації, але її учасником не був. В справі наявний протокол допиту Сергія Івановича Кота від 18 листопада 1930 року, де він стверджував: «Суярко показав, що в Вертіївці селяни незадоволені колективізацією, і це може привести до повстання, причому в цьому селі багато колишніх червоних партизанів, які сховали зброю. Він дав згоду вступити в контрреволюційну організацію» [10, 11].

Цікаво, що певною мірою ці вигадки були недалеко від істини. Всього через 2 роки після процесу «СВУ» під час голодомору селяни Вертіївки та Дремайлівки об'єднувалися у збройні загони і вбивали хлібозаготівельників. І для цього зовсім непотрібною була якась зовнішня агітація або створення контрреволюційної організації. Більш того, селянські виступи набули такого розмаху, що для їх придушення працівники Ніжинського ДПУ навіть були змушені використати артилерію [12, 120]. Ось, мабуть, чому на Ніжинщині зі всіх сел саме Вертіївка найбільше постраждала від репресій тих часів.

23 січня 1931 року трійкою при колегії ДПУ УСРР був засуджений до розстрілу за участь в контрреволюційній повстанській націоналістичній організації Зіновій Савич Зоценко – колишній унтер-офіцер лейб-гвардійського Волинського полку і Георгіївський кавалер 4–го ступеня, який до арешту 10 жовтня 1930 року працював секретарем виконкому Вертіївської сільради. А уродженці с. Вертіївки П.І. Дереза та М.О. Дудченко потрапили до концтаборів.

І не дивно, що коли в березні 1938 року на території Ніжинського району органами НКВС «була викрита і ліквідована антирадянська українська організація есерів» (начебто створена ще в 1930 р. за завданням ЦК УПСР вже згадуваним нами Ю. М. Гаврилеєм і з самого початку свого існування «міцно пов'язана з «СВУ») на лаві підсудних ми знову бачимо

наших старих знайомих (продовжувачів справи Гаврилея) або вчителів (навіщо ж пропадати вже апробованому сценарію).

Втім, слід визнати, що тепер існувала суттєва відмінність від процесів минулих років – в березні–квітні 1938 року всі засуджені «злочинці» отримали вищу міру покарання – розстріл:

Павло Іванович Дереза, 1888 року народження, колишній член УПСР, директор клінкерного заводу в Ніжині;

Михайло Опанасович Дудченко, 1901 року народження, позапартійний, статист Ніжинського засолзаводу;

Сергій Федорович Проценко, 1906 року народження, уродженець Ніжина, позапартійний, освіта незакінчена вища – викладач фізики школи № 7 м. Ніжина;

Петро Кузьмич Дудченко – вчитель неповної середньої школи с. Вертіївки;

Іван Давидович Півторацький – завпед неповної середньої школи № 2 с. Вертіївки;

Микита Михайлович Носач – вчитель неповної середньої школи № 2 с. Вертіївки;

Степан Антонович Зоценко – вчитель співів у Вертіївській середній школі;

Іван Данилович Півторацький – вчитель Вертіївської неповної середньої школи;

Григорій Генварович Судьбин – вчитель Кунашівської середньої школи, уродженець с. Вертіївки;

Микита Герасимович Олексенко – бухгалтер вертіївського колгоспу;

Михайло Шлома – вчитель Бобрицької неповної середньої школи, уродженець с. Вертіївки та багато інших (якщо вірити місцевим старожилам, то в березні–квітні 1938 року на Ніжинщині було знищено більше 200 учасників контрреволюційної повстанської організації) [10,11].

Зараз всі ці люди реабілітовані за відсутністю складу злочину в їхніх діях. А про те, як фабрикувалися ці матеріали, нам дає реальне уявлення кримінальна справа Якова Кириловича Баутіна, до арешту 18 березня 1939 року – начальника 4-го відділу УНКВС Чернігівської області, засудженого 16 листопада 1940 року Військовим трибуналом військ НКВС до шести років виправно–трудових таборів згідно зі ст. 206–17 п. «А» КК УРСР за створення фіктивних справ і застосування незаконних методів ведення слідства, який лише з травня по жовтень 1938 року «створив власними руками 18 контрреволюційних повстанських формувань на Ніжинщині» та «з успіхом» їх викрив і знищив [10,11].

Цілком слушною, на наш погляд, є думка одного з учасників Харківського процесу «СВУ» К.Т. Туркала, якому пощастило вижити (він емігрував до США, де й помер у 1979 р.): «Я особисто, як один із підсудних...рішуче, з цілковитою моральною відповідальністю заявляю, що формально організації СВУ не було, а її провокаційно сконструювало... московське ГПУ, щоб створити законну підставу для знищення верхівки української наукової інтелігенції того часу».

Важко не погодитись і з іншим його зауваженням про те, що фактично всі організатори процесу «СВУ» згодом були знищені: «Українське суспільство пояснювало це тим, що вони не склали політичного іспиту, бо перепровадили цей процес не так, як треба було. Отож і вийшла була ця

справа шита білими нитками. Та й саме ГПУ – його склад – до 1940 року оновлено. Для чого тримати живих свідків?» [6,41–42].

Закінчуючи нашу розповідь, слід зазначити, що й досі реабілітовані ще далеко не всі невинно постраждали. Ось чому у наступних публікаціях необхідно спробувати повернути чесне ім'я іншим людям, безпідставно репресованим за злочини, яких насправді ніколи не було.

Джерела та література

1. *Снегірьов Г.* «Набої для розстрілу (Ненько моя, ненько...)». – К., 1989. – 164 с.
2. *Савцов В.* Злочин, якого не було // Радянська Україна. – 1989. – 12,13,16,19,26,27 вересня.
3. *Опера СВУ – музика ГПУ.* Спогади свідків. Збірник. Упорядник Ю.Хорунжий. – Кам'янськ–Шахтинський, 1992. – 152 с.
4. *Сидоренко О.* Суд на переконаннями // Репресоване відродження. – К.: Україна, 1993. – С.63–153.
5. *Болабольченко А.* СВУ – суд над переконаннями. – К., 1994. – 114 с.
6. *Пристайко В.І., Шаповал Ю.І.* Справа «Спілки визволення України»: невідомі документи і факти. Науково-документальне видання. – К.: Інтел, 1995. – 448 с.
7. *Потебенько М.О.* Протест // Літературна Україна. – 1989. – 31 серпня.
8. «Спілка визволення України». (З винувального висновку в справі «СВУ»). – Харків: ДВУ, 1930. – 98 с.
9. *Архів управління служби безпеки України по Чернігівській області.* – ФП – 2901. Архівно-слідча справа № 107299 по звинуваченню Баран–Бутовича С.Г. (03.08.1938–23.03.1940).
10. *Ткаченко В.* Коса над Черніговом // Україна. – 1991. – № 24. – С.10–11.
11. *Шмидт С.* «Золоте десятиліття» советского краеведения // Отечество: Краеведческий альманах: Вып.1. – М., 1990.
12. *Ткаченко В.В.* 1933–й: хроніка голодного геноциду // Філософська і соціологічна думка. – 1991. – № 1. – С.112–123.
13. *Ткаченко В.В.* Историчне краєзнавство: Чернігово–Сіверщина у перше повоєнне двадцятиріччя: Навч. посіб. – К.: Знання, 2007. – 215 с.
14. *Червоний стяг* (Чернігів). – 1930. – 3 березня.
15. *Архів першого спецвідділу НКВС УСРР.* – Слідчий фонд. – Справа № 802 по звинуваченню Федоренка П.К. (21.10.1930–15.10.1934).
16. *Архів управління служби безпеки України по Чернігівській області.* – ФП – 5291. – Архівно-слідча справа № 107286 по звинуваченню Федоренка П.К. (14.10.1938–11.10.1939).
17. *Там само.* – ФП – 4088. – Т.1. – Архівно-слідча справа № 420873 по звинуваченню Мороза П.І., Корогода А.Н. та ін. (07.03.1938–17.04.1938).
18. *Там само.* – ФП – 4088. – Т.3. – Архівно-слідча справа № 420873 по звинуваченню Шевеліва Б.М. (07.03.1938–17.04.1938).
19. *Вісті.* – 1930. – 21 лютого.
20. *Червоний стяг* (Чернігів). – 1930. – 6 квітня.
21. *Більшовик* (Чернігів). – 1937. – 17 вересня.
22. *Емельянов Ю.В.* Сталин. Путь к власти. – М.: Вече, 2006.
23. *Нікольський В.* Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920–х – 1950–ті рр.). Историко-статистичне дослідження. – Автореф. дис... д–ра іст. наук: 07.00.01. – Донецьк, 2003.

24. *Литвин Н.* Політичні репресії проти наукової інтелігенції в радянській Україні в 1920 – 1930-х роках (ідеологічні аспекти проблеми). – Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01. – К., 2006.
25. *Михайлуца М.І., Бурундукова А.В.* Репресії в вузах та технікумах Одеси. 1937 / 1938 навчальний рік // Збірник наукових матеріалів Одеської краєзнавчої конференції. – Одеса, 1996.
26. *Михненко А.М.* Новейшая история Донецкого бассейна (80-е гг. XIX века – 40-е гг. XX века). – Донецк: Сталкер, 1998.
27. *Иванова Г.М.* История ГУЛАГа. 1918 – 1958: социально-экономический и политико-правовой аспекты. – М.: Наука, 2006.
28. *Ченцов В.* Політичні репресії в Радянській Україні в 20-ті роки. – Автореф. дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.01. – Дніпропетровськ, 2000.
29. *Таратон О.* Становище та діяльність літературно-мистецької інтелігенції України в умовах українізації (1923 р. – початок 1930-х рр.) – Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01. – К., 1999.
30. *Ткаченко В.* Терористичний акт чорнилом // Чернігівські відомості (Чернігів). – 1991. – 20–26 грудня.

Ткаченко В.В. Показательные политические процессы 20-х – начала 30-х годов XX в. и их роль в истреблении украинской научной интеллигенции

Исследуется механизм фабрикации политических процессов 1920-х – начала 1930-х годов против украинской научной элиты и анализируются общие черты и особенности в организации системы репрессивных мероприятий в центре и на местах.

Ключевые слова: научная интеллигенция, политические процессы, депортация, «шахтинское дело», «Союз освобождения Украины», репрессии, тоталитарный режим.

Tkachenko, V.V. Significant political trials of 20-s the beginning of 30-s of XX century and their significance in extermination of Ukrainian clerisy

The invention mechanisms of political trials of the 1920-s the beginning of the 1930-s against Ukrainian clerisy are researched and general features and peculiarities in the arrangement of the repressive measures in the centre and periphery are analyzed.

Key words: clerisy, political trials, deportation, «Shahtynsky case», «The Unity of Ukraine Liberation», repressions, totalitarian regime.

Становлення інститутів народної освіти в УРСР (перша половина 1920-х рр.)

Висвітлюється перебіг реформи системи народної освіти в Україні на прикладі педагогічних інститутів. Виявлено та проаналізовано особливості даного процесу, акцентовано увагу на пріоритетних заходах радянського керівництва у напрямі «пролетаризації» вищої школи.

Ключові слова: вища школа, реформування, інститути народної освіти, «радянська».

Освітня реформа, яка останніми роками проводиться в Україні, викликала чимало дискусій. На сьогоднішній день не викликає заперечень тільки її необхідність. Водночас, згадаймо, що система вітчизняної вищої школи кілька разів переживала періоди суттєвих змін. Один з останніх припадає на 1920 – 1930-ті роки, коли вся освітня система України стала полем суцільного експериментування керівників радянської республіки. На нашу думку, саме тепер, у часи чергових експериментів в навчальній сфері, слід пригадати досвід минулого, аби уникнути помилок, які можуть призвести до руйнування вітчизняної освіти.

Історія розвитку системи вищої освіти в Україні – тема не нова. Вона прямо чи опосередковано ставала предметом досліджень багатьох вітчизняних істориків. Однак періоду 1920 – 1930-х років присвячено, на нашу думку, недостатньо уваги. Серед найбільш вагомих праць виділимо роботу С.Сірополка [20], який одним із перших зробив спробу виважено, на основі документальних даних показати причини, методи і наслідки реформування народної освіти в радянській Україні. Серед сучасних дослідників варто відзначити роботи В.Майбороди [10;11], А.Сасімова [19], в яких окреслено напрями і форми змін в системі навчання УРСР довоєнного періоду. На увагу заслуговує колективне дослідження «Історія української школи і педагогіки», яке є вдалою спробою систематизованого огляду розвитку вітчизняної народної освіти [8]. Водночас зазначимо, що спеціальних праць, присвячених історії інститутів народної освіти України, немає. Тому, в даній статті зробимо спробу прослідкувати становлення цих просвітнянських закладів, окреслити здобутки і недоліки початкового періоду їх діяльності.

Остаточно утвердившись в Україні, радянська влада розпочала комплекс реформ, спрямованих на докорінне перетворення суспільного життя у відповідності з новими соціалістичними вимогами. Вже на початку 1920 років була створена спеціальна Комісія по реформі вищої школи, котра з березня розпочала створення робочих планів для так званих

інститутів народної освіти [9,20]. У цей же час у Харкові відбувалася Перша Всеукраїнська нарада з питань освіти (20–30 березня), де були визначені основні принципи побудови нової вищої школи. Схему будови системи навчання запропонував тодішній народний комісар освіти республіки Г.Гринько. Передбачалось, що вона має бути максимально «революційною», докорінно відрізняючись від російської. Основна мета реформи – централізація освіти, запровадження нової спеціалізованої послідовності навчального процесу: масова школа, школа для спеціалістів і школа для організаторів. Підґрунтям цієї системи мала стати трудова школа, в якій навчання здійснювалось паралельно з професіоналізацією, тобто оволодінням навичками продуктивної праці. Також передбачалась ліквідація «цитаделі» буржуазної освіти – університетів, оскільки вони, на думку керівників республіки, не відповідали завданням народного господарства і державного будівництва. «Чітка мета освіти, максимальне насичення практикою і глибока самодіяльність учнів – ось ті три основи, згідно з якими Главпрофосвіти розпочав свій підхід до внутрішньої реорганізації вищої школи», – наголошувалось у керівних настановах [12,4]. Навчання мало йти двома шляхами. З одного боку – професійно–технічна освіта (професійно–технічні школи, технікуми), яка дає лише певний ступінь кваліфікації. Інший шлях – «через другу ступінь загальноосвітньої школи, через довге навчання, без перерви, в інститутах» – мав дати радянській державі робітника найвищої кваліфікації – спеціаліста–адміністратора [2,3]. В основу реформи вищої школи, таким чином, було покладено завдання «...дати кваліфікованих фахівців. У зв'язку з цим Наркомпрос орієнтувався не на романтичну ідею «єдиної вищої школи», а на спеціальні інститути, які мусили зв'язатись з відповідною галуззю господарчого або державного життя, зрозуміють його політику і [будуть] реорганізуватись в згоді з нею» [23,арк.5]. Як бачимо, влада ставила цілком прагматичну мету – отримати кваліфіковані кадри, в першу чергу, для відбудови народного господарства, а в майбутньому – втілення в життя грандіозних планів радянського керівництва. Реалізація цього плану означала позбавлення України нормальної академічної освіти, що в свою чергу становило велику небезпеку для розвитку української науки і культури. Була ще одна мета освітньої реформи, про яку відверто сповіщали керівники держави. «Радянізації» наукових установ і культурно–освітніх закладів мали сприяти різноманітні реорганізації, що в результаті призвело до встановлення більш щільного контролю над ними з боку держави [14,10]. Таким чином, початок 1920–х років в УСРР ознаменувався першими кроками широкомасштабної реформи освіти.

Вже 20 березня проголошувалась ліквідація старої вищої школи і початок діяльності інститутів народної освіти (ІНО). Всього було відкрито 13 педагогічних інститутів: у Харкові, Києві, Одесі, Вінниці, Катеринославі, Кам'янці–Подільському, Житомирі, Ніжині, Полтаві, Глухові, Чернігові, Миколаєві, Херсоні. Відповідно до загальних положень їх уставу, затвердженого Управлінням вищих шкіл, головним завданням нових навчальних закладів мала стати підготовка робітників дошкільного, шкільного і позашкільного виховання. Їх основою стали Учительські інститути (Катеринослав, Житомир, Миколаїв, Херсон, Чернігів), об'єднані з історико–філологічними і фізико–математичними факульте-

тами дореволюційних університетів, Вищими жіночими і Тимчасовими педагогічними курсами, Фребелівським інститутом (Київ, Одеса, Харків) або ж реорганізовані університети, створені упродовж 1918–1919 років (Кам'янець–Подільський).

Говорячи про структуру вузів, слід відзначити, що вона створювалась кілька років, як то кажуть, методом «спроб і помилок». Початково передбачалося, що педагогічні інститути мають складатися з чотирьох факультетів – дошкільної, шкільної, позашкільної освіти та трудових процесів. Однак, створити їх і розпочати нормальну роботу виявилось доволі складно. Причинами, на нашу думку слід визначити, по–перше, брак відповідних спеціалістів; по–друге, вкрай обмежене фінансування навчальних закладів і нарешті, невідповідність матеріальної бази створених вузів тим напрямам навчання, які декларувались. Через це восени 1920 року ІНО розпочали свою діяльність у скороченому варіанті – відповідно до місцевих умов були відкриті або ж тільки дошкільний, або ж дошкільний і шкільний факультети. У Харкові до них приєднався факультет політпросвіти, у Києві – лікарсько–педагогічний.

Правлінням інститутів дозволялось на власний розсуд у рамках факультетів створювати різноманітні відділи. Це швидко призвело до плутанини і суттєво ускладнило структуру закладів. Саме тому, вже за півроку була здійснена чергова реорганізація. У червні 1921 року запроваджувався поділ на два факультети: соціального виховання і професійної освіти. Тільки у Харківському ІНО залишався третій факультет – політичної освіти. У Катеринославському, Київському й Одеському інститутах створювались обидва факультети, в інших 9 інститутах – лише факультети соціального виховання. Такий поділ зберігся до початку 1930–х років – нового етапу в історії вищої школи УРСР.

Для ІНО встановлювався 4–річний термін навчання. Майбутні педагоги вивчали ряд обов'язкових предметів, насамперед, ідеологічного спрямування: теорія держави і радянська Конституція, історичний матеріалізм, історія класової боротьби, а також історію культури та педагогіки. Паралельно відбувалось викладання спеціальних предметів у відповідності зі створеними відділеннями. Невід'ємною частиною навчального процесу мала стати практика, яку студенти відбували у дошкільних і позашкільних установах, школах різних типів.

Очолила інститути Рада, що складалась із відповідальних працівників закладу, представників місцевого Губернського відділу народної освіти та студентів. До її компетенції належали питання навчальної, адміністративної та господарської діяльності. Для вирішення поточних справ Рада обирала Правління у складі Голови, секретаря Ради та завідуючих підрозділами інституту [3, арк. 1–4]. Навчальні плани, методика викладання, кількість викладачів і студентів, різноманітні положення й інструкції, що регулювали внутрішнє життя інституту, затверджував спеціально створений при Наркоматі освіти УСРР Головний комітет професійно–технічної й спеціально – наукової освіти (Укрголовпрофос) [13, 656].

Через певний час після початку реформи губернські комітети професійної освіти провели огляди ІНО й відзначили неефективність колективного управління. Зокрема, зазначалось, що вирішення поточних господарських справ вимагає досвідченого керівника–адміністратора. Це

стало однією з причин змін в організації керування інститутами. У червні 1921 року у вузах створювалось Правління, яке складалось із Ректора, двох проректорів, деканів факультетів, представників профспілки робітників освіти, Губернського відділу профосвіти й комуністичного осередку закладу [4, арк.1]. «Тимчасові положення про Вищі навчальні заклади України», видані у липні того ж року, роз'яснювали, що управління вузом поділяється на три складові. Першу представляли Ректор і політичний комісар, які відповідали за навчальну й адміністративно-господарську частину закладів, спільно видавали розпорядження, котрі регулювали внутрішній розпорядок інститутів. При цьому зауважувалось, що Ректор є відповідальним Завідуючим інститутом, а комісар – відповідальним представником державної влади. Для координування роботи факультетів створювалось Бюро інституту у складі Ректора, комісара, проректора, заступника комісара, деканів факультетів. Третьою складовою були загальні збори, в роботі яких брали участь всі викладачі, технічні співробітники і представники студентів.

Якщо коло обов'язків Ректора, його помічників, деканів факультетів були приблизно знайомі, то посада комісара була новою, що вимагало детального опису його функціональних обов'язків. Як відомо, постановою Наркомату освіти «Про організацію управління вищими навчальними закладами» від 11 березня 1919 року запроваджувалась посада комісара, якого доручалося управління вищим навчальним закладом. Комісар університету, якого призначав Народний комісар освіти, мав дуже широкі повноваження: право розробляти інструкції і стежити за виконанням розпоряджень, декретів Наркомату освіти, розглядати та затверджувати річні звіти про наукову, науково-навчальну та освітню діяльність, затверджувати проекти загального кошторису вузу та інше [17]. Фактично, він мав виконувати обов'язки ректора. Швидко з'ясувалось, що комісари у переважній більшості неспроможні нормально управляти вищим навчальним закладом, тому Наркомат освіти змушений був відновити посади Ректора і проректорів. Утім, політичні комісари залишились у вузах в якості контролюючої ланки.

Службове становище, права і обов'язки комісарів регулювались спеціальною інструкцією Укрголовпрофосу. Тепер вони призначались Головним комітетом професійної освіти і підпорядковувались безпосередньо цій установі. Всі розпорядження Ректора – навчальні, науково-навчальні, адміністративно-господарчі – мали затверджуватись комісаром. У тому випадку, коли вони не відповідали декретам, постановам або розпорядженням уряду республіки, комісар мав право взагалі припинити їх виконання. Також політичний комісар мав «розшарувувати маси тих, які викладають, студентів і технічного персоналу, наполегливо спрямовувати [їх] шляхом комуністичного будівництва» [24, арк.25зв.–26зв.]. Таке «дво-владдя» проіснувало до жовтня 1925 року, коли згідно з розпорядженням Наркомату освіти окрема посада комісара при вищих навчальних закладах скасовувалась [30, арк.44зв.].

Матеріальне становище нових навчальних закладів було надзвичайно скрутним. Постійно не вистачало коштів на проведення навіть незначних ремонтів. Рідко купувались прибори і реактиви, потрібні для проведення лабораторних робіт, література й періодика в бібліотеки вузів [27, арк.29].

Восени та взимку становище ускладнювалось недостатнім фінансуванням на опалення навчальних і допоміжних приміщень. Наприклад, взимку 1920 року Управління вищих навчальних закладів м. Києва розглядало питання щодо призупинення навчання у вузах міста через опалювальну кризу [5,арк.156]. Навчальні приміщення Київського ІНО, які потребували безумовного опалення, приміром, оранжереї Ботанічного саду, мали рятуватись у власний спосіб. Так, відповідно до розпорядження директора саду акад. О.В. Фоміна дозволялось вирубувати менш цінні дерева заради збереження коштовних ботанічних колекцій [5,арк.165].

Незважаючи на подібні ускладнення, з перших днів реформи системи освіти радянська влада активно зайнялась справою «пролетаризації» вищої школи. Як відомо, проголошувався принцип «відкритих дверей», тобто кожен бажаючий міг вступити до вищого навчального закладу. У травні 1920 року була розроблена Інструкція Наркомату освіти УСРР «Про прийом до вищих навчальних закладів». Згідно з її положеннями слухачами вузів могли стати навіть особи без середньої освіти, але обов'язково члени КП/б/У, інших «соціалістичних партій, які стоять на радянській платформі», комсомольці, діти членів виробничих профспілок. Недовірливе ставлення до робітників освіти спричинило обов'язкове включення до складу приймальних комісій представників «революційного студентства» [6,236]. Такі ліберальні правила вступу дозволили у перший рік прийняти, наприклад, до Київського ІНО майже 4,5 тис. чол. [25,арк.90зв.]. Однак, украй важке фінансове і господарське становище ІНО не давало можливості забезпечити нормальні умови для навчання і проживання всім охочим. Тому за кілька місяців роботи нових навчальних закладів кількість студентів почала різко зменшуватись.

Як згадувалось вище, у липні 1921 року були оприлюднені нові положення про вищі навчальні заклади. Ними передбачалось, що зарахування до ІНО мають здійснювати спеціальні комісії у складі представників губернського комітету КП/б/У, відділів професійної освіти, військового відомства і комнезамів відповідно до так званої «розверстки». Останньою визначалась кількість студентів вузу, які представляли різні соціальні групи й організації: партійні, військові, профспілкові, комнезами. У межах розверстки згідно з класовими ознаками, що встановлювались радянською владою, до вузів приймали осіб, які завершили робочі факультети, мали виробничий, суспільно-політичний і професійний стаж. Робітники і селяни могли не завершувати ці підготовчі факультети – для них запроваджувався спеціальний «мінімум знань» [1,7]. Не зважаючи на те, що правила прийому змінювались майже кожного року, переваги при зарахуванні надавались членам КП/б/У, особам, які мали високу виробничу кваліфікацію, демобілізованим червоноармійцям і членам комнезамів. Такий підхід критикувався не лише викладачами вузів, але й керівниками радянської республіки, наприклад, М.Скрипником. Було очевидним, що відсутність належної освітньої бази є суттєвою перешкодою для здобуття професійних знань. Як наслідок, робочі й селяни, непідготовлені для вищої школи, кидали навчання, а в інститутах залишалась «дрібна буржуазія», яка не могла стати справжньою основою пролетарської інтелігенції [21,364–365].

«Пролетаризації» вузів також мали сприяти так звані «чистки» студентів. На думку заступника наркома освіти УСРР Я.Ряпю, «комілектування через партію, профспілки, комнезами й інші громадські організації, а також регулярні перереєстрації призводять до радянізації вищої школи» [26,252]. Зазвичай вони відбувались протягом першого триместру кожного навчального року. Основна їх мета полягала у всебічному з'ясуванні соціального, партійного і продуктивного складу учнів і звільненні навчальних закладів від «малокорисних радянській владі» елементів. Так, протягом 1921 року з вузів України було виключено близько 20% слухачів.

Роботу по соціальній перевірці студентів проводив комуністичний осередок інституту і спеціальна комісія, яка складалася з 5 уповноважених Губкому КП/б/У і Губпрофосу [28,арк.212]. Їх рішення можна було оскаржити, подавши відповідні документи до Наркомату освіти, але відсоток поновлених був зовсім невеликим.

Як не дивно, не зважаючи на таку урядову політику, однією з головних проблем ІНО тривалий час залишалось недостатньо активне залучення «пролетарського» елемента. Причин такої ситуації була декілька. Зазначимо найголовніші. По–перше, заробітна плата педагогів була відверто низькою. Природно, що основна маса бажаючих вступити до вузів, прагнула потрапити у більш престижні індустріально–технічні або соціально–економічні інститути. Отримані професії в майбутньому могли забезпечити більш–менш нормальний рівень життя і кар'єрного зростання. По–друге, перша половина 1920–х років – період подолання економічної кризи в країні. Однією з його характерних рис було вкрай сутужне становище наукових і освітніх установ. Основні державні кошти спрямовувались на відновлення зруйнованого війнами і революціями народного господарства країни. Облаштування вищої школи, особливо її педагогічної вертикалі, відсувалось на другий план. Виходячи з цього, відповідно до Постанови Колегії Наркомату освіти УСРР з вересня 1922 року у вузах України запроваджувалась плата за навчання [18,50]. При цьому зазначалось, що цей тимчасовий захід – єдино можливий спосіб підтримати належне господарське становище навчальних закладів [16,51]. Для кожної вертикалі встановлювалась чітко визначений розмір плати, який визначався спеціальними інструкціями республіканського Наркомату освіти. Приміром, для ІНО цей показник встановлювався у 80 золотих крб. на рік [22,54]. Це нововведення гостро критикувалося на місцях. Представники Катеринославського й Чернігівського ІНО наголошували, що плата є досить високою й пропонували зменшити її вдвічі. Проте реакції на такі зауваження не було. Навпаки, протягом навчального року сума змінювалась у залежності від рівня інфляції. Хоча, враховуючи соціальне походження і матеріальний стан студентів, вводились категорії оплати: повну суму мали вносити 30% слухачів. Але й ця цифра виявилася недосяжною, оскільки основну масу студентів педагогічних інститутів складали селяни і сільські вчителі. Не маючи засобів для нормального життя і навчання, вони змушені були залишати інститути. Радянська влада прагнула виправити ситуацію, саме тому з кожним роком зростала кількість осіб, які мали пільги при внесенні плати за навчання або ж зовсім звільнялись від неї. Так, з 1922 року по 1925 рік число пільгових категорій зросло з 2 до 9, оскільки політикою «пролетаризації» передбачалось

або ж цілковите звільнення робітників і селян від платного навчання, або ж внесення коштів зі значними знижками. Сума платні для педагогічних інститутів за кілька років була найнижчою і становила 60 крб., у той час, як навчання у найбільш популярних індустріально–технічних і соціально–економічних вузах коштувало 100 і 120 крб. на рік відповідно [7,19]. Повністю відмовитись від цієї категорії бюджетних надходжень керівництво ІНО не могло тому, що паралельно скорочувались обсяги державних витрат на педагогічні заклади освіти. Навіть на порівняно незначні «спецзасоби» здійснювались ремонти начальних приміщень інститутів, підтримувалась на належному рівні наукова робота викладачів і студентів (видавалась періодика, організовувались наукові екскурсії тощо), у разі гострої необхідності купувались дрова для опалення, частина коштів йшла на заробітну плату викладацькому складу і т.п.[28,арк.112,115–119;31,арк.27].

По–третє, радянська влада могла привернути трудовий елемент до вищої школи, надавши необхідне житло, нормальне пільгове харчування, безкоштовну медичну допомогу, стипендії, знижки на проїзд тощо. З цим також були значні ускладнення, особливо у досліджуваний період. Так, з 1 лютого 1921 року набуло чинності положення про соціальне забезпечення студентів професійно–навчальних закладів. Розмір допомоги встановлювався у сумі від 3120 крб. для студентів різних курсів, учнів професійних шкіл у сільській місцевості (I категорія) до 6 400 крб. на місяць для студентів останніх курсів (V категорія). Однак, більша частина коштів надавалась у натуралізованому вигляді, тобто шляхом облаштування гуртожитків, забезпечення харчами, одягом [15,5]. До того ж цілком зрозуміло, що реалізація даної постанови повною мірою була неможлива через важке економічне становище в республіці.

Що ж до стипендій, то вони надавались не тільки Комітетом соціального забезпечення, але й різними організаціями. Водночас їх загальна кількість і розмір були незначними. Наприклад, у 1922 році студенти Київського ІНО отримували матеріальну допомогу від цукортресту, треста друку, комнезамів [28,арк.98]. Зауважимо, що на 2364 студенти пропонувалось 85 стипендій, таким чином лише 4% слухачів мали змогу отримати невелику фінансову підтримку. В інших ІНО ситуація була не кращою. В середньому по республіці стипендіями було забезпечено близько третини студентів [29,арк.68;32,арк.18–23]. Таке становище зовсім не сприяло масовому залученню у педагогічні заклади пролетарських сил.

Справа з наданням житла також була критичною. У першій половині 1920–х роках більшість ІНО взагалі не мали власних гуртожитків. Значна кількість студентів мусили знімати кімнати у приватних осіб, що вимагало чималих коштів. Але, як зазначалося вище, основна маса слухачів не отримувала стипендій, самостійно заробляла гроші на проживання, пропускаючи заняття. Таке становище абсолютно не влаштовувало ні інститутську адміністрацію, ні Наркомат освіти. Керівники вузів прагнули вирішити справу власними можливостями. Наприклад, студентам, які не мали житла, могли тимчасово надати для проживання аудиторії чи службові приміщення інститутів. У той же час, такий підхід загрожував зірвати нормальну навчальну роботу. Паралельно, у великих навчальних центрах республіки (Катеринославі, Києві, Одесі, Харкові) Комісії з покращення

побуту студентів почали організовувати Будинки пролетарського студентства (БПС) – великі гуртожитки, в яких надавали місце зважаючи на соціальне походження. Але й подібні комуни не могли вирішити проблему: студентів було значно більше, ніж місць у БПС. Наприклад, у середині 1920–х років в подібних закладах Києва і Харкова проживало 5,5 тис. осіб при загальній кількості студентів більше 27 тис. чол., тобто лише 20%. Втім, умови гуртожитків зовсім не сприяли нормальному навчанню: часто в одній кімнаті знаходилося до 15 студентів абсолютно різних спеціальностей. Зважаючи на дані обставини, у другій половині 1920–х років влада на місцях почала вирішувати питання про надання ІНО приміщень під власні гуртожитки. Це частково поліпшило ситуацію, і до листопада 1927 року майже половина всіх студентів педагогічних інститутів змогла отримати казенне житло [32, арк.4–317зв.]. Зауважимо, що слухачі так званих робочих факультетів всі до одного забезпечувалися гуртожитком.

Таким чином, становлення інститутів народної освіти в УРСР було складовою частиною широкомасштабної реформи системи народної освіти. Воно проходило за надзвичайно складних економічних умов реконструкції народного господарства країни, що, в свою чергу, значною мірою обумовило особливості нових педагогічних інститутів. Так, протягом кількох років визначалась система керівництва й організації навчального процесу ІНО. Це було суттєвою перепоною на шляху налагодження нормального навчального процесу у вузах. Не сприяло цьому і хронічна відсутність фінансів на необхідні адміністративно–господарські потреби і соціальне забезпечення студентів. Основне завдання, котре ставили перед собою керівники наркомату освіти УСРР в 1920 році – провести «пролетаризацію» вищої школи, використовуючи різні форми і методи. Основними маємо визнати зарахування відповідно до так званої «куріальної» системи і «перереєстрації» студентів. І хоча дана політика поступово призводила до бажаних результатів, у майбутньому це загрожувало призвести до зниження рівня професіоналізму радянських педагогів.

Беручи до уваги загальний перебіг освітньої реформи 1920 – початку 1930–х років в Україні, на нашу думку, подальшого вивчення вимагає питання про зміни методики викладання у вузах, змістовного наповнення навчальних курсів, динаміки викладацького і студентського складу педагогічних навчальних закладів. Зважаючи на труднощі сучасної реформи освіти, сподіваємось, що дана проблема стане предметом дослідження великого кола фахівців.

Джерела та література

1. *Временное положение о Высших Учебных Заведениях Украины* // Бюлетень офіціальних розпоряджень і повідомлень Наркомосвіти (далі – Бюлетень НКО). – 1921. – Ч.7–8. – С.1–16.
2. *Гринько Г.* Чергові завдання радянського будівництва в справі освіти // Вісник Народного Комісаріату Освіти УСРР. – 1920. – №1. – С.1–5.
3. *Центральний державний історичний архів України в м. Києві.* – Ф.Р.–346. – Оп.1. – Спр.2.
4. *Там само.* – Спр.16.
5. *Там само.* – Спр.182.

6. *Інструкція Народного Комісаріату Освіти «Про прийняття до вищих учбових закладів»* // Збірник узаконень та розпоряджень Робітничо–селянського Уряду України. – 1920. – №9.

7. *Інструкція про оплату за навчання в інститутах та технікумах на 1926/27 рік* // Бюлетень НКО. – 1926. – №15. – С.19–21.

8. *Історія української школи і педагогіки* [Текст] : навчальний посібник / О.О. Любар, М.Г. Стельмахович, Д.Т. Федоренко ; М–во освіти і науки України. – К.: Знання, 2003. – 450 С. – (Вища освіта ХХІ століття).

9. *Колтакова О.В.* Національна вища школа в Україні (1917 – 1921 рр.) // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика: Зб. статей / НАН України; Інститут історії України / С.І. Білокінь (відп.ред.). – К., 1996. – Вип.2. – С. 11–22.

10. *Майборода В.* Особливості розвитку вищої педагогічної освіти в 1917–1941 рр. // Український історичний журнал. – 1990. – №11. – С.58–64.

11. *Майборода В.К.* Вища педагогічна освіта в Україні: історія, досвід, уроки (1917–1985 рр.) [Текст] / В. К. Майборода ; [за ред. В. І. Лугового]. – К.: Либідь, 1992. – 196 с.

12. *Народное просвещение на Украине.* – Х., 1924. – 216 с.

13. *Об образовании Главного Комитета профессионально–технического и специально–научного образования* // Собрание Узаконений и Распоряжений Рабоче–крестьянского Правительства Украины. – 1920. – №22. – С.656.

14. *Очеретянюк В.І.* Обмеження інтелектуальної свободи як один із засобів формування і функціонування тоталітарної системи в Україні (20 – 30–ті рр. ХХ ст.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / В. І. Очеретянюк. – Х., 1999. – 19 с.

15. *Положение и инструкция о социальном обеспечении* // Бюлетень НКО. – 1921. – №7–8.

16. *Положення про порядок та умови орудування внесеними, як платня за право навчання, сумами в Інститутах і Технікумах УСРР* // Бюлетень НКО. – 1922. – №27–35.

17. *Про організацію управління вищими навчальними закладами* // Збірник узаконень та розпоряджень Робітничо–селянського Уряду України. – 1919. – №25. – С.14–15.

18. *Про платню за право навчання в шкільних установах Профосвіти* // Бюлетень НКО. – 1922. – №27–35.

19. *Сасімов А.А.* Вища школа радянської України (1928–1939 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / А.А. Сасімов. – К., 1998. – 16 С.

20. *Сірополько С.* Історія освіти в Україні [Текст] / Степан Сірополько. – К.: Наукова думка, 2001. – 912 С. – (Наукове видання).

21. *Скритник М.* Статті і промови. – Х.: Держвидав, 1930. – Т.IV. – Ч.1. – 524 С.

22. *Таблиця розкладки норм платні за навчання в 1922 р. в Інститутах УСРР* // Бюлетень НКО. – 1922. – № 27–35.

23. *Центральний державний архів вищих органів влади та управління України.* – Ф.166. – Оп.1. – Спр.875.

24. *Там само.* – Спр.1075.

25. *Там само.* – Спр.263.

26. *Там само.* – Спр.717.

27. *Там само.* – Спр.1012.

28. Там само. – Спр.1077.
29. Там само. – Ф.166. – Оп.4. – Спр.673.
30. Там само. – Ф.166. – Оп.6. – Спр.404.
31. Там само. – Ф.166. – Оп.6. – Спр.4625.
32. Там само. – Ф.166. – Оп.7. – Спр.278.

Ляпина Е.В. Становление институтов народного образования в УССР (первая половина 1920–х гг.)

Освещается ход реформы системы народного образования в Украине на примере педагогических институтов. Выявлены и проанализированы особенности этого процесса, акцентировано внимание на приоритетных мероприятиях советского руководства по «советизации» высшей школы.

Ключевые слова: высшая школа, реформирование, институты народного образования, «советизация».

Lyapina, O.V. Installation of Institutes of Peoples Education in Ukrainian SSR (1st half of 1920th)

Author deals with the course of reforms in the systems of people's education in Ukraine. As for example pedagogical institutes are taken. The peculiarities of this process are revealed and analyzed. The main stress is made on Soviet regime's priority steps to «sovetize» the higher school.

Key words: higher school, reformation, institutes of peoples education, sovetization.

Діяльність Всеукраїнського товариства робітників–винахідників на виробництві у 30–х роках ХХ ст.

На основі архівних джерел висвітлюється діяльність Всеукраїнського товариства робітників–винахідників на промислових підприємствах упродовж 1930–х років, визначаються основні форми цієї діяльності.

Ключові слова: винахідництво, громадські об'єднання, виробництво, індустріалізація.

В умовах сучасної України однією з найбільш нагальних проблем є налагодження системи ефективного функціонування промислових підприємств, що передбачає модернізацію виробничих процесів, покращення умов праці, застосування у виробництві новітніх технологій тощо. Звернення до історичного досвіду дає змогу врахувати здобутки та прорахунки у цій сфері, на їх основі виробити концептуальні засади розвитку української індустрії. Висвітлення практики застосування громадських організацій у розвитку виробництва має особливу актуальність у зв'язку з побудовою в Україні громадянського суспільства, яке ґрунтується на принципах широкої самоорганізації населення.

Незважаючи на те, що окремі аспекти громадського виміру винахідницького руху знайшли відображення у наукових студіях Т.П. Коржихіної [13], М.С. Кармазіної [12], Д.М. Балана [1] та С.М. Свистовича [14], багато важливих проблем дотепер залишаються недослідженими. До їх числа належить і функціонування Всеукраїнського товариства робітників–винахідників на промислових підприємствах упродовж 1930–х років.

Метою дослідження є висвітлення участі Всеукраїнського товариства робітників–винахідників (ВУТОРВИН) у розгортанні виробництва на промислових підприємствах радянської України упродовж 30–х років ХХ ст. Виходячи з мети, завданнями дослідження є визначення місця цього громадського об'єднання у соціально–економічних процесах означеного періоду; визначення та характеристика основних форм і методів сприяння розвитку виробництва, які використовувалися ВУТОРВИН; висвітлення діяльності товариства у контексті заходів із поліпшення умов праці, які супроводжували розгортання форсованої індустріалізації.

Всеукраїнське товариство робітників–винахідників сформувалося на основі Української асоціації робітників–винахідників у 1930 році і проіснувало до 1938 року, коли воно було ліквідоване з ініціативи компартійної влади, а його функції були передані професійним спілкам індустріального профілю. Це громадське об'єднання декларувало в якості основної мети

своїєї діяльності сприяння розвитку робітничого винахідництва та застосування його здобутків для розвитку народного господарства країни [14,159–160,338].

Керівництво цього громадського об'єднання прагнуло максимально залучити своїх членів до роботи з розгортання винахідницького руху на теренах радянської України, створюючи цим передумови для успішної діяльності винахідників у сфері розвитку виробництва. На початку 30-х років у лавах товариства популярним було гасло: «Жодного члена ВУТОРВИН – без громадського навантаження» [25,арк.21].

Однією з основних форм участі Всеукраїнського товариства робітників–винахідників у вирішенні виробничих питань була робота у складі виробничих нарад. Активісти фабрично–заводських осередків ВУТОРВИН систематично робили доповіді на виробничих нарадах, висвітлюючи питання впливу діяльності винахідників на поліпшення виробничих процесів. Багато в чому такі доповіді сприяли справі популяризації винахідницького руху. На багатьох промислових підприємствах винахідники брали активну участь у роботі виробничих нарад [24,арк.436].

Діяльність активістів ВУТОРВИН у роботі виробничих нарад концентрувалася навколо виконання підприємствами своїх промислово–фінансових планів (промфінпланів). Робітники–винахідники розробляли окремі пункти промфінпланів, які стосувалися розвитку винахідницького руху на виробництві. На засіданнях виробничих нарад відбувався розгляд цих проектів, виявлення місця винахідницького розділу промфінплану у загальній структурі промфінплану підприємства [28,арк.39,125].

На багатьох підприємствах виробничими осередками ВУТОРВИН активність своїх членів була спрямована насамперед у русло виконання промфінпланів. Починаючи з 1930 року Всеукраїнське товариство робітників–винахідників спрямовує свою діяльність у русло сприяння розгортанню на виробництві системи зустрічного планування, яка передбачала внесення додаткових орієнтирів у наявні промфінплани [2,1]. Упродовж першої половини 30-х років Всеукраїнське товариство робітників–винахідників долучалося до розгортання на виробництві внутрішньоцехового, заводського, галузевого та міжгалузевого планування, чому сприяла організація цим громадським об'єднанням відповідних курсів при вищих навчальних закладах і науково–дослідних інститутах [29,арк.170,174].

Для налагодження системи планового розвитку виробництва фабрично–заводські осередки Всеукраїнського товариства робітників–винахідників складалі контрольні цифри по роботі кожного заводського агрегату [4,арк.16]. Робота виробничих осередків товариства у сфері розробки та виконання промфінпланів на підприємствах радянської України перебувала в ув'язці з роботою виробничих комісій, які у цілому мали подібний до виробничих нарад механізм підтримки робітничого винахідників [17,арк.76].

ВУТОРВИН також розробляла окремі промфінплани, які цілком були присвячені питанням винахідництва та раціоналізації. Ці промфінплани обговорювалися на розширених нарадах активів місцевих філій товариства. Їх укладання супроводжувалися відповідним інструктажем серед членів виробничих осередків цього громадського об'єднання та кампаніями з укладання господарсько–політичних угод [27,арк.6–9].

Діяльність Всеукраїнського товариства робітників–винахідників у сфері планування перебувала у рамках загальних орієнтирів п'ятирічних планів розвитку народного господарства. Інколи господарські органи залучали це громадське об'єднання до розробки окремих аспектів п'ятирічних планів. Так, у 1932 році відбувається масове залучення членів ВУТОРВИН до розробки винахідницької частини другого п'ятирічного плану розвитку індустрії радянської України. У 1931 році активісти Всеукраїнського товариства робітників–винахідників брали участь у конференції «Вивчення природних ресурсів і розміщення продуктивних сил у другій п'ятирічці» [37, арк.9].

Утім, діяльність ВУТОРВИН із розгортання виробничого планування та виконання затверджених планів на підприємствах радянської України значною мірою гальмувалася внаслідок відсутності належного чином поставленого обміну досвідом відповідної роботи між місцевими організаціями цього громадського об'єднання, слабкої роботи винахідницьких конференцій та ін. [24, арк.445]

З метою впорядкування системи розробки та подання робітничих винаходів і вдосконалень ВУТОРВИН у своїй практиці широко застосовувала практику соціалістичних замовлень на певні проекти, які надходили від адміністрацій підприємств й інших господарських органів. Упродовж першої половини 30–х років завдяки зусиллям Всеукраїнського товариства робітників–винахідників на підприємствах Української СРР розгорнувся рух за масову реалізацію галузевих соціалістичних замовлень по металургійній, вугільній, коксохімічній і загальній хімічній промисловості. У рамках цих заходів для більш ефективного обліку замовлень була запроваджена спеціальна картотека, яка називалася «досвід соцзамовлень» [24, арк.7–8]. На початку 30–х років поширеною була організація соціалістичних замовлень винахідникам на Дніпробуді. Практика розробки та подання соціалістичних замовлень дозволяла зменшити кількість непрактичних винаходів і вдосконалень, які внаслідок цього часто просто відхилялися, становлячи зазвичай не менше половини від загальної кількості поданих проєктів [15, арк.3].

Ефективною формою перенесення методів раціональної роботи й експлуатації нового устаткування можна вважати соціалістичний обмін досвідом, який активно використовувало у своїй практиці Всеукраїнське товариство робітників–винахідників. Для налагодження системи обміну досвідом, місцевими філіями ВУТОРВИН упродовж першої половини 30–х рр. проводилися спеціальні конференції, на які запрошувалися представники багатьох підприємств однієї галузі промисловості. Винахідницькі осередки промислових підприємств здійснювали облік винаходів і вдосконалень, зроблених на інших фабриках і заводах, вживали заходів щодо систематичного перекидання своїх винаходів на інші підприємства з метою обміну досвідом інноваційної роботи та масштабної реалізації винаходів і вдосконалень на виробництві [22, арк.318].

Упродовж першої половини 30–х рр. соціалістичний обмін досвідом часто проводився між окремими виробничими осередками Всеукраїнського товариства робітників–винахідників, між місцевими філіями цього громадського об'єднання, а також між винахідницькими організаціями УРСР і інших радянських республік. Показники соціалістичного обміну досвідом включалися до промфінпланів винахідницького спрямування. На початку 30–х років завдяки зусиллям ВУТОРВИН було розроблено

плани розвитку винахідництва по окремим галузям промисловості, тісно пов'язані з відповідним чином диференційованими соціалістичними замовленнями, які тепер виходили з конкретних потреб у технічних і технологічних інноваціях тієї чи іншої галузей промисловості. Збір виробничими осередками цього громадського об'єднання соціалістичних замовлень перебував у контексті реалізації п'ятирічних планів розвитку народного господарства радянської України. Під потреби виконання «п'ятирічок» створювалися тематичні збірники соцзамовлень, відповідні брошури та листівки. Часто кампанії з виконання соціалістичних замовлень супроводжувалися популяризацією виробничими осередками ВУТОРВИН серед робітничого загалу інформаційних матеріалів, присвячених питанням технічної пропаганди [31, арк.1,10].

ВУТОРВИН організовувало техніко–економічний аналіз і критичну оцінку поданих на її розгляд соціалістичних замовлень через науково–технічну раду, яка функціонувала при товаристві. Ця рада мала кілька відділів, кожен із яких опікувався якоюсь провідною галуззю промисловості радянської України. Це дозволяло на фаховому рівні оцінювати кожне соціалістичне замовлення та його ефективність у контексті тієї галузі індустрії, для якого вони призначалося [16, арк.21,24]. На початку 30–х років Всеукраїнське товариство робітників–винахідників ув'язувало розробку та реалізацію соціалістичних замовлень на винаходи та раціоналізаторські пропозиції з вивченням верстатів, агрегатів і робочих місць, із роботою дослідних станцій, ділянок раціоналізації та стандартизації тощо [27, арк.72].

Виробничі осередки ВУТОРВИН починали розробку соціалістичних замовлень із виявлення причин невиконання промфінпланів того чи іншого підприємства. Після цього активістами осередку формувалися ударні бригади для реалізації детально розроблених і перевірених соцзамовлень [3,1–2]. Всеукраїнське товариство робітників–винахідників долучалося до розробки методичних засад системи соціалістичного обміну досвідом, її планування та реалізації на виробництві [10, арк.13].

У цей час наскрізні бригади, діяльність яких перебувала у рамках системи соціалістичного обміну досвідом і які мали сприяти посиленню плановості винахідницького руху, функціонують на більшості фабрик і заводів радянської України. Ці бригади долучалися й до справи організації вищезгаданих конференцій. Об'єднані у наскрізні бригади робітники займалися комплексним вирішенням пов'язаних між собою виробничих завдань у різних цехах і на різних ділянках виробництва, причому робили це доволі результативно [36, арк.33]. Упродовж 30–х років діяльність наскрізних робітничих бригад, сформованих завдяки зусиллям Всеукраїнського товариства робітників–винахідників, була поширеною на підприємствах металургійної та вугільної промисловості радянської України [5,14].

На початку 30–х років одним із провідних завдань ВУТОРВИН була ліквідація «вузьких місць» і «проривів» виробництва – поліпшення роботи на відстаючих ділянках промислових підприємств. Відповідна діяльність цього громадського об'єднання поєднувалася з комплексом заходів, спрямованих на досягнення стовідсоткового виконання плану робіт із раціоналізації виробництва, виконання кількісних і якісних показників плану розвитку народного господарства Української РСР [35, арк.47–50].

Було складено темники «вузких місць», видано книжки–пам'ятки, присвячені подоланню цього деструктивного явища [20,арк.96,109].

Товариство практикувало також «громадський буксир», який передбачав допомогу відстаючим ланкам виробництва. Для ліквідації відставання окремих ділянок виробництва від загального темпу виробничого процесу створюються так звані «буксирні бригади». До складу останніх входили передові робітники, яких перекидали до відстаючих трудових колективів з метою допомоги в роботі та передавання досвіду ефективної виробничої діяльності, якісного та швидкого виконання виробничих завдань. Всеукраїнське товариство робітників–винахідників у першій половині 30–х років активно долучалося до організації «буксирних бригад» на виробництві [32,арк.2].

На початку 30–х років силами Всеукраїнського товариства робітників–винахідників на виробництві масово створюються госпрозрахункові бригади. Згідно планів керівництва цього громадського об'єднання, такі бригади мали бути одним із основних джерел активізації розгортання винахідницького руху на промислових підприємствах радянської України [8,5].

Силами ВУТОРВИН розгортається також діяльність із підвищення продуктивності праці на виробництві. Активісти окремих філій товариства здійснювали заходи щодо впровадження максимально повної завантаженості заводських агрегатів, полегшення праці на трудомістких і шкідливих роботах тощо [21,арк.21].

Одним із провідних завдань виробничих осередків Всеукраїнського товариства робітників–винахідників було досягнення економії сировини, матеріалів, палива й устаткування внаслідок успішної реалізації винаходів і раціоналізаторських пропозицій. Така діяльність товариства перебувала у рамках загального курсу на режим економії, який поширювався на виробництві. Увага акцентувалася на підприємствах важкої промисловості [6,10].

Всеукраїнське товариство робітників–винахідників спрямовувало свої зусилля і на розгортанні виробничої економії на підприємствах металургійної промисловості радянської України, яка включала у себе раціональне використання залишків виробництва та заощадження металу [9,23]. Ще у 1930 році керівництвом ВУТОРВИН було висунуто гасло «нещадної боротьби зі втратами у енергетичному господарстві», що мало тоді для індустрії радянської України пріоритетне значення. З метою стимулювання такої діяльності силами виробничих осередків ВУТОРВИН організовуються бригади з перевірки стану винахідництва на промислових підприємствах [2,28].

Пріоритетне значення для розвитку української індустрії мала інтенсивна механізація виробничих процесів. Особливо активно вона відбувалася за участі ВУТОРВИН на підприємствах вугільної промисловості Донбасу. Виробничі осередки товариства спрямовували свої зусилля на забезпечення механізації видобутку вугілля, винайдення нових і вдосконалення наявних вугільних комбайнів і врубових машин, на модернізацію технології вибухових робіт тощо. Ця діяльність виявилася доволі ефективною, дозволивши значною мірою збільшити обсяг видобутку вугілля [11,14,19]. ВУТОРВИН також брало активну участь у здійсненні заходів щодо запровадження стандартизації виробленої продукції на промислових підприємствах [18,арк.163].

Всеукраїнське товариство робітників–винахідників також вживало заходів щодо залучення здобутків робітничого винахідництва до поліпшення стану охорони праці та техніки безпеки на виробництві, санітарно–гігієнічних умов на фабриках і заводах радянської України, житлово–побутових умов робітників і закладів громадського харчування при промислових підприємствах [26,арк.17].

Упродовж першої половини 1930–х років виробничими осередками Всеукраїнського товариства робітників–винахідників активно ведеться робота у середовищі іноземних фахівців, які працювали на промислових підприємствах радянської України, що особливо поширеним було на Харківському тракторобудівному заводі. У Дніпропетровську силами місцевої філії цього громадського об'єднання склали спеціальні конференції для іноземних робітників й інженерно–технічних працівників, на яких обговорювалися питання винахідництва. ВУТОРВИН у 1932 році було навіть випущено німецькою мовою брошуру про стан винахідництва у СРСР [30,арк.5–6]. Тоді ж у часописі «За винахідництво», який був друкованим органом товариства, виділено спеціальну сторінку для іноземних робітників й інженерно–технічних кадрів, які працювали на українських фабриках і заводах [37,арк.26].

ВУТОРВИН активно розгортало різного роду господарські кампанії, спрямовані на поширення винахідницького руху та посилення його практичного виходу у напрямку розвитку індустрії. До числа таких кампаній можна віднести насамперед «місячники штурмові реалізації винахідницьких пропозицій», які здійснювалися під гаслом: «Наздогнати та перегнати капіталістичні країни» [7,52,54]. Зусиллями ВУТОРВИН активно проводяться різного роду господарські кампанії, спрямовані популяризацію серед населення робітничого винахідництва, найпомітнішими з–поміж яких були «місячники» та «декадники винахідництва». Останні супроводжувалися заходами агітаційно–пропагандистського спрямування [17,арк.37].

У рамках згаданих кампаній проводилися також так звані «винахідницькі естафети», які мали сприяти активізації процесу розробки та реалізації винаходів і вдосконалень робітниками–винахідниками. Ці кампанії супроводжувалися доведенням до робітників контрольних цифр промфінпланів, насамперед тих їх аспектів, які торкалися розвитку винахідництва, боротьби з саботажем робітничого винахідництва з боку окремих представників господарських органів і адміністрацій підприємств тощо. Керівництво ВУТОРВИН прагнуло залучити всіх винахідників до участі у цих кампаніях, вимагаючи від них подання під час проведення таких заходів подання хоча б однієї винахідницької пропозиції [3,23].

Товариство залучалося компартійною владою також до загальних господарських і господарсько–політичних кампаній, до числа яких входили збори «позиц до фонду індустріалізації», також – кампанії, спрямовані на подолання «рвацтва», практики регулярних прогулів і симуляції у робітничому середовищі та ін. [23,арк.11]

Для більш ефективного розгортання винахідницького руху на початку 30–х років ВУТОРВИН було проведено укладання господарсько–політичних угод, спрямованих на активізацію винахідництва у робітничому середовищі радянської України [33,арк.3]. Всеукраїнське товариство робітників–винахідників брало активну участь і у розгортанні соціалістичного змагання й ударницького руху [19,арк.51].

З метою поліпшення ефективності та пришвидшення процесу роботи над винаходами та вдосконаленнями товариство активно застосовує метод колективної розробки винаходів, яка здійснювалася у спеціальних групах. Останні організувалися насамперед на великих промислових підприємствах [26,арк.92].

Підсумовуючи результати дослідження, варто відзначити, що діяльність Всеукраїнського товариства робітників–винахідників на промислових підприємствах упродовж 1930–х років була доволі активною, приносячи значну користь розвитку виробництва. Цьому сприяла багатоманітність форм, які використовувалися цим громадським об'єднанням у рамках сприяння функціонуванню промислових підприємств. Товариство не лише допомагало своїм членам розробляти винаходи та раціоналізаторські пропозиції, але й реалізовувало їх, проводячи проекти через виробничі наради та конференції, апробуючи винаходи безпосередньо на виробництві з використанням для цього бригадно–групового методу роботи. У цілому, форми інтенсифікації виробничих і трудових процесів, використовувани ВУТОРВИН, буди подібними до тих, які вживалися іншими технічними товариствами та професійними спілками індустріального типу, але мали ту специфіку, що вимагали більш творчого, індивідуального підходу, враховуючи специфіку винахідницької та раціоналізаторської діяльності. Вважаємо за доцільне подальшу розробку окресленої проблеми у компаративному ключі на регіональному рівні з урахуванням матеріалів обласних архівів.

Джерела та література

1. *Балан Д.М.* У роки «великого перелому». (1929–1941 рр.) // Нариси історії професійних спілок України. – К.: ФПУ, 2002.
2. *За винахідництво.* – 1930. – № 8–9.
3. *Там само.* – 1931. – № 11–12.
4. *Там само.* – 1932. – № 5.
5. *Там само.* – 1932. – № 6.
6. *Там само.* – 1932. – № 8.
7. *Там само.* – 1932. – № 11–12.
8. *Там само.* – 1933. – № 3.
9. *Там само.* – 1933. – № 6.
10. *Там само.* – 1933. – № 9.
11. *Там само.* – 1933. – № 10–11.
12. *Кармазина М.С.* Деятельность добровольных обществ УССР в период социалистической реконструкции народного хозяйства. 1926–1936 гг. – Автореф. дисс. ... к.и.н. – Днепропетровск: ДГУ, 1989.
13. *Коржихина Т.П.* Общественные организации в СССР: переходной период от капитализма к социализму. – Автореф. дисс. ...д.и.н. – М.: МГУ, 1986.
14. *Свистович С.М.* Громадський вимір соціалістичного експерименту в Україні (20 – 30 рр. ХХ ст.). – К.: «Варта», 2007.
15. *Центральний державний архів вищих органів влади України.* – Ф.2344. – Оп.1. – Спр.18.
16. *Там само.* – Спр.41.
17. *Там само.* – Спр.54.
18. *Там само.* – Спр.70.
19. *Там само.* – Спр.76.
20. *Там само.* – Спр.89.

21. Там само. – Спр.90.
22. Там само. – Спр.91.
23. Там само. – Спр.92.
24. Там само. – Спр.106.
25. Там само. – Спр.119.
26. Там само. – Спр.146.
27. Там само. – Спр.153.
28. Там само. – Спр.174–а.
29. Там само. – Спр.216.
30. Там само. – Спр.218.
31. Там само. – Спр.235.
32. Там само. – Спр.238.
33. Там само. – Спр.260.
34. Там само. – Спр.340.
35. Там само. – Спр.361.
36. Там само. – Спр.390.
37. Там само. – Спр.409.

Костюк Е.С. Деятельность Всеукраинского общества рабочих изобретателей на производстве в 30–е годы XX ст.

На основе архивных источников освещается деятельность Всеукраинского общества рабочих–изобретателей на промышленных предприятиях в 1930–е годы, определяются основные формы этой деятельности.

Ключевые слова: изобретательство, общественные организации, производство, индустриализация.

Kostiuck, E. S. Activity Ukrainian worker–inventor association at factory in 1930–s years

In this article at the archives files are displayed activity Ukrainian worker–inventor association at industrial concerns in 1930–s years, defined forms of this activity.

Key words: inventiveness, public associations, factory, industrialization.

Налагодження енергопостачання на окупованій території України під час Другої світової війни

Досліджено діяльність окупаційних органів влади в сфері відновлення на захоплених територіях України роботи електростанцій, що було головною умовою для відновлення виробництва в усіх інших галузях промисловості. Проаналізовані основні заходи нацистських економічних інстанцій в області енергетичної економіки.

Ключові слова: Друга світова війна, економіка, окупація, енергопостачання.

22 червня 1941 року війська Третього Рейху напали на Радянський Союз. Через кілька тижнів та місяців Вермахтом було захоплено величезні простори Радянського Союзу, в тому числі всю територію України, яка представляла собою дуже важливу економічну базу для Німеччини.

Історіографія проблематики Другої світової війни охоплює найрізноманітніші аспекти війни, зокрема і нацистську окупаційну політику в захоплених країнах. Діяльність же окупаційних органів влади в окремих галузях економіки, зокрема енергопостачання, залишається малодослідженою темою як в радянській та сучасній українській, так і в зарубіжній історіографії. Радянські історики у своїх працях акцентували увагу на пограбуванні та руйнації окупантами економічного потенціалу захоплених територій СРСР, висвітлювали героїчну боротьбу населення проти усіх економічних заходів «нової влади» та уникали таких питань, як відновлення німцями функціонування окремих галузей господарства [1]. У вітчизняних українських дослідженнях, які торкаються економічної політики Третього Рейху в захопленій Україні, основна увага приділяється експлуатації під час окупації галузей сільського господарства, галузі важкої промисловості в працях вітчизняних істориків зведені до невдалих намагань нацистської окупаційної влади відновлення роботи деяких особливо важливих для ведення війни ланок господарства та вивозу сировини та іншої продукції з території країни [2]. Тому авторкою поставлено завдання детально розглянути діяльність німецьких економічних органів влади на території окупованої України в сфері налагодження енергопостачання.

Евакуація та знищення економічних об'єктів радянськими частинами на початку війни зруйнували передвоєнні плани нацистів ефективної експлуатації господарських потужностей окупованих областей Сходу. Окупаційні економічні органи влади отримали на захопленій терито-

рії України у великій кількості спустошені та зруйновані господарські об'єкти. За таких умов керівництво Економічного Штабу Ост, головного органу влади, який відповідав за економічну експлуатацію завойованих земель Радянського Союзу, спочатку не бачило можливостей для відновлення нормального функціонування господарства [3]. Щоб можливо було розгорнути економічну діяльність на окупованих землях, необхідно було в першу чергу налагодити нормальне електропостачання, без чого неможливо було забезпечити нормальне функціонування жодної із галузей промисловості, в першу чергу нафтової, рудної, вугільної та лісової. Тільки при цих умовах Економічний Штаб Ост мав би можливість забезпечити безперебійне постачання Вермахту усім необхідним та збільшити сировинну базу воєнної економіки Третього Рейху.

У роки довоєнних п'ятирічок Радянського Союзу в Україні була створена потужна енергетична база. В республіці були збудовані і введені в експлуатацію найбільша на той час в Європі Дніпровська гідроелектростанція в Запоріжжі, а також ряд районних електричних станцій – Штерівська, Північно–Донецька, Київська, Чугуївська, Криворізька, Дніпродзержинська, Харківська Червонозаводська та інші. Також були споруджені електростанції при деяких металургійних та машинобудівних підприємствах. Енергетичні системи Донбасу та Придніпров'я були з'єднанні лінією високовольтних передач в єдину Південну енергосистему. Були створені також Харківська, Одеська і Київська енергетичні системи, які об'єднували ряд великих електростанцій [4,137;5,92]. Перед відступом радянських військ майже всі електростанції були зруйновані або сильно пошкоджені, високовольтні енергосистеми були знищені [6,69–70].

Від роботи електростанцій на захопленій території залежало усе відновлення функціонування промисловості. Налагодження електропостачання стало завданням створеної 4 червня 1941 року групи «Енергетична економіка» на чолі із доктором Келлером при Економічному Штабі Ост. З листопада 1942 року для прискорення відновлення постачання струму було залучено спеціально створене товариство Ост «Енергозабезпечення в Україні» [7;8]. Із переходом частини лівобережних областей до рейхскомісаріату «Україна», подальші роботи по забезпеченню експлуатації електростанцій, через їх важливу функцію для роботи у важливих для постачання Вермахту галузях промисловості, були передані воєнній інспекції «Україна» та підпорядкованим їй воєнним командам [9].

Економічна розвідка українських електростанцій відбувалась паралельно із просуванням німецьких військ вглиб території України. Вже у серпні 1941 року німецька економічна розвідка звітувала, що на лівому березі Дніпра майже всі електростанції виведені із ладу, високовольтні лінії, електропроводка вздовж Дніпра та розподільники були пошкоджені в результаті воєнних дій та демонтажу важливого обладнання перед відступом радянською стороною. Головна ставка по забезпеченню економіки на окупованій території електричним струмом робилась Економічним Штабом Ост на запорізьку електростанцію. Проте економічні інспектори вже у серпні 1941 року зрозуміли, що головну електростанцію Запоріжжя вони не зможуть отримати у задовільному стані. У звітах відзначалось, що втрата цієї станції значно ускладнювала відновлення важливих для німецької воєнної економіки промислового видобутку та виробництва. Проте при відступі радянські війська не встигли провести подальших руйнувань на запорізькій електростанції. За виключенням підриву се-

редньої частини греблі, інші цеха мали досить незначні ушкодження. Із станції були демонтовані 4 турбіни та генератори, а також зруйнована невелика частина високовольтної лінії. Судноплавні шлюзи на лівому березі Дніпра залишилися непошкодженими. Таким чином, відновлення електростанції Запоріжжя задавалось можливим, хоча і вимагало чималих зусиль. Довгий час станція знаходилась під щільним артилерійським обстрілом, тому економічною інспекцією «Зюд» були узгоджені з військовим головнокомандуванням проведення необхідних заходів по охороні та обслуговуванню електростанції [10;11].

Усі електростанції Києва окупаційна влада отримала ґрунтовно зруйнованими. На диво залишилися не пошкодженими 5 водопровідних станцій Києва. Так як після вступу німецьких військ до Києва майже все місто було охоплено великою пожежею через підлив міни, терміново треба було забезпечити струмом водопровідні станції для робіт по гасінню. Із різних частин за дуже короткий час німцям вдалося зібрати одну турбіну та в останній момент подати воду для гасіння пожежі [10]. Із трьох великих електростанцій на Дніпровській дузі знайшли майже непошкодженою тільки одну в Кривому Розі. Вона відразу ж почала працювати з двома машинами, кожна з яких могла виробляти по 10 000 кіловат, третя була демонтована [10;12]. У досить задовільному стані знаходилась електростанція Миколаєва – із 4-х турбоагрегатів по 3 000 кіловат два змогли швидко відновити ще у вересні 1941 року, що дало змогу за досить короткий термін забезпечити місто необхідним струмом. Електростанція у Черкасах була повністю зруйнована через підлив радянськими військами. На паровій електростанції заводу «Крібут» біля Кривого Рогу майже усе обладнання було демонтовано та вивезено, тому її робота була неможливою. Із 4-х електростанцій Харкова 3 було ґрунтовно зруйновано, їх відновлення у короткий час було неможливе, а четверту можна було швидко відремонтувати [7;10]. Велику електростанцію у Сталіно німці отримали повністю зруйнованою, тільки у Макіївці на заводі «Кіров» могли почати виробництво 2 машини кожна по 2 000 кВ [13].

Відразу ж після захоплення українських земель розпочалися роботи по відновленню функціонування електростанцій. В першу чергу налагоджувалась високовольтна мережа для подачі струму для ремонтних робіт. Терміново проводили відновлення пошкодженої вольтової лінії Кривий Ріг–Нікополь для забезпечення роботи шахт марганцевої руди [10;13].

До кінця 1941 року німецькими економічними органами влади була проведена велика робота по відновленню електропостачання в окупованих територіях. Головну проблему в цьому секторі складали недостатня кількість біля електростанцій запасів вугілля та труднощі із їх підвезенням. Так, вже у вересні 1941 року розпочала роботу електростанція «Крес» із виробництвом 8 000 кіловат електроенергії щоденно. У Дніпропетровську запустили генератор постійного струму в 100 кіловат. Це місто обслуговувалось до кінця 1941 року електроенергією виключно з електростанції «Петровськ», виробництво якої зросло з 3 000 до 5 000 кВ щоденно. Зрештою у Дніпропетровську змогли збільшити виробництво електроенергії так, що у місті був відновлений рух трамваїв. Проте електрична мережа міста стала дуже перевантаженою, тому з 1 грудня рух трамваїв припинився [7;14]. Електростанція у Дніпродзержинську с початку листопада почала роботу з виробництвом 14 000 кВ. Проводились приготування до введення в експлуатацію 3 000 кВ турбіни заводу «Карл Лібкхнет» у

Нижньодніпровську та відновлення виробництва пошкодженої електропроводки вздовж Дніпра. Після підготування з'єднувальної лінії високої напруги між цими електростанціями через Дніпро, приступили до відновлення лінії великого круга – Каменське, Дніпропетровськ, Запоріжжя, Нікополь, Крес [10;14]. Спочатку була введена в експлуатацію ділянка Нікополь–Запоріжжя від великої кільцевої мережі, потім були виготовлені зовнішні електропроводки та розподільні прилади для отримання електроенергії у Запоріжжі з Кривого Рогу для забезпечення струмом будівництва запорізької греблі, яке проводила організація Тодт. На електростанції Маріуполя працювала машина у 8 000 кВ, металургійний завод «Азовсталь» забезпечувався 20 000 кВ, металургійний завод «Ільч» – 6 300 кВ [7]. В листопаді 1941 року розпочали роботи по відновленню лінії високої напруги із Маріуполя в Донецький вугільний басейн, яким дуже заважали часті радянські авіаційні нальоти [13].

З січня по травень 1942 року енергетичне господарство України переживало кризу через брак вугілля та складних погодних умов. Наявних запасів було вкрай недостатньо, а підвіз вугілля із Верхньої Сілезії через транспортні труднощі відбувався дуже повільно та у незначній кількості. Так, наприкінці січня з цих причин зупинила виробництво електростанція Миколаєва. Енергозабезпечення Донецького вугільного басейну було недостатнім через те, що електростанція у Маріуполі отримала коксувальне вугілля, яке виявилось непридатним та призвело до несправності електростанції. До Маріуполя були направлені німецькі спеціалісти для усунення пошкоджень [15]. У березні електростанція Маріуполя відновила виробництво електроенергії, проте у зовсім недостатній кількості – всього 27 000 кіловат. Ця отримана електроенергія розподілялась наступним чином: 5 000 кВ – для відновлювальних работ гірничодобувної промисловості, 8 000 кВ – залишалось на потребу роботи самої електростанції, 14 000 кВ – на всі інші підприємства (у той час економічна інспекція «Зюд» повідомляла, що тільки термінова потреба всіх інших підприємств складала не менше 25 000 кВ). У Дніпропетровську 2 турбіни через брак палива простоювали, на електростанції «Крес» з тих же причин не могли використовувати її повну потужність. При цьому в цей час сильно зросла потреба в електроенергії Вермахту та на неї працюючих підприємств. У січні–лютому 1942 року через усі ці обставини в області економічної інспекції «Зюд» припинилось виробництво на більшості підприємств. Тільки у березні деякі фабрики змогли знову почати роботу, в першу чергу підприємства у Полтаві, які працювали виключно на потреби армії [7].

Протягом травня–червня 1942 року енергетичне становище в області економічної інспекції «Зюд» вдалося на короткий час покращити. Було налагоджено постачання електричного струму через Дніпровську електростанцію в область економічної команди «Сталіно» (34 000 кВ) та збільшено виробництво електроенергії на електричній станції «Крес». Завдяки цьому змогли провести необхідний капітальний ремонт на комбінаті «Азовсталь» та «Ільч». Всі останні електростанції були відремонтовані та частково введені у дію. До кінця квітня 1942 року загальний обсяг виробленої електроенергії досяг 30 мегават. У Запоріжжі на трансформаторній підстанції був встановлений та запущений трансформатор 35/6 (3 000 кіловольт–ампер). Цим було значно покращено забезпечення старої частини міста (лівобережної). Після завершення повені, Запоріжжя знову отримало струм через електростанцію «Крес» [16;17].

З липня і до кінця 1942 року стан з електроенергією в підконтрольній Економічному Штабу Ост території України став ще більш критичним через нові військові операції – майже все паливо йшло у розпорядження Вермахту. Всі підприємства по лівий берег Дніпра та гірничодобувна промисловість страждали в цей час від нестачі електричного струму [18–21].

Загалом за 1942 рік в області воєнної інспекції «Україна» стан виробництва електроенергії був таким: електростанція «Крес» працювала з потужністю 14–18 000 кВ та мала запаси вугілля на кінець року близько 12 000 тон, чого було достатньо лише для виробництва 14 000 кВ електроенергії. Виробництво електростанції «Карл Лібкнехт» не перевищувало 2 000 кВ, а «Комінтерн» – 800 кВ. Ці дві електростанції зовсім не мали запасів вугілля, що могло призвести до їх повної зупинки. Електростанцію Каменське вимушені були у середині року зупинити через пошкодження установки низького тиску і зовсім незначних запасів вугілля. Більш задовільні запаси вугілля мали лише електростанції «Крес» та «Петровськ». Для продовження їх виробництва було замовлено із Рейху ще 4 500 тонн. Без особливих труднощів протягом 1942 року працювали лише електростанції в області воєнних команд Миколаєва, Кіровограду та Херсону [22].

До 1943 року організація Тодт завершила відновлювальні будівельні роботи на Запорізькій греблі та електростанції. Зруйновані радянськими частинами 200–метрові отвори були поновлені, міст для транспортного сполучення на інший берег відбудований та були підготовлені до експлуатації 4 агрегати по 55 000 кВ кожен. Вже наприкінці січня 1943 року Запорізька електростанція подавала 40 000 кВ струму в Донецьку область і близько 25–30 000 кВ на заводи Дніпровської дуги [23].

Завдяки відновленню роботи у січні 1943 року гідроелектростанції Запоріжжя, фактично до відступу німецьких військ з цієї території, всі галузі господарства почали отримувати достатню кількість електроенергії. На початку березня на електростанції Запоріжжя були введені у дію ще 2 агрегати, після чого потужність складала разом 140 мегават. Парова електростанція Запоріжжя залишалась як резервна і працювала тільки у дуже обмеженому обсязі для запобігання отримання ушкоджень внаслідок морозів [24]. Чисельні підприємства, які простоювали через відсутність струму, знову змогли запрацювати (наприклад, текстильні та шкіряні фабрики в Полтаві, Харкові та інших містах) [21]. При цьому виробленої запорізькою гідроелектростанцією електроенергії було навіть більше ніж достатньо і її велика частина залишалася невикористаною [25;26].

Із початком подачі струму із Запоріжжя значно покращилось енергопостачання в Донецькій області. У лютому тут було отримано 42,4 мегават, із них 28,8 мегават із Запоріжжя. Постачання струмом для гірничої промисловості досягло наприкінці січня 1943 року 22,1 мегават [21]. Хоча й були тимчасові перешкоди з електропостачанням через ушкодження мережі напруги бомбуваннями, що призводило до коротких відключень вугільних електростанцій Донецької області, до кінця літа 1943 року усі галузі промисловості в області економічної інспекції «Зюд» отримували електроенергією у необхідному розмірі [24].

У серпні, через наближення лінії фронту, німецькі економічні інстанції почали виконання термінової програми по переведенню промисловості східної частини України на західний берег Дніпра. Постачання елек-

троенергією в об'єднаній мережі на правий берег Дніпра було також забезпечено через гідроелектростанцію Запоріжжя [26]. У листопаді 1943 року на території України ще змогли запобігти масових відключень електростанцій, для цього їм навіть передали вугільний транспорт, розрахований для потреб Вермахту [27]. Успішний наступ радянських військ до кінця 1943 року змусив німців покинути українські території на лівому березі Дніпра. Наприкінці жовтня для німецької військової економіки була втрачена і щойно відновлена гідроелектростанція Запоріжжя. З цього періоду і до завершення війни на території України електростанції, які ще залишались в руках німецької окупаційної влади, працювали з великими перебоями через неможливість достатнього забезпечення їх вугіллям [28].

Таким чином, відновлення забезпечення електроенергією різних галузей промисловості на окупованій території України зіткнулось із важкими перешкодами. В першу чергу, економічним інстанціям треба було розірвати своєрідне замкнене коло – для відновлення роботи електростанцій потрібно було вугілля, а для відновлення виробництва вугілля необхідно було налагодити електропостачання. І хоча німці отримали у різних місцях близько 2,6 млн. тонн трофейного вугілля [29, 218], доставити його до електростанцій було дуже важко, а інколи навіть неможливо через катастрофічне становище транспортного сполучення. Також потреба німецької армії в вугіллі була настільки великою, що всі знайдені запаси Економічний Штаб Ост намагався передавати у розпорядження Вермахту. В окремих випадках, як наприклад на електростанції у Мелітополі, підвезений вид вугілля був непридатним для використання. В 1943 році це коло німцям розірвати вдалось – електропостачання було забезпечено у достатній кількості із Запоріжжя, що дало змогу значно підвищити продуктивність виробництва у різних галузях промисловості. Відновлення електропостачання в окупованих областях України було головною передумовою функціонування всіх інших галузей господарства і саме недостатнє виробництво струму не давало можливості німецьким економічним окупаційним органам влади налагодити нормальне виробництво в важливих для воєнної економіки Третього Рейху галузях промисловості.

Джерела та література

1. *Загорулько М.М., Юденков А.Ю.* Крах плану «Ольденбург»: О срыве экономических планов фашистской Германии на оккупированной территории СССР. – Изд. 2–е, перераб. и доп. – М., 1974; *Кондратенко Л.В.* Крах планів фашистських загарбників щодо пограбування промислово-сировинного потенціалу України // Український історичний журнал. – 1977. – № 1. – С.133–141; *Немецко-фашистский оккупационный режим (1941–1944 гг.): Сборник статей / Под общей ред. Е.А. Болтина.* – М., 1965; *Немятый В.Н.* В борьбе за срыв грабительских планов фашистской Германии. – К., 1982.
3. *Ветров І.Г.* Економічна експансія третього рейху в Україні. – К., 2000;
4. *Мазур І., Зимнін А.* Окупаційна аграрна політика третього рейху в Україні (1941–1944 рр.) / Слов'янські народи в Другій світовій війні: Зб. наукових праць // Історія слов'янських народів: Актуальні проблеми дослідження. – К., 2000. – Вип.6. – С. 73–175; *Суюсанов Л.І.* Донбас у планах німецько-фашистського командування і спроби окупаційного режиму у відновленні вуглевидобутку (жовтень 1942 – вересень 1943 рр.) // Вісник Донецького університету. Серія Б: Гуманітарні науки. – 2000. – № 1. – С.219–224; *Тарнавський І.С.* Спроби

- налагодження і використання окупаційною владою місцевої промисловості та впровадження приватної ініціативи в Донбасі (1941–1943 рр.) // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей / НАН України. Ін-т історії України. – К., 2002. – Вип. 6. – С. 283–287.
5. *BA/MA RW 31/981*. Geschichte des Wi Stab Ost. Enthält: Aufbau der gewerblichen Wirtschaft in den besetzten Ostgebieten, Währungs – und Kreditpolitik, Bank – und Kreditwesen, Versicherungen, Preisbildung und – überwachung, Deckung des allgemeinen Truppenbedarfs.
 7. *Нестеренко О.О.* Розвиток промисловості на Україні. – Ч. III.:
 8. Промисловість України в період будівництва соціалізму і комунізму). – К., 1966.
 9. *Промисловість радянської України за 40 років (1917–1957)* / Під ред. В. Коробко. – К., 1957.
 11. *Werpup Josef*. Ziele und Praxis deutschen Kriegswirtschaft in der Sowjetunion:
 12. 1941 bis 1944; dargestellt an einzelnen Industriezweigen / vorgelegt von Josef Werpup, 1992. – Getr. Zählung: graph. Darst.; (ger / dt.).
 13. *BA/MA RW 31/49*. Monatsberichte Bd. 4 1942, 1944.
 14. *BA/MA RW 31/984*. Organisation der Wehrwirtschaft und des Wi Stabs Ost.
 15. Enthält auch: Anschriftenverzeichnis der dem OKW/Wi Rü Amt nachgeordneten Dienststellen.
 16. *BA/MA RW 31/59b*. Monatsberichte Bd. 16, Enthält auch: Verschiedene
 17. Meldungen.
 18. *BA/MA RW 31/67*. Halbmonatsberichte. Bd. 2. Enthält: Sept. – Okt. 1941.
 19. *BA/MA RW 31/91*. «Die wirtschaftliche Lage in den besetzten Ostgebieten»
 20. (Ausarbeitung).
 21. *BA/MA RW 31/66*. Halbmonatsberichte. Bd. 1. Enthält: Juni – Aug. 1941.
 22. *BA/MA RW 31/46b*. Monatsberichte: Bd. 1: 1941–1942.
 23. *BA/MA RW 31/14*. Kriegstagebuch, 24. Juni – 31. Dez. 1941: Bd. 5: 1941–
 24. 1941, Enthält: Anlagen Nr. 61 – 62.
 25. *BA/MA RW 31/46a*. Monatsberichte. Bd. 1: 1941–1942.
 26. *BA/MA RW 31/51*. Monatsberichte. Bd. 8: 1942.
 27. *BA/MA RW 31/54*. Monatsberichte. Bd. 11: Mai 1942.
 28. *BA/MA RW 31/47*. Monatsberichte. Bd. 2: 1942.
 29. *BA/MA RW 31/48*. Monatsberichte. Bd. 3: 1942.
 30. *BA/MA RW 31/52*. Monatsberichte. Bd. 9: 1942.
 31. *BA/MA RW 31/58*. Monatsberichte Bd. 15. Enthält: Okt. 1942 – Febr. 1943.
 32. *BA/MA RW 31/59a*. Monatsberichte. Bd. 16: Enthält auch: Verschiedene
 33. Meldungen.
 34. *BA/MA RW 31/28*. Kriegstagebuch, 1. Vierteljahr 1943. Bd. 2: 1943–1943.
 35. Enthält: Anlagen Nr. 247 – 312.
 36. *BA/MA RW 31/61*. Monatsberichte. Bd. 18. Enthält auch: Verschiedene
 37. Meldungen.
 38. *BA/MA RW 31/30*. Kriegstagebuch, 2. Vierteljahr 1943. Bd. 2: 1943–1943.
 39. Enthält: Anlagen.
 40. *BA/MA RW 31/33*. Kriegstagebuch, 3. Vierteljahr 1943. Bd. 2: 1943–1943.
 41. Enthält: Anlagen.
 42. *BA/MA RW 31/65*. Monatsberichte. Bd. 19.
 43. *BA/MA RW 31/50*. Monatsberichte. Bd. 7: 1942–1944.
 44. *Die deutsche Wirtschaftspolitik in den besetzten sowjetischen Gebieten 1941–*

45. 1943: der Abschlussbericht des Wirtschaftsstabes Ost und Aufzeichnungen eines Angehörigen des Wirtschaftskommandos Kiew / hrsg. und eingeleitet von Rolf-Dieter Müller. – Boppard am Rhein, Boldt, 1991.

Науменко В. М. Восстановление энергоснабжения на оккупированной территории Украины во время Второй мировой войны

Исследована деятельность оккупационных органов власти в сфере восстановления на завоеванных территориях Украины работы электростанций, что было главной предпосылкой для восстановления производства во всех других отраслях промышленности. Проанализированы основные мероприятия нацистских экономических инстанций в области энергетической экономики.

Ключевые слова: Вторая мировая война, экономика, оккупация, энергоснабжение.

Naumenko, V.M. Power supply restoration on an occupied territory of Ukraine during the Second World War

Activity of occupational authorities in restoration sphere in the won territories of Ukraine of work of power stations that was the main precondition for manufacture restoration in all other branches of economy is investigated. The basic actions of nazi economic instances in the field of power economy are analysed.

Key words: the Second World War, economy, occupation, power supply.

Зміни сільської поселенської структури в повсякденному житті українських селян у 1950 – 1960 роки

Розглядається проблема повсякденного життя українських селян в умовах змін сільської поселенської структури 1950 – 1960-х років. Узагальнено, що під час планових переселень з'явилися нові великі сільські населені пункти з притаманною їм типовістю, відсутністю традиційно народних рис української архітектури. Зміни поселенської структури призвели до переміщення мільйонів сільських мешканців, які пристосовувалися до нових місць, відчуваючи щоденні побутові та психологічні труднощі.

***Ключові слова:** повсякденне життя, сільська поселенська структура, культурні коди, планові переселення, ліквідація хуторів, укрупнення колгоспів.*

Повсякденне життя сільського населення безпосередньо пов'язано з поселенською структурою. Вона виступає важливим елементом сільськогосподарського виробництва, впливає на результативність виробничої діяльності, від неї залежать тенденції соціальних змін. Населені пункти є територіальними осередками розміщення продуктивних сил, територіально-соціальним середовищем відтворення населення, трудових ресурсів, відновлення робочої сили. Від характеру розселення залежать умови економічної діяльності аграрного населення, працездатність, трудомісткість робіт, соціальні та екологічні функції. Зрештою, структура розселення впливає на спосіб життя, зростання добробуту сільської родини і, зазвичай, усього суспільства.

В історичній науці панує думка, що в 1950–1960 роках поступово втрачалось традиційне культурне ставлення селян до землі, зникали культурні коди. Це відбувалося внаслідок помилкового уявлення, що в основі культурних відносин людини із землею завжди була практика землеробства. Вважалося, що головним є налагодження агротехнічної дисципліни. Вочевидь такі форми, як радгоспи і колгоспи, не були ефективними в процесі відносин людина – земля, тому що була втрачена сама людина, тобто відтворюючий людський ресурс.

Важливою причиною втрати культурного коду стало видлучення матеріального носія коду відтворення – власність людини, куди входили і входять земля, результати праці, хата, господарство.

Метою цієї статті є вивчення повсякденного життя українських селян під час зміни сільської поселенської структури. Автор статті вважає до-

цільним проаналізувати державну політику щодо планових переселень з малоземельних регіонів України до багатоземельних, процес ліквідації хуторів, укрупнення колгоспів та будівництва гігантських штучних водосховищ та електростанцій на Дніпрі, охарактеризувати буденне життя селян під час цих масштабних акцій.

Об'єктом дослідження виступає українське селянство, а предметом – діяльність урядовців та керівників колгоспів в процесі змін структури розселення сільського населення та життєдіяльність суб'єктів переселення.

Історіографічна база вивчення проблеми включає в себе різнопланові праці. По–перше, присвячені характеристиці сільського господарства та українського села в цілому [1]. По–друге, це дослідження, у яких певна увага приділена зміні сільської поселенської структури [2]. Наукова вага вищеназваних досліджень є незаперечною, однак повсякденне життя українських селян не стало об'єктом окремого вивчення.

Джерельною базою вивчення проблеми є документи вищих органів влади щодо планових переселень, зселення хуторів, укрупнення колгоспів, будівництва гідроелектростанцій, постанови щодо пільг для переселенців, а також створення відповідних умов під час переселення. Певну цінність мають матеріали перевірок Міністерства державного контролю УРСР та засідань вищих партійних органів. Важливу роль для виконання поставлених завдань мають листи–скарги окремих сільських мешканців на порушення Уставу сільськогосподарської артілі і на скрутні, навіть жахливі умови життя селян в процесі змін сільської поселенської структури.

Політика планових переселень загалом була характерною для радянського повоєнного суспільства. Для цього приймалися відповідні нормативні документи, які повинні були регулювати і забезпечувати процес переселення. Наприкінці 40–х – початку 50–х років ХХ ст. були прийняті чергові рішення Ради Міністрів СРСР про пільги для переселенців. Відповідно до них переселенці звільнялися від усіх грошових податків та страхових платежів терміном на 2 роки після переселення, від недоплат минулих років (за поставками сільськогосподарських продуктів, грошовими податками, страховими платежами), надавалася відстрочка платежів заборгованості позики Сільгоспбанку з погашенням її з другого року після вселення, безкоштовна допомога доставки до місця вселення майна, лісоматеріалів або зрубів хат. Родинам переселенців при виїзді передбачалася грошова допомога без повернення: на голову родини 700 руб. і по 250 руб. на кожного члена родини. Кримським переселенцям – відповідно 800 і 300 руб. [3,41].

План переселення колгоспників та одноосібників на 1950 рік був затверджений у кількості 52500 родин [3,14]. На 1 вересня 1950 року до південних областей переїхало вже 24 тис. родин, що складало 45,7 % плану. На той час тільки 6,9 тис. родин були розміщені в окремих хатах, а решта – майже 80 % мешкали на приватних квартирах, відчуваючи щоденні труднощі на нових місцях поселення [3,23]. Будівництво хат для переселенців просувалося дуже повільно. З плану будівництва 34,6 тис. хат на 11 травня 1950 року в південних областях було виконано лише 0,6 %. З плану відновлення 26 тис. житлових будинків було виконано 0,4 % [3,15].

Однією з причин невирішеності житлової проблем була недостатня матеріально–технічна база колгоспів і нестача будівельних матеріалів.

Іншою причиною була невпорядкованість процесу доставки тих житлових будівель, які перевозилися на нові місця. За даними областей, на відселення було відправлено розібраних хат 9,3 тис. родинам, а на місцях вселення такі будинки отримали лише 2,9 тис. родин. Таким чином, понад 6 тис. селянських родин, які розраховували на будинки зі своїх областей, опинилися в скрутних житлових умовах, що вимагало від них додаткових матеріальних витрат [3,23].

Постановою Ради Міністрів України і ЦК КП(б)У від 15 серпня 1951 року № 2177 був встановлений план переселення кількістю 25 тис. родин, який було виконано на 90,8 %. У межах цієї акції було заплановано побудувати та відремонтувати 40 тис. житлових будинків [4,8].

Облвиконкомом та обкоми КП(б)У областей відселення були зобов'язані проводити відселення до південних областей України переважно цілими колгоспами або бригадами, члени яких виявили бажання переселятися. Фактично у 1951 році було проведено переселення 23 колгоспів та 4 бригад із загальною кількістю 7,7 тис. родин. З них більша частина припадала на Дрогобицьку область, звідки було переселено 20 колгоспів та 2 бригади (6,2 тис. родин) [4,10].

Крім переселення у межах України, планом передбачалося відселення до інших республік та районів Радянського Союзу. Всього із 7 областей – 8,2 тис. родин. Документи вказують, що українські селяни не дуже поспішали з таким пересуванням. У 1951 році за межі республіки було фактично відселено 5,5 тис. родин, що складало 67,6 % плану [4,10].

Для виконання встановленого планом будівництва хат для переселенців у 1951 році уряд зобов'язав забезпечити області лісоматеріалами, необхідними для налагодження нормальних умов існування переселенців у колгоспах вселення. Однак постачання деревини в області вселення було виконано лише на 87 % в цілому, а по окремих областях навіть менше. Така ж ситуація була з іншими будівельними матеріалами – катастрофічно не вистачало черепиці. Для колгоспів вселення план постачання цього будматеріалу був виконаним тільки на 68,6 % [4,11].

До пунктів призначення українські селяни мали переїжджати із всією своєю родиною, а це не тільки дорослі, а й малі діти. У дорозі родинам доводилося бути декілька днів. Ешелони, якими селяни переїжджали на нові місця, були не укомплектовані медикаментами та медичним обладнанням. Не було вагонів-ізоляторів, супроводження медичними працівниками [4,79].

З метою забезпечення житловою площею якомога більшої кількості прибулих селили по дві родини в одну хату, яка не була на це розрахована. Звідси – скученість, антисанітарні умови, бруд. Через відсутність господарчих будівель переселенці нерідко тримали дрібну худобу у квартирах. До того ж, деякі хати були побудовані з порушенням технічних та будівельних правил. Були такі випадки, коли житлові будинки виявлялися непридатними для житла. Стіни оселі руйнувалися, будинок осідав. Такі хати були побудовані без фундаменту та гідроізоляції, а стіни складені з розчину з малим вмістом соломи [4,136].

Характерним було поселення переселенців у колгоспних будинках при фермах. Причому в такому будинку в різних кімнатах мешкало декілька досить великих родин. Від партійних виконавців вимагали записувати до переселенських списків родини, у яких було не менше двох працездатних дорослих людей. А це означало, що в колгоспи вселення приїжджали в

основному повноцінній родині, які нараховували щонайменше 5 – 6 членів. Є свідчення, що великі родини часто поселяли в кімнатах, які мали загальну площу шість метрів. Крім того, тут не було необхідних умов для проживання, відповідних приміщень для утримання власної худоби. З цих причин домашні тварини переселенців перебували в сараях разом з колгоспними, або досить часто утримувалися в сусідніх з переселенцями кімнатах [4,55].

Були випадки проживання родин переселенців у коморах колгоспних будинків, які теж не були пристосовані для житла. Правління колгоспів не поспішало надавати допомогу переселенцям у придбанні плодкових та декоративних дерев, у результаті чого вулиці були невпорядковані, відсутні дерева та чагарник [4,60].

З планових 40 тис. хат на 1951 рік для переселенців побудовано, поновлено та відремонтовано – 20,6 тис – 51,6 % і були в стадії будівництва – 11,8 тис. хат [4,157]. Таким чином, плани щорічні будівництва житлових будинків для переселенців не виконувалися.

Такі умови призводили до того, що переселенці через деякий час виїжджали до інших або поверталися до рідних місць. На 1 січня 1952 року в областях вселення проживало 53,4 тис. родин переселенців, з яких окремими хатами і квартирами було забезпечено 42,9 тис. родин, або 80,2 %, у тому числі в колгоспах – 76,8 % родин [4,11]. 3–поміж загальної кількості переселених коровами були забезпечені 40,8 тис. родин [4,12].

У результаті незадовільного господарчого улаштування переселенців, нестачі питної води в ряді колгоспів південних областей УРСР, за даними річних звітів переселенських відділів областей вселення, виїхало переселенців з наростаючим результатом на 1 січня 1950 року – 109 родин, на 1 січня 1951 року – 4,6 тис., на 1 січня 1952 року – 19,1 тис. [4,13].

Наступною особливістю південно–західних територій була значна кількість малих населених пунктів у сільській структурі розселення. Так звані хутори існували в Україні здавна. Це були сільські поселення до 50 жителів. З метою вдосконалення сільськогосподарського виробництва і покращення соціально–побутових умов на селі уряд з 1950–х років почав укрупнення колгоспів та зселення хуторів [5].

Хутори розташовувалися на території 16 областей України, причому більша їх частина припадала на західні області. У зв'язку з укрупненням колгоспів та ліквідацією хуторів передбачалося зселити понад 6 тис. малих сіл з кількістю дворів близько 0,5 млн, що складало 12% всієї кількості селянських дворів України [6,23]. На той час 70 тис. хуторів Волинської, Дрогобицької, Львівської, Рівненської, Тернопільської, Чернівецької та Ізмаїльської областей нараховували 131 тис. дворів, з них 64,5 тис. були односібними господарствами. Загалом на хуторах мешкало 532 тис. осіб [7,221]. На 10 жовтня 1950 року з хуторів було ліквідовано 12714 господарств колгоспників, а також господарств односібних селян та інших не членів колгоспів, що складало 40,5% до плану 1950 року [3,34]. На 1 січня 1955 року вісім західноукраїнських областей (Волинська, Дрогобицька, Рівненська, Львівська, Станіславська, Тернопільська, Чернівецька, Закарпатська) нараховували понад 80 тис. господарств на хуторах з кількістю до 10 дворів. У 1955 році фактично зселені були 4,5 тис. хуторів, з яких 111 – за межі областей, 4,1 тис. – до існуючих сіл, 87 – до нових сіл. Під час такої кампанії розбирали та перевозили до інших місць старі селянські оселі, господарчі споруди – все, що можна було перевезти [8,116].

Загалом це була досить масштабна і не завжди продумана, логічна акція. Для організації такого глобального для тодішнього села будівництва не було відповідних умов. Наприклад, в укрупнених колгоспах було тільки 148 черепичних підприємств, які виробляли лише 10 % потрібної черепиці. Необхідно було забезпечити виробництво цегли і черепиці, будівельних матеріалів, створити постійні будівельні бригади і навчити колгоспників будівельних професій [6,28].

Про умови проживання українських селяни під час ліквідації хуторів свідчать листи–скарги. У Ратнівському районі Волинської області були родини, які разом з похолоданням залишилися без даху взагалі, бо їх оселі були зруйновані й перевезені до сільради (села) і від них не залишилося й місця. Усе це було спалено мешканцями села на дрова. Люди, які залишилися без житла, мешкали в ямах: брудні, босі, голі, з ковтами на голові. Комісія, що працювала з приводу перевірки умов проживання колишніх хуторян, встановила, що за 2,5 роки після переселення повністю побудовано один будинок, а в інших зведені лише стіни, незначна частина з яких мала покрівлі, а більшість зрубів руйнувалося. Були встановлені факти розкрадання лісоматеріалів від цих будинків [8,14].

На адресу Міністерства сільського господарства була спрямована ціла низка скарг від колгоспників – мешканців хуторів Рівненської області. Селяни писали, що місцеві керівники необґрунтовано планували зселення хутірських господарств колгоспників, що може призвести до значних непередбачених витрат, як для всього господарства, так і для окремих колгоспників, оскільки всі проживали на цій землі вже досить довго і витратили величезні кошти і зусилля на облаштування: будівництво хат, колодязів, підвалів, насадження дерев [8,57].

Документи про хід зселення хутірських господарств у колгоспні села в західних, Закарпатській і Кримській областях УРСР станом на 15 липня 1955 року повідомляють, що найбільша частина запланованих та зселених селянських господарств припадала на Волинську область. З 6 тис. господарств згідно з планом на 1 листопада 1955 року зселено 2055. Другою за масштабами ліквідації хуторів була Рівненська область – з 4 тис. запланованих до зселення господарств – виконано 1,3 тис. Усього по західних областях та Кримській області було заплановано на 1955 рік зселити близько 17 тис. дворів [8,80].

Мешканці багатьох малих сіл і хуторів категорично відмовлялися переселятися на центральні садиби колективних господарств і будь–що намагалися мігрувати до міст, на будівництво, створюючи тим самим у господарствах проблеми із забезпеченням робочою силою [9,101].

Наступ на нечисельні села здійснювався і в другій половині 1950–х років. У результаті антихутірських акцій протягом 1957 – 1959 років в Україні відбулося зменшення хуторів у 7 разів. Залишилися тільки 8,4 тис. хутірських поселень, та і їхня кількість продовжувала зменшуватися [9,102].

Гігантською за своїми масштабами і наслідками для українських селян була політика укрупнення колгоспів. Перед початком цієї кампанії в Україні нараховувалося 33669 колгоспів, а на 1 жовтня 1950 року їх кількість скоротилася до 22361. У середньому після укрупнення на одне господарство припадало 2172 га землі, 360 селянських дворів, 506 працездатних [10,137]. Однак, це в середньому, а в цілому були області, особливо це східні регіони України, де на 3 – 4 тис га припадало 300 –

400 працездатних. Відстань між селом та бригадними угіддями 8 – 10 км для селян–колгоспників спричинила безліч труднощів, що цілком зрозуміло в умовах відсутності транспорту та нормальних шляхів сполучення [11,4].

Певне значення в зміні поселенської структури розселення сільських мешканців відіграло створення штучних морів та гідроелектростанцій на Дніпрі, під час яких було переміщено за підрахунками вчених близько 1 млн. осіб сільського населення. З метою забезпечення в сільському господарстві високих та стійких врожаїв, особливо у південних посушливих районах України та північних районах Криму, а також електроенергією, Рада Міністрів СРСР 20 вересня 1950 року прийняла Постанову, яка передбачала будівництво нової гідроенергетичної бази на р. Дніпро і зрошувальної системи для 1,5 млн га і обводнення 1,7 млн га земель [12,74].

У 1951 році було заплановано розпочати підготовчі роботи з будівництва Каховської гідроелектростанції. Територія майбутнього дна чаші Каховського водоймища була заселена здавна. Тут були розташовані села, колгоспні споруди, садиби колгоспників та колгоспні поля. Були складені плани переселення населення з зони затоплення водоймища Каховської ГЕС, будівництва на нових місцях житлових будинків, виробничо–господарських приміщень колгоспів, що підлягали переселенню. Були відведені земельні наділи для нових населених пунктів, присадибних ділянок для кожного двору колгоспника. Проведена робота з планування всіх населених пунктів, оцінка будівель колгоспів і колгоспників [10,64–65].

Майбутня чаша дна Каховського моря мала бути створена в районі Дніпропетровської, Херсонської та Запорізької областей. Найбільша кількість переселенців була запланована по Дніпропетровській області. Вона становила 5359 дворів колгоспників [13]. Цей проект передбачав переселення з зони затоплення, підтоплення, берегоруйнації, а також з території будівництва захисних споруд [10,64]. У зв'язку з подальшим берегообваленням і підтопленням у 1959–1961 роках було заплановано переселити ще 515 господарств [16,201]. Всього за період будівництва Каховської ГЕС з водоймищем, яке було найбільшим на той час в Україні, було перенесено понад 10 тис селянських дворів.

Нові села мали будуватися за новими проектами, складеними архітекторами і схваленими колгоспниками. Замість старих похилих хаток, побудованих здебільшого з саману і глини, планувалося, що всі колгоспники житимуть у добротних кам'яних будинках під черепичною або шиферною покрівлею. У більшості будинків буде по 2 – 3 кімнати. У кожній буде проведена електрика, радіо, вода. Вулиці в селах мали бути широкі, щоб можна було замостити тротуари, посадити дерева, квіти. У центрі нових сіл передбачалося спорудження культурно–освітніх та побутових закладів.

Однак, це були лише плани, а в повсякденному житті селяни–переселенці відчували побутові проблеми, виконували величезну кількість рутинної, незапланованої роботи і витрачали надмірні зусилля та невиправдані кошти. У ряді випадків при будівництві порушувалися технічні та будівельні основи, наприклад використовувалося рване каміння твердих порід на глиняному розчині, фундаменти заглиблені від землі на 45 – 50 см, стіни складені з цегли з цементу, глини, піску, не встановленого

дозування, що було причиною деформації стін і виникнення розколин [15,218]. Сільські мешканці скаржилися на необґрунтоване збільшення фінансових витрат при будівництві [15,217]. Не була заздалегідь вирішена проблема водопостачання. Відстань від нових селищ до джерел води складала подекуди 5 – 7 км. Звісно, що це викликало обурення і небажання переселенців переїжджати на нові місця [15,40].

На цьому перетворення природи і створення штучних морів не завершилося. Будівництво наступної Кременчуцької гідроелектростанції і відповідного водоймища розпочалося з 1954 року на території Полтавської, Черкаської та Кіровоградської областей, яке супроводжувалося переселенням понад 40 тис. селянських дворів. У 1956 році були підготовлені плани щодо будівництва чергового водосховища на Дніпрі. Це було Дніпродзержинське водоймище загальною площею 597 кв км, будівництво якого передбачало переміщення 13 тис. дворів колгоспників [18]. З 1960–х років розпочалися проектно–технологічні роботи з будівництва Київської та Канівської ГЕС [19,144].

Отже, у 1950 – 1960–х роках відбулися зміни в сільській поселенській структурі розселення. З карти України зникли тисячі історично існуючих малих населених пунктів, причому у 40 % випадків цей процес був пов'язаний із припиненням їх існування. У повоєнні 1945 – 1959 роки сільська поселенська структура скоротилася на 6 тис. одиниць, у 1960 –х роках – на 10 тис. сіл [19,154,160]. В Україні були створені великі села, збудовані за типовими проектами, схожими одне на одне, у яких втрачалася традиційна народна культура, архітектура, мальовничість сіл. Український сільський спосіб життя дуже швидко змінювався, викликавши низку проблем фінансового та морально–психологічного характеру, порушення родинних, сусідських, приятельських, виробничих відносин, психологічного дискомфорту. Селяни втрачали культуру ставлення до землі, більш–менш влаштований повсякденний побут. Це призводило до стихійних міграцій у міста, або взагалі з території України в інші радянські республіки.

Надалі слід звернути увагу на дослідження бюджетів родин селян–переселенців, рівень заробітної платні, умови праці в громадському та індивідуальному присадибному господарствах тощо.

Джерела та література

1. *Історія українського селянства*. Нариси в 2–х томах. – Т. 2. – К.: Наукова думка, 2006. – 653 с.; *Евсеев Е.Т.* Проблемы отношения к труду на селе: уроки застойного периода на Украине. – Харьков: «Основа» при Харьковском гос. ун–те, 1991. – 157 с.; *Рибак І.В.* Соціально–побутова інфраструктура українського села (1921 – 1991 рр.). – Кам'янець–Подільський, 2000. – 304 с.; *Талан Є.П.* Колгоспи Української РСР в період завершального будівництва соціалізму (1951 – 1958 рр.). – К.: Наукова думка, 1966. – 160 с. та ін.
2. *Романюк І.М.* Українське село в 50–ті – першій половині 60–х рр. ХХ століття. – Вінниця: Книга – Вега, 2005. – 256 с.; *Тимченко С.М.* Українське село: проблеми етносоціальних змін 1959 – 1989. – Запоріжжя: ЗДУ, 1995. – 195 с.
3. *Центральний державний архів громадських організацій України* (далі – ЦДАГО України). – Ф.1. – Оп.30. – Спр.2170. – 47 арк.
4. *Центральний державний архів вищих органів влади України* (далі –

5. ЦДАВО України). – Ф.539. – Оп.1. – Спр.3447. – Арк. 8–15.
6. *Постановление ЦК ВКП (б) 30 мая 1950 г. Об укрупнении мелких колхозов и задачах партийных организаций в этом деле* // Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам (1917 – 1967 гг.). – Т.3. – М.: Изд. полит. лит., 1968. – С.614– 616.
7. *ЦДАГО України.* – Ф.1. – Оп.30. – Спр.2265. – Арк.20–34.
8. *Завальнюк О.М., Рибак І.В.* Новітня аграрна історія України. – Кам'янець–Подільський: Абетка–НОВА, 2004. – 288 с.
9. *ЦДАВО України.* – Ф.2. – Оп.9. – Спр.885. – Арк.116.
10. *Романюк І.М.* Українське село в 50–ті – першій половині 60–х рр. XX століття. – Вінниця: Книга – Вега, 2005. – 256 с.
11. *ЦДАГО України.* – Ф.1 – Оп.30. – Спр.2163. – 223 арк.
12. *Там само.* – Ф.1 – Оп.30. – Спр.2167. – 115 арк.
13. *Там само.* – Ф.Р–27 – Оп.18. – Спр.3198. – 212 арк.
14. *Там само.* – Ф.2. – Оп.8. – Т.4. – Спр.8893. – 165 арк.
15. *Там само.* – Ф.539. – Оп.1. – Спр.2151. – 167 арк.
16. *Там само.* – Ф.539 – Оп.1. – Спр.2152. – 227 арк.
17. *Там само.* – Ф.2. – Оп.9. – Спр.4462. – 251 арк.
18. *Там само.* – Ф.4487. – Оп.1. – Спр.3435. – 206 арк.
19. *Лесенко О.* Дніпродзержинська ГЕС будується // Сільське будівництво. – 1956. – № 7. – С.7–8.
20. *Тимченко С.М.* Українське село: проблеми етносоціальних змін 1959 – 1989. – Запоріжжя: ЗДУ, 1995. – 195 с.

Лысак В.Ф. Изменения сельской поселенческой структуры в повседневной жизни украинских крестьян в 1950 – 1960–х годах

Рассматривается проблема повседневной жизни украинских крестьян в условиях изменений сельской поселенческой структуры 1950 – 1960–х годов. Сделан вывод, что во время плановых переселений появились новые большие сельские населенные пункты с присущей им типичностью, отсутствием традиционно народных черт украинской архитектуры. Изменение поселенческой структуры привело к перемещению миллионов сельских жителей, которые вынуждены были приспосабливаться к новым местам проживания, испытывали каждодневные бытовые и психологические трудности.

Ключевые слова: *повседневная жизнь, сельская поселенческая структура, культурные коды, плановые переселения, ликвидация хуторов, укрупнение колхозов.*

Lysak, V.F. Changes in rural structure in the daily life of Ukrainian peasants during 1950–1960–ies

The article deals with peasants' daily life under the conditions of changes in rural structure in 1950–1960–ies. The author comes to the conclusion that planned migrations caused creation of new big settlements with their typical nature, lack of traditional folk features of Ukrainian architecture. Changes of settlements' rural structure brought about millions of rural people's migration. They had to adjust to new places of settlement and experienced everyday necessities and psychological difficulties.

Key words: *daily life, rural settler structure, planned migrations, farms liquidations, enlargement of the collective farms.*

Державна система управління мистецтвом в період її децентралізації (Україна, друга половина 80-х років ХХ ст.)

Досліджуються чинники, особливості, наслідки процесу децентралізації державної системи управління мистецтвом. З'ясовуються протиріччя, що характеризували механізм самоврядування в закладах мистецтва в результаті його перебудови. Дається оцінка децентралізації як чиннику «казенної» демократії.

Ключові слова: державна система управління мистецтвом, децентралізація, демократизація, художня рада.

Тенденції сьогодення такі, що влада все більш зосереджується на регіональному рівні – децентралізація охоплює політику, бізнес, культуру, а соціальне життя орієнтується на основі принципи низового рівня. Суспільство рухається від показної демократії до суспільства безпосередньої участі. Рішення приймаються на основі обговорень і колегіальності. Всі ці процеси ведуть до корпоративної солідарності у працівників, до різноманітня у сфері мистецтва, релігії і культури в цілому. Слід пригадати, що вітчизняна практика децентралізації започаткувалася в ході реалізації горбачовського курсу на багатоаспектну перебудову суспільства. Дослідження особливостей того періоду сприятиме усвідомленню повної картини здобутків і прорахунків на цьому шляху.

Зазначимо, що обмеженість історіографічної бази проблеми дозволяє виокремити це питання у спеціальне дослідження. Для реалізації поставленої мети маємо дослідити чинники, особливості, наслідки процесу децентралізації державної системи управління мистецтвом; з'ясувати протиріччя, що характеризували механізм самоврядування в закладах мистецтва в результаті його реконструкції; дати оцінку децентралізації як чиннику «казенної» демократії.

Згідно з побудовою радянської системи управління, українське радянське мистецтво перебувало під подвійним – центрально-союзним та республіканським підпорядкуванням. Крім цього, державні мистецькі заклади та громадські організації – творчі спілки, за допомогою яких здійснювались керівні функції у сфері культурного будівництва, звітувала у своїй діяльності перед партійними органами. Отже, за радянських часів утворилася безпрецедентна в історії світової культури інфраструктура керування професійним мистецтвом, яка за умов державної несамостійності України, ніколи не була розбудована з урахуванням її національних

інтересів. Крім цього, функціонування в умовах такої системи перетворило творчі колективи на неповороткий в використанні механізм, при якому унеможлилювалася участь митців в управлінні професійною галуззю.

В другій половині 80-х років ХХ ст., вперше за тривалий період функціонування радянської централізованої системи управління культурою, склалися передумови для реорганізації всіх складових частин цієї конструкції. Це був певний шанс для вітчизняного мистецтва звільнитися від тоталітарної практики організації творчої праці.

Процес трансформації організаційних засад творчої праці відбувався двома потоками, один з яких було заплановано у владних кабінетах, інший – ситуативно розгортався в творчому середовищі. Дослідження цього процесу свідчить, що започаткування демократичних методів управління відбулося у бюрократичний спосіб, внаслідок спущеної «згори» рознарядки. Вимоги, висунені ХХVІІ з'їздом партії змусили ЦК КПРС намітити низку заходів з поліпшення справи керівництва творчим процесом, що не мало аналогів у попередніх десятиріччях. Пусковим механізмом послужив процес реалізації нового економічного курсу в галузі мистецтва, що передбачав поступове переведення творчих колективів до практики їх повної самоокупності і самофінансування. Концепція змін базувалась на децентралізації функцій управління, посиленні ролі колективного самоуправління, стимулюванні творчої самостійності, ініціативності.

Децентралізація системи управління галуззю мистецтва вміщувала функціональне розмежування як всередині закладів мистецтва, так і між рівнями ієрархії державної системи управління культурою.

На відміну від театру, який є системою, що слабо піддається структурізації, на кіностудіях, послаблення централізації відбулося саме через поетапну структурною реорганізацією, яка пройшла протягом другої половини 80-х років відповідно до нової базової моделі радянського кінематографа [1, арк.7–8]. З 1987 року на республіканських кіностудіях художнього кіно почався процес реорганізації монолітного підприємства в самостійні виробничо-творчі об'єднання, що працювали на засадах повного господарювання. Такі підрозділи стали основними творчими одиницями. З 1988 року аналогічна практика поширилася на студії не ігрового кіно [1, арк.11,13,20,21;2, арк.13;3, арк.7]. Отже, децентралізація управлінського механізму всередині кіностудій була пов'язана із економічною політикою влади, коли проблема удосконалення господарського механізму, фактично, почала розглядатися не як самостійне завдання перебудови, а як складова частина процесу демократизації.

В 1988 році реформування зазнали всі рівні державного механізму управління культурою і кінематографом. Відповідно до постанов Раді Міністрів УРСР «Про схему управління галуззю культури» і «Про генеральну схему управління кінематографією» [4], що і до сьогодні мають гриф «не для друку», після серпня 1988 року розпочався процес децентралізації державної системи управління галузями мистецтва і кінематографії. Окремі положення цих ухвал відомі через обговорення, яких вони зазнали на засіданнях колегії Мінкультури, в правліннях творчих спілок, або через конкретні заходи.

Так, на базі виробничих художньо-оформлюваних комбінатів та підприємств «Кінотехпром» утворилися 25 обласних госпрозрахункових

ремонтно–виробничих комбінатів, які стали структурними підрозділами обласних управлінь культури. Відбулася передача закладів культури республіканського підпорядкування в управління місцевим органам влади: виконавчим комітетам Київської міської і обласних Рад народних депутатів [5, арк.77–82; 6, арк.20]. Значної реорганізації зазнав механізм управління кінематографією. Вся кіномережа і кінопрокат відійшли до підпорядкування місцевих Рад народних депутатів. Було створено обласні, Севастопольський і Київський міські госпрозрахункові об'єднання кіновідеопрокату, а також республіканське виробничо–творче об'єднання «Укрвідеоцентр» [6, арк.12–13]. Було ліквідовано Держком по кінематографії УРСР. Функції по керівництву кіновиробництвом, кінофікацією і кінопрокатом, з метою усунення багатоступінчастості структури управління, долання її, переважно, адміністративних методів керування, було передано до Мінкультури УРСР, з підпорядкуванням йому підприємств, установа і організації ліквідованого комітету.

В 1990 році в результаті перерозподілу майна між загальносоюзною власністю і власністю УРСР, підприємства загальносоюзного підпорядкування, розташовані на території України, зокрема ялтинська кіностудія, Донбаський, Львівський і Харківський будинки грамплатівок Всесоюзної фірми «Мелодія» тощо (всього 17 об'єктів культурного призначення) відійшли до республіканського підпорядкування [7, арк. 89,99,100].

Розгортання децентралізації системи управління галуззю культури і кінематографом, посилила роль демократичних методів в управлінні закладами мистецтва. В цьому процесі можна виокремити основні вектори: перетворення в структуру, правах і принципах діяльності художніх рад як органів колегіального управління; надання закладам мистецтва самостійності у вирішенні творчих питань.

Можна констатувати, що у застійні роки роль художніх рад як органів колегіального управління, майже всюди припинувалася, а позиція її членів, у принципових питаннях, адміністрацією часто не враховувалася. В нових соціально–економічних умовах було передбачено за можливе розширення форм колективної самоврядності. Вважалося, що таке експериментування могло би виявити несподівані явища, які внесли б істотні корективи до застарілого механізму управління, підтвердивши необхідність його часткової або повної перебудови. Між тим перетворення в правах і принципах діяльності художніх рад не принесли очікуваних результатів. Проблематичним виявилось визначення статусу худради – вирішального або дорадчого органу. Це мало принципове значення через безліч інших взаємозалежних обставин. Слід вказати, що такий функціонально знеособлений і позбавлений персональної відповідальності орган, поза сумнівом, міг бути прийнятним в мистецьких закладах, але лише як форма причетності колективу до керівництва театром на дорадчій основі.

Децентралізація процесу управління актуалізувала наболіле питання щодо обмеження митців в самостійності у вирішенні творчих питань. Важливим кроком на шляху демократизації системи управління галуззю мистецтва стало вироблення принципово нових форм взаємин Мінкультури з підпорядкованими організаціями, що знайшло відображення в комплексній програмі розвитку театрів і концертних організацій

на XII п'ятирічку [8,арк.70;9,арк.27–44]. На відміну від дотеперішнього порядку прийому нової постановки, запуску у виробництво сценарію, коли вирішальне слово належало вищестоящому органу культури, відтепер чинності набувало лише рішення художньої ради. Закріплення в 1988 році за художньою радою театру права перегляду кожної нової постановки і винесення висновку про можливість її випуску до прилюдного виконання стало важливим досягненням поточного моменту.

Аналогічні процеси відбулися в інших видах мистецтва – питання розробки естетичної і соціальної програми розвитку творчого колективу становилися прерогативою самих митців – керівництва і особового складу закладів мистецтва. Так, в 1988 році децентралізація функціональних повноважень у відносинах Мінкультури УРСР і творчих спілок торкнулася порядку організації художніх виставок. Відтепер склад виставкомів республіканських художніх виставок оновлювався до кожної виставки, засідання виставкомів проводилися відкрито [10,арк.120]. Ввійшло в практику громадське обговорення проектів майбутніх пам'ятників і монументів, їх проектування проводилося шляхом відкритих конкурсів [11,арк.119].

Особливо доленосного значення політика на розширення творчої самостійності основних одиниць процесу кіновиробництва набула для кіностудій художніх фільмів – Одеської і Київської ім. О.Довженка. Як відзначалося на III Пленумі Правління Спілки кінематографістів України (1987), суть першочергової перебудови у кінематографії полягала в тому, щоб економіко–технологічні процеси перестали домінувати над творчими, і, відтак, розпочалося відродження слави українського поетичного кіномистецтва [1,арк.7–8]. Після ліквідування в 1987 році сценарно-редакційних колегій при Держкіно УРСР, правління творчих об'єднань кіностудій художніх фільмів дістали право укладання сценарних договорів і придбання сценаріїв, отримали прерогативу вироблення репертуарно–тематичного плану, запуску у виробництво фільмів. Це засвідчило визволення кіномитців від усталеної адміністративної опіки як з боку дирекції кіностудії, так і Держкіно [1,арк.23;3,арк.11–12]. Крім кіностудій художнього кіно, фактично, повну самостійність щодо вирішення творчих питань одержали кіностудії «Київнаукфільм» і «Укркінохроніка», вірніше, утворені на їх базі нові творчі об'єднання на чолі із власним правлінням.

Оцінюючи, в цілому, функціональний перерозподіл, слід констатувати деяку недовершеність новоствореної структури. Причиною низки протиріч і ускладнень, напруженості у творчому і виробничому процесах на кіностудіях стало протиріччя щодо повноважень: право на запуск у виробництво і прийом готових фільмів отримали творчі об'єднання, а юридичну, фінансову, економічну відповідальність за все несла дирекція кіностудії. Не дивлячись на перебудовні процеси, конкретні чиновники, які залишалися прихильниками центристських настанов, продовжували займатися справами театру, з тією лише різницею, що тепер їх вирішували не перші секретарі обкомів, а голови виконкомів. Попри суттєву функціональну децентралізацію і поширення творчої самостійності тих закладів мистецтва, що перейшли на госпрозрахунок, залишилася тією системою взаємозв'язків: Мінкультури – Укрконцерт – концертні організації або Мінкультури – театри. По каналах цієї системи «згори» продовжувала

проводитися репертуарна політика, програмувалася концертна, театральна діяльність. На фоні загальної суспільної лібералізації нав'язування творчим колективам таких нормативів, як, кількість концертів на місяць, квартал, п'ятирічку, за поглядом художнього керівника капели «Думка» Є.Савчука, бачилося безглуздом. Основним критерієм, за оцінкою митця, мала стати якість [12,26].

Таким чином, послаблення централізації системи управління галузю культури і кінематографом, тісно перепліталася із демократизацією художнього процесу і порядку керування ним. Започаткування децентралізації, що було пов'язане із необхідністю створення умов для переходу на госпрозрахунок, передбачувало розвиток демократичних принципів управління закладами мистецтва і кінематографу. Саме на цій платформі, в подальшому, визріла тенденція самоврядування. Нові умови значно розширили творчу самостійність театрів, кіностудій, творчих спілок. В той же час, великою мірою зросла соціальна відповідальність дирекції і художнього керівництва закладів мистецтва. Необхідно визнати, що у бюрократичний спосіб започаткувався перехід до дійсно демократичних методів в управлінні закладами мистецтва. Як наслідок, народжувалося відчуття відповідальності кожного за справу, якій було присвячено життя, визрівала особистісна позиція митця щодо суспільних процесів.

Отже, феномен децентралізації як чинник «казенної» демократії важливий з точки зору генезису демократизації радянського суспільства в період суспільно-політичних трансформаційних процесів другої половини 80-х років ХХ ст. Втім, це лише один з факторів цього процесу. Майбутнє дослідження має стосуватися характеристики процесу, що визрівав «знизу» – ролі ініціативи творчої інтелігенції в демократизації організаційних засад творчої праці.

Джерела та література

1. *Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України* (далі – ЦДАМЛМ). – Ф.655. – Оп.1. – Спр.1658.
2. *Центральний державний архів громадських об'єднань України*. – Ф.1. – Оп.11. – Спр.1714.
3. *ЦДАМЛМ*. – Ф.1010. – Оп.1. – Спр.1860.
4. *Про схему управління галуззю культури*: Постанова Ради Міністрів УРСР від 6.08.1988 № 225 // не друку; *Про генеральну схему управління кінематографією*: Постанова Ради Міністрів УРСР от 15.10.1988 // не друку.
5. *Центральний державний архів вищих органів влади і управління України* (далі – ЦДАВО). – Ф.5116. – Оп.19. – Спр.2857.
6. *Там само*. – Ф.2. – Оп.15. – Спр.1635.
7. *Там само*. – Ф.5116. – Оп.19. – Спр.3060.
8. *Там само*. – Ф.5116. – Оп.19. – Спр.2860.
9. *Там само*. – Ф.5116. – Оп.19. – Спр.2688.
10. *Там само*. – Ф.5116. – Оп.19. – Спр.2956.
11. *Там само*. – Ф.5116. – Оп.19. – Спр.2867.
12. *Гордійчук Я.* Контакти-контрасти: відверта розмова з художнім керівником капели «Думка» Є.Савчуком [Текст] / Я.Гордійчук // *Музика*. – 1992. – № 4. – С.25–26.

Абакумова В.И. Государственная система управление искусством в период ее децентрализации (Украина, вторая половина 80–х годов XX ст.)

Исследуются факторы, особенности, последствия процесса децентрализации государственной системы управления искусством. Выясняются противоречия, присущие механизму самоуправления в учреждениях искусства в ходе его перестройки. Дается оценка децентрализации как фактору «казенной» демократии.

Ключевые слова: государственная система управления искусством, децентрализация, демократизация, художественный совет

Abakumova, V.I. State system management art in the period of its decentralization (Ukraine, second halves 80th XX items)

Factors, features, consequences of process of decentralization of state control system by an art, are investigated. Contradictions which inherent the mechanisms of self-government in establishments of art during his alteration turn out. The estimation of decentralization is given as to the factor of «formal» democracy.

Key words: state control system by an art, decentralization, democratization, artistic advice

Тарас Григорович Шевченко та представники грецької інтелігенції: взаємне збагачення або синтез культур

Аналізується духовний зв'язок двох православних народів – українського та грецького в історичному аспекті, підтвердженням чого виступає творчість геніального поета XIX ст. – Тараса Григоровича Шевченка. Розглядаються основні віхи творчості геніального українського поета у взаємозв'язках з грецькою інтелігенцією, а також вплив античної спадщини на творчість Кобзаря.

Ключові слова: синтез культур, грецька інтелігенція, грецька діаспора в Україні, творчість Кобзаря.

Українсько–грецькі зв'язки мають давні традиції та залишили глибокий слід у історії грецького та українського народів. Вони виявились у різних формах у давні часи, часи середньовіччя, нові на найновіші часи, що свідчить про їх безперервність. Грецька діаспора в Україні є однією з найчисленніших на найдавніших у Європі. Греки зробили значний внесок у розвиток економіки, освіти, науки і, звичайно ж, культури України. Грецька культура не могла не вплинути на українську культуру, відобразившись в українському фольклорі або в кращих творах українських класиків. Саме в такому аспекті ми можемо розглядати основні віхи творчості геніального українського поета Тараса Григоровича Шевченка у взаємозв'язках з грецькою інтелігенцією, а також вплив античної спадщини на творчість Кобзаря.

Т.Г. Шевченко – видатний діяч українського національного відродження XIX ст., поет, художник, борець за національне і соціальне визволення українського народу. Він підтримував тісні зв'язки з рядом впливових представників передової грецької інтелігенції в Україні.

Творча біографія Кобзаря безпосередньо пов'язана з грецькою культурою та представниками грецького народу. Велику роль у житті Т.Г. Шевченка відіграв художник О.Г. Венеціанов (1779–1847) – син грека та українки з міста Ніжина. Неоцінним внеском можна вважати участь О.Г. Венеціанова у викупі з кріпацтва великого поета. І.М. Сошенко, який був одним з перших «петербурзьких» друзів Тараса Григоровича та першим оцінив художні здібності молодого Шевченка, але втратив будь-яку надію допомогти йому, коли дізнався, що той кріпак. Карл Петрович Брюллов, познайомившись з роботами Шевченка, почав допомагати йому, але з цього нічого не вийшло. Розмовляти з паном Енгельгардом, якому

належав Тарас Шевченко, було непросто. Вирішити це питання позитивно допоміг О.Г. Венеціанов.

У автобіографічній повісті «Художник», написаній у 1856 році, Тарас Шевченко з великою вдячністю згадує Венеціанова, завдяки якому він отримав вільну [1, 103–104].

Тарас Григорович був знайомий з Олексієм Васильовичем Капністом. Відвідував його маєток у Ковальовці, підтримував переписку. О.В. Капніст з глибокою повагою ставився до великого Кобзаря. Олексій Капніст був українським дворянином, підполковником Воронежського піхотного полку, членом Союзу благоденства (1820). Після звільнення з армії був провідником Миргородського уїзного дворянства. Капністи (Капніссіс) – це був дворянський рід з грецького острова Занте, початок якому поклав Петро Капніссіс, який знаходився на венеціанській службі. На початку XVIII ст. його син Василь Петрович поступив на службу до Петра I, був миргородським полковником, отримав маєток на Полтавщині. Його син Василь Васильович Капніст був відомим поетом і драматургом. У комедії «Ябеда» він сміливо засуджував вади сучасного йому суспільства, виступав проти «московської тиранії» та захищав українські національні інтереси. Входив до Російської академії наук, брав участь у створенні її словника. В. В. Капніст тісно співпрацював з українською козацькою старшиною, був активним прибічником відродження гетьманської держави. У 1791 році В.В. Капніст таємно відвідав столицю Пруссії – Берлін – і вів переговори про можливість підтримки з боку пруського короля на предмет сприяння у відновленні автономії України та традиційних вольностей козацтва.

Вдома Капністи розмовляли тільки українською мовою. Все це свідчить про те, що знайомство Тараса Шевченка з Олексієм Капністом не було випадковим.

Першим дослідником історичної думки В.В. Капніста був М.С. Грушевський, який опублікував статті: «Секретна місія українця в Берліні в 1791 році» (1896) та «Тайна місія українця в Берліні» (1908). Цікава публікація М. Дмитриєнка та О. Яся «Доля родини Капністів» вийшла у 1995 році в журналі «Київська старовина». У цих дослідженнях підкреслюється благородна роль Капністи у ствердженні прав українського народу на самобутнє існування. «Грецький за походженням рід Капністів протягом багатьох десятиріч ХУІІІ–ХІХ ст., – відзначає відомий доктор історичних наук, професор Я. Дашкевич, – був носієм українських визвольних традицій та ідей боротьби з абсолютизмом» [2, 170–173].

У патріотичних колах України був добре відомий своєю відкритістю полтавський дім чарівної письменниці–мемуаристки Софії Василівни Скалон – молодшої доньки поета В.В. Капніста. Її салон відвідували кирило–мефодіївці, письменник М.В. Гоголь. Тут читали заборонені вірші Тараса Шевченка.

Засновником першої на Україні сільської школи з українською мовою вкладання був Микола Миколайович Аркас. Український історик і композитор М.М. Аркас (1852(3) – 1909) народився в Миколаєві в родині адмірала М.А. Аркаса, головного командира Чорноморського флоту та воєнного начальника Миколаєва. Рідний брат батька генерала З.А. Аркас заснував у Севастополі Морську офіцерську бібліотеку, займався античною археологією в Криму. Після закінчення Одеського університету

М. М. Аркас відкрив у селі Богданівка школу і сам учив дітей українській мові та історії України.

Аркас зібрав і опрацював біля 100 народних українських пісень, а у 1891 році написав оперу «Катерина» за однойменною поемою Т.Г. Шевченка. Це була перша опера за сюжетом творів геніального поета.

Був знайомий з Т.Г. Шевченком відомий учитель, просвітитель, яскравий представник грецької спільноти в Україні, виходець із Приазов'я Феоктист Аврамович Хартахай (народився у 1836 р. у грецькому селі Чердакли Маріупольського уїзду). Навчаючись у Харківському університеті, він був активним учасником гуртка студентів, які благоговіли перед іменем Тараса Шевченка. Після того, як молодий Ф. Хартахай перевівся до Петербурзького університету, він шукав зустрічі й знайомства з великим поетом. Вочевидь, він відвідував гурток, який збирався на квартирі Т.Г. Шевченка в Академії мистецтв. Тут відбувались бесіди зі студентами Петербурзького університету. Існує припущення, що на одній з таких зустрічей Т.Г. Шевченко подарував Ф. Хартахаю «Кобзар».

Відомим друкованим твором Ф.А. Хартахая є його промова «Рідне слово над тілом Т.Г. Шевченка» (1861 р.). Ф. Хартахай ніс гроб з тілом Кобзаря на кладовище і саме йому українське студентство доручило в день похорону поета виступити з промовою, яка була винесена в Петербурзі на Смоленському кладовищі. Феоктист Хартахай вимовив чистою українською мовою хвилюючі прощальні слова: «Україно, мати наша! Де твоя утіха, де витає і що тепер робить? Зомліли ніженьки, що по світу новили, зложились рученьки, що тобі служили, закрились карі очі, що на тебе любуючи і сумуючи гляділи, минулися думи й пісні! Перестав твій Тарас сльози лити, стомився, заснути схотів. Магіно наша, Україно, степи наші, могили, Дніпр широкий, небо наше сине! Хто вам пісню заспіває і про вас згадає? Хто вас так щиро любитиме і за вас душу положить? Тарас Григорович – у труні, споряджений на той світ! За тих і замок наш соловейко навіки! Україно! Де твій син вірний? Мова українська! Де твій батько, що тебе так шанував, що через його і тебе ще більше поважати стали?!» [3,14].

Ф. Хартахаю був близький за духом Т. Шевченко, і тому йому надали можливість виступити з промовою над могилою поета. Емоційна коротка промова насичена образними виразами українського фольклору. Очевидно, у роки навчання в Запоріжжі він добре оволодів українською народною мовою, а потім в Харкові, коли був членом Товариства з розповсюдження української мови та культури, ще більше закріпив свої знання. До теперішнього часу багато написано про життя й смерть Т. Шевченка. І майже в кожному з цих творів цитується чи навіть повністю наводиться ця яскрава промова Ф. Хартахая.

Деякі особисті речі Т.Г. Шевченка Феоктист Аврамович зберігав як безцінні реліквії. Після приїзду до Маріуполя Ф. Хартахай активно пропагував творчість великого Кобзаря.

Займаючись широкою просвітницькою діяльністю, Ф. Хартахай заснував у Маріуполі гімназії (для жінок і для чоловіків) й до кінця своїх днів прищеплював своїм вихованцям любов до творчості геніального сина українського народу. Ф. Хартахай залишив нащадкам спогади про свої

зустрічі з Т.Г. Шевченком. «Якщо Гомер – це поет, який виховав Елладу», то Тарас Шевченко – поет, який виховав Україну» [4,103].

Цікавим є той факт, що перебуваючи у засланні, Тарас Григорович Шевченко виявив велику зацікавленість до творчості Миколи Федоровича Щербини – поета, «афінянина петербурзької сторони», нащадка маріупольських греків. Мова йде про поетичний збірник М. Щербини «Грецькі вірші Щербини», виданий у Одесі у 1850 році. Для Щербини, який у 1850 році видає свою першу збірку віршів, твори Шевченка стали своєрідним еталоном майстерності та поетичного відображення почуттів. Перша зустріч двох поетів відбулась у квітні 1858 року в Петербурзі. У щоденнику Кобзаря 6 травня 1858 року з'явився запис «особисто познайомився з поетом Щербиною». Поетів відразу поєднала безмежна любов до поезії [5,37].

Цікаво простежити використання іноземних слів у художніх стилях мови, а саме, українських слів у російських текстах, а російських слів в українських. Велика кількість українських запозичень присутня у творах М.В. Гоголя. Т.Г. Шевченко використовує російську лексику у своїх творах. Неодноразово зустрічається слово «отечество» та інші [6,175].

Слід звернути увагу на тематику, яка поєднує поезію Шевченка з творами грецьких авторів. Саме в роботах Шевченка грецькі поети й письменники знаходили підтримку своїх ідей про національну самосвідомість та освіту. У середині 30–х років ХХ ст. у греків відібрали найсвятіше – мову, яка є однією з найголовніших ознак нації, найважливішою сферою самовиразу етнічної групи та відстоювання людського «Я». Для греків Приазов'я творчість Т. Шевченка стала яскравим прикладом любові до рідної мови. У ній творчості греки бачили дороговказну зірку в боротьбі за національну освіту, мову і культуру. Ось так звертається до Великого Кобзаря грецький поет Павло Саррава:

Минають дні, течуть століття,
Дрібне, мов сон, зникає в мить...
До тебе ж кожне серце в світі
Любов'ю вічною горить [7,103].

У ХХ ст. починається переклад «Кобзаря» Т. Г. Шевченка грецькими діалектами Маріуполя та розташованих поблизу сіл. Засновник писемної літератури греків Приазов'я – Григорій Костоприв – репресований у 1937 році, переклав грецькою мовою твори багатьох українських поетів та багато ліричних творів Тараса Шевченка. Твори Т.Г. Шевченка «Сон», «Кавказ», «Мені тринадцятий минало...» й «Заповіт» у 1933 році вийшли в перекладі румейською мовою у видавництві грецької секції Укрнацменвидаву.

Вірш Т. Шевченка «Заповіт» у перекладі Г. Костоприва вивчався у грецьких школах Приазов'я в 30–х роках ХХ ст. як обов'язковий компонент навчальної програми.

Грецька спільнота в Україні завжди з величезною увагою ставилась до великого Кобзаря та його творчості. До 150–річчя з дня народження Т.Г. Шевченка у 1964 році поети Л. Кір'яков та А. Шапурма переклали грецькою мовою твори поета. Ілюстрації до книги підготував член Спілки

художників СРСР Лель Миколайович Кузьминков. Три примірники цього рукописного збірника зберігаються в музеях Києва та Маріуполя.

Готуючись до 175-річчя з дня народження Т. Г. Шевченка, грецькі літератори переклали грецькою мовою збірку «Кобзар», плануючи опублікувати її у видавництві «Радянський письменник», але не змогли цього зробити.

З 1964 року по 1986 рік грецькими літераторами Приазов'я було підготовлено 12 рукописних книг, у тому числі з віршами Т.Г. Шевченка.

Людиною, яка вперше переклала не на діалекти, а грецькою мовою материкової Греції поезію Шевченка, став Янніс Рицос. Здійснивши подорож у 1956 році тоді ще до СРСР, відвідавши Львів, Київ та Канів, побачивши пам'ятник Тарасу та почувши історію його життя, він загорівся бажанням познайомити грецького читача з життям і творчістю поета. У своєму щоденнику він записує: «Моя робота над перекладом віршів Шевченка була справжньою насолодою. Іще у 1956 році під час мого першого візиту до України, я відкрив для себе велич і красу поезії Шевченка, а відвідавши Канів, дізнався про його життя – життя борця та святомученика. Саме тоді народилась ідея познайомити грецького читача з національним поетом України» [8].

Янніс Рицос створює неперевершений переклад поеми «Кавказ». Для Шевченка метою всього життя була боротьба проти кріпацтва. Сучасну йому кріпацьку дійсність поет сприймав дуже болісно. Соціально-національний гніт чорною хмарою нависав над поетом і над усім українським народом. Саме це викликало сумні асоціації у грецького читача, чия Батьківщина протягом чотирьох століть знаходилась під гнітом Османської імперії, коли заборонялось отримувати освіту рідною мовою, закривалися грецькі християнські церкви, які підтримували національний дух. Греки, як ніхто інший, відчували на собі всі труднощі національного та соціального гніту. Зачарований поезією Шевченка, і на ознаку поваги до геніального пророка української нації Янніс Рицос присвячує йому свій вірш, який так і називається «Тарасу Шевченку»:

Тарас Шевченко!
Великим українським степом
Розкинулась душа твоя.
Її змочила кров твого народу...
І там високо, над українськими лісами,
Поглянь –
Розквітла зірка святої волі...
Всього найкращого, Тарасе,
Всього найкращого, мій друг – поет, мій брат,
Всього найкращого, борець людського правосуддя [9]!

У свою чергу, Тарас Григорович Шевченко, як і всі письменники ХІХ ст., неодноразово звертався до грецької тематики. Аналізуючи твір Т.Г. Шевченка «Сон», дослідники його творчості звертають увагу на потужну креативну енергію, яка передається через античні образи і мотиви потойбічного у цій «потішній» комедії.

Прометей – міфічний образ Стародавньої Еллади – у поемі Шевченка «Кавказ» є провідником ідеї добра, стає символом безсмертя тих, хто жертвує власним життям задля добра інших. Сам поет, який певною мірою, розділяє долю Прометея, писав про себе: «Караюсь, мучусь, але не каюсь».

У всій творчості поета проглядається поетичне «Я», індивідуальність та особистість автора. Такі твори Т.Г. Шевченка як «Мені тринадцятий минало...», «І виріс я на чужині...», «Царі», «Не для людей, тієї слави...» та інші тісно пов'язані з мотивами творів Гесіода, героїчного поета першої половини VII ст. до н.е. У своїх творах Гесіод розповідає про свій переїзд з родиною до Бестії у ранньому дитинстві, застерігає «царів» від зловживання владою.

Як за Гесіодом, якого не безпідставно вважають першим у давньогрецькій літературі автором, іде плеяда ліричних авторів, так і за Тарасом Шевченком іде ряд українських поетів, які відкрито висловлюють своє власне світосприйняття певних обставин, бажання й намагання змінити дійсність.

Слід відзначити, що першими роботами Т.Г. Шевченка–художника були композиції з грецької міфології, малюнок голови Лаокоона з відомої скульптури Микеланджело, який зображає жреця Лаокоона та двох його синів, яких душать змії. Потім була композиція «Едіп у Афінах» із зображенням трьох фігур: Едіпа, Антігони та Полініка.

Таким чином, духовний зв'язок двох православних народів – українського та грецького – є нерозривним. Підтвердженням цього стала творчість геніального поета XIX ст. – Тараса Григоровича Шевченка.

Література

1. Терезов В.Я. Греки и восточные славяне: Из истории греческо – украинских и греческо – российских культурных связей. – К.: ПП «Эпсилон», 2000.
2. Дашкевич Я.Я. Грецький рід Каппіссів – Каппісті та його роль у політичному й культурному житті України (друга половина 17 – перша половина 19 століття). – Зб. наук. праць міжн. наук. конф. – Маріуполь, 1999. – Т.1. – Ч.1.
3. Основа. – СПб., 1861. – № 3.
4. Терезов В.Я. Греки и восточные славяне: Из истории греческо – украинских и греческо – российских культурных связей. – К.: ПП «Эпсилон», 2000.
5. Проценко А.Д. Николай Щербина: афинянин петербургской стороны. Художественно–документальные очерки. – Мариуполь: «Азовье», 2004.
6. Волкова Н.Н. Развиваясь и взаимно обогащаясь.// Донбасс и Приазовье: Проблемы социального, национального и духовного развития. – Тезисы докладов международной научно–практической конференции в Мариуполе, 26–27 мая 1993 г. – Мариуполь, 1993.
7. Терезов В.Я. Греки и восточные славяне: Из истории греческо – украинских и греческо – российских культурных связей. – К.: ПП «Эпсилон», 2000.

11. *Басенко Н.О.* Україна – Греція: зв'язок часів і народів в літературній традиції. – Афіни, 2002.
12. *Басенко Н.О.* Яніс Ріцос та його переклади творів Т.Шевченка. – Афіни, 2004.

Балабанов К.В. Тарас Григорьевич Шевченко и представители греческой интеллигенции: взаимообогащение или синтез культур

Анализируется духовная связь двух православных народов – украинского и греческого в историческом аспекте, подтверждением чего выступает творчество гениального поэта XIX в. – Тараса Григорьевича Шевченко. Рассматриваются основные вехи творчества украинского поэта во взаимосвязи с греческой интеллигенцией, а также влияние античного наследия на творчество Кобзаря.

Ключевые слова: синтез культур, греческая интеллигенция, греческая диаспора в Украине, творчество Кобзаря.

Balabanov, K.V. Taras Hryhorovich Shevchenko and the representatives of Greek intellectuals: mutual enrichment or cultural synthesis

This work considers analysis of spiritual connection of two Orthodox nations – Ukrainian and Greek in a historical aspect, the confirmation of this fact is the creation of genius poet of XIX–th century Taras Hryhorovich Shevchenko. The basic landmarks of Ukrainian poet's creation in interconnection with Greek intellectuals, and also the influence of ancient heritage on Kobzar's creation are examined by the author.

Key words: cultural synthesis, Greek intellectuals, Greek Diaspora in Ukraine, Kobzar's creation.

Юдофобські настрої російської інтелектуальної еліти (друга половина XIX ст.)

Розглядається юдофобство у контексті антизахідницьких, антимодерністських переконань інтелектуальних верств Росії, а також наростаючих націоналістичних та шовіністичних настроїв.

Ключові слова: юдофобство, єврейство, асиміляція, русифікація, націоналізм, шовінізм.

Початок другої половини XIX ст. засвідчив, що позиція російських інтелектуалів, як і в попередній час, характеризувалася або співчуттям до єврейства, або яскраво вираженим негативізмом. Негативізму було значно більше: у свідомості частини російського суспільства укорінилися певні негативні стереотипи, міфи, настанови стосовно єврейства. Цьому сприяла, передовсім, кількасотлітня антиєврейська політика офіційних кіл. Згодом в дію вступили й інші чинники. Так, друга половина XIX ст., як відомо, стала переломним часом у розвитку Російської імперії – почалося упровадження капіталістичної системи. Модернізаційні процеси в імперії сприяли тому, що благополуччя й багатство деякого з–поміж євреїв почало стрімко зростати, а це, в свою чергу, сприяло посиленню негативних настроїв щодо єврейства в середовищі російської еліти. Про це можна судити хоча б з поеми Н. Некрасова (1821 – 1877) озаглавленої «Балет», з численних висловлювань провідних умів Росії, які виступали проти єврейського народу. Так, професор Московського університету математик Н. Бугаєв (1837 – 1902; батько поета–символіста Андрея Белого) вважав євреїв ворогами людства; професор Санкт–Петербурзького університету, хімік Д. Менделєєв (1834 – 1907) також був добре відомий своїми анти–семітськими поглядами. Историком–юдофобом «за професією» [1,29] євреї називали Д. Гловайського (1832 – 1920).

Про те, що євреї привносять у Росію західні впливи, які розкладають державу, почали голосно твердити російські слов'янофіли. Особливо непримиренною була точка зору провідного ідеолога слов'янофільства І. Аксакова (1823 – 1886). Його публікації в наскрізь просякнутому анти–семітизмом «Дне» у 60–х роках XIX ст. свідчать, що він, з одного боку, твердячи, що росіяни «ніколи не ворогували з євреями», та підтримуючи свободу єврейства у побуті, самоуправлінні, освіті, торгівлі, навіть у проживанні по всій Росії, з іншого боку, наголошував, що «ми не можемо бажати для них адміністративних і законодавчих прав у Росії» [2,469]. Забезпечення останнього було б можливим тільки тоді, коли б росіяни

оголосили, що відрікаються і відмовляються «від християнського провідного світла» [2,469].

І. Аксаков, розмірковуючи над тим, «Що таке євреї стосовно християнської цивілізації» (так називалася одна із його статей у «Дне») однією із вад єврейства називав юдаїзм. Тож твердив: «Якби євреї відступилися від своїх релігійних вірувань і визнали Христа справжнім месією, ніякого єврейського питання і не існувало б. Вони відразу злилися б з тими християнськими народами, серед яких мешкали» [3,473]. У протилежному випадку християни і євреї «виключають один одного». Вважаючи християнство «вінцем юдаїзму», І. Аксаков твердив, що християнство немислиме без свого попередника – юдаїзму, а юдаїзм тільки у християнстві «знайшов своє пояснення і виправдання» [3,474].

Шукаючи відповідь на питання, ким же є євреї у ХІХ ст., І. Аксаков бачив у них «втління історичного періоду, що віджив себе», «застиглий, минулий момент загальнолюдського духовного розвитку, загальнолюдської свідомості, ... якого прагнення на подальше історичне життя рівнозначні запереченню всього наступного після нього розвитку людства»; євреї – анахронізм, який не має «значення сучасного» [3,474]. А висновок зводився до того, що євреї у своїй свідомості «продовжує розпинати Христа» і відчайдушно боротися в думках за «віджиле право духовної першості».

Роздумуючи про вихід із становища, що склалося, І. Аксаков вказував, що їх може бути кілька. Один, – «зречтися жидівства та прийняти ті начала, які складають закон усього просвіченого світу». Інший, – «шлях нев'я: перестати бути жидом, не зрікаючись жидівства, але не ставати й християнином, а чимось середнім, якоюсь моральною і розумовою амфібією» [3,475]. Закликаючи євреїв, які «не визнають для себе інших основ, крім «загальнолюдської цивілізації», визначити і проголосити, що ж із цієї цивілізації буде «вибрано, вижато, проціджено» і прийнято ними за обов'язковий кодекс, І. Аксаков твердив, що не прийнявши християнства «в душу щиро і свідомо, не визнавши відкрито його влади над собою», євреї «стають у неправдиві, нещирі стосунки до європейської цивілізації» [3,478–479]. Тож був переконаний, що історія цивілізації «повинна визначити місце, яке займає в ній елемент іудейський». Особливо це стосувалося, на його думку, Німеччини, де діяльність євреїв, які «відстали від Мойсеевих» і не пристали до якихось інших вірувань, досить потужна, від чого «германський дух досить змілів», змілів від «єврейських інгредієнтів» [3,479]. Ще більш небезпечним, на думку І. Аксакова, буде вторгнення євреїв «в духовне життя російського народу, яке все пронизане началом релігійним».

Варто звернути увагу і ще на одну із аксаковських публікацій 1867–го року в газеті «Москва». Вона була озаглавлена «Не про емансипацію євреїв варто говорити, а про емансипацію росіян від євреїв». У ній він твердив, що євреї у західних і південних губерніях – «одне з найбільш привілейованих племен в Росії» [4,479]. Характерно, що, відзначаючи, що євреї мають всі права, окрім того, щоб селитися поза смугою, І. Аксаков зауважував, що вони «утворюють із себе особливі єврейські товариства, мають своє окреме, законом захищене, самоуправління», тобто є «державою в державі» [4,480]. (Показово, що ідея єврейської «держави в державі» не покидала І. Аксакова десятиліттями – на початку 80-х він повернеться до неї знову, наприклад у статті під назвою «З приводу статей Брафмана про кагал»

[5,508]). Він вимагав знищення кагалу, хоча офіційно останній був заборонений владою ще 1844 року, та знищення єврейського самоуправління. Він наголошував, що припинивши визнавати «євреїв як окреме громадянське суспільство», уряд визволив би їх від влади рабинів, цадиків і т. д. [4,481]. Критикуючи політику самодержавства. І. Аксаков виступав проти існування казенних державних училищ, гімназій, «інспекцій та дирекцій» тощо. Разом з тим він підкреслював, що «єврейському владарюванню» сприяла свого часу і «премудрість польських королів і польської шляхти». (Ідея «вини» поляків звучатиме і з часом – у статті початку 80-х «Чи є бажаним розселення євреїв Росією» [6,498–505]). Щоб побороти такий стан речей необхідно було б, за твердженням І. Аксакова, емансипувати російських людей від «єврейського іга» на заході і частково на півдні Росії, маючи завданням найперше «користь *своїх*, свого народу» [4,481–482].

Проголошуючи, що «Росіяни в Росії не в безпеці і безсилі проти єврейського фанатизму!», І. Аксаков зауважував: «Коли б народна самосвідомість у нас була живою органічною силою, живим могутнім двигуном нашої політики, ... то не існувало б ні польського, ні єврейського, ні німецького питання» [4,482–483].

У червні 1881 року у газеті «Русь» з'явилася стаття І. Аксакова «Ліберали» з приводу розгрому євреїв», у якій він висловився у зв'язку, з його точки зору, народною розправою над євреями на півдні та південно-заході Росії. Зокрема, І. Аксаков зауважував, що в результаті погромів побитих євреїв було стільки ж, скільки й побитих росіян, якщо не менше [7,484]. Погромники були безкорисливими, а піднялися вони внаслідок економічного єврейського іга. Таким чином, якщо у 60-ті роки XIX ст. основним лейтмотивом у І. Аксакова була ідея про те, що юдаїзм і християнство не сумісні, то на початку 80-х він заговорив про економічні підстави несприйняття єврейства. Його не влаштовували єврейська мова та єврейський одяг, «якийсь середньовічно-німецький»; він твердив, що єврейське «плем'я» «створено було не для якого-небудь великого політичного жереба», а тому й «зійшло з політичної арени історії». Зрештою І. Аксаков виступав проти «невірного» виразу «єврейська національність». Не влаштовував його і вираз «росіяни Мойсеєвого закону», якими можна було назвати і караїмів, а тому пропонував інший – «російські талмудисти» [8,493].

Твердячи, що складається єврейське «світодержавство», яке підточує християнський світ за допомогою «сили грошей», І. Аксаков наголошував на тому, що визнавати за євреями «здатність до щирого місцевого патріотизму» означає помилятися [8,494]. Він виправдовував «пробудження» антисемітизму в Германії, вбачаючи у ньому «ознаку часу», яка свідчить про пробудження суспільної свідомості, і пророкував західно-європейському християнству боротьбу «на смерть з юдаїзмом» [8,494–495]. Щодо Росії то його висновок зводився до того, що, по-перше, говорячи про євреїв у Росії, можна говорити «тільки про більший чи менший ступінь» шкоди, яку наносять росіянам євреї, і, по-друге, про те, що краще б їх у Росії не було зовсім [8,497].

Інші статті початку 80-х («Нормально ли положение евреев в нашем Западе и Юге, и их отношение к местному населению?», «О том, как бы обезвредить евреев для христианского народонаселения», «Обезвредятся ли евреи, преобразовавшись в культурный слой?», «Воззвание Кремье, обращенное к евреям от лица Всемирного Израильского Союза» та

інші) свідчать тільки про те, що жодних позитивних змін у сприйнятті І. Аксаковим єврейства не відбулося. Євреї проголошувалися так само експлуататорами, які прагнуть до світового панування, а проблемою Росії називалася та, яка була пов'язана з «знешкодженням» євреїв.

Знайомство із аксаковськими настановами російському суспільству підводить до висновку про те, що його заклики, твердження, переконання були суголосними Марксовим. Тобто твердження про необхідність емансипації росіян від євреїв, «єврейського іґа», і думка про те, що євреї – «анахронізм», «минулий момент» загальнолюдського розвитку, й ідея про те, що євреї становлять «окреме громадянське суспільство» та інші були надто суголосними переконанням К. Маркса про необхідність емансипації людства від єврейства, про нездатність єврея до історичного розвитку, про його несумісність із духом часу та іншими. Це говорить про те, що російське слов'янофільство, представником якого і був І. Аксаков, підживлювалося із європейських (зокрема соціалістичних) джерел, абсорбуючи з них ідеї, які не сприяли національній толерантності.

Але не тільки позиція І. Аксакова свідчила про посилення антисемітських настроїв серед росіян. Для підтвердження цієї думки варто звернутися до поглядів Ф. Достоєвського. Так, якщо на початку 60–х Ф. Достоєвський (1821 – 1881) виступав за відміну антиєврейських законів, то на початку 70–х його заклики були вже іншими. Підтвердженням цього є публікація «Щоденника письменника» [9] – своєрідного художньо-публіцистичного журналу, об'єднаного, за висловом Г. Фрідлендера, особою автора. Ф. Достоєвський наголошував, що російський народ дивиться на євреїв «без будь-якої упередженої ненависті» [10,4]. У той же час вважав, що єврейство відчуває ненависть до «корінного населення».

Ф. Достоєвський твердив, що особисто він не може «повірити крикам євреїв», що вже так вони «забиті, замучені і принижені» [10,7], які, як він вважав, мають за всіма ознаками державу в державі. Для письменника були незрозумілими ті пояснення, відповідно до яких створення такої держави в державі стало наслідком гонінь, прагненням до самозбереження, оскільки євреї не зрівняний у правах з корінним населенням. «Але, – писав Ф. Достоєвський, – ось що мені здається: коли б він був і зрівняним у правах, то нізащо б не відмовився б від своєї держави в державі» [10,9].

Ф. Достоєвський задумувався над тим, що якщо євреїв зрівняють у правах з корінним населенням, то «чи не получат вони вже тоді щось більше, щось зайве, щось верховне проти самого корінного населення?» [10,10]. Адже єврейству, твердив він, там добре, «де народ є невігласом, чи невільним, чи мало розвиненим економічно». «І замість того, щоб... впливом своїм підняти цей рівень освіченості, посилити знання, породити економічні здібності у корінному населенні, замість цього євреї, де не поселявся, там ще більше принижували і розбещували народ, там ще більше знічувалося людство, ще більше падав рівень освіти, ще більш відразливо поширювалася... бідність, а з нею і відчай» [10,11], – твердив він.

Пророцтво Ф. Достоєвського зводилося до того, що наступає царство єврейства, яке охоплює весь світ, замість християнства, що «не вдалося» [10,13].

Загалом, як відзначають дослідники, ненависть до єврейства проходить через усі (й «ліві» і «праві») російські політичні течії 1860 – 1870–х років. «Ліви» вбачали в євреях чужих західних буржуа, які живуть за рахунок слов'янських народів, які несуть в Росію шкідливі західні впливи, спри-

яють розповсюдженню капіталізму. Тобто до юдофобства призводила і майже суцільна антизахідницька налаштованість російського суспільства. Крім того, як зазначає І. Баргаль, єврей поставав як пособник польської експлуатації, що відійшла в минуле [11,209]. «Російські ліві стояли в епоху Олександра II на позиціях аграрного соціалізму різних відтінків. Звільнення російського суспільства повинно було відбутися відповідно до поглядів рухів типу Народної волі», з поверненням докапіталістичної ситуації. Вони вірили, що світ майбутнього складається із селянських асоціацій, схожих на ті уявні вільні общини, які нібито існували в Росії до закріпачення селян, яке було проведене польськими «панами», російськими царями та єврейськими орендаторами. У межах цих спільних для усіх прибічників аграрного соціалізму уявлень євреї, як активні учасники потрібного союзу між деспотичним режимом, польськими поміщиками та єврейським орендатором–експлуататором, відігравали особливо негативну роль» [11,209].

Погляди тогочасних російських консерваторів різнилися незначною мірою. Для них єврей також поставав як представник Заходу, що негативно впливав на країну. Єврей був небезпечним для порядку, що закріпився, «німцем», який був ворожим російській державності, «французом», лібералом, «масоном», членом таємної міжнародної організації, яка запланувала заволодіти Росією «відповідно до планів підкорення і експлуатації всього людського роду у рамках глобальної єврейської змови» [11,209–210].

Не меншою, а, може, й більшою мірою поширенню антисемітизму сприяли люди, які відійшли від єврейства, від юдаїзму (що дозволило, приміром, Н. Пирогову, у 1860 році твердити: «Голові недоброзичливці євреїв – самі євреї»). Зокрема, це стосується колишнього ксьондза (позбавленого сану «за блудне життя»), який перейшов у православ'я, І. Лютостанського. У 1876 році І. Лютостанський видав книгу «Об употреблении евреями–сектантами христианской крови для религиозных целей, в связи с вопросом об отношении к христианству вообще», в якій, з-поміж іншого, з юдофобських позицій повів мову про ритуальні вбивства у євреїв. Книга була плагіатом офіційної записки епохи Миколи I з додаванням перекручених цитат із Талмуду та єврейських книг. Перед виходом книги І. Лютостанський пропонував Ш. Мінору заплатити йому 500 руб. за відмову її опублікування...

Книга І. Лютостанського користувалася попитом в урядових колах. Так, шеф жандармів К. Мезенцев, закупивши велику кількість її екземплярів, розсилав книгу співробітникам жандармерії [12]. Тим самим у свій спосіб сприяв розбурхуванню антисемітських настроїв.

Із спростуванням основних положень книги І. Лютостанського виступили хрещений єврей професор Петербурзької Духовної Академії гебраїст Д. Хвольсон, столичний протоієрей В. Протопопов, князь Н. Голіцин із Варшави, редактор «Гамеліца» О. Цедербаум та вся ліберальна преса – журнали «Вестник Европы», «Отечественные записки», «Дело» та ін. І. Лютостанського звинуватили в некомпетентності та компліятивності [13].

Згодом з'явилася нова книга І. Лютостанського «Талмуд та євреї» (т. 1 у 1879 р. у Москві, а 2-ий та 3-ій – у 1880 р., у Петербурзі), яка ще раз засвідчила антисемітську позицію автора.

Доклав зусиль для дискредитації єврейства і вищезгадуваний вихрест Я. Брафман (1825 – 1879), який 1867 року активно публікувався у «Виленском вестнике», а за два роки випустив «Книгу кагала» [14], у якій пробував викласти ті засоби, якими нібито користуються євреї, всупереч законам, які обмежують їхні права.

Згодом, у 1895 році, з'явилася брошура «Тайна єврейства», яка також приписувала євреям численні гріхи.

Росія мала змогу не тільки «зачитуватися» антисемітськими опусами, але й «живитися» нами в театрі. Так, у 1900 році не тільки в петербурзькому театрі А. Суворіна, але й у провінційних театрах під назвою «Контрабандисти» йшла юдофобська п'єса хрещеного єврея С. Ефрона–Литвина «Сини Ізраїля».

Свій «вклад» у поширення антисемітських настроїв внесла і російська преса. Так, у 1879 році напівофіційне «Новое время» публікувало витримки із «Перемоги семітизму над германізмом» В. Марра, говорячи, що подібне очікує й на слов'ян. У 1880 році на шпальтах газети світ побачив анонімний лист [15] під заголовком «Жид іде!». Автор листа по–своєму зачепив «єврейське питання». Зокрема, він висловив занепокоєння у зв'язку з тим, що кількість євреїв–студентів постійно зростає, їх пропорція у вищих навчальних закладах значно вища ніж пропорція у загальній масі населення. Анонімний автор переймався, що через деякий час єврейство підпорядкує собі не тільки «практичні» професії, але й буде головною розумовою силою, чого не можна припускати і з цим, як твердив автор, слід боротися. Таким чином, «Новое время» перейшло на крайні націоналістичні позиції і на всю Росію невпинно проголошувала гасло «Жид іде!». У зв'язку з вищевикладеним варто акцентувати особливу роль преси, яка не залишалася осторонь від нагнітання юдофобства в суспільстві.

Підйом новітнього російського антисемітизму був пов'язаний із процесами політизації російського суспільства, з появою сучасних засобів масової інформації.

На євреїв «Новое время» намагалось списати у 1881 році бивство царя Олександра II.

Після антиєврейських погромів початку 80–х, кількість антисемітів у Російській імперії збільшилася. Так, до антисемітської пропаганди долучилися члени загальноросійських народницьких організацій. Народники побачили в єврействі представників капіталізму – експлуататорів народних мас. Розгортаючи роботу на українській землі, члени «Народної волі» поширювали прокламації, котрі носили юдофобський характер. Серед них найбільш відомими є: «Исполнительный комитет украинскому народу» (30.08.1881), «От киевских социалистов «Народной воли» украинскому народу. Письмо первое» (20.02.1883), «От киевских социалистов «Народной воли» украинскому народу. Письмо второе» (10.06.1883).

Свій сумний вклад у розпалювання національної ворожнечі вніс і «Южно–российский рабочий союз» і зокрема його листівка «Слово тайного братства «Земля и Воля» ко всем чиновникам нашего края» (30.01.1881).

Згадаємо й анонімну народницьку листівку, що поширювалася в окремих регіонах України весною 1882 року і мала назву «Гей, гей – пора вставать, пора землю добывать».

Антисемітська агітація стала загрозливою, коли з 28 серпня по 7 вересня 1903 року в петербурзькій газеті «Знамя» П. А. Крушеван надрукував

«Протоколы сионских мудрецов» («Протоколы Старшин Сіону») – що суперфальшивку ХХ ст., де йшлося про страшну всесвітню змову євреїв проти решти людства. У «Протоколах...», з-поміж іншого, була спроба довести, що саме євреї відповідальні за все те, що так чи інакше викликало несприйняття у різних верств європейців – лібералізм, парламентську демократію, фінансовий капіталізм, марксизм, анархізм, пресу тощо [16,134].

Таким чином, розпаленню юдофобства сприяли антизахідницькі, анти-модерністські переконання інтелектуальних верств Росії, як і наростаючі націоналістичні та шовіністичні настрої. Останні зумовлювали мислення і дію у напрямку асиміляції та русифікації та фактично виключали можливість національної толерантності до єврейства з боку росіян.

Література

1. *Дубнов С.* Об изучении истории русских евреев и об учреждении Русско-еврейского исторического общества // Восход. – 1891. – Апрель – сентябрь.

2. *Аксаков И.* Следует ли дать евреям в России законодательные и административные права? // Аксаков И.С. Польский вопрос и западно-русское дело. Еврейский вопрос. 1860 – 1886. – Изд. 2-е. – Т.3. – СПб., 1900.

3. *Його ж.* Что такое «евреи» относительно христианской цивилизации // Аксаков И.С. Польский вопрос и западно-русское дело. Еврейский вопрос. 1860 – 1886. – Изд. 2-е. – Т.3. – СПб., 1900.

4. *Його ж.* Не об эмансипации евреев следует толковать, а об эмансипации русских от евреев // Аксаков И.С. Польский вопрос и западно-русское дело. Еврейский вопрос. 1860 – 1886. – Изд. 2-е. – Т.3. – СПб., 1900.

5. *Його ж.* По поводу статей Брафмана о кагале // Аксаков И.С. Польский вопрос и западно-русское дело. Еврейский вопрос. 1860 – 1886. – Изд. 2-е. – Т.3. – СПб., 1900.

6. *Його ж.* Желательно ли расселение евреев по России // Аксаков И.С. Польский вопрос и западно-русское дело. Еврейский вопрос. 1860 – 1886. – Изд. 2-е. – Т.3. – СПб., 1900.

7. *Його ж.* «Либералы» по поводу разгрома евреев // Аксаков И.С. Польский вопрос и западно-русское дело. Еврейский вопрос. 1860 – 1886. – Изд. 2-е. – Т.3. – СПб., 1900.

8. *Його ж.* Иудаизм как всемирное явление // Аксаков И.С. Польский вопрос и западно-русское дело. Еврейский вопрос. 1860 – 1886. – Изд. 2-е. – Т.3. – СПб., 1900.

9. *Достоевский Ф.М.* Собрание сочинений в пятнадцати томах. – СПб., 1988 – 1996. – Т.14. Дневник писателя. 1877, 1880, август, 1881. – СПб.: «Наука», 1995. – Режим доступа – <http://www.rvb.ru/dostoevski/toc.htm>

10. *Його ж.* Еврейский вопрос. – М., 1995.

11. *Барталь И.* От общины к нации: евреи восточной Европы в 1772 – 1881 гг. – Иерусалим, М., 2007.

12. *Россия. Эпоха «Великих реформ» (1855–81)* // Электронная еврейская энциклопедия. – Режим доступа – <http://www.eleven.co.il/article/15441#04>

13. *Брачев В.* Жизнь и литературная деятельность И. И. Лютостанского. – Режим доступа – http://www.rus-imperia.com/7_2004/cult1.html

14. Брафман Я. Книга кагала. Всемирный еврейский вопрос. – К., 2004.
15. Жид идет! Письмо в редакцию // Новое время. – 1880. – 23 марта.
16. Евреи в современном мире. / Составители П. Мендес–Флор, Й. Рейнхарц. – Т.И. – Иерусалим; М., 2006.

Кальян С.Е. Юдофобские настроения российской интеллектуальной элиты (вторая половина XIX ст.)

Рассматривается юдофобство в контексте антизападнических, антимодернистских убеждений интеллектуальных слоев России, а также нарастающих националистических и шовинистических настроений.

Ключевые слова: юдофобство, еврейство, ассимиляция, руссификация, национализм, шовинизм.

Kalyan, S.Ye. Judaeophobia mind-sets among the Russian intellectual elite (the second half of the 19th century)

Review of the Judaeophobia in the context of anti-Western and anti-modernistic convictions reigning in the intellectual strata in Russia, and the increase of nationalistic and chauvinistic mind-sets.

Key words: Judaeophobia, the Jewry, assimilation, Russification, nationalism, chauvinism.

УДК 94 (477): 001.894: 316.35

Крамар О. С.

Проблеми налагодження міжнародних контактів організованого студентства України в умовах становлення тоталітаризму (20–і роки ХХ ст.)

Аналізуються проблеми налагодження міжнародних контактів організованого студентства України в умовах становлення тоталітарного режиму.

***Ключові слова:** студентський рух, міжнародні зв'язки громадських об'єднань, Центральна спілка українських студентів, Ділове об'єднання поступового студентства, Центральне бюро Пролетстуду.*

Проблеми, що постають у процесі становлення громадянського суспільства в нашій державі вимагають глибокого та різнобічного аналізу історичного досвіду функціонування громадських об'єднань. Особливо актуальним є з'ясування тих деформацій громадської ініціативи, які були закладені у радянський період історії України, і стали наслідком переважання утилітарного підходу тоталітарного режиму до громадських об'єднань, як інструменту реалізації внутрішньо та зовнішньополітичного курсу правлячої партії. Адже наслідки тих деформацій і сьогодні позначаються на громадянській свідомості українців. З огляду на традиційну політизацію широких кіл студентства, його схильність до радикальних ідей на кшталт комунізму, більшовицьке керівництво впродовж 20–х років ХХ ст. надавало завоюванню впливу у зарубіжному студентському русі особливого значення. Окрім цієї універсальної мотивації організації студентства української еміграції та західних земель становили об'єкт підвищеної уваги ще й з огляду на геополітичні реалії того часу. З одного боку, необхідно було нейтралізувати антибільшовицькі настрої, які поширились після окупації території України (та могли бути використані в антирадянських цілях). З іншого боку здобуття контролю над найбільш політично активною частиною зарубіжного українства, і насамперед населення Західної України було важливою передумовою та складовою агітації за входження усіх українських земель до складу СРСР.

Попри актуальність означеної проблеми, доводиться констатувати, що вона й досі не стала предметом спеціального дослідження в сучасній українській історіографії. На відміну від інших аспектів вона ігнорувалась і в комплексних працях з історії громадських об'єднань України міжвоєнної доби [20]. Окремі її аспекти висвітлювались лише в працях присвячених історії студентського руху на еміграції та Західній Україні [7–9;11].

У дослідженнях радянської доби проблема хоч і розглядалась, проте фрагментарно та тенденційно, замовчувались або деформувались реальні обставини та зміст політики комуністів у міжнародному студентському русі загалом та українських організаціях західних земель та еміграції зокрема [1]. З огляду на це метою цієї статті визначено аналіз проблем налагодження міжнародних контактів організованого студентства України у 20–х роках ХХ ст.

Відзначимо, що курс комуністів щодо зарубіжного українського організованого студентства хоч і мав специфічні риси, проте вписувався у загальне річище їх політики у європейському студентському русі загалом. Вона мала на меті його класове розшарування та згуртування довкола контрольованих Комінтерном структур. Сепаровані від решти організованого студентства своїх країн прокомуністичні спілки не приховували власної підрядності стосовно організаційних структур світового комунізму. Наприклад під час конгресу прокомуністичних студентських груп Німеччини – країни із найбільшим у Західній Європі впливом комуністів, – що відбувся у Берліні 15–18 листопада 1925 року було відверто продекларовано необхідність «підпорядкування студентської спілки Комінтернові», «роботи студентів у партії» а також міжнародної («інтернаціональної») співпраці виключно із «революційним» (читай – прокомуністичним) студентством інших країн [21,13]. Важливою складовою поширення комуністичного впливу у середовищі зарубіжного студентства було згуртування у окремі спілки тих громадян СРСР, що навчались в європейських університетах. Останні часто робили це за державний кошт, а відтак були залежні від режиму ще й фінансово. Уже до середини 1920–х років такі спілки радянських студентів існували у Чехословаччині, Німеччині, Франції й Австрії [15,25]. Наприклад, одне з найбільших об'єднань «Спілка студентських організацій громадян СРСР в Німеччині», що включала і українських студентів, налічувала у 1926 році близько 600 осіб у 31 спілці [27,арк.13; 21,13].

Німеччина міжвоєнного періоду взагалі виступала осередком концентрації впливу комуністів у студентському русі. Виявом цього стало проведення саме в Берліні Всеєвропейської конференції пролетарського студентства у 1926 році. Її метою мало стати налагодження найтіснішого зв'язку закордонних прокомуністичних гуртків із студентством СРСР. З цією метою на неї було делеговано й делегації контрольованих більшовиками об'єднань українського студентства: Центрального бюро пролетарського студентства (ЦБ «Пролетстуду») при Всеукраїнській раді профспілок (ВУРПС) УСРР та «Ділового об'єднання поступового студентства» (ДОПС) – залежної від Комінтерну організації, що претендувала на репрезентацію українського студентства західних земель і європейської еміграції та виникла внаслідок спровокованого комуністами розколу у спілці ЦЕСУС [15,25].

Річ у тім, що після завершення Першої світової війни у середовищі української студентської молоді, що проживала за межами тоталітарного СРСР виникла ідея створення об'єданого центру, який би консолідував усі студентські спілки Західної України та еміграції. 22 червня – 7 липня 1922 року у столиці Чехословаччини Празі відбувся Установчий конгрес на якому й було створено Центральну спілку українського студентства західних земель та еміграції (так званий ЦЕСУС) [28,арк.1–2]. Її першим президентом було обрано І.Федіва [30,арк.4–5]. На конгресі постало

питання про взаємини із комуністичними студентськими організаціями Галичини, які відмовились від участі у ньому. Ідеологічні розбіжності виявились у центрі уваги делегатів [28,арк.8]. В умовах жорсткої критики комуністичного імперіалізму помірковані соціалісти намагались дистанціюватись від зв'язку з ними. Так представники Спілки соціалістичної молоді Галичини В.Коссак та С.Сисович на запитання про зміст взаємин їхньої спілки із комуністичними студентськими організаціями не дали відповіді [28,арк.8–8зв]. В решті–решт підсумкова резолюція конгресу мала антикомуністичне спрямування. Попри її компромісність, головним завданням українського студентства було визначено боротьбу за повне політичне, соціальне, культурне та економічне визволення українського народу і об'єднання його у власній державі. Резолюція чітко наголошувала на необхідності боротьби із усіма окупантами (а не лише західними – Польщею, Чехословаччиною та Румунією). Особливою позицією було засуджено «окупацію, диктатуру КП(б)У та русифікацію на території підрадянської України» [28,арк.21зв,22зв.]. У подальшому спостерігалось швидке зростання чисельності членів організації, що супроводжувалось набуттям нею рис консолідованого центру усього українського студентства за межами СРСР.

Мовна та культурна єдність об'єктивно зумовлювала відведення пріоритетності у зв'язках із студентськими об'єднаннями Західної України та еміграції саме псевдо громадському центру студентів УСРР – Центральному бюро пролетарського студентства при ВУРПС. Для проведення комуністичного впливу в студентському середовищі формувались комуністичні осередки, які в серпні 1921 року постановою ЦК КП(б)У були поставлені під контроль спеціально створеного в структурі організаційно–інструкторського відділу і Секретаріату Центрального комітету КП(б)У Центрального бюро комуністичного студентства [2,94]. Водночас більшовики змушені були констатувати відстороненість української вищої школи від революційної боротьби. Аналізуючи досвід взаємодії нового режиму та академічних кіл, офіційний орган ЦК Пролетстуду констатував: «Який спадок отримали ми після остаточного утвердження радянської влади на Україні? Спадок був (м'яко кажучи) не із багатих: багато професорів кинули університети, виїхавши з білими арміями за кордон, студентство у своїй величезній більшості також розпоршилось по білих арміях (в червону пішов дуже незначний контингент). Залишилось лише студентство, що вміло «всіляко лавірувати», і професура, що знала «як вести себе» і при білих, і при червоних» [17,5].

Варто відзначити, що навіть наприкінці 20–х років студентство УСРР залишалось у значній мірі далеким від визначення «українського». Зокрема, під час III Всеукраїнського з'їзду Пролетстуду (березень 1929) його керівництву доводилось констатувати, що справа «опанування елементів (!) української національної культури є найслабше місце у роботі студпрофінституцій. Справу опанування широкими масами студентства української національної культури майже зовсім не зрушено з мертвої точки. Часто деякі групи студентства зривають роботу щодо української навічання, підтримуючи кадри реакційно налаштованої професури». Звичайно, таке обличчя широких кіл студентства УСРР (як ми бачимо, називати його «українським» можна дуже умовно) об'єктивно позначалося на можливості налагодження міжнародних контактів із

зарубіжним українським студентським рухом [18,83]. З іншого боку ЦБ Пролетстуду від моменту свого створення взяло за основу в своїй міжнародній активності конфронтацію із еміграційним студентським рухом. Так, на проведення з'їзду російського студентства в Празі офіційний орган «Студент революції» відреагував наступною заміткою: «Студентство України шле замість вітання свою зневагу з'їзду, як збіговиську зрадників і катів російських робітників і селян» [22,98].

За цих умов налагодження професійних контактів між студентськими організаціями УСРР та зарубіжжя ставало малоімовірним. Наприкінці жовтня 1923 року на виконання постанови липневого конгресу організації Відділ культурно-освітніх справ ЦЕСУС звернувся до студентства радянської України з листом, в якому зазначалося прагнення до встановлення інформаційних контактів, взаємодії у професійній царині. Все це пояснювалося зорієнтованістю еміграції рано чи пізно повернутись на Україну: «Ми витворюємо тенденцію повороту нашої еміграції на рідну землю; і там для праці серед свого народу потрібно ознайомитись з біжучими вимогами і системою культурно-суспільних обов'язків» [32,26]. Втім подібні спроби налагодження професійних контактів були вороже сприйняті контрольованими ЦБ комстудентства організаціями. Прикладом неадекватної, проте притаманної реакції стала ухвала загальних зборів студентів м. Полтави, що відбулися у грудні 1923 року: «заслухавши доповідь про становище української студентської еміграції за кордоном, констатує відірваність студентської еміграції від працюючих верств українського суспільства і все більшу диференціацію студентської еміграції, яка висловлює бажання повернутись. Це підтверджує міць радянської влади і правдивість розв'язання національного питання на Україні комуністичною партією. Тому студентство м. Полтави гадає, що Радянська влада простить цих ворогів, що зараз каються, коли вони щиро визнають свої провини перед працюючим людом України та його радянського владою» [3,27]. Подібна неадекватна реакція, як і довільна інтерпретація реального стану справ у зарубіжному студентському русі, не сприяла налагодженню ефективних зв'язків між різними гілками національного студентства.

Завершилось безрезультатно й прагнення ЦЕСУС залучити до свого складу «Спілку студентів-громадян УСРР в Чехословаччині» [10,59]. Перетворене на зарубіжну філію Пролетстуду (на правах окрбюро) об'єднання студентів-громадян СРСР в Чехословаччині виконувало насамперед функцію ретрансляції радянської офіційної пропаганди у середовищі українських студентів. Традиційними питаннями, довкола яких концентрувалася увага на ініційованих нею заходах були «успіхи» у вирішенні національного питання в СРСР, радянському будівництві та справі емансипації жінок. З допомогою «зарубіжного окрбюро» в середовищі українських студентів мали привноситись радянські побутові традиції, зокрема святкування річниць жовтневого перевороту, дня Червоної армії, 1 травня тощо. Після розколу в ЦЕСУС (про це нижче – автор) на його місцеві осередки покладалися функції «внутрішнього розкладання» українських студентських організацій [33,59–60].

Поширення змінювиських настроїв, що спостерігалась у середовищі значної частини емігрантів із підкорених більшовиками земель отримало свій резонанс і в студентському русі. Уже 1922 року стався розкол найбільшої російської студентської організації «Спілки російських

студентів у Німеччині» [4,54]. Напередодні чергового з'їзду Об'єднання російських еміграційних студентських організацій (ОРЕСО) в Празі (листопад 1922 року) про перехід на радянське позиції та визнання більшовицького режиму заявив заступник голови організації, а під час самого форуму її голова. Зі складу організації вийшла група так званого «ділового студентства», а 133 члена Спільки російських студентів Белградського університету подали в президію конгресу заяву про те, що вони «не вважають обраних від Спільки делегатів виразниками їх позиції» [12,128–129].

Натомість настрої в середовищі зарубіжної української студентської молоді свідчили про їх категоричне несприйняття компартійної тоталітарної диктатури в цілому та поневолення українського та інших народів колишньої Російської імперії новою формою останньої – СРСР. Функціонери українського Пролетстуду фіксували значно меншу популярність «зміновіхівства» в середовищі української студентської еміграції [23,99], проте робили ставку на зміцнення впливу комуністів у середовищі зарубіжного українського студентського центру за рахунок радикально налаштованих представників Західної України. За цих умов більшовицький режим активізував зусилля щодо розколу зарубіжного українського студентського руху. На липневий (1924 року) конгрес ЦЕСУС вперше були делеговані комуністи (5 осіб з правом голосу). З перших кроків останні продемонстрували провокаційну мету власної присутності на форумі, зокрема спробували привласнити право виступати від імені «соціалістичного блоку». У відповідь обидві справді соціалістичні групи, що брали участь у з'їзді, висловили протест [30,арк.5] Наступним кроком стала вимога виключення із організації емігрантів із України (так званої «петлюрівської» студентської громади) та декларування ЦЕСУС «чіткої позиції орієнтації на радянську Україну» [24,арк.20–21].

Проте подібні спроби інспіровані з СРСР наштовхнулись на різку позицію національно свідомої більшості, яка продемонструвала консолідовану позицію неприйняття політичної нетерпимості у професійному та аполітичному студентському об'єднанні. Більше того конгрес засудив контрольоване комуністами Українське студентське товариство «Громада» у Празі за прецеденти виключення членів та відмови їм у прийнятті з ідеологічних мотивів та зобов'язав скасувати відповідні рішення [30,арк.10]. Після цього прокомуністично налаштовані делегати покинули з'їзд та провели альтернативний, на якому було ухвалено рішення про створення нового товариства. 8 липня 1924 року після провокацій на конгресі ЦЕСУС 5 комуністів від імені самопроголошеного так званого «соціалістичного блоку» провела нараду, на якій було розкритиковано ЦЕСУС та оголошено, що «з метою згуртування українського студентства під проводом соціалістично-радянських елементів» ухвалено рішення про створення окремої студентської організації – «Ділового об'єднання поступового українського студентства Західної України та еміграції» (ДОПС). Першорядним завданням цієї структури було продекларовано об'єднання із студентськими організаціями радянської України [25,арк.2].

Демарш комуністів на II З'їзді ЦЕСУС наразився на рішучу протидію з боку більшості делегатів. Спеціально ухвалена з цього приводу заява («комунікат») не лише відкидала безпідставні звинувачення, але й закидала комуністичній меншості обслуговування окупаційної більшовицької влади

[31,арк.63–64]. Спроби виправдати окупацію України більшовиками сприяли дискредитації комуністичної групи. Зокрема було відзначено, що виступом проти чергового засудження російської окупації підрадянської України «комуністичні делегати скваліфікували себе як елемент, що ставиться вороже до української визвольної ідеї» [31,арк.67–68]. Були викриті й відверто надумані звинувачення комуністів. Насамперед на рішучий протест наразилося звинувачення комуністів у тому, що ЦЕСУС перестав бути аполітичною організацією. Спеціально ухвалений у відповідь на демарш комуністів «Комунікат» влучно констатував: «із заяви комуністів виходить недвозначно, що вони щойно тоді б вважали ЦЕСУС аполітичною організацією, коли б він був виключно знаряддям у їх руках для ведення активної політики у напрямі повної лояльності супроти сучасної влади на Великій Україні» [31,арк.70].

На підставі вичерпних фактів провокацій комуністичної групи, конгрес ЦЕСУС констатував, що «комуністичні делегати прийшли на цей З'їзд з метою розбити З'їзд і ЦЕСУС, керувались не лише своїм власним переконанням, але й директивами ззовні» [31,арк.72]. Означені справжні мотиви діяльності комуністичної групи розкривалися й у інформаційному листі ДОПС до Пролетстуду УСРР. Його зміст загалом підтверджував звинувачення на адресу комуністів–розкольників, що пролунали з боку правління ЦЕСУС: «По двох роках діяльності прийшлося соціалістичній частині студентства розбити його. В дійсності ніхто не хотів затримуватися в дотеперішньому складі Цесуса. Йшлося лише про те, як він розіб'ється, які саме частини з нього вийдуть. Перед галицькими комуністами стояло завдання сепарувати петлюрівську монархічну студентську еміграцію перед тою частиною, яка симпатизує радянським республікам» [26,арк.6].

До об'єднання ДОПС увійшли 11 студентських організацій в Чехословаччині, Німеччині, Австрії та Західній Україні. Доповідна записка представника в Чехословаччині від 10 липня 1924 року уповноваженому НКЗС СРСР в Україні досить чітко фіксувала можливі напрямки подальшого використання потенціалу цієї організації у контексті зовнішньополітичного курсу більшовицького режиму та необхідність долучення до справи псевдогромадських структур в УСРР: «Нами вживаються заходи, аби в українській пресі закордоном широко використовувались матеріали про цей з'їзд. Значення нового об'єднання могло бути дуже великим, якщо далі допомогти йому морально і організаційно. Багато буде залежати також від того впливу, який буде справляти на це об'єднання організація пролетарського студентства в УСРР» [24, арк. 20–21].

Парадигму діяльності ДОПС упродовж усього його існування зумовлювали деструктивні пріоритети ідей класової нетерпимості та «інтернаціонального» комуністичного імперіалізму. Цинічним у цьому контексті можна вважати визначення аполітичному об'єднанню європейського студентства (СІЕ) в офіційному органі ДОПС часописі «Новий шлях»: «міжнародна організація молодшої генерації європейських хижаків–імперіалістів» [13,14]. Показово, що уже на установчому з'їзді ДОПС його метою було визначено не конструктивні студентські професійні завдання, а деструктивну мету – боротьбу із ЦЕСУС та «Профурусом» (професійним об'єднанням українського студентства Галичини). Внутрішні принципи діяльності організації були позначені

гіпертрофованою політичною нетерпимістю, що різко дисонувала із засадами політичної толерантності ЦЕСУС. Так згідно статуту до складу ДОПС допускались лише ті студентські об'єднання, що стояли на прокомуністичній платформі [26,арк.6].

Як уже зазначалось від моменту свого створення ДОПС орієнтувався насамперед на налагодження «найтісніших зв'язків» із радянськими студентськими організаціями УСРР. При ЦБ «Пролетстуду» в Харкові ДОПС з січня 1925 року репрезентував М.Романюк [26,арк.47зв.]. Не останню роль у цьому контексті відіграла значна фінансова залежність ДОПС. Уже в червні 1925 року ЦБ «Пролетстуду» виділило на його фінансування 1500 доларів США. У подальшому фінансові «підживлення» відігравали у взаємодії двох організацій не останню роль [26,арк.48–48зв.]. У 1925 році було підготовлено навіть проект перетворення ДОПС на філію ЦБ «Пролетстуду» при ВУРПС УСРР. Проектом передбачалось, що усі з'їзди ДОПС мали відбуватися за участі представників ЦБ «Пролетстуду», у самій організації «забезпечена стала компартійна більшість», а натомість до складу ЦБ «Пролетстуду» входив би обраний нею один постійний представник ДОПС [26,арк.25]. Втім як неадекватна тогочасним реаліям ідея була відкину на пленумі Централі ДОПС у жовтні 1925 року [26,арк.36–37]. Під час Першого Всеукраїнського з'їзду пролетарського студентства України («Пролетстуд») у січні 1926 року були присутні два представники ДОПС М.Чехович та С.Веретка [15,25;26,арк.47зв.]. Показово, що на подібних внутрішньо радянських форумах справжня роль ДОПС не приховувалась. Так один із його делегатів прямо назвав усіх членів організації яку він представляв *«тільки середовищем для роботи студентських комуністичних гуртків за вказівками компартії»* [6,36].

Активним був обмін матеріалами друку. Переважно він набрав форми використання організаційної мережі ДОПС для розповсюдження у студентському середовищі Західної України та еміграції видрукованої в УСРР пропагандистської періодики, зокрема і журналу «Студенти Револуції» [26,арк.48–48зв.]. Все це зайвий раз свідчило про намагання компартійного режиму використовувати ДОПС у ідеологічній боротьбі у середовищі західноукраїнського студентства, а не розвивати професійні зв'язки. Втім навіть контакти ДОПС та ЦБ «Пролетстуду» перебували під прискіпливим контролем з боку партійно–державних структур та Комінтерну. Неопосередковані зв'язки були мінімізовані. Це фіксувалось наприклад у звіті постійного представника ДОПС при ЦБ «Пролетстуду», згаданого вище М.Романюка. Зокрема він жалівся, що обмін кореспонденцією зазвичай оминав його і відбувався «напрямую» [26,арк.47зв.]. Насправді ж саме такі «прямі» контакти піддавалися значно простішому контролю з боку сторонніх стосовно студентського руху структур.

Деструктивну позицію спрямовану на ізоляцію неконтрольованого комуністами українського студентського руху ДОПС також здійснював у тісній взаємодії із псевдогромадським ЦБ «Пролетстуду» радянської України. Саме на використання можливостей цієї організації робився розрахунок у протистоянні з ЦЕСУС щодо входження до європейського студентського об'єднання СІЕ. Зокрема у листі до ЦБ «Пролетстуду» УСРР представники ДОПС повідомляли, що СІЕ прийняла ЦЕСУС до свого складу на правах вільного члена та закликали «Пролетстуд» взяти участь у вересневому конгресі СІЕ у Варшаві (1924 р.) з метою

перешкодити набуттю ЦЕСУСом постійного членства в міжнародній студентській організації. Подібну схему дій ДОПС мотивував прикладом російського ЦБ «Пролетстуду», який на той час уже зайняв гостро негативну позицію щодо емігрантської студентської організації росіян ОРЕСО [26,арк.8]. Втім зорієнтоване на безкомпромісне протистояння із емігрантськими студентськими організаціями ЦБ Пролетстуду зайняло ультимативну позицію щодо СІЕ, бойкотуючи цю авторитетну міжнародну студентську організацію. «Ми одержали відомості, що на майбутньому з'їзді СІЕ, так званий ЦЕСУС, збирається підняти питання про прийом його членом СІЕ, як представника українського студентства. Не дивлячись на те, що ми не входимо у зв'язок з СІЕ до того часу, доки там залишаються членами контрреволюційні студентські організації з емігрантських недобитків, але ми вважаємо за потрібне заявити наш протест перед СІЕ з приводу того, що купка емігрантського сміття, викинутого робітниками та селянами з України і об'єднана ЦЕСУСОМ, намагається виступити від імені українського студентства. Ми передоручаємо Вам заявити СІЕ, що єдиним представником українського студентства є ЦБ Пролетстуду на Україні» [5,59].

Коли навесні 1925 року редакція офіційного органу ЦЕСУС «Студентський вісник» звернулася до редакції офіційного органу ЦБ Пролетстуду «Студент революції» із пропозицією встановити хоча б якийсь зв'язок, то отримала відмову у класичному стилі. «Українське студентство висловило свій погляд на ЦЕСУС, як на організацію, керівництво якої захопили емігрантські недобитки. Представником українського студентства за кордоном ми вважаємо ДОПС. Потреби в зв'язку з ЦЕСУС, хоч би через редакцію його центрального органа, ми не бачимо, а тому від подальшого з Вами листування відмовляємося» [6,58]. У черговому номері «Студента революції» було розміщено брутальну статтю П.Подільського «На еміграційному смітникуві». Показово, що підсумок цієї статті, що прокував сумну долю ЦЕСУС насправді виявився перебаченням для маріонеткового ДОПС: «Не допоможуть ЦЕСУСу й інші заходи. Час од часу тихою безславетною смертю вмирає ЦЕСУС, хоч довго ще буде димувати паскудна емігрантська курилка. Сумна доля генералів без армії чекає ЦЕСУСовських проводирів в найближчому часі» [16,58].

Як бачимо, в умовах залежності студентського руху радянської України від партійних структур можливості налагодження міжнародних зв'язків узгоджувалися із політичними пріоритетами комуністичного режиму. Поширення «зміновіхівських» настроїв серед еміграції та «успіхи» у справі розколу російського студентського руху об'єднаного в організації ОРЕСО зумовила неадекватну оцінку впливу комуністичної ідеї у середовищі українського студентства еміграції та Західної України. Політика його розколу із наступним згуртуванням лояльної до більшовицького режиму частини довкола контрольованої Комінтерном та залежної від Центрального бюро Пролетарського студентства при ВУРПС Ділового об'єднання поступового студентства (ДОПС) не дала бажаного результату. Абсолютна більшість українських студентських організацій за межами СРСР залишилась у складі демократичної та політично толерантної Центральної спілки українського студентства (ЦЕСУС). Проте можливість налагодження будь-яких професійних контактів з цією аполітичною організацією і надалі відкидалась керівництвом українського

Пролетстуду. Натомість ДОПС в умовах наростання невдоволення політикою більшовиків серед громадськості Західної України та еміграції перестало існувати. Чимало активних учасників цієї маріонеткової організації у 30–х роках стали жертвами репресій.

Джерела та література

1. *Безродный Е.Ф.* Участь Радянської України у міжнародних зв'язках у галузі освіти // Український історичний журнал. – 1977 – № 3. – С.85–93.
2. *В Центральном бюро коммунистического студенчества* // Студент революції. – 1922. – № 1. – С.94–95.
3. *Відповідь радянського студентства* // Студент революції. – 1923. – № 9–10.
4. *Г.В. Русское студенчество в Германии* // Студент революції. – 1925. – № 2. – С.53–56.
5. *До Ділового об'єднання поступового студентства Західної України та еміграції* // Студент революції. – 1925. – № 4.
6. *До редакції «Студентський Вісник»* // Студент революції. – 1925. – № 5.
7. *Дуднік О.Я.* Ідеологія та ідеологічні табори в середовищі українського еміграційного студентства на початку 20–х років // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. – 2002. – № 11. – С. 178–186.
8. *Дуднік О.Я.* Розкол українського студентського руху в еміграції у міжвоєнний період: причини та наслідки // Наук. записки. Іст. науки: Зб. наук. статей Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. – 2002. – Вип. 45. – С.22–29.
9. *Дуднік О.Я.* Український студентський рух в еміграції (Центрально–Східна Європа, 20–ті роки ХХ ст.): автореф. дис... канд. іст. наук. – К., 2003. – 20 с.
10. *3 життя українського студентства за кордоном.* ЦЕСУС // Студент революції. – 1925. – № 3. – С.58–61.
11. *Ковалюк Р.Т.* Український студентський рух на західних землях ХІХ–ХХ ст. – Л.: Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України, 2001. – 420 с.
12. *М.Л.* Разложение среди эмигрантского студенчества // Студент революції. – 1923. – № 2–3. – С.128–129.
13. *Націонал–фашистське студентство.* Об'єднання поступового студентства в Румунії // Новий шлях. – Число 5–6. – Рік ІІІ. – Львів–Відень, падолист 1925–1926.
14. *От редакции* // Студент революції. – 1922. – № 1. – С.3–4.
15. *Перший Всеукраїнський з'їзд пролетарського студентства* // Новий шлях. – Число 5–6. – Рік ІІІ. – Львів–Відень, падолист 1925–1926.
16. *Подільський П.* На еміграційному смітнику // Студент революції. – 1925. – № 6. – С.55–58.
17. *Пройденный путь* // Студент революції. – 1922. – № 1. – С.5–8.
18. *Пропозиції до ІІІ Всеукраїнського з'їзду Пролетстуду* // Студент революції. – 1929. – № 1–2. – С.77–78.
19. *Р–ський.* Обличчя класового ворога // Студент революції. – 1929. – № 3.
20. *Свистович С.М.* Громадський вимір соціалістичного експерименту в Україні (20–30–і роки ХХ століття). – К.: Варта, 2007.

21. *Союз студентських організацій СРСР у Німеччині* // Новий шлях. – Число 5–6. – Рік III. – Львів–Відень, падолист 1925–1926.
22. *Съезд белоподкладочного студенчества* // Студент революції. – 1922. – №1.
23. *Наше эмигрантское студенчество в Чехословакии* // Студент революції. – 1922. – №1.
24. *Центральний державний архів громадських організацій України.* – Ф.1. – Оп.20. – Спр.1824.
25. *Там само.* – Ф.6. – Оп.6–1. – Спр.84.
26. *Там само.* – Ф.6. – Оп.6–1. – Спр.86.
27. *Там само.* – Ф.6. – Оп.6–1. – Спр.207.
28. *Там само.* – Ф.269. – Оп.1. – Спр.512.
29. *Там само.* – Ф.269. – Оп.1. – Спр.523.
30. *Там само.* – Ф.269. – Оп.1. – Спр.531.
31. *Там само.* – Ф.269. – Оп.1. – Спр.638.
32. *Центральний союз українського студентства в Празі.* Всім вищим школам на Радянській Україні, 31 жовтня 1923 року // Студент революції. – 1923. – № 9–10. – С.26–27.
33. *Черноцький.* Серед радянського студентства в Чехословаччині // Студент революції. – 1929. – № 3. – С.59–60.

Крамар А.С. Проблемы налаживания международных контактов организованного студенчества Украины в условиях становления тоталитарного режима (20–е годы XX века)

Анализируются проблемы налаживания международных контактов организованного студенчества Украины в условиях становления тоталитарного режима.

Ключевые слова: студенческое движение, международные связи общественных объединений, Центральный союз украинских студентов, Деловое объединение постепенного студенчества, Центральное бюро Пролетстуда.

Kramar, O.S. The problems of adjusting of international contacts of the organized student of Ukraine in the conditions of becoming of the totalitarian mode (20–th of XX century)

Are analyzed the problems of adjusting of international contacts of the organized student of Ukraine in the conditions of becoming of the totalitarian mode.

Key words: student motion, international connections of public associations, Central union of the Ukrainian students, Business association of gradual student, Central bureau of Proletstud.

УДК: 930.2: (477.7) «18-19» Колесник В. Ф., Водотика Т. С.

Інформативні можливості газети «The Times» для дослідження індустріальної модернізації міст Південної України другої половині XIX – на початку XX ст.

Досліджено джерелознавчий потенціал британської газети «The Times» для висвітлення проблеми специфіки переходу від традиційного до індустріального суспільства в містах Півдня України. Проаналізовано характер повідомлень та статей, присвячених містам Півдня України, їх достовірність та інформативну цінність.

Ключові слова: «The Times», індустріальна модернізація, місто, Південь України.

Інформативний потенціал періодичної преси як історичного джерела був і залишається значним. І це цілком зрозуміло, адже якщо, наприклад, мемуари та щоденники відбивають психологію та внутрішній світ людини, то газети та журнали є відбитком громадської думки, відображенням настроїв тієї частини суспільства, що є читацькою аудиторією певного періодичного видання. Закономірно, що на матеріалах періодики досліджують культурні процеси, суспільно-політичне життя, національні рухи тощо [1].

Періодичні видання належать до масових джерел, яким притаманна типовість інформації. Аналіз масових джерел, в тому числі періодики, дає змогу простежити закономірності, загальні тенденції розвитку. Газети потребують відповідних навичок не так опрацювання, як відбору матеріалу. Адже фізично важко переглянути всі підшивки і виокремити потрібні статті. Тому особливої уваги вимагають методи вибірки, класифікації статей та повідомлень за інформативністю [2,374].

Періодика завдяки спрямованості на читача містить надзвичайно різномірну інформацію. Скажімо, реклами та оголошення говорять про бізнес-клімат, купівельну спроможність та рівень споживацьких запитів, наклад газети певного спрямування є індикатором читацьких очікувань, готовності аудиторії сприймати ту чи іншу інформацію, листи є реакцією на редакційну політику, ба навіть голосом громадянського суспільства, критичність газети розкаже про її (не)готовність бути «цепним псом» демократії. Статті про ті чи інші міста, підприємств, заводи, характер відповідних сюжетів є показником включеності їх до ринку та модернізаційних

процесів, відкритості чи закритості суспільству та громадській думці, (не) готовності працювати на власний позитивний імідж [3,118;4,57].

Публікації в іноземній пресі, в тому числі щодо міст Півдня України, цікаві з кількох причин. По–перше, їх вивчення дає можливість порівняти масштаб – наскільки місто інтегроване у міжнародні економічні зв'язки, промислово розвинене, пристосоване для потреб саме міжнародної торгівлі. По–друге, погляд іноземних кореспондентів на досягнення та негаразди міст на шляху модернізації є більш–менш незалежний, об'єктивний, у будь–якому випадку, інший. По–третє, європейська традиція журналістики давніша за вітчизняну, а тому ступінь критичності вища, а повідомлення різномірніші, стиль та погляди цікавіші.

З європейськими газетами працювати важче, ніж з українськими чи російськими. Важкодоступні та малозрозумілі через труднощі перекладу, їх інформативні можливості недостатньо використовуються українськими істориками. На допомогу прийшов Інтернет. Принаймні дві британські газети, які виходили у другій половині XIX ст., мають свої електронні архіви – «The Times» і «The Guardian».

Отже, розвідка має на меті показати специфіку інформативних можливостей британської преси для вивчення та ілюстрування модернізаційних процесів в містах Півдня України у другій половині XIX – на початку XX ст. Для аналізу повідомлень про міста Півдня України обрано «The Times». Саме ця газета була в другій половині XIX ст. (і значною мірою залишається зараз) символом британського стилю життя та мислення.

Видання було засноване 1 січня 1785 року книговидавцем Джоном Волтером. Впродовж перших трьох років існування газета еволюціонувала від рекламного видання на чотирьох сторінках до повноцінної щоденної газети на 12 шпальтах. Швидко досягнення успіху стало можливим завдяки гарній технічній організації видавництва, помірній ціні, ранньому часу виходу та безпрецедентній інформованості кореспондентів. Передові статті, написані зі знанням справи та відповідно до найвищих новин, дотримання найвищих стандартів журналістики, педантизм та точність, незалежні, ліберальні, чітко артикульовані та аргументовані ідеї, поєднання втілення духу британського істеблішменту з постійними новаціями (наприклад, саме «The Times» найняла першого в світі військового кореспондента Вільяма Говарда Рассела для висвітлення Кримської війни і завдяки йому британський уряд першим отримав мирні пропозиції російського уряду) – все це забезпечило виданню непересічний вплив на суспільну думку не лише в межах Сполученого Королівства, а й у всьому світі. В перспективі це означало формування стійкої традиції демократичної преси – незалежність редакційної політики, фінансова незалежність, забезпечена надходженнями від реклами, анонімність кореспондентів.

Наприкінці XIX ст. впливовішою стає «масова преса», а «The Times» відходить на другий план. Намагання розважити та перетягнути до себе читача викликало потік сенсацій, часом просто вигаданих. Ряд ризикованих публікацій похитнули імідж часопису [11]. Попри це газета сприймалася «респектабельними» читачами так, наче з її шпальт говорила сама істина. Її кореспонденти у країні та за кордоном, котрі друкувалися без імені, були дипломатичними працівниками та високопоставленими особами, у газети була інформація від найвищих урядових та бізнесових кіл, доступна лише їй. «Дезорієнтуючий заголовок у «The Times» може призвести до падіння уряду», – запевняли політики [11]. Тож не залишається сумнівів

у достовірності та максимально можливій інформованості кореспондентів газети, в тому числі стосовно повідомлень про міста Півдня України та наслідки індустріальної модернізації в них.

Аналіз повідомлень газети суттєво спрощує наявність он-лайн версії. Складовою сайту газети віднедавна є архів. Процес пошуку відповідних статей полегшується можливістю вибору дати, пошуку за додатковим ключовим словом та автоматичним сортуванням за тематикою. Наприклад, понад 19 тисяч згадок про Одесу за 1860–1913 роки поділено за рубриками «бізнес та фінанси», «оголошення», «новини», «біржові таблиці», «політика», «листи в редакцію», «право», «судові процеси та суспільство», «офіційні повідомлення», навіть оголошення про смерть, весілля та народження.

Присутність і характер повідомлень про міста Півдня України зумовлені політичними та економічними факторами. Політичний аспект передбачає перш за все увагу до Чорноморського флоту. Економічні інтереси британського капіталу так само цікавили редакцію газети. Південні міста надавали широкі можливості для інвестування та примноження капіталів, торгової діяльності британських підприємців. Та й характер самої «The Times», її авторитетність, максимально можлива інформативність зобов'язували до об'єктивності та інформаційної насиченості.

Всі повідомлення про міста Півдня України в газеті умовно можна поділити на дві групи. Перша стосується умов для підприємницької діяльності, власне створення та функціонування підприємств, банківської сфери тощо. Друга група статей присвячена соціальним наслідкам індустріальної модернізації – себто яких змін зазнали прошарки робітників, самих підприємців, як змінився і чи змінився їх освітній рівень, світогляд, життєва позиція.

Кількість статей про певне місто в рамках певної групи може свідчити про (не)привабливість міста в якості об'єкта для інвестицій, місця розташування підприємства тощо. Наприклад, Єлисаветград згадується всього 26 разів, 24 з цих повідомлень присвячено страйкам та владній реакції на них впродовж 1904–1907 років, і ще кілька статей висвітлюють становище євреїв у місті. Миколаєву посвячено загалом 703 статті, з них 542 стосуються бізнесу та фінансів, 116 – поточних новин, 21 офіційне оголошення. Є навіть *editorial* (редакторська стаття), присвячена зростанню міста та його ролі в торгівлі та військово-морському будівництві. Херсон згадується у близько 200 публікаціях. 140 з них стосуються політичних новин, лише 83 висвітлюють підприємницьку діяльність та фінансовий стан міста. Показовою з точки зору підприємницької привабливості міста є категорія *Stock Exchange Tables* (біржові таблиці). Так, підприємства Херсона згадуються в них лише двічі, Миколаєва – 16, натомість Одеси – 582 рази [Підрахунки автора].

Статей, присвячених соціальним наслідкам модернізаційних процесів також не бракує. Це повідомлення про рівень життя робітників, розвиток інфраструктури, стану освіти тощо. Вони можуть стати прикладом того, що є соціально значимим для британців у порів'янні з українцями.

Переглядаючи повідомлення категорії фінанси та бізнес, одразу звертаємо увагу на переважання інформації довідкового характеру. Це таблиці вартості акцій, відомості щодо страхування вантажів, вартості та умов фрахту суден. Не рідкість і аналітичні статті. Для прикладу, до, під час та в перші роки після російсько-турецької війни 1877–1878 років, було

опубліковано детальні звіти про стан російських імперських фінансів, банківської системи, залізниць, інформація щодо державних кредитів, їх (не)погашення тощо. Основна мета подібних публікацій – допомогти підприємцям оцінити (не)сприятливість умов для відповідної діяльності, визначити можливих партнерів (в цьому допоможе огляд російських банків) та ступінь ризику при інвестуванні [12].

Газета часто публікувала огляди діяльності окремих підприємств [14]. Наприклад, показовими є неодноразові замітки, присвячені Англо–Російському тресту. Ці статті радше аналізують загальний стан справ з британськими інвестиціями в Росії. Так, зачіпається питання зростання та покращення якісних характеристик банківської системи в Росії – розширення банківської мережі, збільшення статутних фондів, участь іноземних, в тому числі британських, капіталів. Побіжно зачіпаються проблеми недосконалого оподаткування (зависокі ставки непрямих податків). Показово, що чи не половина статті присвячена розвитку соціальної інфраструктури в містах, в тому числі й Півдня України. Так, наголошується на «в цілому задовільних успіхах» в освітанстві – збільшення кількості учнів, розширення мережі початкових шкіл. Особливо наголошується на тому, що «розвиток провінційних міст і містечок зростає у прямій відповідності до поширення мережі закладів освіти. Пробудження та модернізація міст Росії відбудеться в найближчому майбутньому» [14]. Для цього, наголошував автор статті, треба якомога більше інвестувати у розвиток міської інфраструктури – електричне освітлення, каналізація, газифікація, залізниця тощо. Мовляв, так багато міст мають чудові можливості для торгівлі та підприємництва (як – от Херсон, Олександрівськ), але не приділяють досить уваги власному благоустроєві. Тож для іноземних підприємців набагато важливішими видавались ті результати індустріального зростання, які були доступні найбільшій кількості людей – не кількість робітників та прибутковості 9хоча і це також, безперечно), а наявність вдома води та електрики.

«The Times» також оприлюднювала інформацію щодо «конкуруючих фірм». Так, одна з подібних публікацій – приватного кореспондента про суднобудівний завод «Наваль» анонімного бельгійського акціонерного товариства у Миколаєві. Так, кореспондент детально описав технологію виробництва, асортимент та якість продукції, схвально відгукнувся про побічне виробництво – шрапнелі та торпед для військових кораблів за державними замовленнями [20;23].

І знову кореспондент наголошує на соціальних наслідках розширення виробництва. Зокрема, підкреслюється кваліфікованість та «натренованість» робітників кваліфікованими інженерами та інструкторами на базі напіввійськової організації режиму праці та відпочинку. Житло та вся необхідна інфраструктура для нормального функціонування працівників розташовувалась на території власне заводу. Не міг автор опустити і недоліків виробництва. Серед них, наприклад, залежність від імпортованої сировини, бо матеріали потрібної якості просто не виробляли в Росії. Але проблема потроху вирішувалась – підприємства міст Півдня України вже починали виробляти сировину потрібної якості і в цьому – ресурс подальшого розвитку Миколаєва взагалі, адже всі потрібні ресурси були поруч [20;23]

Свідченням уваги до Миколаєва та міст Південного регіону загалом є публікація статті, присвяченої зростанню Миколаєва, його індустрі-

ального та військового значення [20]. Особливо наголошується на ролі центрального уряду в сприянні піднесенню міста – інвестиції, спеціалісти тощо. Мовляв, майбутнє Миколаєва – російський Портсмут. Детальна інформація про технічний рівень виробництва, акцент різкому поліпшенні якійся складової кораблебудування, здатності витримати конкуренцію Одеси у боротьбі за прибутки від зернового експорту переконувала у блискучому майбутньому міста. Та впливове видання помилилось. Попри величезні зусилля імперії, Миколаїв так і не став російським Портсмутом. Можливості торгової та підприємницької діяльності було звужено через домінують військових інтересів та державних замовлень. Виробництво орієнтувалось не на ринок, а на «тепліші умови» урядових контрактів. Відтак, можливості Миколаєва (та ряду інших міст Півдня України) не було використано повною мірою.

Показовою з огляду на бажання видання забезпечити читачів максимально достовірною інформацією є стаття «кореспондента–інженера» про поклади залізної руди в Криворізькому басейні, стан розробки родовищ, компанії та об'єднання, що займаються видобутком. Особливо автор наголошує на тому, як криза 1908 року на світових ринках вплинула на розвиток індустрії, а також на можливостях для вивозу руди. Зацікавленості британських підприємців у криворізькій руді підігрівалась зручним розташуванням, близькістю до портів та заводів з переробки руди на готову продукцію чи напівфабрикати [15].

Впродовж останніх років ХІХ – початку ХХ ст. було надруковано низку статей про можливості торгової діяльності в Росії. Так, стаття 1909 року аналізує навіть скарги підприємців, які майже виключно стосуються російських експортерів і наголошує на тому, що британські консульства рідко коли можуть захистити підприємців. Упор кореспондент робить на необхідності засвоювати новітні методи підприємництва, тиснути на британську владу з метою добитись від неї захисту інтересів бізнесменів. Симптоматичним є висновок газети – відкриваються широкі можливості, система оподаткування є прийнятною, можлива співпраця з владою міст, є широкі потенційні ринки збуту, поклади руди та вугілля, виставки, на яких можна себе розрекламувати, та можливі перешкоди – в першу чергу загальна недовіра до Росії, ризик збанкрутувати. Публікація показова і з огляду на культуру підприємництва і на бізнесову привабливість Росії. Імперія своїми застарілими методами управління, зневагою до регіональних інтересів, нестабільною політичною ситуацією, протекціоністським відношенням до окремих підприємств (чим створювала нерівну конкуренцію), неповагою до прав людини (британців шокували єврейські погроми) знижувала привабливість міст Південного регіону для британських інвесторів [16].

Є публікації про окремі міста, наприклад, про Одесу, її підприємницький потенціал (мовляв, цим містом Росія по праву має пишатися), обсягам оборотів порту, структурі експорту та імпорту, технічному оснащення порту. Але такі надзвичайно сприятливі обставини чомусь не сприяють подальшому зростанню, а навпаки – обсяги зернових операцій падають. Причини – конкуренція сусідніх портів (Миколаїв та Херсон), банкрутство ряду фірм, що були пов'язані з Далеким Сходом. Власне, чи не уся стаття присвячена негативному впливу війни з Японією на одеських підприємців та їх прибутки. До речі, ці висновки повністю підтверджуються в дослідженні П. Герлігі, що є додатковим свідченням на користь

достовірності «The Times». Ще раз наголосимо, економічні інтереси чи не найбільшого торгового порту імперії стали заручниками непродуманої імперської політики. Війна спричинила, окрім банкрутств орієнтованих на схід фірм, подорожчання і так надзвичайно дорогих фрахтів. Вітчизняні фрахти були вдвічі–втричі дорожчі за європейські та американські. Тож це закономірно вело до зниження конкурентоздатності експорту. І це на додачу до не завжди відповідної якості збіжжя, постійному бажанні обманути та заробити на а покупцеві! Не дивно, що Одеса почала втрачати позиції [19,6].

З усіх умов (не)сприяння підприємництву максимальна увага приділяється оцінці російських шляхів сполучення – кілька статей присвячено системі залізниць на Півдні, стану портів (є повідомлення про реконструкцію херсонського порту від 1901 та 1910 років), вартості фрахтів тощо. Ціла серія статей, опублікованих на початку 1900–х років аналізує ситуацію з вартістю фрахтів у чорноморських портах. Кореспондент зробив невтішний для російських портів висновок – фрахти в Сполучених Штатах Америки коштували дешевше, аніж в Херсоні. На цьому наголошує і Патриція Герлігі, вказуючи на причини зменшення обсягів експорту зерна з чорноморських портів, зокрема Одеси на початку ХХ ст. Безперечно, висока вартість фрахтів аж ніяк не сприяла формуванню підприємницької ініціативи у жителів міст Півдня України. Найпростіший бізнес, яким вони могли зайнятись (експорт хліба) вимагав значних початкових ресурсів і капіталів [20].

Листи в редакцію «The Times» є індикатором громадянської позиції читачів, сфер їх особливого зацікавлення, то є думка самих підприємців. Так, в номері від 5 вересня 1898 року було опубліковано лист підприємця, який вочевидь на собі відчув специфіку торгівлі з Росією. Автор листа детально описує всі потенційні можливості торгівлі в містах Півдня України – значні обсяги ринків, зростаючу купівельну спроможність як пересічних городян, так і підприємців з сільської місцевості, які найжджали в місто оформляти контракти. Згадує він і негаразди, що його спіткали, але лейтмотив – зростаючі потреби портів у фрахтах британських суден, заводів в устаткуванні, сільськогосподарських виробників – у технологічно новому обладнанні і т.д. Словом, ще раз про те, як заробити в Росії і постаратись уникнути всіх підводних каменів [21].

Якраз це і намагалась здійснити одна британська фірма. Аби оминути високі протекціоністські тарифи неназвана фірма відкрила фабрику поблизу Одеси. Щоб якість продукції залишалась на британському рівні, фірма привезла своїх робітників. Російських робітників відправили «на стажування» до Шеффілда. Про реакцію робітників з Росії нічого не відомо, натомість британці були вкрай невдоволені. Ціни на товари зависокі, якість послуг погана, зарплатня не така висока, як мала б бути на їх думку. Оплату праці підвищили, але робітники залишились невдоволені, бо почались проблеми з дітьми, які не ходили до школи. Врешті, обурювало те, що їхніми ж руками налагодили виробництво на підприємстві, яке конкурувало з британським (в перспективі це могло позбавити їх роботи). Тож до суто економічних проблем британського бізнесу додалися ще соціальні. Цей приклад є достатньо показовим – підприємці воліли піти на експеримент із «натуралізацією» британських робітників, аніж наймати місцевих [21].

Ніби підтверджуючи сумніви іноземних інвесторів у кваліфікованості місцевих робітників, ряд публікацій газети торкається поширеного в індустріальних містах явища сезонного робітництва. Із поступом індустріальної модернізації кількість сезонних робітників зростала й зростала. Одним із найбільших центрів по найму тимчасової робочої сили на Півдні України був Олександрівськ. Щорічно їх проходило через місто до 10 тис. тож підприємці мали можливість підібрати відповідні кадри. В той же час, плінність працівників, які могли піти знов на заробітки чи повернутись додому, не завжди високий рівень кваліфікованості – все це перетворювало питання штату на постійну проблему, на чому і наголошує кореспондент британського видання [9,73;22].

Індустріальна модернізація неодмінно супроводжується соціокультурними втратами. Невлаштовані, ображені люди, втрата традиційних ідентичностей та переформатування системи цінностей – ці процеси є неминучими і певні інституції в державі мають виконувати функцію пом'якшення та применшення соціальних втрат в процесі модернізації. В першу чергу маємо на увазі систему благодійності та церкву.

Публікації «The Times» якраз дають уявлення про соціальну значущість церкви у пом'якшенні негараздів модернізації та пов'язаних із ними соціальних та міжетнічних протиріч. Так, один із дописувачів видання 1889 року побував на зустрічі херсонського архієпископа Никона з паствою Одеси з нагоди 100-річчя захоплення загонами віце-адмірала І.Дерибаса фортеці Хаджибей (14 вересня 1789 року). Кілька років потому в тій окрузі й була заснована Одеса. Під час промови архієпископа з нагову пролунало провокаційне запитання, зміст якого зводився до наступного – чому по всьому Півдню України усіх супроводжує лише іноземців (колоністів, іноземних підприємців тощо). Кореспондент «The Times» чи не дослівно наводить відповідь архієпископа, яка його надзвичайно вразила. Архієпископ говорив чи не про усі недоліки місцевого робітництва – його неготовність довго і важко працювати, нехтування освітою («Вони вважають нормою та навіть обов'язковим не віддавати дітей до школи»). Натомість ті самі німці чи французи ніколи не відмовляються від роботи лише тому, що вона неприємна, вірять в непересічну роль освіченості і намагаються дати дітям якомога вищий рівень знань. Відповідь архієпископа прозвучала ляпасом місцевим робітникам. А кореспондент, коментуючи виступ архієпископа, відзначає, що конкуренція з боку тих же євреїв та німців мала б підштовхнути місцеве населення до активнішого пошуку роботи, самовдосконалення, словом більш активного пристосування до вимог та викликів індустріальної модернізації. Мовляв, навіть якщо їх священники наголошують на таких важливих недоліках, то яким же має бути реальний стан справ? Справжнім культурним шоком для британського кореспондента стало видовище масових святкування сезонних робітників. Йому незрозуміло як можна було всі й без того мінімальні заробітки витратити на горілку [23].

Але для нас в аспекті аналізу соціальних наслідків індустріальної модернізації важливо інше. Замість того, аби пристосовуватись, переселятись в міста, набувати кваліфікації та досвіду роботи, робітники воліли працювати посезонно, отримуючи мізерну платню та звинувачувати в усьому іноземців, закриваючи при цьому очі на їх важку працю. Єдиною ж формою дозвілля для робітництва були «алкогольні оргії». А зусилля церкви допомогти в адаптації, вказати на нові можливості та пом'якшити

негаразди та ступінь соціального незадоволення не можна не оцінити схвально.

Отже, підбиваючи підсумки відмітимо, що статті газети «The Times» містять різномірну інформацію стосовно особливостей індустріальної модернізації в містах Півдня України. Достовірність повідомлень «The Times» викликає мінімум сумнівів через авторитетність видання, хоч це і не виключає необхідності критики повідомлень кореспондентів. Крім того, висновки кореспондентів газети багато в чому співпадають з повідомленнями інших джерел, наприклад, звітами британських консулів, статистикою тощо. Незалежність, неординарність поглядів, представлення різнобічної інформації різного походження допоможуть об'єктивно відтворити процес проходження містами Півдня України етапу індустріальної модернізації.

Однією з чільних характеристик модернізаційних процесів є їх соціальна ціна, себто ті втрати, яких зазнає суспільство в процесі пристосування до нових умов. Британське видання оцінювало кваліфікованість робітників, рівень розвитку підприємництва, якість життя в містах Півдня України з висоти європейських стандартів, тож можна відчувати різницю, як-то кажуть.

Статті «The Times» дають можливість поглянути на міста Півдня України з точки зору британських підприємців, оцінити ступінь їх інвестиційної привабливості та поступ на шляху модернізації, виокремити пріоритетні сфери британських капіталовкладень, оцінити методи ведення справ британськими підприємцями та порівняти з українськими/російськими. Аналіз публікацій на соціальні та культурні теми допоможе акцентувати увагу на ключових, з європейської точки зору, проблемах і досягненнях. Врешті, статті про міста Півдня України в другій половині XIX – на початку XX ст. створюють певний образ регіону та кожного конкретного міста, який впливав на зв'язки у XIX ст. і напевне є тяглим у часі.

Література

1. *Романюк М.М.* Українська преса Північної Буковини як джерело вивчення суспільно-політичного життя краю (1870–1940 рр.): Автореф. дис...д.і.н.: 07.00.06 / Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського. – К., 2000. – 36 с.; *Антонченко Т.В.* Періодична преса Києва як джерело вивчення суспільно-політичної історії України (1905–1914 рр.): Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.06 / Київський національний ун–т ім. Тараса Шевченка – К., 2004. – 15 с.; *Гребцова І.С.* Періодична преса в суспільному розвитку Південного степового регіону Російської імперії (1820–1865): Автореф. дис... д–ра іст. наук: 07.00.02 / Одеський національний ун–т ім. І.І.Мечникова – О., 2002. – 32 с.
2. *М.Ф. Дмитрієнко.* Джерела історичні // Енциклопедія історії України: В 5 т. – Т.2. – К.: Наукова думка, 2004.
3. *Макаруч С.* Писемні джерела з історії України: Курс лекцій. – Львів: Світ, 1999. – 352 с.
4. *Джерелознавство історії України.* Довідник: Навч. посібник для студентів вузів. – К.: Ін–т укр. археографії та джерелознавства ім. М.Грушевського НАН України, 1998. – 211 с.
5. *Источниковедение: Теория. История. Метод. Источники российской истории: Учеб. пособ.* – М.: Рос. гуман. ун–т, 2000. – 720 с.

6. *Герлігі Патриція*. Одеса. Історія міста, 1794–1914. К.: Критика, 1999. – 382 с.
7. *Історія печатни*. – В 3-х т. – Т.1. – М., Аспект-Пресс, 2001. – 344 с.
8. *Історія міст і сіл Української РСР*. Николаевская область. – К.: Гол. ред. УРЕ АН УРСР, 1981. – 709 с.
9. *Історія городів и сіл Української РСР*. Запорожская область. – К.: УСЭ, 1981. – 726 с.
10. *Історія городів и сіл Української РСР*. Одесская область. – К.: УСЭ, 1978. – 866 с.
11. *The Times*. – Encyclopaedia Britannica Online: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.britannica.com/EBchecked/topic/596228/The-Times>
12. *Ворошилов В.В.* Журналистика. – СПб., 2000. – 320 с.
13. *Russian Financial Statistics // The Times | August 22, 1877*. – P.13. – Режим доступу: http://www.timesonline.co.uk/tol/ArticleViewer.arc?articleId=ARCHIVE-The_Times-1877-08-22-04-001,ARCHIVE-The_Times-1877-08-22-04
14. *The Anglo-Russian Trust // The Times | November 20, 1911*. – P.10. – Режим доступу: http://www.timesonline.co.uk/articleId=ARCHIVE-The_Times-1911-11-20-17-001,ARCHIVE-The_Times-1911-11-20-17
15. *Iron-Ore In Southern Russia // The Times | September 21, 1910*. – P.8. – Режим до ступу: http://www.timesonline.co.uk/tol/ArticleViewer.arc?articleId=ARCHIVE-The_Times-1910-09-21-13-006,ARCHIVE-The_Times-1910-09-21-13
16. *British Trade With Russia // The Times | September 5, 1898*. – P.14. – Режим доступу: http://www.timesonline.co.uk/articleId=ARCHIVE-The_Times-1898-09-05-13-001,ARCHIVE-The_Times-1898-09-05-13;British_Overseas_Trade.Possibilities_in_Russia//The_Times|November_5,1909. – P.8. – Режим доступу: http://www.timesonline.co.uk/tol/ArticleViewer.arc?articleId=ARCHIVE-The_Times-1909-11-05-14-001,ARCHIVE-The_Times-1909-11-05-14
17. *The Trade Of Odessa And The War // The Times | November 15, 1904*. – P.7. – Режим доступу: : http://www.timesonline.co.uk/tol/ArticleViewer.arc?ARCHIVE-The_Times-1904-11-15-12-001
18. *Nicolaieff And Its Growing Industrial and Maritime Importance // The Times | July 15, 1912*. – P.2. – Режим доступу: http://www.timesonline.co.uk/tol/emailArticleViewer.arc?articleId=ARCHIVE-The_Times-1912-07-15-15-001,ARCHIVE-The_Times-1912-07-15-15
19. *British trade in Southern Russia // The Times | April 4, 1904*. – P.12. – Режим доступу: http://www.timesonline.co.uk/ARCHIVE-The_Times-1904-04-04-02-002,ARCHIVE-The_Times-1904-04-04-02
20. *The New Port At Kherson*. – The Times | August 2, 1901. – P.7. – Режим доступу: http://www.timesonline.co.uk/articleId=ARCHIVE-The_Times-1901-08-02-05-017,ARCHIVE-The_Times-1901-08-02-05;http://archive.timesonline.co.uk/tol/keywordsearch.arcHARBOUR_WORK_AT_KHERSON//The_Times|September_21,1910. – P.8. – Режим доступу: http://www.timesonline.co.uk/tol/emailArticleViewer.arc?articleId=ARCHIVE-The_Times-1910-09-21-14-010,ARCHIVE-The_Times-1910-09-21-14;The_Russian_Railways//The_Times|January_25,1869. – P.7. – Режим доступу: http://www.timesonline.co.uk/tol/emailArticleViewer.arc?articleId=ARCHIVE-The_Times-1869-01-25-001,ARCHIVE-The_Times-1869-01-25-001

- 25-04-003,ARCHIVE-The_Times-1869-01-25-04; *Remarkable Rise In Black Sea Freights* // The Times | October 15, 1912. – P.9. – Режим доступу: http://www.timesonline.co.uk/tol/emailArticleViewer.arc?articleId=ARCHIVE-The_Times-1912-10-15-15-009,ARCHIVE-The_Times-1912-10-15-15
21. *British Trade With Russia*. To the Editor Of Times // The Times | September 5, 1898. – P.14. – Режим доступу: http://www.timesonline.co.uk/tol/emailArticleViewer.arc?articleId=ARCHIVE-The_Times-1898-09-05-13-001,ARCHIVE-The_Times-1898-09-05-13
22. *The Labouring Classes In Russia* // The Times | June 10, 1870. – P.12. – Режим доступу: http://www.timesonline.co.uk/ARCHIVE-The_Times-1870-06-10-04-002,ARCHIVE-The_Times-1870-06-10-04
23. *If the same advantage...* // The Times | October 7, 1889. – P.10. – Режим доступу: http://www.timesonline.co.uk/articleId=ARCHIVE-The_Times-1889-10-07-09-003,ARCHIVE-The_Times-1889-10-07-09

Колесник В.Ф., Водотыка Т.С. Информативные возможности газеты «The Times» для исследования индустриальной модернизации городов Юга Украины в второй половине XIX – в начале XX в.

Исследовано источниковедческий потенциал британской газеты «The Times» для изучения специфики перехода от традиционного к индустриальному обществу в городах Юга Украины. Проанализировано характер сообщений и статей, посвященных городам Юга Украины, их достоверность и информативную ценность.

Ключевые слова: «The Times», индустриальная модернизация, город, Юг Украины.

Kolesnik, V.F., Vodotyka, T.S. Information potential of «The Times» for researching industrial modernization in towns at the South of Ukraine in second half of the XIX – at the beginning of XX centuries

The article deals with the potential information related to the modernization in the towns at the South of Ukraine during the second half of XIX– at the beginning of XX century, which is provided by the articles in «The Times». Their reliability and informational potential is analyzed.

Key words: «The Times», industrial modernization, town, South of Ukraine.

УДК 94 (477) 929

Кривошея В. В., Кривошея О. В.

Українська козацька старшина. Іван Черняк

Висвітлюється духовний заповіт полтавського полковника Івана Черняка, а також дана характеристика фрагменту його родоводу козацької доби.

***Ключові слова:** духовний заповіт, родовід, козацька старшина.*

Основні віхи кар'єри полтавського полковника Івана Леонтійовича Черняка розглянув О.Востоков [1, 1–17], родовідну подав В.Кучер [2, 62–63].

Іван (? – 1672 – 1722 – ран. 1723) був сином Леонтій Черняка – сотника полкового полтавського (? – 1669 – ?), який ще за гетьмана Ігнатовича став генеральним осавулом (? – 1671 – 1677 – ?), а за Самойловича полковником полтавським (1680 – 1682). Усунутий за Самойловича, залишався лише товаришем полку Полтавського. Після коламацького перевороту посланий на Запоріжжя з вісткою про скинення гетьмана Самойловича. В 1690 році отримав царську грамоту на с. Гавронці. Наказний полковник полтавський (1692.07). Значний військовий товариш. 25 серпня 1696 року отримав універсал з дозволом побудувати грєблю в с. Ольшаному. Поминальник роду Леонтія Черняка: «Леонтий, Аккулина, Савва, Филипп, Иоанн, Алексей, Мария, Агафия, Марина, Григорий, Иоанн, Мария, Евфимия, Яков, Лукьян, Федор, Евдокия, Федор, Даниил, Дамиан, Любовь, Елена, Ксения, Евдокия, Иоан, Емельян, Василий, Никифор, Григорий, Георгий, Никифор, Яков, Иоанн, Лукьян, Мария, Дмитрий, Федор, Иоанн, Екатерина, Матрона, Анна, Евдокия, Анна, Анастасия, Тимофей, Федор, Параскевия, Софоний, Василий, Екатерина, Анастасия, Анна, Мария, Дарья, Ирина, Любовь, Козьма, Павел, Мария, Агрипина, Матвей, Лаврентий, Самуил, Елена, Домна».

Сина Леонтій назвав в честь діда, а свого батька Івана – козака сотні Веприцької Полтавського полку (1649) (служив козацьку службу ще за царя Олексія Михайловича). За служби отримав с. Кам'янку, що засвідчує його козацько-старшинський статус не нижче сотника і підтверджується згадками як значного товариша полку Полтавського (? – 1681 – 1689 – ?). 13 вересня 1689 року гетьманом Мазепою «определено ему в послушество, на якие просил нашего себе подтверждения» на частину с. Тахтаулова.

Змінивши на козацькій службі діда і батька, Іван Леонтійович став полковим писарем полтавським (1692 – 1693), потім полковим сотником полтавським (1695 – 1699), полковником полтавським (1709 – 1722). У 1693 році Мазепа звернув на нього увагу і йому була затверджена половина

(32 двори) с. Рибців. В с. Рибцях знаходилися «Куренные его милости пана полковника полтавского козаки конные» (1721) [3,арк.43зв.], у 1718 році їх було 76 чоловік під керівництвом Кліма Смачного [4,арк.35].

1710 року полкова старшина на чолі з Іваном Левенцем подала на нього скаргу за побою і безчинства [5,арк.1–4]. В 1714 році на нього скарги були суддя полковий Петро Кованько, писар полковий Іван Заліський, хорунжі полкові Михайло Руденко і Павло Герасимов та інші полчани в багатьох утисках та образах. Не до вподоби Шереметеву були Маркович (Лубенський), Жоравка (Стародубський), Ніс (Прилуцький), Протасьєву – Іван Черняк. Проте він залишався полковником до смерті, не дивлячись на скаргу на нього в 1721 році мешканця Миргородського полку Олексія Лук'яненка Савинського про захоплення худоби і побиття його самого [6,арк.1–2].

Був одружений двічі: з Феодорою NN, а потім з Іриною Степанівною N (? – 1707 – 1735 – ?). У с. Гавронцях і Тахтаулові жили родичі Черняків: Халимоновські, Матвій Павченко, Прядки, Павло Сохацький, Койнаші, Бабанські, Педор Чикаленко, Кирило Яворський.

У Києво–Микільській пустині записаний поминальник роду полковника Івана Черняка, який мав три частини (1719.06.):

«Спаси и помилуй» (тобто живі): Іван, Феодора, Григорій, Євдокія, Дмитро, Гафія, Семен, Марія, Олексій, Яків, Марія, Іван, Килина, Яків, Горпина, Марія, немовля Параска, немовля Ганна, немовля Семен.

«Умершие»: Іван, Мотрона, Омелян, Ірина, Федір, Марія, Леонтій (батько – Авт.), Килина (мати – Авт.), Федір, Параска, Михайло, Марія, Данило, Горпина, Марина, Лаврентій, Сава (брат – Авт.), Ліверія (дружина брата – Авт.), немовля Лука, Павло, Матвій, Ганна, Юліана, Марія, Ганна, Григорій, Іван, Стефан, Климентій, немовля Домінікія, немовля Тиміш, Федір, ієрей Іван.

«Убиенные»: Василь, Іван, ієрей Наум, Василь, Катерина, Євфимія, Тетяна, Марія, Васса, Марія, Соломонія, немовля Григорій, Петро, Давид, Іван, Іван, ієродиякон Калита, немовля Ілля, Ярема, Сава, Созон, Федір, Параска, немовля Іван, немовля Євдокія, Іван, Петро, Настасія, Пилип.

Старший брат Сава був значним військовим товаришем, одружений з Ліверією невідомого роду. Про службу, маєтковий стан і шлюб брата Лавріна інформації не маємо. Їх рідний брат Пилип Леонтійович (? – 1645 – 1712 – ?) одружений з Гафія Григорівна N, можливо донькою сотника тишківського, служив в Харківському полку: осавул полковий (? – 1686 – ?), сотник тишківський (? – 1697 – ?), священник богородичанський тишківський. В Межигірському монастирі записаний поминальник його роду: Леонтій (батько – Авт.), Килина (мати – Авт.), Григорій, Дмитро, Григорій, Костянтин, Олександр, Тетяна, Горпина, Марина, Лаврентій, Лук'ян, Павло, Марія, Іван, Омелян, Козьма, Матвій, Сава, Марія, Марина, Домна, Катерина, Пилип, Іван, Гафія (дружина Пилипа – Авт.), Яків, Іван, Федір, Ярема, Григорій.

Інший брат значний військовий товариш (1709) Олексій Леонтійович (? – 1678 – 1719 – ?) мав за дружину (1698) Домну Степанівну Козельську, доньку значного обивателя полтавського. Сестра Івана Горпина була заміжня за полковим сотником Захаром Старицьким.

Пропонований заповіт Івана Черняка дозволяє більш глибоко вивчити його економічний і родинний стан [7,109–112]:

«Во имя пресвятия живоначалной Троицы оца и сна и святого духа Аминь.

По указу всепресветлейшаго державнейшаго императора и самодержца всероссийского Петра Великого отца отчества государа моего всемилостивейшаго отходячи Я ниже именованій на службу ЕГО ИМПЕРАТОРСКАГО ВЕЛИЧЕСТВА до Ладоги а видя себе всежестастних недугахъ будучого при якихъ болше кончини жизни моей ожидаю умислилемъ и обралемъ себѣ за благо оставя жену детей моихъ и домъ все имение свое властное працею и ирудами набутое вместо легации распорядить таковымъ порядкомъ, на продъ жена моя Ирина Стефановна по моей смерти поверъ в двору Искровскомъ в якомъ я з нею мешкане имею по животъ свой не откою з детей моихъ наименшой препоны трудности и озлобления незнаючи спокойно жити а по смерти ея тотъ домъ совсемъ в немъ уборомъ будучимъ (на поляхъ внуку Семену), для препитания тежъ жени моей гумно за местомъ в Полтаве будучие такожъ слобода Головачъ зо всеми пахатними около Тагамлика к той же тоей слободе полями и сенокосними луками тагамлицкими лоборувскими и на роздорахъ застаючими куплею от мене набутими определяемъ такожъ по ея животе к тому же двору искровскому козанов чтири с половиною виницу в Головаче будучой мають найдоватися так з леса тогожъ головацкогo огрибатися и куритиго роміу волно какъ при мнѣ власне было, а другіе чотири казани в той же винице унуку моему Семену Черняку мають быть при досмотре ея жени моей Ирини и сестри его Анне унуце моей, тому жъ внуку Семену в Старом Санжарове чотири коли млива з дворцемъ при млинахъ будучимъ отказуу внуче Анне сестри его Семена в томъ же млине камень единъ и полстужи Чуйкевича Александра в млине томъ моемъ Старосанжаровскомъ камень и полстужи коштомъ в семь моимъ построение потоль не маеть молоти поколь тридцать копь ей унуце моей Анне незаплатно да до тихъ ей полтора кола еще камень млива и ступы с хвалюшамы на вишой гребле з дворцемъ тамъ налевнимъ от покойного пана Ивана Заленского дядка их легование оной же внуче Анне меють быть. Жене моей Ирине позволяю продавшы годование сорокъ воловъ з лишкомъ взять до своихъ рукъ тысячу золотих а остальные от той же продажи воловъ: грошы прислать компу до Ладогы с тоей же тысячи золотихъ маеть она пани моя по прежнему воли попродавъ казані скуповати и если во живихъ обретатимся то тие воли, будутъ наши сполние, а ежели муль имъ всей Ладожской дороже по декрету божию от времена сия жизни ковучной преставитися то опие воли желе моей и еи детямъ все цело маеть бити а до сего еще кобиль десятокъ коровъ десять воловъ особно два плуги по пяти парь овецъ дойнихъ деветь, пчель добрихъ сто сукне все сколко есть мною пошитие селое платя чепце споднице запаски все от мала до велика такожъ ланцюжокъ двадцять червоних и еденъ дукатъ в пятнадцять червоних и намисто жемчужное ей же жене моей самой и оной детямъ во всея людею, сребро все що остаецяв доме куманъ сребний великий, пугарь единъ, кубковъ чотиры, ложокъ тужмовъ три а четвертий за мною в дорозе мееть з оного при жене моей третья часть остаецѣ а двома частми по ровной повинень будетъ синъ мой Григорій з дочками моими а своими сестрамы Агафиею и Мариною розделити такожъ и сукнами мой о якихъ сами известни сколко ихъ есть поровно части з унукомъ Семеном на чотири паи воправду розделени мають толко сукманъ панеи моей якои з детми ея вичисто оние даются отнюдь в поделъ незначитати,

байракъ тежъ под селом Бумкомъ за пять сотъ золотих мною в полку Гадяцкомъ куплений ей же жене моей и детямъ оной в потомний часъ захованъ бытъ имеетъ, маетност моя отческая село Гавронци за услуги покойного родича моего и мой премощнейшими его ИМПЕРАТОРСКАГО ВСЕСВЕТЛЕЙШОГО ВЕЛИЧЕСТВА (на полях – монаршой) грамоты, утвержденное с чотирма колами мелнице тамже на Ворскле о двох а на саже тоже о двох колах будучихъ з лесами и з луками боршевскими от небожчика отца мне досталими особливе в логвиновомъ куте лес и от Иващенко и протчихъ людей покупление якъ и самие купчие их являють сину моему ГригориѢ, ему ж сину моему Григорию слобода Черняковка со всеми тамошними угодиями подлугъ записей купчихъ з лесами в дивнях и в Коломаку будучими тамже в Черняковце два плуги воловъ виницю о двохъ казанах особливе в Свинкувце у Педана Будиского купление такожъ и в Скелскихъ законниковъ до вертелецкого грунту набутие луки, лес шутевский з многими прикуплеными луками кручись да байракъ якуноский и около оног куплею набутое поле таковъ ищо в том байраку сотанется пчель до ста пней определенихъ все тое сину моему Григорию хуторъ хочай вишой люднистшой на колодязяхъ маеть синь мой Григорий по воле своей еденъ з них себе приняти а другий дочке Агафии маеть во владение бытие що тежъ тамъ есть купленого поля тоюного половина сину Григорию и двумъ дочкам Агафии и Марии пополам, товару овецъ и шкапъ що отподолу отбувши за мою душу остается /: ибо я грошей не имею але чтобы могло исдратися тов же в тойхъ будучи напастехъ и трудностямъ страгилемъ:/ роздваени бите имеютъ на чотири части двомъ унукам Семену и Анне часть една другая сину Григорие третья Агафии а четвертая Марии, поле пахатное около Тахтаулова Агафии а лань болшой от постави Марии толко что лану пани моя знати жито маеть вижлости лань под Павленками герциковской Марии доце определяемъ, за крутим берегомъ лани к келебердиному и кучеревскимъ ей жѢ Марии а в копу при моемъ двору укременого бера поле лесъ илжихъ з млинами тамъ будучими сину Григорие во владение полкается с которихъ млиновъ онъ синь мой вередной клутцу от Полтави будучой з дохъ камень и третихъ ступъ з хвалюшами боронити не маеть жене моей а своей матце по живот ея ремеру брати а греблю оную крутобережку повинень будетъ людми паковалевщине и на герциковомъ дворе будучими тако ж рошею или якими самъ розуметиметь гатити пане моя для своей же користи вгаченою помянутой гребле должна головаченами по возможности давать помощи, местечко Нефороща мною заслуженое и монаршою грамотою ствержено зо всеми тамошними угодиями сину моему Григорию да будетъ, село Василкивка з уступомъ Рашовскимъ и две коле млива унуку Семену и паней моей по смерте маеть быти да там же и две коле от леса картикового стоячие сину Григорию, з рыбними млинами в Нефороще и неводъ для прокормления Семена и ей паней моей по животъ оной же дается а по смерти Григорию и Семену унуку пополамъ тое розделити луки що есть около Нефорощи все Григорию з Семеном унукомъ по половине такожъ и пчولي все им же в Нефороще и Перещепере будучие в особлиwie пасики и рыбние ловле по половине село Шеденевъ при Нефороще застаючое доце моей Марии синь мой Григорий и унукъ Семень уступити мають вовся, при селу маемъ що богъ давъ ворогу ладожскую чи то в грошахъ если нестратится чили в копяхъ сукняхъ и протчиемъ учиненомъ не мають не жена моя а не дети мои жадного собою спору счинати и гдись в семь моемъ пути на якомъ

муцією тело мое грешное /: бгу тако изволившу будетъ погребено:/ чи в монастыре чили при храме том при бору половину на церковь божию дати з якої третая доля на помяновение чи попу чи на чарному монастиравѢ з братиею уделити повинна другой тежъ половина часть на войско роздтъ а часть тимъ, хто мое грешное тело старатимется християнсид перагуд земле о тею же взято есть, предати что тежъ в томъ приборе есть реестръ явствуетъ яки жене моей а другой сину Григорию данъ, слобода Головачъ з чотирма казанами и половиною винице такожъ луками и полемъ пахатнимъ тамъ будучими по животь жене моей апределяется до искровского полтавского двора до якого от того двора возити и курити горелку на чтири казани волно будетъ казана зась чтири унукам обويم Семену и Анне по половине да будетъ Тимофею брату тамже в Головаче осму воловь пчола ровеначая вся сину Григорию с унуком Семеномъ по половине а сколко тамъ оного есть кривий пасечник по записе скажетъ, махнацкие шесть байраки и що в нихъ есть пчоли якую наддно за пасечником сканути а остаткомъ Григорию з Семеномъ унукомъ по половине поделити також меють попамъ розделены быти, в Коломаце кути все отческие на сенокось потребние Григорию сину теперъ при животу и по животе моемъ с хуторомъ Гасигновская тежъ ище дбыневская лука по крестъ що на шляху стоить по копецъ з вишой головы болота з глугом пределениемъ Якова Рудого мне и жене до смерти а по смерти нашей Марии з Агафиею по половине, две сколе купление у его милости пана Полковника миргородского на гарасимовской гребле млива доце моей Марии дани а третий войсковий камень Баянского в той же суммы мне доставшиися Агафии а по ей доце оной Парасе / лугъ герциковский там же пополамъ с Терентиемъ Марии лука гарасимовская нижей млиновъ з шляховою лукою по половнине Григорию з Мариею лука на Семеновце Марии самой з луком тымъ будучимъ и хабюдь, лука нистшая по Голтве по смерть мою мне и жене моей а вышая велховиковская Петренковская и в отца Ивана Стасовского купленая Григорию з Мариею по половине отческая тих взамену з лукомъ пане братовой Пилиповой детямъ вместо сторожевских лукъ ченцямъ полтавскимъ отданих, лучка за Грабинивкою у Алексея брата за двадцять талерей куплена и другая Панковская за убиство человека доставшаяся незаймаючи лучки филипишиной из Ребуолхового мне и жени моей до двора искровского належить, а по смерти моей и жени мой унуку Семену апределяется, оружя моего сколко есть войскового все по половине сину Григорию з унукомъ Семеномъ кузбака зась новопостроеная червона внуку Семену самому, хати з келебердянскою за сто семь десять золотихъ купление паней моей самой и детямъ ея вовсе дворъ шинковий за лустомъ в пасе будучий Марии дщери братаничу моему Якову Черняку сотникове дати кунтушь мой зелений кановацовой с хутромъ пожитий да коня рижого кобеляцкого и рушницю дарую братаничу моему другому Алексею коня покодзка одну корову овецъ десять и пару воловь добрихъ, а братьямъ его по десяти овецъ особливле дать повелеваю, такожъ и внуце моей отца Петра доце Марии пару волов Гаврилу Гавреносому две пари воловь Лукашу Старинскому две пари воловь сия теди моя воля вдаспо роженію вишей вираженях моих же даръ учиненая таковымъ порядкомъ ненарушне меетъ содержатся а имено когда молби волей неухроненихъ судеб божиихъ всей ладожской дороги окончити вливать мой от якої моей кончини могли жена и дети мои писменное получити извещение прето тогда всякъ свое що кому звише

паминенихъ моихъ доберь пунктахъ положених определено повинень будет в свою диспозицию и владение приняти а если по милости бога вишнего живот мой соблюдающего в живихъ обретатимуся то до повороту моего дай боже счастливого нехто з детей моихъ допомянутихъ всехъ доберь хочай на части по достоянии всякому и определено не долженъ будетъ по небагословиениюмъ Господа сава отса и моимъ родителскимъ неинтересовался але маеть жена моя якъ целая господина и якъ за битности моей в дому моемъ владела всемъ тимъ радети и справляти и к наилучшой ползе гсударской устраивати, в подлинной подписи тако ЕГО ИМПЕРАТОРСКАГО ВСЕПРИСВИТЛЕЙШОГО ВЕЛИЧЕСТВА войска запорожского полтавский Полковник Иван Черняк рукою в идучей сей легации его милости пана Черняка полтавского полковника спораженной Я пресвитерь Иоанъ богословский и намесникъ великобудиский Романъ Кувечинский рукою писалъ сию легацию Григорий Бугаевский писарь полковий Полтавский в те сто Лаврентия Микитича асаула полкового полтавского на сей легации Его милости пана Полковника и самъ сведуци подписалъ руку Иванъ Гаевский Сотникъ решетиловский писано в Великихъ Будищахъ февраля 12 дня року 1722».

Джерела та література

1. *Востоков А.* Черняк Иван, полтавский полковник // Киевская старина. – 1889. – № 10. – С.1–17.
2. *Кучер В.* До родоводу козацько – старшинського роду Черняків // Сіверянський літопис. – 1998. – № 5. – С.62–63.
- 3 *Институту рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського* (далі – *ІР НБУ*). – Ф.І. – № 54481.
4. *Там само.* – Ф.І. – № 54480.
5. *Центральний державний історичний архів України в м. Києві.* – Ф.56. – Оп.1. – Спр.7.
6. *Там само.* – Ф.94. – Оп.2. – Спр.18.
7. *ІР НБУ.* – Ф.І. – № 57489 – 57601.

Кривошея В.В., Кривошея Е.В. Украинская казацкая старшина. Иван Черняк

Освещается духовное завещание полтавского полковника Ивана Черняка, а также дана характеристика фрагмента его родословной казацкого периода.

Ключевые слова: *духовное завещание, родословная, казацкая старшина.*

Kryvosheya, V.V., Kryvosheya, O.V. The Ukrainian Cossacks foremen. Ivan Chernyak

Illumination of the spiritual testament of Poltava colonel Ivan Chernyak; also presented is a characteristic of a fragment of his family tree of the Cossack's age.

Key words: *a spiritual testament, a family tree, a Cossacks foreman.*

УДК 303.446.4 (447.46)

Васильєв С. А.

Новітня історіографія історії Умані (XVII – початок XX ст.)

Проаналізовано основний масив опублікованої в роки незалежності України історичної літератури, присвяченої генезі міста Умані від моменту першої документальної згадки про нього до початку XX ст.

Ключові слова: регіональна історія, історіографія, історія міста.

Сучасна українська історична наука характеризується розширенням спектру проблем, що потрапляють у поле зору дослідників. Зокрема, зростає кількість наукових праць, присвячених проблемам регіональної історії, адже саме тут, порівняно із значною мірою вивченими питаннями загальноісторичного спрямування, міститься неосяжний пласт інформації, що потребує свого аналізу, осмислення. Повна картина української минувшини не може бути побудована без використання окремих цеглинок – результатів локальних, регіональних досліджень. Однією з важливих галузей регіональних досліджень є урбаністика, що вивчає місто як своєрідне утворення, яке поєднує в одне ціле як матеріальну, так і соціальну інфраструктуру, виступає у ролі окремого цивілізаційного осередку. Місто акумулює у собі характерні риси певного регіону, його промислового, фінансового, політичного, демографічного, соціального специфіку; «виступає хранителем історичної пам'яті та відповідної соціонормативної культури» [4].

З цієї точки зору актуальним є дослідження генези міста Умані, що має тривалу та багату подіями історію. Робота істориків у цьому напрямі активізувалась після здобуття Україною державної незалежності і спричинила появу значної кількості наукових праць, які висвітлюють окремі аспекти минувшини міста від моменту першої документальної згадки про нього (1616 р.) до початку XX ст. Аналіз та систематизація цих досліджень сприятиме оптимізації подальшої роботи, спрямованої на створення цілісної картини історії Умані.

У першу чергу, виокремимо групу наукових праць, в яких генеза міста проглядає крізь призму дослідження історії Уманщини. До цієї групи належить праця відомого краєзнавця Г.П. Бевза «Історія Уманщини» [1], у якій автор розглядає окремі моменти історії міста в зв'язку з розвитком регіону (Уманщини) та загальноукраїнськими історичними процесами: роки козаччини, гайдамаччина, «аракчєєвщина» (період військових поселень), друга половина XIX ст. тощо. Окремий розділ присвячений заснуванню в Умані парку «Софіївка». Автор поряд з історичними фактами подіє також відомості етнографічного характеру. Книга ґрунтується

на великій кількості опрацьованої автором літератури. Варто згадати також колективний «Нарис історії Уманщини» [22], автори якого пропонують власний погляд на історію міста Умані як адміністративного, господарського, культурно–освітнього, релігійного осередку Уманщини, проводячи паралелі між розвитком міста та регіону, центром якого воно є. Зауважимо, водночас, що монографія містить в основному інформацію щодо адміністративної та фінансово–економічної інфраструктури Умані, дещо слабший акцент зроблено на її культурно–освітньому, релігійному та архітектурно–просторовому розвитку.

Монографія Ю.І. Бодрова «Історія Уманського козацького полку» [2], що ґрунтується на значному масиві опрацьованих автором історичних джерел та літератури, висвітлює особливості формування цього військово–адміністративного утворення, його адміністративну, соціальну, національну структуру, роль Уманського козацького полку у подіях Національно–визвольної війни під проводом Б. Хмельницького та в часи Руїни. Дослідник також звертає увагу на долю уманського козацтва після зруйнування Умані турецьким військом у 1674 році. Водночас, відповідно до загального спрямування монографії, вона мало торкається питань, пов'язаних безпосередньо з розвитком міста, функціонуванням його внутрішньої інфраструктури, забудовою міської території тощо і, таким чином, розкриває лише один, хоча і важливий, аспект історії Умані тієї доби. Вказана обставина залишає широке поле для подальших історичних досліджень у цьому напрямку.

Окремі аспекти історії Умані в XVII ст. розкриває нам праця З.В. Священко [24]. З точки зору вивчення історії міста ця монографія цікава відтворенням у ній процесу польської колонізації Уманщини наприкінці XVI – на початку XVII ст. та переходу цієї території у власність до брацлавського та вінницького старости В.А. Калиновського. З.В. Священко здійснює також огляд основних наукових позицій щодо проблеми походження топоніму «Умань» та часу виникнення Уманського поселення.

Особне місце в історії Умані посідають події Селянської війни 1768–1769 років (т. зв. «Коліївщини»), під час якої місто було захоплене гайдамаками та пограбоване. В роки незалежності було надруковано кілька праць, які торкаються цієї проблеми. Для прикладу назвемо монографію Ю.А. Мицика «Умань козацька і гайдамацька» [21], у якій науковець відтворює хід подій у 1768 році у їх взаємозв'язку з Уманською фортецею і відтворює зовнішній вигляд міста на початку гайдамацького виступу, а також дослідження Б.Д. Черномаза [26], який, бажаючи внести ясність у питання історичної дефініції події 1768–1769 років, трактує їх як національно–визвольну війну українського народу, що великою мірою розвивалась у руслі державотворчих, соціальних і релігійних ідей доби Б. Хмельницького.

Чималий внесок у вивчення історії міста та регіону, особливо у справі дослідження релігійного життя повітового центру, зробила Т.В. Кузнець. Тетяні Володимирівні належить монографія «Населення Уманщини XIX – початку XX ст.» [18], яка цікавить нас, у першу чергу, наведеним у ній детальним аналізом соціальної та національної структури населення Умані за матеріалами першого Загальноросійського перепису населення 1897 року. Проведена дослідницею робота дозволяє чітко уявити внутрішнє життя Умані на межі XIX – XX ст.

Монографія Т.В. Кузнець «Православне духовенство Уманщини...» [19] містить глибокий аналіз становлення та розвитку багатьох православних храмів Умані наприкінці XVIII – на початку XX ст., а також складу та структури уманського православного кліру, ротаційних процесів серед чернецтва Умані та Уманщини, джерел прибутків релігійних установ тощо. Найбільш повним є дослідження діяльності головного православного храму міста – Свято-Миколаївського собору, а також Уманського духовного училища (яке було одним з перших навчальних закладів міста). Водночас, розглянута у монографії проблема є специфічною та відносно вузькою, так як розкриває лише один з аспектів релігійного життя населеного пункту як у хронологічному, так і у конфесійному розумінні.

Дослідниця О.В. Скус аналізує становище римо-католицьких релігійних осередків на Уманщині наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст., з-поміж яких згадує і пам'ятку архітектури міста Умані – костель Успіння Богородиці [25].

Кількісно більшим є перелік наукових праць, присвячених безпосередньо історії Умані від 1616 року до початку XX ст.

Наприклад, історик та краєзнавець Р. С. Захарченко детально аналізує документ, що містить першу офіційну згадку про Умань як населений пункт – регесту декрету Люблінського Коронного Трибуналу 1616 року, вказуючи на його виняткове значення як відправної точки для подальших досліджень, зокрема – у напрямку пошуку більш давніх відомостей про населений пункт [9].

Якщо вести мову про Умань в XVII – XVIII ст., то єдиною відомою нам узагальнюючою працею, присвяченою цій проблемі є вже згадувана нами вище монографія Ю.А. Мицика. Автор, поряд з аналізом пов'язаних з Уманню подій селянської війни 1768–1769 років, досліджує минуле Умані в часи піднесення національно-визвольної боротьби українського народу, ґрунтуючись на опрацюванні багатьох як опублікованих, так і неопублікованих джерел.

Сучасні дослідження історичного розвитку м. Умані впродовж усього періоду від 1616 року до початку XX ст. репрезентує невелика кількість літератури: книга П.Р. Клименка «З історії забудови Умані» [10] (на цю працю варто звернути особливу увагу, адже вона являє собою єдину відому нам спробу відтворити цілісну картину архітектурно-просторового розвитку міста від початку XVII ст. до сучасності та пов'язати основні етапи розбудови Умані з історією населеного пункту загалом. Основну увагу автор звертає на особливості розбудови міста наприкінці XIX – у 90-х роках XX ст. Попри слабку джерельну базу, дослідження П.Р. Клименка є чудовим орієнтиром для подальшої наукової роботи над поставленою ним проблемою) і стаття «Доля міст Правобережжя в контексті історії України: на прикладі міста Умані» [17]. Остання розвідка являє собою короткий нарис основних етапів історичного розвитку Умані від початку XVII ст. до сучасності. Нещодавно вийшла друком книга А.У. Коваля «Україна незалежна. Літопис міста Умані» [11], але сторінки історії міста протягом зазначеного у заголовку статті періоду висвітлені там надто обмежено і тому не становлять для нас особливої цінності. Автор основну увагу зосереджує на функціонуванні міста в роки незалежності.

Різнманітні аспекти перебування Умані у власності графської родини Потоцьких наприкінці XVIII – у першій третині XIX ст. розглядає у своїх працях І.І. Кривошея. Йому, зокрема, належить стаття, присвячена

діяльності визначного культурно–освітнього осередку – уманського василіанського монастиря – у період його розквіту, коли у школі при монастирі навчались майбутні видатні представники польської та української інтелігенції, діяв літературний гурток «За–Го–Гра», члени якого започаткували так звану «українську школу» у польській поезії. Автор окреслює основні етапи діяльності монастиря та школи при ньому, основну увагу приділяючи періоду від 1796 року по листопад 1830 року, коли Уманський василіанський монастир знаходився у стані розквіту, відтворює особливості внутрішнього життя монастирського освітнього закладу, склад педагогічного колективу, аналізує кількісно–тематичний склад бібліотеки отців–василіан, відзначає визначну роль василіанської школи у культурному житті та загальному розвитку міста [14]. Досліднику належать також статті, присвячені соціально–економічним та юридичним питанням розвитку міста – маєтку Потоцьких як на стадіях поступальної еволюції господарсько–економічного та культурного життя населеного пункту, власники якого не шкодували грошей на його розбудову [15;16] (тут варто згадати і закладений Ст. Щ. Потоцьким парк «Софіївка» під Уманню), так і у доленосні для історії графської родини періоди (після смерті Ст. Щ. Потоцького (1805 р.) [13], а також після конфіскації маєтків його сина Олександра за участь молодого графа у польському Листопадовому повстанні [12]).

Назвемо також статті, пов'язані із проблемою розвитку освіти в Умані. У праці С.О. Гуциної «Освітні заклади Умані...» [8], автор веде мову про заснування та розвиток різноманітних навчальних установ міста кінця XVIII – початку XX ст.: василіанського монастиря, духовного училища, училища садівництва, переміщеного в Умань з Одеси, державних чоловічої та жіночої гімназій, а також приватних навчальних закладів, які в різні часи діяли в Умані. Дослідниця робить спробу виокремити етапи функціонування освітньої сфери міста, розрізняючи період перебування Умані у власності родини Потоцьких (до початку 30–х років XIX ст.), особливості роботи навчальних закладів до початку реформ Олександра II, а також діяльність освітніх установ від 1861 року до початку Першої Світової війни. Щоправда, автор статті не розглядає проблему функціонування в Умані єврейських шкіл–хедерів. Н.С. Побірченко у статті «Школа базиліанського кляштора в Умані...» [23] аналізує особливості системи освіти, яка діяла у цьому навчальному закладі, і вказує на перспективи, що відкривались перед учнями школи після закінчення навчання.

Свій внесок у вивчення історії Умані зробили працівники Уманського краєзнавчого музею, яким належить ряд розвідок, опублікованих на сторінках місцевої періодики [6;27;28].

Важливі аспекти історичного минулого Умані були розглянуті учасниками науково–практичної конференції «Малі міста на історичній мапі України...», що відбулась в м. Умань 11–13 травня 2007 р. Зокрема, Ю.І. Бодров у своїй статті звертає увагу на «Памятные книжки Киевской губернии» як цінне джерело дослідження минувшини міста другої половини XIX – початку XX ст., що містить статистичні дані про різноманітні сфери внутрішнього життя центру Уманського повіту [3]. М.І. Гончаренко на конференції вела мову про важливу проблему охорони та реставрації історико–архітектурної спадщини Умані, а також її дослідження в історико–культурному контексті. Не оминула увагою дослідниця і ті

пам'ятки міської забудови, які не збереглися до нашого часу, але все одно потребують свого вивчення заради їх збереження у пам'яті уманчан [7].

Цікавим є дослідження З.О. Возної, яка зробила спробу віднайти зразки уманської архітектури, створені відомим українським архітектором В. Городецьким. Дослідниця переконливо доводить, що саме в Умані Владислав Владиславович Городецький зробив перші кроки до загального визнання його таланту як зодчого і водночас – усуває ще одну білу пляму з сторінок історії міста [5]. Вже згадувана нами Т.В. Кузнець запропонувала учасникам конференції інформацію щодо розвитку м. Умань в роки військових поселень, зокрема, акцентуючи увагу на виданому тоді «Положенні про влаштування міста Умані», яке поклало початок планомірній, регульованій забудові міста [20].

Завершуючи цими рядками короткий огляд новітньої літератури, присвяченої історії Умані, доходимо висновку про можливість поділу усієї сукупності таких наукових студій на дві великі групи: дослідження історії Уманщини, які більшою чи меншою мірою стосуються історичного минулого головного міста регіону; та праці, автори яких торкаються безпосередньо історії міста, розкривають ті чи інші її аспекти. Варто відзначити, що більшість опрацьованої нами історичної літератури з цієї тематики стосується в основному історії Умані періоду другої половини XVIII – початку XX ст. Маємо констатувати також відсутність на цей момент праці комплексного характеру, що охоплювала б минувшину міста XVII – початку XX ст., але водночас – наявність великої кількості вужчих за своїм спрямуванням робіт, які можуть і повинні бути об'єднані у цілісну наукову роботу, що стане першим кроком до написання всеохоплюючої історії міста Умані.

Література

1. Бевз Г.П. Історія Уманщини. – К., 1997. – 104 с.
2. Бодров Ю.І. Історія Уманського козацького полку: Монографія. – К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2001. – 276 с.
3. Бодров Ю.І. «Памятные книжки Киевской губернии» як джерело дослідження соціально-економічного розвитку міста Умані другої половини XIX – початку XX ст. // Малі міста на історичній мапі України: проблеми збереження історико-архітектурної спадщини. Зб. наукових праць. – Умань: РВЦ «Софія», 2007. – С.6–14.
4. Верменич Я. Історична регіоналістика в Україні: спроба концептуального аналізу. Монографія. – К.: Інститут історії України НАН України, 2001. – 232 с.
5. Возна З.О. Уманський слід архітектора Владислава Городецького // Малі міста на історичній мапі України: проблеми збереження історико-архітектурної спадщини. Зб. наукових праць. – Умань: РВЦ «Софія», 2007. – С.43–48.
6. Гарбузова Л.Д. Взяття повстанцями Умані – кульмінаційна подія Коліївщини // Коліївщина: повертаючись до надрукованого (Матеріали історичних читань, присвячених 225-річчю Коліївщини). – Умань, 1993. – С.26–32. Гончаренко М.І. Пам'ятка в структурі міста: культурологічний аспект // Малі міста на історичній мапі України: проблеми збереження історико-архітектурної спадщини. Зб. наукових праць. – Умань: РВЦ «Софія», 2007. – С.55–62.

7. *Гущина С.О.* Освітні заклади Умані: історичний аспект // Краєзнавство Черкащини. – 2004. – № 7. – С.62–73.
8. *Захарченко Р.* Повідомлення про Гумань 1616 року: довге повернення до дослідника // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: збірка наукових статей. – Вип. 15. – К.: ХІК, Часи козацькі, 2006. – С.194–202.
9. *Клименко П.Р.* З історії забудови Умані. – Умань: АЛМІ, 2006. – 144 с.
10. *Коваль А.У.* Україна незалежна. Літопис міста Умані. – Умань: АЛМІ, 2007. – 176 с.
11. *Кривошея І.* Конфіскація Уманських маєтків Олександра Потоцького до російської казни // Україна на порозі ХХІ століття: актуальні питання історії: Збірник наукових праць / Інститут політичних і етносоціальних досліджень НАН України, Інститут української археології та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України, Чернігівський державний педагогічний університет ім. Т.Г. Шевченка; Редколегія: О.Б. Коваленко (голова) та ін. – К.: Стило, 1999. – 249 с. – С.93–97.
12. *Кривошея І.І.* Поділ спадщини Станіслава Щенсного Потоцького // *Ogrody Szartoryskich: studia i materia y.* – Warszawa, 2001. – S.183–186.
13. *Кривошея І.* Уманська василіанська школа в період свого розквіту (1796 –1830 рр.) // Історико–педагогічний альманах. – 2005. – № 1. – С.59–63.
14. *Кривошея І.* Уманські маєтки Олександра Потоцького // *Pami tnik Kijowsky.* – Т.8. – Kijow – Olsztyn, 2006. – S.163–168.
15. *Кривошея І.І., Кривошея В.В., Близнюк І.В.* Уманщина в етнополітичній історії України (кінець ХVІІІ – перша половина ХІХ ст.). – К.: ІПіЕД НАНУ, 1998. – 81 с.
16. *Кривошея І.І., Кривошея Ір.І.* Доля міст Правобережжя в контексті історії України: на прикладі міста Умані // Малі міста на історичній мапі України: проблеми збереження історико–архітектурної спадщини. Зб. наукових праць. – Умань: РВЦ «Софія», 2007. – С.113–123.
17. *Кузнець Т.В.* Населення Уманщини ХІХ – початку ХХ ст.: Монографія. – К.: Видавничо–поліграфічний центр «Київський університет», 2005. – 195 с.
18. *Кузнець Т.В.* Православне духовенство Уманщини ХІХ – початку ХХ століття: Монографія. – К.: Видавничо–поліграфічний центр «Київський університет», 2006. – 607 с.
19. *Кузнець Т.В.* Місто Умань в роки військових поселень // Малі міста на історичній мапі України: проблеми збереження історико–архітектурної спадщини. Зб. наукових праць. – Умань: РВЦ «Софія», 2007. – С.124–132.
20. *Мицик Ю.А.* Умань козацька і гайдамацька. – К.: Видавничий дім «Києво–Могилянська академія», 2002. – 187 с.
21. *Нарис історії Уманщини (з найдавніших часів до 60–х років ХХ століття):* Монографія / Монке С.Ю., Петренко А.І., Кузнець Т.В. та ін. – К.: Видавничо–поліграфічний центр «Київський університет», 2001. – 266 с.
22. *Побірченко Н.С.* Школа базиліанського кляштора в Умані: українсько–польський контекст // Краєзнавство Черкащини. – 2004. – № 7: Спецвипуск / Ред. кол.: В.М. Мельниченко та інші. – К.: Наук. світ, 2004. – С.7–14.
23. *Священко З.В.* Історія Уманщини (з найдавніших часів до середини

24. XVII ст.). Монографія. – Черкаси: видавець Чабаненко Ю.А., 2006. – 228 с.
25. *Скус О.В.* Становище римо-католицької церкви на Уманщині (кінець XVIII – перша половина XIX ст.) // Малі міста на історичній мапі України: проблеми збереження історико-архітектурної спадщини. Зб. наукових праць. – Умань: РВЦ «Софія», 2007. – С.175–182.
26. *Чорномиз Б.Д.* Проблема суперечностей у трактуванні гайдамацького повстання XVIII ст. // Міжконфесійна палітра Уманщини XVIII – XX століть (Збірник наукових праць). – Умань: СПД Сочінський, 2008. – 160 с.
27. *Чорномиз В.* Еврейская жизнь в Умани. – Одесса: Типография «Моряк», 2002. – 48 с.
28. *Шуйська Л.* Умань дворянсько-купецька // Уманська зоря. – 1993. – 27 листопада.

Васильев С.А. Новейшая историография истории Умани (XVII – начало XX в.)

Проанализирован основной массив опубликованной в годы независимости Украины исторической литературы, посвященной генезису города Умани от момента первого документального упоминания о нем до начала XX в.

Ключевые слова: региональная история, историография, история города.

Vasiljev, S.A. The newest historiography of Uman's history (the 17th early 20th centuries)

The author makes analysis of the essential mass of historical literature published in the years of independent Ukraine and dedicated to the genesis of Uman since the first written mention of the city till the 20th century.

Key words: regional history, historiography, history of a city.

Історія діловодства та документознавство періоду становлення: ідентичне і дотичне

Висвітлюється еволюція історії діловодства як особливого напрямку історичних досліджень 1960–1980-х років. Розглядається значення проблемно-тематичних студій для становлення і розвитку документознавства. Досліджуються історичні зв'язки між історією діловодства й історією установ.

Ключові слова: історія діловодства, діловодство, документознавство, історіографія.

Чи не найчастіше серед прихильників класичної версії документознавства зустрічаємо думку, що солідаризує усіх дослідників, зміст якої полягає в особливому значенні для розвитку науки історії діловодства. Вбачаючи у цьому невід'ємний чинник еволюції дисципліни, і не хежтуючи особливiстю ситуації – двоякістю формування галузі знань – у руслі ретроспективного вивчення досвіду у практичній сфері роботи з документами та в межах спеціальних історичних дисциплін, учені прагнуть відкрити визначальні концепти для документознавства. Хоч би якими доказовими видавалися аргументи на користь певності та вмотивованості одного чи іншого підходу, дозволимо поставити на обговорення, і то не через неспроможність науковців надати їм належної переконливості, а швидше від прагнення відкрити новий дослідницький простір для породження особливої пізнавальної ситуації з посиланням на сукупність чинників творення документознавства.

Безперечно, історичний аспект діловодства оприсутнюється ше у працях дослідників ХІХ ст. – М.В. Варадінова, В.О. Вельдбрехта, М.Л. Магницького та багатьох інших [11;12]. Пізніше, в умовах становлення «радянського діловодства», історія діловодства порушується в інтерпретаціях управлінців нової влади як тема, що відкриває позитивний і «негативний» досвід, відтак можливих корисних запозичень і крайнього неприйняття традицій організації практичної роботи з документами. Проте, якщо провідники «нопівського руху» звернули увагу на практичний аспект діловодства 1920–1930-х років, то історики підняли питання історії управлінського документа, державної служби, установ різного підпорядкування і форм власності, зв'язків між архівним і діловодним середовищами функціонування документів.

Отже, у першій половині ХХ ст. маємо цілеспрямоване продовження традицій вивчення історії, теорії діловодства не тільки у сфері управлін-

ня, але й у джерелознавчому контексті. Окрім відомих старань архівістів і вдалих екстраполяцій їхніх студій на сферу діловодства у 1920–1930-х роках [10], активізація досліджень настає за підтримки академічного Інституту книги, документа і письма (1931–1936). Нетривале його існування не залишило вагомих доказів участі інституції у розробленні актуальних історичних тем із діловодства, проте наміри яскраво засвідчила передмова одного інститутського видання, якому, щоправда, не стало часу вийти під титлом авторського колективу інституту. Йдеться про наукову збірку праць – «Вспомогательные исторические дисциплины» (1937), вихід якої вмотивовувався необхідністю ширшого користування у джерелознавчих дослідженнях методами допоміжних¹ історичних дисциплін. Серед джерелознавчих проблем, що першорядно потрапили до уваги дослідників, зустрічаємо закономірності еволюції окремих видів документів, діловодства. Вміщена у збірці стаття «Русский законодательный документ XIX–XX веков» («Російський законодавчий документ XIX–XX століть») належить відомому досліднику діловодства Б.М. Кочакову [34,319], який зарекомендував себе шанувальником історії управлінських офіційних документів. Міркуючи в джерелознавчому контексті, Б.М. Кочаков цілком справедливо вказує на головний недолік сучасних для нього спеціальних історичних досліджень – студіювання управлінської документації «не супроводжується джерелознавчим аналізом», а «документ сам по собі, в його історії, ... його часом непростому складі ще не став предметом спеціальних вивчень», що призводить інколи «до прямих спотворень історичного процесу» [34,319].

Ставлячи знак запитання про пов'язаність із розробленням з історією діловодства інших осередків, розширюємо обсяг відповіді за рахунок визнання Московського державного історико-архівного інституту (далі – МДІАІ) потужним центром становлення документознавства, зрослого на авторитетних дослідженнях історії й теорії діловодства й архівної справи [14]. Серйозний підхід до управлінської документації у межах джерелознавства продемонстрував однойменний підручник професора МДІАІ С.О. Нікітіна «Источниковедение истории СССР. XIX век» («Джерелознавство історії СРСР. XIX століття») (1940) [47]. Відповідний розділ навчального видання – «Документы государственных и частных архивов. Основные издания официальных документов» («Документи державних і приватних архівів. Основні видання офіційних документів») [47,6–36] ґрунтується на оглядовій подачі інформації про зміст документації основних центральних і місцевих державних установ Російської імперії, доповнений короткими свідченнями їх історії. Відсутність «спроб джерелознавчої характеристики окремих груп чи видів джерел» [47,3] (тут – управлінських документів), на що нарікав С.О. Нікітін, безперечно, утруднювала у подальшому студіювання теми дослідників–першопроходців, зайнятих вивченням управлінської документації.

Проте найглибші і найсерйозніші дослідження історії діловодства у 1940–1960-х роках належать іншому представнику професорсько-викладацького складу МДІАІ – К.Г. Мітяєву, зміст творчої діяльності якого нерозривно пов'язаний із формуванням підґрунтя становлення

¹ У першій половині ХХ ст. більшість істориків, визначаючи зміст історичних дисциплін джерелознавчого характеру, схилились до того, щоб назвати їх «допоміжними», а не «спеціальними». Автор дотримується історичності термінології.

документознавства. Треба сказати, що найактивніший період творчості К.Г. Мітяєва припадає на час відчутного поживлення історії діловодства, що вмотивовано загальними тенденціями розвитку історичної науки. На організаційному рівні це виявилось у виданні наукових збірників тематичних студій [32;41;51], появи спеціальних розділів у підручниках із джерелознавства [56–58], монографічних досліджень. Ранні публікації К.Г. Мітяєва дуже добре віддзеркалюють зацікавлення історичним аспектом діловодства й архівознавства. Продовжуючи уважне, критичне їх вивчення через ретельно продуману аргументацію, викладену в *«Теорії та практиці архівного дела»* (*«Теорія і практика архівної справи»*, 1946) [45], *«Історії та організації делопроизводства в СРСР»* (*«Історія й організація діловодства в СРСР»*, 1959) [46], К.Г. Мітяєв порушує питання безпосередніх і опосередкованих зв'язків між ними. Рефреном працює те, що ні діловодство, ні архівознавство самі по собі не зможуть адекватно розкрити спільний досвід документування, розповсюдження, зберігання і користування документами. Відтак основне призначення документознавства полягало у з'ясуванні конструктивів, які розкривали б форму, зміст неперервного побутування документа від моменту його створення і до знищення чи зберігання в архіві. У зв'язку з цим, питання природи документознавства К.Г. Мітяєв розглядає у руслі ідеї *метатеорії*.

Отже, констатація факту про те, що відомому історико–архівісту К.Г. Мітяєву належить низка ґрунтовних публікацій стосовно еволюції діловодства в Російській імперії, докладні характеристики різних видів документів, їх формулярів, систем документації, знаходить підтвердження завдяки одним із перших авторських спецкурсів, зокрема з історії й організації діловодства [13]. Зміцнення позицій управлінської документації як об'єкта дослідження виявилось і в лекційних курсах К.Г. Мітяєва, зокрема з історії діловодства та державних установ [66,122]. Показовою у цьому відношенні є програма курсу *«Історія та організація делопроизводства в СРСР»* (*«Історія й організація діловодства в СРСР»*, 1954) [52], яка структурно складається зі вступу та трьох розділів – «Документальні матеріали, що виникають у діловодстві, їх загальна класифікація та вивчення», «Історія діловодства в дореволюційній Росії (до Великої Жовтневої соціалістичної революції)», «Історія організації діловодства в радянську епоху». Композиційно програма мало чим відрізняється від попередніх варіантів, проте зміст виявився тематично збагаченим.

Цікавим є внутрішнє наповнення розділів, що демонструє розуміння К.Г. Мітяєвим основоположних змістових компонентів діловодства. Вартим того, щоб помітити, є сприйняття автором *історії й організації діловодства* науковою дисципліною, що вивчає загальні та спеціальні системи документування в їх історичному розвитку [52,3]. *Діловодство й управління та діловодство й архів* – основні стрижні, на яких вибудовується не тільки доведення його особливої ролі та значення для суспільства у межах вступної частини, але й усєї програми. Торкаючись зв'язків діловодства зі спеціальними історичними дисциплінами, К.Г. Мітяєв акцентує увагу на його особливому значенні для теорії і практики архівної справи, підкреслюючи вірність традиційному розумінню залежностей між ними.

Чільне місце у програмі відведено під *історію діловодства*, яка, крім крупного поділу на дореволюційну і радянську, має внутрішню періодизацію, вибудовану згідно з історією держави та основними засадами теорії соціально–економічних формацій. У дореволюційній історії діловодства

К.Г. Мітяєв виокремлює п'ять періодів, оформлених у відповідні тематичні блоки: *діловодство* доби від Київської Русі до утворення централізованої Російської держави (IX–XV ст.), Російської централізованої держави (XV–XVII ст.); Російській імперії (XVIII ст.); часу розкладу феодалізму і формування буржуазних відносин (перша половина XIX ст.); доби розвитку промислового капіталізму та імперіалізму (друга половина XIX – початок XX ст.) Російської імперії [52,5–9]. У кожному конкретному випадку репрезентовано соціально–економічні, політичні, культурні умови побутування тогочасного суспільства, нормативно–правову базу ведення діловодства, його організацію, особливості документування, види документів, їх облік, систематизацію та опис, системи документації, поточні та постійні архіви установ.

В історії діловодства радянської епохи К.Г. Мітяєв визначає два якісно відмінних періоди його розвитку. Це – час радикальної реорганізації діловодства (1920–і рр.) та період зміцнення «радянського діловодства» (1930–1950–і рр.). Практично схема представлення особливостей кожного періоду повторюється із попереднім зразком, але виразно деталізується. Докладно висвітлюється організація діловодства в радянських установах, порядок документування, характеристика документальної техніки, специфіка функціонування вхідної та вихідної документації, процедура обліку (реєстрації) документів, контролю виконання службових документів та склад спеціальних систем документування (бухгалтерська, статистична, планова, судова та нотаріальна документації, документація з особового складу тощо).

Серед найважливіших теоретичних питань дисципліни К.Г. Мітяєв називає закономірності еволюції діловодства та його термінології, загальних і спеціальних систем документування, техніки та її вплив на форму й організацію документів, їх класифікацію [52,4–5]. Намагання деталізувати проблематику діловодства, модернізуючи класичний набір основних завдань, підкреслює його дисциплінарний статус. Окремий підрозділ програми присвячено розкриттю змісту «документальної частини діловодства»². При цьому наголос робиться на історії, теорії, практиці систематизації документації у діловодстві, зокрема складанні класифікаторів і застосуванні переліків документів, їх порядок індексації, формуванні номенклатур справ і групуванні документів у справи, зберіганні та обліку документів у діловодстві, їх передача в архів установи. Це пов'язано із надзвичайною актуальністю підготовки фахівців із конкретними практичними навичками роботи у сфері діловодства. Продемонстрована схильність до включення в історію й організацію діловодства вивчення документа від моменту його створення до передачі в архів на зберігання чи утилізацію чітко вказує на засновковий мотив формування документознавства. Безперечно, написана К.Г. Мітяєвим на основі авторської програми «*Історія й організація діловодства в СРСР*», продублювала її основні положення у розширеному варіанті.

Єдності архівознавства й діловодства, за визначенням колег, була присвячена більш рання робота К.Г. Мітяєва – «*Делопроизводство и архивы*» (М., 1954) [44], яка репрезентувала порівняно з попередніми роботами

² Під «документальною частиною діловодства» розуміли обсяг робіт зі службовими документами від їх створення (одержання) до передачі в архів, включаючи оформлення, облік, класифікацію документів, формування справ, експертизу наукової й практичної цінності документальних матеріалів.

вищий рівень роз'яснень історичного досвіду, практики діловодства. Зупинимось на цьому докладніше.

У згаданій науковій статті, опублікованій у «Трудах МГИАИ» автор запропонував цікаві міркування, присвячені чинникам організації діловодства, необхідності і шляхам його раціоналізації, зв'язкам між загальними управлінськими (канцелярськими) й архівними службами, класифікаторам управлінської документації і функційним особливостям різних видів документів. Інакше кажучи, йдеться про ключові моменти документування, середовище створення й побутування документів (у динамічному і статичному стані) як єдиний цілісний процес. К.Г. Мітяєв представляє діловодство як виняткової важливості справу, що впливає на обсяги документних потоків, якість роботи державного апарату, можливості реалізації управлінських функцій, економію робочого часу, ступінь організації документів на рівні справи, фонду, архіву. Аргументовані судження дослідника роблять очевидним висновок про зорієнтованість діловодних операцій на успішне провадження управління. Посилаючись на приклади залежності між порядком творення документів і економією робочого часу, регламентацією документообігу і здійсненням контролю за виконанням документів, загальною схемою організації діловодних процесів і комплектуванням архівів тощо, науковець не сумнівається щодо нагальності розроблення теоретичних, прикладних питань діловодства.

Успішну реалізацію останніх автор узалежнює від високоосвіченої особи, що має спеціальну підготовку, необхідну «працівнику поточного діловодства» [44,156]. Документознавство, адміністративне право, історія державних установ, теорія і практика архівної справи, документатійна техніка, діловодство називаються К.Г. Мітяєвим дисциплінами здатними забезпечити необхідний фаховий рівень тих, хто порядкуватиме діловодними, архівними процесами на рівні установи [44,156].

Розпочате з опису змісту, практичних зв'язків діловодства дослідження продовжувалося пошуком шляхів раціоналізації функціонування документів, зокрема – службових. Дублюючи рішення Першої міжгалузеві наради з оргтехніки Всесоюзного наукового інженерно–технічного товариства машинобудівників (1941), учений визначає першочерговими такі завдання для галузі: створення організаційно–методичного центру для керування діловодством; розроблення загальнообов'язкового для кожної установи нормативно–правового документа про діловодство; затвердження положення про «канцелярських працівників», що визначає їх права, обов'язки, кваліфікаційну характеристику відповідальних за стан діловодства; механізація діловодних операцій; уніфікація і трафаретизація документів; розвиток завершеного спеціального освітнього багатоступеневого циклу (середня професійно–технічна, вища освіта); створення всесоюзного науково–дослідного інституту для «розроблення питань службової документації в ... установах, організаціях і підприємствах» [44,156]. Актуалізуючи нереалізовані проекти, К.Г. Мітяєв справедливо визначає нагальні завдання галузі. Мине небагато часу, і 1960–і роки доведуть прийняття більшості з них як найнеобхідніших для розвитку діловодства й архівістики, котрі будуть реалізовані у вигляді Всесоюзного науково–дослідного інституту документознавства та архівної справи (1966), Єдиної державної системи діловодства (1965–1973), галузевих стандартів із уніфікації систем документації (1960–і рр. – початок 1970–х рр.) тощо.

Розроблення дослідником актуальних питань організації роботи з документами проливає світло на причини, з яких інтерес до архівної проблематики набув форми критичного дослідження кордонів між діловодством і архівістикою. К.Г. Мітяєву вдається продемонструвати зв'язки між оформленням документів, формуванням справ, диференціацією управлінської документації на рівні установи, проведенням відомчої експертизи цінності, обліку документів і процесами надходження, комплектування, організації документів на рівні справи, фонду, архівів, користування ними в архівних установах. Аналізуючи рівень розвиненості діловодства й архівістики, науковець визнає відставання сфери роботи з оперативними документами порівняно зі сферою роботи з архівними. Для усунення неузгодженостей пропонувалося з'ясувати природу і загальну характеристику документів, їх класифікацію; розробити переліки типових документів для установи; скласти порядок оформлювання й обігу внутрішньої і зовнішньої документації [44,163].

Апелюючи до тлумачення діловодства як сукупності операцій із прийому, реєстрації, руху і виконанню службових документів, дослідник заперечує усталене однобічне вивчення зовнішньої документації, ігнорування внутрішньої. Актуалізація досліджень різних за напрямом руху документів дозволила порушити видатному вченому питання про створення «у поточному діловодстві кваліфікованого науково–довідкового кодифікованого апарату до внутрішньої документації у повному її обсязі» [44,180], інакше кажучи, йдеться про створення єдиного класифікатора управлінської документації, випереджуючи власними роздумами на багато років появу його самого.

Безперечно, заслугою К.Г. Мітяєва є постановка невідкладних питань історії, теорії діловодства й архівної справи в ув'язці з документознавством. Головні висновки, зроблені автором у статті, полягали в тому, що, по–перше, *діловодство* й *архів установи* мають розглядатися нерозривно, як це склалося історично; по–друге, необхідно розробити *єдині* для *них* систему класифікації, уніфікацію та стандартизацію службових документів, номенклатуру справ, правила збереження документації, методика експертизи її цінності. Зроблений науковцем засновок утілюється у ґрунтовнішому дослідженні теми, остаточному переконанні у важливості теоретичного і практичного розроблення порушеної проблематики, що й склало основні дослідні ділянки *управлінського документознавства* і назагал – *документознавства*. Та найважливіше для розуміння детермінованості наукових поглядів К.Г. Мітяєва криється в тому, що історія діловодства розумілась спеціальною історичною дисципліною, діловодство – практичною сферою роботи з документами, а теорія діловодства – документознавством.

Важливе значення для розвитку історії діловодства належить історії державних установ, яку у зазначений відтинок часу розумілі двоюко. Передусім її трактували як один із напрямів загальної історії країни, а також як допоміжну історичну дисципліну, що займається вивченням організації документів, фіксує діяльність установ, а отже й архівною евристикою і, власне, їх джерелознавчим аналізом [70,33]. Згідно з активно апробованою точкою зору головними завданнями історії державних установ мало бути «виявлення усєї сукупності необхідних документних документів, оскільки в архівах вони зберігаються у тій же системі, як колись були створені»; з'ясування обставин виникнення документів – «коли, у якій установі і з якою метою виник кожен із них, які матеріали

лягли в основу, куди був спрямований і яке значення йому надавалося; створення «зручного для користування фонду основних довідкових даних про всі такі установи, що згадуються в документах і вимагають пояснень» [70,34].

Відзначаючи обмаль тематичних студій у радянській історіографії [71,32], більшість учених серед серйозних досліджень з історії державних установ зважено й аргументовано називають праці М.П. Єрошкіна, які були написані в умовах активного конституювання навчальної спеціальності «Історико–архівознавство» (1950–1960), де зустрічаємо короткий виклад історії державних установ та їх діловодства [26–29]. Зберігаючи актуальність, історія державних установ згодом стала головною темою досліджень ще одного російського відомого історика–джерелознавця – Л.Є. Шепельова [66–71]. Йому належать одні з перших суттєві коментарі щодо змісту, основних завдань і напрямів історії діловодства як спеціальної історичної дисципліни, її зв'язків із іншими історичними галузями знань. Розмірковуючи у дусі кочаковських ідей, Л.Є. Шепельов справедливо називає управлінські документи важливим історичним джерелом, розуміння яких «затиснуте» між знаннями історії діловодства, архівної справи, державних установ [66,124]. Цей методичний маневр, на думку дослідника, відкриває шлях до виявлення усєї сукупності документів – найважливішої умови успішного джерелознавчого студіювання, а також надає у розпорядження дослідника додаткові дані про автора, адресата документа, мети і обставин їх укладання, характер даних, покладених в основу, варіанти тексту, зміни формуляра документів тощо [66,125]. Через ретельно продуману аргументацію Л.Є. Шепельов відкидає джерелознавчі підходи Л. фон Ранке у ставленні до управлінської документації як найбільш достовірного історичного джерела і доводить необхідність її об'єктивної критики завдяки залученню до наукового обігу інших видів джерел – мемуарів, листів, періодики, не ідеалізуючи, таким чином, достовірність одного досліджуваного об'єкта [66,125]. Особливістю праць науковця є комплексний розгляд проблем джерелознавчого й історико–спеціального вивчення управлінських документів у контексті історії діловодства та історії державних установ.

Л.Є. Шепельову належить «звід аргументів» на користь історії діловодства, як особливо значущої дисципліни для розвитку історії державних установ дисциплін. Примітно, що під «діловодством» науковець розумів офіційно встановлену систему підготовки документів (номенклатура і форма), їх рух (розгляд і утвердження) і організація упорядкованого зберігання [69,24]. Близькість історії діловодства й історії державних установ Л.Є. Шепельовим пояснюється завдяки неабиякій увазі в обох випадках до документа як дослідницького об'єкта. З'ясування його призначення, внутрішньої організації (формуляра) або структури, «внутрішньо діловодної функції», умов, обставин підготовки (ким, і на яких підставах був створений), руху (розгляд, затвердження, виконання), місце серед інших документів діловодства (у складі тематичної справи, виду тощо), на думку дослідника, є єдиною ланкою між історією діловодства та історією державних установ [70,35].

Діяльність органів влади та управління (міністерство, відомство, Державна рада, Комітет міністрів, Рада міністрів, Державна канцелярія), розглядалися нерозривно з властивою їм системою діловодства, порядком організації роботи канцелярій та архівів, у т.ч. і тієї, що стосується

документування. Особливе поцінування знайшло вивчення окремих управлінських документів у контексті їх функційного призначення, й спричинених цим їх мовних особливостей тощо. Висновок Л.Є. Шепельова про те, що ретроспективний аналіз специфіки організації й функціонування вищих органів влади та їх діловодства мають важливе значення для повноти і правильності сучасних використання управлінської документації, підвищення загальної джерелознавчої культури, детермінував розвиток документознавства у спеціально-історичному контексті. Окрім історії діловодства, Л.Є. Шепельов доводить причетність до історії державних установ усіх тих дисциплін, які досліджують їх організацію і діяльність систему державної служби. Відтак історія діловодства мусить розглядатися в одній ув'язці з історією державної служби, теорією і практикою управління [68,18].

Репрезентований працями Л.Є. Шепельова напрямок у вітчизняній науці став важливим підґрунтям для розвою ідей управлінського документознавства, головним концептом яких проглядає залежність форми і змісту документа від сфери створення та функціонування. Безперечно, праці Л.Є. Шепельова багато в чому визначили напрями досліджень істориків-джерелознавців, логічно аргументувавши їх зміст. Відтак, маємо цікаві публікації з загальної історії державних установ [29], розвідки, присвячені історії окремих центральних органів державного управління [20], підприємницьких організацій [17;37], їх документально-комунікаційній діяльності.

Помітним явищем у досліджуваній проміжок часу стала поява праць, присвячених окремим видам управлінських документів, системам управлінської документації як історичному джерелу. Відтак історіографія історії діловодства, джерелознавства збагачується студіями про окремі види документації деяких відомств і установ, губернаторів як тих, які привернули найбільший інтерес дослідників. Це, зокрема, розвідки Р.Ю. Мацькіної, В.К. Яцунського, М.П. Дятлова, М.М. Улащика та ін., що відзначаються зосередженістю на історії становлення звітної документації, її форми, складу інформації, порядку виконання, особливостей як історичних джерел тощо [25;35;42;43;61;74]. У прив'язці до окремого виду документа як історичного джерела вибудовуються розвідки Г.М. Дейча про уставні грамоти [23] Ю.Я. Рибаківа про статистичні відомості фабрик і заводів [53], І.Ф. Гіндіна про баланс акціонерних підприємств [19], З.І. Малкової, М.А. Плюхіної про особові справи дворянських родів, формулярні списки [40], Г.І. Щетініної про документацію навчальних закладів [73] та ін. Система, організація діяльності та особливості діловодства канцелярій Сенату, сенаторів-ревізорів і документів сенаторських ревізій склали основу ґрунтовних статей Л.В. Виноградової, Г.В. Гапонової, В.М. Кабузан, Е.С. Пайної та багатьох інших [16;18;21;33;49;53–55;60;62].

Великий вплив на розвиток історії діловодства справив історик-джерелознавець Б.Г. Литвак. Розробляючи популярну в 1960–1980-х роках тему масових історичних джерел, особливе поцінування у працях відомого дослідника здобула управлінська документація XIX ст. Протягом трьох десятиліть він написав, безперечно, найвідоміше дослідження – «Очерки источниковедения массовой документации XIX – начала XX в.» [39], робота над яким супроводжувалась активною різноаспектною апробацією теми [38]. Монографія і супутні їй наукові публікації створили цілий цикл, центральний для всієї його творчості, присвячений

одній зі своїх постійних тем – масові документи як історичні джерела. Закономірності трансформацій форми, еволюція текстової частини документів, інформаційний потенціал, середовище створення, побутування управлінської документації, проблема зв'язків із іншими видами документації, нормативно–правова база діловодства й організації канцелярії – ці та інші теми стали яскравим зразком підтримки джерелознавцем потужних пошуків документознавців, зумовлених формуванням і впровадженням у 1960–1980–і роки. Єдиної державної системи діловодства, а відтак і ретроспективним пошуком оптимальної моделі організації документаційного забезпечення управління у загальнодержавному масштабі.

Б.Г. Литвак зробив дуже цікаві висновки стосовно «теоретичного діловодства» М.Л. Магницького, М.В. Варадінова, дипломатики С.М. Каштанова і Л.В. Черепніна, документального джерелознавства А.О. Введенського. Головна думка полягає в тому, що документознавство за змістом є наукою, яка долає «розрив» між діловодством й архівною справою, «теоретичним діловодством» і дипломатикою, «повертає» вивчення документа в середовище його створення та побутування. Походження можливих аналогічних змістових рядів між джерелознавством, документознавством і діловодством Б.Г. Литвак пов'язує зі спорідненістю об'єкта вивчення, розглядаючи його, як складно структуровану систему. Торкаючись методики студіювання письмових історичних джерел, і відаючи належне кількісним методам, Б.Г. Литвак узалежнює їх від специфіки властивостей документа, його змісту і форми. Зроблені автором висновки знайшли логічне продовження в з'ясуванні традицій розвитку документа. Щоб правильно оцінити їх, дослідник звертається до історії середовища творення документа, його управлінської інфраструктури, кордонів. Для цього, як справедливо вважав дослідник, необхідно зосередитися не лише на нормативно–правових засадах організації роботи з документами, але й на біографічному розгляді їх виконавців, історії інституцій, втягнутих у практичне запровадження цих нормативів [39,210–241].

Безперечно, праці Б.Г. Литвака сприяли розв'язанню багатьох дискусійних питань стосовно змісту документознавства, історії, теорії діловодства, зміцнюючи цікавість до теми у середовищі класичних істориків–джерелознавців. Проголошені ним теоретичні ідеї розв'язання суперечностей щодо визначення об'єктно–предметної сфери документознавства, а отже і його змісту, вмотивовують необхідність сучасних звернень до творчого доробку автора.

Пильнішу увагу до історії діловодства у досліджуваний проміжок часу виявлять і українські дослідники. Важливим осердям розроблення історії діловодства у 1960–1980–х роках стала кафедра архівознавства Київського державного університету ім. Т.Г. Шевченка. На виконання постанови Ради Міністрів УРСР № 1107 від 27 вересня 1963 року «Про заходи по поліпшенню архівної справи в республіці» Архівне управління при Раді Міністрів УРСР та Київський державний університет ім. Т.Г. Шевченка організували при кафедрі постійно діючі тримісячні курси підвищення кваліфікації керівних працівників діловодного апарату міністерств, відомств, установ, організацій республіки. Навчальний курс охоплював передусім питання, пов'язані з модерними завданнями в галузі удосконалення роботи управлінського апарату, а саме – раціоналізація діловодства,

впровадження сучасних засобів механізації діловодства, ознайомлення слухачів з передовою технологіями організації функціонування канцелярії та основними напрямками формування Єдиної державної системи діловодства (далі – ЄДСД) [59,15].

1969 року при кафедрі було створено робочу групу у складі трьох осіб – А.М. Білан, А.М. Іваненко, Л.Ф. Мисливська, якій належить розроблення науково–практичної теми – «Форми і методи організації діловодства у вищих учбових закладах УРСР». Метою проваджених досліджень, за визначенням керівника кафедри В.І. Стрельського, стало орієнтування на забезпечення наукової організації управлінського апарату. Відтак основні дослідницькі теми групи полягали в упровадженні стандартизації й уніфікації службових документів, розробленні принципів композиції та формуляра сучасного документа, а також основних ланок документообігу, зокрема їх реєстрації, класифікації, індексації, раціонального розподілу за предметно–питальними, номінальними та іншими ознаками [59,14]. Основним наслідком діяльності університетського осередку стала взірцева номенклатура справ для університетів України (1971).

Незважаючи на серйозне опікування кафедри сучасною проблематикою діловодства, його історичний аспект так само не ігнорувався. Історіографія історії діловодства передусім збагачуються виходом у світ підручників із джерелознавства В.І. Стрельського, який піднімає важливі питання виявлення історичних джерел, їх аналізу, зовнішньої і внутрішньої, зокрема філологічної, критики документів, відбору, синтезу документів, прийомів роботи з управлінською документацією. Відмічаючи важливе значення історії державних установ для вивчення документації, діловодства й архівної справи, відомий історик обмежується констатацією доцільності їх провадження, не долучаючись до прикладу К.Г. Мітєєва, що значною мірою детерміновано відсутністю джерелознавчих досліджень, присвячених окремим видам управлінських документів [66,129]. Фактично В.І. Стрельський зробив неабиякий внесок у формування джерелознавчого підґрунтя універсальної основи, відповідно до якої можна оцінити будь–який вид діловодної документації як історичне джерело. Досвід Київського університету залишиться в історії української освіти першим, який справив винятково позитивний вплив на становлення документаознавства як навчальної дисципліни.

Поважними студіями з діловодства у 1960–1980–х роках відзначились архівні установи, які стали найактивнішими розробниками ЄДСД. Симптоматично, що у передовиці першого номеру «Архівів України» за 1962 рік серед основних науково–дослідних завдань архівістів зустрічаємо студіювання діловодства, зокрема принципів опису та класифікації документів в установі, формування основних положень системи діловодства у загальнодержавному масштабі [29]. Та, якщо більшість архівних установ України перейнялась практичною проблематикою у руслі нагальних завдань діловодства, то історичні архіви, у зв'язку зі специфікою архівних фондів, зосередилися на вивченні його історичного компоненту. Окремого поцінування у цьому руслі заслуговує Центральний державний історичний архів УРСР у м. Львові. Неодноразово на засіданнях архівного постійно діючого семінару з архівознавства, джерелознавства та інших допоміжних історичних дисциплін (1961) обговорювалися доповіді, присвячені історії діловодства владних структур різних адміністративно–територіального підпорядкування, масштабів функціонування, історичних

періодів входження українських земель до складу інших держав. Відтак, серед учасників семінару зустрічаємо дослідників історії діловодства окремих категорій судових установ австрійського судочинства Галичини (1772–1918) (П.М. Дідович, Р.С. Кулачковський, С.А. Панек) [7;9;31], специфіки організації довідкового апарату в польському й австрійському діловодстві (І.І. Дмитерко, О.А. Купчинський) [6;8], фондів установ, наприклад, Львівського ставропігійського інституту (Я.Д. Ісаєвич) [15], Люблінського коронного трибуналу (У.Я. Єдлінська) [3], у контексті організації системи діловодства, історичних форм і змісту грамот XIV–XV ст., документів діловодства вищих судово–адміністративних установ XVI–XVII ст. як історичних джерел (У.Я. Єдлінська) [1], побутового життя писарів і архівістів гродських і земських канцелярій окремих воєводств XV–XVIII ст. (П.І. Захарчишина) [5;48] тощо. Характерною рисою студій архівістів є оперування широкою джерельною базою, що робить висновки дослідників ґрунтовно аргументованими, а теоретичні висліди, зроблені ними – логічно вмотивованими всебічним ретроспективним аналізом практичних здобутків роботи з документами. Особливістю студіювання історії діловодства львівськими архівістами є порушення ними багатьох модерних тем у контексті історії повсякдення, соціальної історії, що відповідало основним тенденціям розвитку західноєвропейської науки, а також високий ступінь розповсюженості міждисциплінарних сюжетів у межах дипломатики, джерелознавства, палеографії, історії установ. Яскравим зразком міждисциплінарних пошуків стали студії О.А. Купчинського з дипломатики, зокрема різнопланова програма опису актових книг, зокрема книг підкоморських, трибунальських, каптурових, конфедератських, шляхетських судів, магістратів, ратуш, міських і сільських урядів, з урахуванням специфіки формування і розвитку діловодства [36]. Іншому неординарному учаснику семінару – Я.Р. Дашкевичу належить одна з перших в українській історичній науці дослідницька програма із дипломатики, яка з–поміж іншого передбачала вивчення українського документа в діловодстві державних канцелярій Великого Князівства Литовського, Польського королівства та Молдавського господарства, Запорозької Січі, Гетьманської держави, канцелярій світських і духовних феодалів та адміністративних і судових органів в Україні [22].

До всього ж, історичний архів виступив активним провідником масштабного, хоча й нереалізованого наукового проекту «Історія установ Української РСР» [30], апробованого архівістами частково при укладанні відомого довідника «Учреждения Западной Украины до воссоединения её в едином Украинском социалистическом государстве» (1955) [63]. У кінцевому підсумку маємо неординарні зразки введення історії діловодства в порядок денний історії установ. Окремим рядком слід поцінувати починання архівістів стосовно укладання лексикографічних проектів – термінологічних словників діловодства судів та назв давніх адміністративних установ, які залишилися в рукописному варіанті. Упродовж 1980–х років Центральний державний історичний архів УРСР у м. Львові спільно зі Львівським державним університетом ім. І.Я. Франка на базі архівного Кабінету спеціальних історичних дисциплін (1984) зорганізували для студентів–істориків та філологів систематичне проведення лекцій, показової тематики – «Діловодство

середньовічних установ (на прикладі гродських і земських судів)» [6], що так само засвідчує попит на історико–діловодну тематику.

Неодноразово львівські архівісти (М.Г. Вавричин, П.І. Захарчишина, О.А. Купчинський, О.Я. Мацюк, Е.Й. Ружицький, В.К. Сіверська, Д.М. Шевчук та ін.) брали участь у регіональних, республіканських і все-союзних наукових форумах з доповідями, присвячених історії документа, канцелярій і їх діловодства [2], виступали з актуальної проблематики на сторінках фахових видань – «Наукового–інформаційного бюлетеня Архівного управління при Раді Міністрів УРСР» (з 1965 – «Архіви України»), «Українського історичного журналу», міжвідомчого наукового збірника «Історичні джерела та використання» [24]. У кінцевому підсумку старання львів'ян стали важливим здобутком української історичної науки на шляху вивчення історії діловодства із широким залученням нових підходів у гуманітарних науках.

Географічні рамки об'єкта історії діловодства поступово розширюються і з'являються розвідки, присвячені історії діловодства в інших українських регіонах. Наприклад, цікаві відомості про діловодство другої половини XVII ст. на Лівобережній Україні зустрічаємо в монографії В.В. Панашенко «Палеографія українського скоропису другої половини XVII ст. (на матеріалах Лівобережної України)» (1974) [50]. Закцентувавши увагу на палеографічному аналізі більше 1000 зразків діловодної документації – документів Генеральної військової канцелярії, ратуш, судових, полкових, сотенних канцелярій та деяких інших установ Лівобережної України, автор відвела чільне місце висвітленню історії установ, осіб, що займалися документуванням, провадженням документообігу, зберіганням документів.

Справжнім явищем в українській історичній науці 1970–1980–х років стала поява праць відомої дослідниці, учениці Б.Г. Литвака – В.С. Шандри, підсумованих у дисертаційному дослідженні – «*Организация и функционирование делопроизводственной службы Управления Киевского учебного округа (1832–1917)*» («*Организация та функціонування діловодної служби Управління Київського учбового округу (1832–1917)*») [65]. Аналіз форм і змісту функціонування діловодної служби установи в освітній сфері відбувається синхронно з вивченням реформувань органів влади на рівні імперії, висвітленням колективних й особливих пошуків оптимальних способів керування документаційними процесами. Належне поцінування у працях дослідниці знайшли навчальні документи як вид управлінської документації, засіб комунікації й історичне джерело. Дослідження В.С. Шандри створили прецедент в українському науковому досвіді для майбутніх розвідок автора та її послідовників, які у 1990–2000–х роках прагнуть тематично розширити кордони історії діловодства та залучити до предмета раніше мало досліджені чи не розроблені загалом питання, зокрема традиції актового діловодства за умов колонізації українських земель [64].

Таким чином, розпочаті з того маргінального місця, яке до 1960–х років займали історія діловодства й історія державних установ, дослідження, досить швидко набирають популярності і згодом зусилля вчених увінчалися поважними результатами. З'явилися ґрунтовні монографії, перші навчальні видання з джерелознавства, що містили розділи, присвячені історії діловодства, управлінській документації як історичному джерелу, здобули поширення тематичні наукові статті, що розкривали

еволюцію окремих видів документів, формування систем документації, їх зміст і характеристику. Вивчення документа у контексті історії установ, діловодства відбувається за умов залучення широкого методичного арсеналу, а саме історико–типологічного, порівняльного, статистичного, хронологічного методів, методів абстрагування та моделювання. Студії з історії діловодства мають важливе значення для розвитку документознавства, серед завдань якого зустрічаємо вивчення історії документа, його форми і змісту, особливостей функціонування у певну історичну епоху, систем документації, залежностей від інших спеціальних історичних дисциплін. Необхідність продовження теми історичних досліджень у контексті документознавства – очевидна, оскільки це відкриває нові грані історії науки про документ.

Джерела та література

1. *Центральний державний історичний архів України у м. Львові* (далі – ЦДАЛ України). – Ф.Р.1. – Оп.1. – Спр.1061. – Арк.46–70.
2. *ЦДАЛ України*. – Ф.Р.1. – Оп.1. – Спр. 601. – Арк.17–18.
3. *Там само*. – Ф.Р.1. – Оп.1. – Спр.860. – Арк.1–7.
4. *Там само*. – Ф.Р.1. – Оп.1. – Спр.888. – Арк.68–74.
5. *Там само*. – Ф.Р.1. – Оп.1. – Спр.372. – Арк.3–5.
6. *Там само*. – Ф.Р.1. – Оп.1. – Спр.392. – Арк.60–75.
7. *Там само*. – Ф.Р.1. – Оп.1. – Спр.442. – Арк.12.
8. *Там само*. – Ф.Р.1. – Оп.1. – Спр.442. – Арк.18.
9. *Там само*. – Ф.Р.1. – Оп.1. – Спр.482. – Арк.180–181.
10. *Бездрабко В.В.* Діловодство у переддень народження документознавства: особливості побутування та вплив на еволюцію науки про документ // Наукові праці: науково–методичний журнал. Історичні науки. – Миколаїв: Вид–во МДГУ ім. П. Могили, 2008. – Т.88. Вип.75. – С.156–165.
11. *Бездрабко В.В.* Зародження теорії діловодства і гносеологічні ракурси формування документознавства // Вісник ДАКККіМ: наук. журнал. – 2008. – № 1. – С.78–83
12. *Бездрабко В.В.* Історіографічні зауваги про еволюцію джерелознавства та науку про документ // Грані: науково–теоретичний і громадсько–політичний альманах. – 2008. – № 3. – С.54–61;
13. *Бездрабко В.В.* К.Г. Мітяєв і становлення документознавства // Бібліотекознавство. Документознавство. Інформологія. – 2008. – № 1. – С.8–22.
14. *Бездрабко В.В.* Московський державний історико–архівний інститут як центр становлення документознавства (1930–1960–і рр.) // Університет: історико–філософський журнал. – 2008. – № 3. – С.48–54.
15. *Вавришин М.Г.* Семінар з архівознавства і спеціальних історичних дисциплін у ЦДА УРСР в м. Львові // Архіви України. – 1975. – № 2. – С.93–94.
16. *Виноградова Л.В.* Основные виды документов Сената и организация его делопроизводства // Некоторые вопросы изучения исторических документов XIX – начала XX в.: сб. статей / Отв. ред. *И.Н. Фирсов*. – Л.: Изд–во Ленингр. ун–та, 1967. – С.111–132;

17. *Ганелин Р.Ш., Шепеляв Л.Е.* Предпринимательские организации в Петрограде в 1917 г. К истории буржуазной контрреволюции // Октябрьское вооруженное восстание в Петрограде: сб. статей. – М., Л.: Изд-во Акад. наук СССР, 1957. – С.259–317.
18. *Гапонова А.В.* Документы апелляционных департаментов Сената как источник для изучения поместного хозяйства дореформенной России // Некоторые вопросы изучения исторических документов XIX – начала XX в.: сб. статей / Отв. ред. *И.Н. Фирсов*. – Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1967. – С.133–146;
19. *Гиндин И.Ф.* Балансы акционерных предприятий как исторический источник // Малоисследованные источники по истории СССР XIX–XX вв. (источниковедческий анализ): сб. статей / Отв. ред. *А.А. Новосельский*. – М.: Наука, 1964. – С.74–147
20. *Горфейн Г.М.* Основные источники по истории высших и центральных государственных учреждений XIX – начала XX в. // Некоторые вопросы изучения исторических документов XIX – начала XX в.: сб. статей / Отв. ред. *И.Н. Фирсов*. – Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1967. – С.73–110.
21. *Давлетбаев Б.С.* К методике анализа жалоб и прошений крестьян Башкирии (начало XIX в.) // Проблемы источниковедения истории СССР и специальных исторических дисциплин: сб. статей и материалов. – М.: Наука, 1984. – С.55–61;
22. *Дашкевич Я.Р.* Стан і завдання української дипломатики // Третя республік. наук. конф. з архівознавства та інших спеціальних історичних дисциплін. Друга секція. Спеціальні історичні дисципліни. – К., 1968. – С.113–137.
23. *Дейч Г.М.* Об уставных грамотах как историческом источнике (по материалам Псковской губернии) // Исследования по отечественному источниковедению: сб. статей, посвящ. 75-летию проф. С.Н. Валка / Редкол. *Н.Е. Носов* (отв. ред.) и др. – М., Л.: Наука ЛО, 1964. – С.231–237.
24. Друга республіканська наукова конференція з архівознавства та інших спеціальних історичних дисциплін // Український історичний журнал. – 1965. – № 8. – С.150.
25. *Дятлова Н.П.* Отчеты губернаторов как исторический источник // Проблемы архивоведения и источниковедения. Материалы науч. конф. архивистов Ленинграда, 4–6 февраля 1964 г. [Ред. коллегия *В.В. Бедин* (отв. ред.) и др.]. – Л.: Наука ЛО, 1964. – С.227–246.
26. *Ерошкин Н.П.* История государственных учреждений дореволюционной России: учеб. пособие для вузов по специальности «Историко-архивоведение». 2-е изд., испр. и доп. – М.: Высш. школа, 1968. – 368 с.
27. *Ерошкин Н.П.* Очерки истории государственных учреждений дореволюционной России: пособие для учителя. – М.: Учпедгиз, 1960. – 395 с.
28. *Ерошкин Н.П., Куликов Ю.В., Чернов А.В.* История государственных учреждений России до Великой Октябрьской социалистической революции: учеб. пособие. – М., 1965. – 417 с.

29. Завдання архівних установ Української РСР у світлі рішень XXII з'їзду КПРС // Архіви України. – 1962. – № 1. – С.3–7.
30. *Захарчишина П.* П'ята наукова конференція з питань архівознавства і спеціальних історичних дисциплін // Архіви України. – 1966. – № 4. – С.102.
31. *Захарчишина П.* Семінари з архівознавства і спеціальних історичних дисциплін: Львів // Архіви України. – 1967. – № 3. – С.98.
32. Исследования по отечественному источниковедению. – М., Л., 1964.
33. *Кабузан В.М.* Материалы ревизий как источник по истории населения России XVIII – первой половины XIX в. (1718–1858 гг.) // История СССР. – 1959. – № 5. – С.128–140.
34. *Кочаков Б.М.* Русский законодательный документ XIX–XX веков // Вспомогательные исторические дисциплины. – М., Л., 1937. – С.319–344.
35. *Кудрявцева З.И.* Документы высших и центральных учреждений по истории удельных крестьян (1797–1863 гг.) // Некоторые вопросы изучения исторических документов XIX – начала XX в.: сб. статей / Отв. ред. *И.Н. Фирсов.* – Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1967. – С.176–203.
36. *Кутчинський О.А.* Про підготовку каталога судово-адміністративних фондів України XV–XVIII ст. // Архіви України. – 1976. – № 5. – С.14–21.
37. *Лившин Я.И.* «Представительные» организации крупной буржуазии в России в конце XIX – начале XX в // История СРСР. – 1959. – № 2. – С.43–46.
38. *Литвак Б.Г.* О закономерностях эволюции делопроизводственной документации в XVIII–XIX вв. (к постановке вопроса) // Проблемы источниковедения истории СССР и специальных исторических дисциплин: сб. статей и материалов. – М.: Наука, 1984. – С.48–55.
39. *Литвак Б.Г.* Очерки источниковедения массовой документации XIX – начала XX в. – М.: Изд-во «Наука», 1979. – 292 с.
40. *Малкова З.И., Плюхина М.А.* Документы центральных учреждений XIX – начала XX в. как источник биографических сведений // Некоторые вопросы изучения исторических документов XIX – начала XX в. : сб. статей / Отв. ред. *И.Н. Фирсов.* – Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1967. – С.204–208.
41. Малоисследованные источники по истории СССР XIX–XX вв. (источниковедческий анализ): сб. статей / Отв. ред. *А. Новосельский.* – М., 1964.
42. *Мацкина Р.Ю.* К вопросу об определении состава архивных фондов высших и центральных учреждений XIX – начала XX вв. // Некоторые вопросы изучения исторических документов XIX – начала XX в.: сб. статей / Отв. ред. *И.Н. Фирсов.* – Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1967. – С.26–43.
43. *Мацкина Р.Ю.* Министерские отчёты и их особенности как исторического источника // Проблемы архивоведения и источниковедения. Материалы науч. конф. архивистов Ленинграда, 4–6 февраля 1964 г. [Ред. коллегия *В.В. Бедин* (отв. ред.) и др.]. – Л., 1964. – С.209–226.

44. *Митяев К.Г.* Делопроизводство и архивы // Труды Московского государственного историко-архивного института (далее – МГИАИ). – 1954. – Т. 5. – С. 155–182.
45. *Митяев К.Г.* Теория и практика архивного дела: учеб. пособие / МГИАИ. Под ред. *И.Л. Маяковского.* – М., 1946. – 248 с.
46. *Митяев К.Г.* История и организация делопроизводства в СССР: учеб. пособие / МГИАИ. – М., 1959. – 359 с.
47. *Никитин С.А.* Источниковедение истории СССР XIX в. – М., 1940. – С.6–36.
48. *П. З-на.* Семінар з архівознавства і спеціальних історичних дисциплін // Архіви України. – 1968. – № 4. – С.97.
49. *Пашина Э.С.* Сенаторские ревизии и их архивные материалы (XIX – начала XX в.) // Некоторые вопросы изучения исторических документов XIX – начала XX в.: сб. статей / Отв. ред. *И.Н. Фирсов.* – Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1967. – С.147–175.
50. *Панащенко В.В.* Палеографія українського скоропису другої половини XVII ст. (на матеріалах Лівобережної України). – К.: Наук. думка, 1974. – 111 с.
51. Проблемы архивоведения и источниковедения. Материалы науч. конф. архивистов Ленинграда, 4–6 февраля 1964 г. [Ред. коллегия *В.В. Бедин* (отв. ред.) и др.]. – Л.: Наука ЛО, 1964. – 284 с.
52. Программа курса «История и организация делопроизводства в СССР» (для Московского государственного историко-архивного института) / Министерство высшего образования СССР; Московский гос. историко-архивный институт. Отв. ред. *А.В. Чернов*, сост. *К.Г. Митяев.* – М., 1954. – 19 с.
53. *Рыбаков Ю.Я.* Ведомости фабрик и заводов России как исторический источник (на материале ведомостей по Владимирской губернии за 20–50-е годы XIX в.) // Труды МГИАИ. – 1961. – Т.16. – С.333–348.
54. *Рыбаков Ю.Я.* Своды законов Российской империи первой половины XIX в. // Проблемы источниковедения истории СССР и специальных исторических дисциплин: сб. статей и материалов. – М.: Наука, 1984. – С.61–68.
55. *Сербина К.Н.* Указные книги Земского приказа второй половины XVI и первой половины XVII в. // Исследования по отечественному источниковедению: сб. статей, посвящ. 75-летию проф. *С.Н. Валка* / Редкол. *Н.Е. Носов* (отв. ред.) и др. – М., Л.: Наука ЛО, 1964. – С.337–344.
56. *Стрельский В.И.* Джерелознавство історії СРСР. Період імперіалізму. Посібник для студентів іст. фак-тів ун-тів УРСР. – К.: Рад. школа, 1958. – 480 с.
57. *Стрельский В.И.* Источниковедение истории СССР. Период империализма. Конец XIX в. – 1917. – М.: Соцэкгиз, 1962. – 603 с.
58. *Стрельский В.И.* Теория и методика источниковедения истории СССР. – К.: Вища школа, ГИЗ, 1976. – 130 с.

59. *Стрельський В.* Нове в роботі кафедри архівознавства та допоміжних історичних дисциплін Київського державного університету ім. Т.Г. Шевченка // *Архіви України.* – 1971. – № 5. – С.14–15.
60. *Троицкий Н.А.* Судебно–следственные материалы как источник по истории освободительного движения в России на разночинском этапе // *Проблемы источниковедения истории СССР и специальных исторических дисциплин: сб. статей и материалов.* – М.: Наука, 1984. – С.69–78.
61. *Улащик Н.Н.* Отчеты губернаторов Литвы и Западной Белоруссии как исторический источник (1804–1861 гг.) // *Проблемы источниковедения: сб. статей / АН СССР. Ин-т истории.* – М., 1961. – Т. IX. – С.15–55.
62. *Устюгов Н.Г.* «Сколок» – разновидность платежного документа XVII в. // *Исследования по отечественному источниковедению: сб. статей, посвящ. 75-летию проф. С.Н. Валка / Редкол. Н.Е. Носов (отв. ред.) и др.* – М., Л.: Наука ЛО, 1964. – С.354–358.
63. Учреждения Западной Украины до воссоединения её в едином Украинском социалистическом государстве. – К., 1955.
64. *Шандра В.С.* Генерал–губернаторства в Україні: XIX – початок XX століття. – К.: НАН України. Ін-т історії України, 2005. – 427 с
65. *Шандра В.С.* Организация и функционирование делопроизводственной службы Управления Киевского учебного округа (1832–1917 гг.): автореф. дисс. ... канд. ист. наук / Всесоюзный научно–исследовательский институт документоведения и архивного дела. – М.: ВНИИДАД, 1988. – 23 с.
66. *Шепелёв Л.Е.* Изучение делопроизводственных документов XIX – начала XX в. // *Вспомогательные исторические дисциплины.* – 1968. – Т. I. – С.119–138;
67. *Шепелёв Л.Е.* Изучение персональных титулов в системе историко–вспомогательных дисциплин // *Проблемы источниковедения истории СССР и специальных исторических дисциплин: статьи и материалы / Редкол.: И.Д. Ковальченко (отв. ред.) и др.* – М.: Наука, 1984. – С.162–169.
68. *Шепелёв Л.Е.* Источниковедение и вспомогательные исторические дисциплины: к вопросу о их задачах и роли в историческом исследовании // *Вспомогательные исторические дисциплины.* – 1982. – Т. XIII. – С. 18.
69. *Шепелёв Л.Е.* Проблемы источниковедческого и историко–вспомогательного изучения делопроизводственных документов XIX – начала XX в. // *Вспомогательные исторические дисциплины.* – 1985. – Т. XVI. – С.24–51.
70. *Шепелёв Л.Е.* Некоторые проблемы источниковедческого и историко–вспомогательного изучения делопроизводственных документов XIX – начала XX в. // *Вспомогательные исторические дисциплины.* – 1983. – Т. XV. – С.31–61.
71. *Шепелёв Л.Е.* Царизм и акционерное учредительство в 1870–1910 // *Проблемы крестьянского землевладения и внутренней политики*

- России. Дооктябрьский период. [Сб. статей. Ред.коллегия: Н.Е. Носов (отв. ред.) и др.]. – Л.: Наука ЛО, 1972. – С.274–318.
72. *Шепелёв Л.Е.* Частнокапиталистические торгово–промышленные предприятия России в конце XIX – начале XX в. и их архивные фонды // Инф. бюллетень Главн. арх. управления МВД СССР. – М., 1958. – № 10. – С.76–102.
73. *Щетина Г.И.* Классификация и анализ основных источников по истории университетской контрреформы 1884 года // Малоисследованные источники по истории СССР XIX–XX вв. (источниковедческий анализ): сб. статей / Отв. ред. А.А. Новосельский. – М.: Наука, 1964. – С.148–174.
74. *Яцунский В.К.* Отчеты Департамента мануфактур и внутренней торговли Министерства финансов дореформенной эпохи как исторический источник // Археографический ежегодник за 1958 г. – М., 1960. – С.187–209.

Бездрабко В.В. История делопроизводства и документоведение эпохи становления: идентичное и касательное

Освещается эволюция истории делопроизводства как особое направление исторических исследований 1960–1980-х годов. Рассматривается значение проблемно–тематических студий для становления и развития документоведения. Исследуются исторические связи между историей делопроизводства и историей учреждений.

Ключевые слова: история делопроизводства, делопроизводство, документоведение, историография

Bezdrabko, V.V. The History of Records Management and Discipline of Documentation of the Formation Epoch: Identical and Related Matters

The article outlines evolution of the office management history as a specific branch of historic research during 1960–1980 s. It considers the significance of the problematic–thematic studies for the document studies' formation and development; studies historic links between the office management history and the history of institutions.

Key words: office management history, office management, document studies, historiography.

Грифони в язичницькій свідомості древніх слов'ян

Розглядається малодосліджений аспект східнослов'янського язичества – вірування у доброзичливих, стосовно людини, синтетичних істот. Проаналізовано культ язичеського бога Семаргла, пов'язаного генетично з берегинями – синтетичними божествами.

Ключові слова: берегині, упирі, язичество, традиції, обряди, звичаї.

У комплексі давніх релігійних уявлень східних слов'ян існував надзвичайно архаїчний шар, який виник у найвіддаленіші часи історії людства – це віра в загальну натхненність навколишньої природи. Особливу цікавість у сучасних дослідників викликають синтетичні міфологічні істоти – птахи з людськими головами, пси та леви з пташиними крилами, люди з кінськими ногами і т.п. Численні зображення даних фантастичних істот на східнослов'янських пам'ятках матеріальної культури IX–XIII ст. свідчать про те, що у свідомості наших предків даної доби вони вважалися різновидом доброзичливих берегинь.

Стародавні язичницькі уявлення східних слов'ян про синтетичних доброзичливих духів–берегинь – уособлень озброєного добра – невід'ємна частина загального язичницького світогляду, підґрунтя ментальних особливостей наших предків, які склалися ще у родову епоху. Тому актуальність цієї теми не викликає ніякого сумніву. Реконструкція стародавніх уявлень наших предків, пов'язаних зі синтетичними духами–берегинями – головна мета даної статті.

У свідомості наших предків – язичників увесь навколишній світ був населений доброзичливими й шкідливими духами: берегинями й упирями. Берегині – це «свої» померлі – предки, члени сакрального Роду. Вони одночасно перебувають у землі, воді, повітрі й піклуються про своїх живих нащадків. Звідси й виник термін – «оберіг», що означає талісман, предмет, який оберігає. На берегах у наших предків зображували доброзичливих стосовно людини фантастичних істот, яких давні слов'яни вважали своїми прабатьками (священних тварин, синтетичних чудовиськ: семарглів, сиричів, драконів і т.д.), небесні символи.

На думку деяких сучасних дослідників, давньослов'янське слово «берегиня» походить від слова «берег» [1,8]. Таким чином, під цим терміном наші предки мали на увазі якихось доброзичливих стосовно людей водяних міфологічних істот. Разом з тим, як свідчить цілий ряд письмових

джерел, під даним терміном наші предки розуміли взагалі всіх доброзичливих стосовно людей істот, що населяють не тільки воду, але й повітря, землю, ліси й т.д. Таким чином, більш прийнятною представляється точка зору Б.О. Рібакова, відповідно до якої у свідомості наших предків берегині були – уособленням добра в цілому [2,36].

Очевидно, у міфологічній свідомості наших предків – язичників тотеми – синтетичні істоти, вважалися східними слов'янами особливим різновидом предків–берегинь – уособлень озброєного добра й провідників у царство мертвих.

Так, серед пам'яток давньоруського мистецтва широко представлені привіски – амулети у вигляді фантастичного звіра. У нього широкі груди. На трохи видовженій шиї піднята голова, увінчана вухами – луницями. У зображенні сполучалися риси тварини з рисами птаха. В одних випадках ноги розсунуті, і можна догадатися, що зображено чотириноного звіра, іноді це – звір із пташиним тулубом [3,267]. Прикладом щодо цього може слугувати зображення дракона на монетоподібній підвісці, знайдений в одному з поховань могильника XI–XIII ст. в урочищі Козьмівка між селами Автуничи й Лемешівка Городнянського району Чернігівської області. По краях вона орнаментована двома опуклими прямими лініями, між якими на рівній відстані одна від одної перебувають червоні точки. На підвісці було зафіксовано стилізоване зображення звіра з розкритою пащею – дракона [4,181].

Зображення грифонів зустрічається у композиціях давньоруських храмів. Так, найдавніше зображення кентавра зафіксоване на різьбленій дерев'яній колоні XI ст. в Новгороді. Кентавр оточений плетеним орнаментом, частиною якого став і його хвіст. Ноги звірині, крила пташині, рукою тримає себе за хвіст. Кентаври зображені також на стінах Дмитрієва собору у Володимирі. Перший з них в одній руці тримає меч, іншою тримає себе за хвіст. Другий кентавр також тримає в одній руці меч, в іншій – зайця.

Фантастична істота, що скаче щодуху з булавою й мигдалеподібним щитом зображене на кістяному футлярі, знайденому в шарах XII ст. міста Пскова. Ноги кентавра кінські, кінське тулуб перехоплений широким орнаментованим поясом. На зворотному боці фантастичний звір. Подібні зображення можна було побачити на стінах Георгіївського собору в Юр'єві Польському. Один з кентаврів у гострій шапці з опушкою й у сорочці із застібками, обернувшись назад, тримає сокиру. Короновані кентаври тримають у руках зайців. Ноги в кентаврів звірині, хвости кінські [5,101].

Зображення грифонів були характерні для орнаментів південнослов'янських християнських храмів. Зокрема, у Болгарії X–XIII ст. грифони зображувалися в інтер'єрах храмів у давньому значенні берегинь [6,85].

На думку А.В. Чернецова, грифони становили собою у свідомості наших предків доброзичливих духів – мешканців верхнього, небесного світу й райського саду [5,117].

Дану гіпотезу підтверджує той факт, що грифони завжди зображувалися із тваринами в лабетах, з головами, піднятими на витягнутих шиях нагору, жоден з них не зображений роздираючим або навіть кігтящими тварин, створюється враження, що грифони підносять звірів нагору.

Цікаво, що храм Покрова на Нерлі, на стінах якого була зображена велика кількість синтетичних істот – грифонів, семарглів, сиричів і т.д., – був одночасно пам'ятником синові Андрія Боголюбського Ізяславу, який загинув у поході на волзьких болгар. Таким чином, можна припустити, що грифони у свідомості засновників храму повинні були проводити загиблого княжича до загробного світу.

На користь даного припущення свідчить також той факт, що навіть після християнізації східнослов'янських земель грифонів часто зображували на стінках саркофагів і трун, особливо дитячих. Так, на бічних сторонах дитячого саркофага XIII ст., знайденого в одному з давніх могольських Винницької області, що зараз зберігається в Софії Київської, чітко помітні зображення синтетичних тотемів – берегинь: семаргла й грифона [7,235].

На користь припущення про те, що тотеми – синтетичні істоти у свідомості наших предків персоніфікували озброєне добро, свідчить також той факт, що наші предки не тільки в язичницьку добу, але й довгий час після прийняття християнства малювали фантастичних істот на стінах і вікнах будинків, тобто на тих місцях, де звичайно розміщали охоронні зображення предків – берегинь. Так, в одній з давньоруських Кормчих книг другої половини XIV ст. знаходимо наступний текст: – «Над вратами же домов у православных христиан воображаемых зверей и змиев и никаких неверных храбрых мужей поставляти не подобает [8,17].

Германський хроніст Адам Бременський, що, імовірно, чув про численні зображення фантастичних істот у східних слов'ян, навіть стверджував про те, що вони насправді живуть у східнослов'янських землях.

До нашого часу дійшло ім'я однієї з доброзичливих синтетичних істот. Так, майже до XVI ст. у народному середовищі вірили в крилатого пса Переплута – захисника рослин і заступника моряків. На думку М. Фасмера, ім'я даного божества – берегині походить від двох слів – «пере» і «пливти».

Досить складним щодо аналізу уявляється культ іншого дружинного божества – Семаргла. Функції Семаргла в системі язичницьких уявлень давніх слов'ян ще до недавнього часу у історичній науці не були остаточно з'ясовані. Більшість дореволюційних істориків або зовсім ігнорували його у своїх характеристиках слов'янського язичництва, або інтерпретували як загадкового бога, функції якого неясні [9,132–134].

Виключенням стали лише радянські вчені В.В. Іванов й В.Н. Топоров, які висловили припущення згідно з яким, Семаргл це «Sedmor(o)golъ», тобто сонце–семиголов, але ніяких переконливих доказів своєї теорії вони не представили [10,25].

М.М. Гальковський спробував зіставити літописного Симаггла з авестійським Сенмурвом [11,33]. Пізніше його точка зору була підтримана і науково обґрунтована російською дослідницею іранської міфології К.В. Тревер [12,11–17]. Більшість сучасних дослідників поділяють гіпотезу Гальковського – Тревер [13,24–25].

Разом з тим, Семаргл – крилатий пес у наших предків не міг бути прямим запозиченням з іншої міфологічної системи. В такому випадку культ даного бога не отримав би значного розповсюдження у наших предків.

Між тим, з «Повісті минулих літ» під 980 роком ми довідуємося про те, що дане божество було присутнє в державному пантеоні князя Володимира: «...и нача княжити Володимерь въ Києве единъ и постави кумиры на холму вне двора, Перуна...и Хурса и Дажьба и Стриба и Симаргла...Жряху имъ и наричюще я богы» [14,56]. Присутність Семаргла у пантеоні Володимира, де не згадуються навіть Род і Велес, свідчать про відповідну вагу даного бога у слов'янській язичницькій ієрархії.

У деяких ранньохристиянських джерелах Семаргл згадується разом з іншими богами, яким наші предки продовжували приносити жертви навіть через кілька століть після прийняття християнства. Так, в «Слові якогось христоробця» наприклад, знаходимо: «Господь вседержители тако, и сеи не терпети крестьян. во двоeverно живущих іже веруют в Перуна» і в Хорса і в Мокошь і в Сима, і в Рьгла [15,374]. Цікаво, що Семаргл згадується у іншій транскрипції у подвійній транскрипції, як «Сим» і «Рьгл», що дозволило деяким дослідникам дійти висновку про існування у східнослов'янському язичницькому пантеоні одночасно двох божеств – «Сима» та «Регла» [16,95–103].

До того ж, зображення крилатого пса – Семаргла археологи фіксують на багатьох предметах з так званих дружинних могильників. Так, наприклад, у Гнездівському могильнику було знайдено дзеркало з зображенням крилатого пса – Семаргла [17,19–20]. До цього слід додати поширення зображень крилатих псів на срібних та золотих речах з княжо-болярських скарбів XII–XIII ст., а також присутність Семарглів на давньоруських культових спорудах XI–XIII ст., де вони представляються охоронцями світового дерева.

Можливо, що культ дружинного Семаргла з'явився на ґрунті поєднання культу іранського Сімурга з культом давньослов'янських тотемістичних культів синкретичних духів-берегинь. Таким чином можливо пояснити такий суперечливий факт, як досить широке розповсюдження зображень Семаргла та пам'яток матеріальної культури, та одночасно бистре забування імені даного божества серед двоєвірних селян XI–XIII ст. Як вірно зазначив Б.О. Рибаків наші предки могли приймати за Семаргла не тільки крилатих псів, але й інших фантастичних тварин-берегинь [18,112].

Іранський бог Сенмурв становив собою уособлення озброєного добра – охоронця всього насіння (до числа якого давні землероби прираховували і трупи людей). У одному з арабських джерел XI ст. (Menoke – xrat), зокрема зазначається: «І житло Сенмурва на дереві всього насіння...і кожен раз, коли він піднімається, тисячі гілок з дерева виростають; а коли сідає – тисячі гілок ламає і насіння з них розсипає» [12,11–12]. Схожі дані мають місце і у іншому подібному джерелі VI ст. (Zat–Sparam) – «І дерево всього насіння серед широкого океану було зроблено...і Сенмурв має на ньому своє житло і коли він відлітає, то розкидає сухі насіння у воду і вони повертаються на землю з дощем» [12,17].

Як випливає з даних джерел, Сенмурв – Семаргл виступав у ролі господаря світу, символом якого є світове дерево. Він вирішує долю всього живого на землі. Похований мрець потрапляє у потойбічний світ і отже опиняється на світовому дереві мертвих у якості одного з насіння.

Сенмурв–Семаргл своїми руками скидає це «насіння» у море (небо) і воно потрапляє на землю разом з дощем.

В цілому ж, можливо зробити висновок, що в міфологічній свідомості наших предків язичницької доби синтетичні істоти були предками – берегинями й провідниками до світу мертвих, вони символізували озброєне добро й протистояли упирам – «чужим небіжчикам».

Важливе місце у східнослов'янській дружинній міфології займала синтетична міфологічна істота Семаргл, яка навіть потрапила до пантеону східнослов'янських богів. Ім'я даного божества, очевидно, мало не автохтонне походження, але культ даного божества був архаїчно пов'язаний з культом синкретичних духів–берегинь.

Література

1. *Боровский А.Е.* Мифологический мир древних киевлян. – К.: Наукова думка, 1982. – 103 с.
2. *Рыбаков Б.А.* Язычество древних славян. – М.: Наука, 1981. – 608 с.
3. *Седов В.В.* Восточные славяне в VI–XIII вв. – М.: Наука, 1982. – 327 с.
4. *Бондарець О.В.* Інвентар Автуницького могильника як релікт дохристиянського світогляду // Матеріали IV Міжнародної конференції студентів і молодих вчених. – К.: Видавництво Національного університету Києво–Могилянська академія, 1996. – С.181–182.
5. *Чернецов А.В.* Древнерусские изображения кентавров // СА. – 1975. – № 2. – С.100–120.
6. *Вагнер Г.К.* Грифон во Владимиро–Суздальской фасадной скульптуре // СА. – 1962. – № 3. – С.78–91.
7. *Скопа Л.А., Скопа–Друзюк Г.Н.* Традиції язичницької символіки у творах середньовічного християнського мистецтва // Матеріали IV Міжнародної конференції студентів і молодих вчених. – К.: Видавництво Національного університету Києво–Могилянська академія, 1996.
8. *Буслаев Ф.И.* Общие понятия о русской иконописи. // Общество древнерусского искусства при Московском публичном музее. – М., 1866. – Т.5. – Ч.1. – С.1–79.
9. *Ключевский В.О.* Курс русской истории в IX т. – М.: Мысль, 1987. – Т.1. – 432 с.
10. *Иванов В.В., Топоров В.Н.* Славянские языковые моделирующие семиотические системы. – М.: ИАН СССР, 1965.
11. *Гальковский Н.М.* Борьба христианства с остатками язычества в Древней Руси. – Харьков: 1913. – Т 1. – 346 с
12. *Тревер К.В.* Сэнмурв–Паскудж. Собака–птица. – Л.: Изд–во Гос. Эрмитажа, 1937. – 71 с.
13. *Рапов О.М.* Русская церковь в IX – первой трети XII вв. Принятие христианства. – М.: Наука, 1988. – 416 с.
14. *Повесть временных лет.* / Под ред. В.П. Адриановой–Перетц. – М.–Л.: Изд–во АН СССР, 1950. – 712 с.
15. *Аничков Е.В.* Язычество и Древняя Русь // СПб. – 1914. – 386 с.
16. *Witczak Krzysztof Tomasz.* – Ze studiow nad religia praslowian. – Warszawa, 1993. – 103 s.

17. *Русские древности в памятниках искусства издаваемые графом И. Толстым и Н. Кондаковым.* – Выпуск 5. Курганные древности и клады до монгольского периода. – СПб. – 1897. – 798 с.

18. *Рыбаков Б. А.* Русалии и бог Семаргл – Переплут // СА. – 1967. – №2. – С.91–116.

Козлов М.Н. Грифоны в языческом сознании древних славян

Рассматривается малоизученный аспект восточнославянского язычества – верования в доброжелательных, по отношению к человеку, синтетических существ. Проанализирован культ языческого бога Семаргла, связанного генетически с берегинями – синтетическими божествами.

Ключевые слова: берегини, упыри, язычество, традиции, обряды, обычаи.

Kozlov, M.M. Gryphons in the heathen consciousness of the ancient Slavs

Review of the insufficiently investigated aspect of the east-Slavic paganism, that is, a belief in well-mindedness of synthetic persons, when it concerns men. Analyses of the cult of heathen god Semargle genetically connected with Beregynias – synthetic deities.

Key words: beregynias, vampires, the paganism, customs, rites, traditions.

ФІЛОСОФСЬКІ НАУКИ

УДК 130.3:390.1:316.64

Вашкевич В. М.

Феномен історичної пам'яті

Висвітлюється сутність історичної пам'яті як функції історичної свідомості, методологія її збереження та відтворення. Зроблено висновок про те, що історична пам'ять виконує функцію носія смислу і значення ситуації сучасного.

Ключові слова: історична пам'ять, історична свідомість, феномен.

Живою історичністю буття, животворним духом історії є пам'ять. Без пам'яті яка поєднує в єдине смислове поле сенси минулих подій матеріальні свідчення історії залишаються поза історичністю буття. Без розуміння цього феномену неможливо досягнути сутності історичної свідомості, її структуру і механізм впливу на людське буття. Ця принципово важлива роль пам'яті стала об'єктом пильної уваги сучасних філософів, зокрема, представників герменевтики. Один із фундаторів герменевтики Ганс-Георг Гадамер підкреслює: «Прийшов час звільнити феномен пам'яті від психологічного урівнювання із здатностями й розуміти, що вона являє собою істотну рису історичного буття людини» [3,57]. Такий підхід – не від психіки людини, а від її буття, дозволяє побачити і обмеженості пам'яті, і парадоксально пов'язані з ними нові її можливості. «Поряд із здатностями зберігати в пам'яті й згадувати, в те саме відношення вступає у певний спосіб... і здатність забувати.... Тільки завдяки забуванню дух зберігає можливість тотального оновлення, здатність на все дивитися свіжим оком, відтак давно відоме сполучається з новопобаченим у багатозарову єдність» [3,57–58].

Тобто пам'ять – це виняткова здатність людини. Через мову та предметну діяльність вона виходить за межі окремої людини, здійснюється як властивість у міжіндивідуальному й навіть міжкультурному просторі, набуває характеру властивості самого людського буття. Але, незважаючи на це, минуле не є для неї повністю відкритим. За своєю сутністю пам'ять є здатністю утримувати минуле у відношенні із сучасним та майбутнім – у вигляді його актуальної або потенційної присутності. В останньому випадку минуле, якщо можна так сказати, не «на пам'яті», а в «пам'яті».

Воно пам'ятається і його можна легко пригадати. Інша справа – забуття. Для його включення в реальне людське буття однієї пам'яті недостатньо. Потрібні пошук, зусилля думки, часом справжня мужність.

Здатність забувати – така сама істотна властивість пам'яті, як і здатність пригадувати. Конечність людського буття перешкоджає тому, щоб минуле в усій його багатовимірності й багатоманітності могло бути змістом людської пам'яті. Цьому перешкоджає й відкритість людини в майбутнє. Обтяжена всім практично нескінченним масивом минулого, людина не змогла б здійснювати вільний вибір, спираючись на минуле як дійсну передумову її впевненості перед лицем безлічі можливостей.

Отже, забування, тобто деяка «фільтрація» минулого, є умовою здійснення людської свободи. Щоправда, сам процес забування не може бути здійснений за вільним рішенням. Тут спрацьовують або зовнішні обставини, або механізм неусвідомлюваного. Наприклад, за розрахунками сучасних вчених, до нас дійшло всього кілька відсотків тих книг, що були на початку XIII ст. надбанням давньоруської освіченості. Й це зрозуміло: часті пожежі дерев'яних міст, загарбницькі набіги сусідів тощо. Багато важче пояснити, чому і як відбуваються втрати пам'яті, спричинені безпосередньо процесом забування. Й якщо психоаналіз значно поглибив наші знання про механізми забування у індивіда, то процеси забування, невід'ємні від колективної історичної пам'яті людей ще чекають на свого Фрейда.

Таким чином, знана нами історія – це завжди результат деякої аберації пам'яті. Навіть, якщо не брати до уваги індивідуальні та суспільні інтереси, які так чи інакше скеровують наш погляд у минуле, спрацьовують ще й інші, не завжди підвладні усвідомленню чинники, які спричиняють вибірковість нашої пам'яті. Отож, ми будемо ближчими до реальної історії в тому випадку, якщо відмовимося від звичного уявлення про неї як про певну послідовність подій. Щоб утримувати у пам'яті послідовний перебіг подій, ми змушені (навіть проти нашої волі) вести постійний жорсткий відбір фактів. Сама ідея послідовності нав'язує лінійний спосіб бачення минулого. Приймаючи певну послідовність подій як дане, як історичну реальність, ми вже несвідомо будемо відшукувати смисл усього перебігу подій. І це змусить нас відкидати або «проходити повз» ті події і ситуації, що не відповідають віднайденому нами смислу. Й тоді ми можемо «забути», що, наприклад, практично перший політичний твір з обґрунтуванням прав України на незалежність («Історія русів») було написано російською мовою, а перша збірка українських пісень була підготовлена – віддрукована грузинським аристократом, вихованим у російській культурній традиції, князем Цертелєвим тощо.

Пом'якшити упередженість погляду людини на минуле, позбутися схематизму та однолінійності можна тільки керуючись одним принципом розглядати історію не як послідовність подій, а як світ подій. Історію у цьому випадку слід розглядати не як принципово усталену «конструкцію» минулого, а саме минуле як остаточно «відбуте», назавжди непорушне. Історія це передусім буття, й тому їй притаманні всі істотні виміри буття, у тому числі і вимір можливого. Саме завдяки цьому минуле здатне зберігати в собі можливість змін, здатність «проростати» в теперішньому й навіть майбутньому.

Оскільки історія визначає той досвід, який людина вже здійснила та проявила, її можна розглядати як перевірене джерело покладання

людиною мірності свого існування, джерело саморозуміння людиною виправданості, вагомості, унікальності своєї життєдіяльності. Тим самим питання про змістовне визначення поняття «історична пам'ять» безпосередньо стосується вирішення проблем формування та збереження історичної свідомості.

Актуальність дослідження проблем збереження історичної пам'яті визначається тим, що методологічні новації в сучасній філософській та історичній думці, зокрема в дослідженнях основоположень розуміння реалій суспільного буття, стають основою для вирішення фундаментальних проблем суспільних, таких як розв'язання соціально-політичних конфліктів, здобуття та розподіл влади, самореалізацію представництво соціальних груп та індивідів, легітимізацію власного розуміння буття. В філософії історії зазначені проблеми безпосередньо пов'язані з теоретичним моделюванням історичних процесів як іманентних закономірностей сучасного суспільства.

Найбільш обґрунтованим та поміркованим розумінням історичного процесу, як єдності перервного та неперервного, тобто як еволюційного процесу, що уривається революційними змінами, є теоретична модель переходу від одних форм суспільного життя, які з часом зникають, до інших, принципово нових. Самі періоди таких якісних змін в історії досить часто люди сприймають як історичні катастрофи, бо «раптово» руйнується та зникає усе те, до чого вони звикли [2,89].

До методологічних новацій, що мають вплив на сучасну історіософську теорію слід віднести започатковану постструктуралізмом традицію дослідження впливу позаструктурних чинників та впливів на інституціоналізовані соціальні структури. Також маємо враховувати здобутки досліджень неструктурованих об'єктів, що перебувають у стані становлення, які проводяться представниками методології нелінійного мислення (синергетика, постмодернізм).

Історія неодноразово демонструвала протиставлення двох загальних принципів, що лежали в основі учень про мистецтво розуміти та використовувати досвід минулих поколінь. Один з них вимагає, щоб соціальні процеси розглядалися як наслідок дії загальних законів суспільного буття. Наприклад: «буття визначає свідомість» (К. Маркс). Другий визначає, що історичні процеси мають свої специфічні (іманентні) закономірності, які неможливо звести до загальних законів буття.

Представники соціально-історичних учень, які дотримуються другого принципу виявили методологічну суперечність при спробі підвести історичне існування під загальні визначення буття, тобто вчення про єдність законів буття природи, суспільства, думки апіорно передбачає підведення закономірностей соціально-історичних процесів під універсальні закони існування. Однак, за такого підходу може відбутися абстрагування від іманентних властивостей соціального. Тим самим історична практика розглядається як один із феноменів суспільного буття, що не відрізняється від інших [7,24–27].

Зазначена суперечність виявляє проблему відсутності коректного визначення предмета та об'єкта історичної теорії. Справа полягає в тому, що будь-які спроби заперечити загальновідому тезу Л. Фейєрбаха «в палацах думають інакше ніж у халупах» виявилися марними. Одночасно, як вище було показано, абсолютизація тези Фейєрбаха К. Марксом стає причиною втрати специфіки предмета соціально-історичної теорії.

Методологічним засобом вирішення зазначеної проблеми є розмежування об'єкта і предмета наукового дослідження. Взагалі, розглядаючи питання зв'язку системи знання і фактуальних даних слід враховувати наступне. Використовуючи вислів: «чуттєво даний предмет» здебільшого не звертають увагу на наявність у предметів множини властивостей, які, не можуть бути визначеними повністю оскільки досвід вивчення емпірично даного завжди обмежений історією вивчення. Виявлення властивості здійснюється в процесі взаємодії одного чуттєво даного предмета з іншим. Також відомо, що довільність вибору властивостей, на які звертається увага при їх визначенні, стає джерелом еkleктичних уявлень. Вони нагадують звалище різноманітних речей, серед яких дуже важко знайти потрібну. Досвід свідчить, що один і той самий емпірично даний предмет може взаємодіяти з різними речами виявляючи різні властивості. Також, часто практично використовують чуттєво не дані властивості речей не маючи ніякого уявлення про конкретні форми їх існування. Однак, такі речі, не зважаючи на незнання реально присутніх та чуттєво не наочних властивостей, що практично використовуються, упізнаються людьми як потрібні їм для справи за допомогою ознак, тобто без емпіричної перевірки наявності потрібної властивості.

Наведене можна розглядати як аргумент для обґрунтування тези, що чуттєво не дані властивості можуть бути пов'язані з чуттєво даними. Власне останні властивості називають «ознаками». Ознаки систематично послуговують як підстава для використання певних предметів у цілеспрямованій діяльності без актуального проведення емпіричної перевірки наявності потрібної (чуттєво не даної) властивості, оскільки їх апріорно визнають пов'язаними з чуттєво не даними практично потрібними властивостями.

Досвід неодноразово засвідчував, що ототожнення ознак і практично використовуваних у предметних взаємодіях властивостей є джерело помилок та ілюзій. Ознака і чуттєво не дана властивість подекуди мають опосередкований зв'язок, що виявляє себе у випадках, коли наявність ознаки не супроводжується наявністю потрібної властивості. Та не зважаючи на цю обставину в практиці зручніше керуватися ознаками ніж достеменним знанням властивості, оскільки останнє часто передбачає складні процедури емпіричних перевірок.

Неодноразове використання речей супроводжується виокремленням із множини зовнішньо даних ознак такої сукупності, яка стало пов'язана з необхідною і достатньою множиною практично потрібних властивостей та «сигналізує» про їх наявність. Тим самим, наявність практично потрібних властивостей, що виявляють себе тільки у реальній взаємодії речей, може бути встановлена без актуального здійснення емпіричної перевірки практично потрібної взаємодії речей; тобто на основі здійснення процедури порівняння ознак.

У процесі порівняння аналітично виокремлюються ознаки, наявність яких свідчить про можливу присутність практично важливих властивостей, які безпосереднім чином не виявляються чуттєво.

Наша увага до вирізнення ознак речей, як властивостей (які чуттєво дані людині), від пов'язаних з ними практично застосовуваних у предметних взаємодіях властивостей (які чуттєво не дані), пояснюється тією обставиною, що традиційне трактування процедури порівняння

[5,567–569] не враховує наявність наперед установленого відношення, яке змістовно визначає дану процедуру.

Тим самим, не враховується, що така діяльність може розглядатися як форма прагматичного впровадження принципів. Синтетично введений принцип так само як і певне знання попередньо вивченої властивості (аналітична дескрипція) використовується для цілеспрямування діяльності, що обов'язково має супроводжуватися цілеспрямованим установленням відношення між певною множиною ознак та практично корисних властивостей.

Порівняння, як здійснювана згідно з певним упровадженням принципом процедура, виявляє здатність людини формувати уявлення: «властивість» і «предмет». Розмежування властивості і предмета здійснюється за допомогою ототожнення «предмета» з ознаками, а «властивостей» з чуттєво не даним. Хоча і в першому, і в другому випадку уявляються лише властивості: одні – чуттєво дані безпосереднім чином, другі – опосередкованим, за допомогою цілеспрямовано здійснюваних взаємодій.

Отже, уявлення про одну сукупність властивостей репрезентується як чуттєво наочний образ речі, а про другу – як образ властивостей, що мають бути притаманні даному предмету, хоча чуттєво вони можуть бути ненаочними. Ця друга сукупність властивостей здебільшого репрезентується через уявлення про функціональні можливості предмета. Тому дві наочно різні речі можуть розглядатися як носії тотожних наочно не даних властивостей (наприклад: мавпи та дельфіни визнаються представниками одного класу хребетних тварин, хоча за морфологічними ознаками здаються принципово відмінними живими істотами).

Слід зазначити, що наведене розмежування уявлень про властивості речей, історично, є наслідок довготривалого еволюційного процесу. Це засвідчують гносеологічні дослідження процесу технологічного застосування наукового знання [8,199–201], які виявили, що, так званий, науково-технічний прогрес невід'ємною умовою свого буття має розмежування уявлень про ознаки і функціональні можливості предмета.

Аналітично виокремлюючи ознаки за допомогою дотримання упровадженого наперед принципу (синтетичне міркування) встановлюють родо-видові вирізнення (аналітичне міркування). У даному випадку треба враховувати, що основою родо-видових класифікацій є відтворюваність певних властивостей, так звана, сталість. Отже, за таких умов, принцип приймається як самототожня підстава для визначення наявності відмінностей у відтворюваних взаємодіях і уявленнях про властивості.

Виокремлення явищ одного роду з множини різнорідних, що мають місце в об'єктивно існуючих взаємодіях, пов'язують з вирішенням питання про відмінність уявлення предмета пізнання від об'єкта. Тобто, як вище було зазначено, вважається встановленим фактом, що одна і та сама річ має множину властивостей, які виявляють себе в різних взаємодіях. Таким чином, теоретично можлива множина різних властивостей відповідає об'єму поняття «взаємодія зі світом». Тим самим визнається наявність існування нескінченно різноманітних властивостей (взаємодій) однієї і тієї самої речі.

Також відомо, що одна і та сама річ (за нашим визначенням: «нескінченна різноманітність властивостей») може бути об'єктом вивчення різних наук: фізики, математики, статистики та інш. Але кожна окрема наука вивчає не «просто річ» (об'єкт) і не всі її можливі взаємодії зі світом, а

лише певну сукупність властивостей, яку вона визнає предметом своїх студій. Тим самим недостатньо вказування на реально існуючий об'єкт (річ, подію, процес) як на предмет дослідження, оскільки таке вказування не виявляє, що саме в цьому об'єкті вивчається певною наукою.

Аналізуючи даний факт можна зробити висновок, що означення реально існуючого об'єкта як предмета вивчення залишає суб'єкта у дезорганізуючому відношенні невизначеності, оскільки об'єктивне існування передбачає наявність тотальності взаємодій зі світом; тобто, існування нескінчено різноманітних властивостей у об'єкта, які, з відомих причин, не можуть бути визначеними у повному обсягу. Тим самим, вказування і визначення є змістовно різними діями. Отже вивчення в межах тієї чи іншої науки певної сукупності властивостей об'єктивно існуючого має місце за умови наявності процесу виокремлення явищ з нескінчено можливої множини, що здійснюється у формі аналітичного розмежування властивостей за допомогою дотримання принципу.

Таким чином, можна зробити узагальнюючий висновок, що до визначення та обґрунтування певних принципів, як підстав для забезпечення відтворення наперед передбачуваних наслідків об'єктивно здійснюваних взаємодій, не може існувати визначення предмета науки, а відповідно – науки.

Останнє дозволяє зрозуміти етимологічну відповідність між значенням терміну «принцип», що походить від латини (*princīpium* – начало) та смислом його існування – бути підставою, аргументом для цілеспрямованого діяльності.

Зазначене дозволяє визначитися стосовно методологічних проблем поширеного вирішення, так званих, природничих та гуманітарних наук. Беручи, наприклад, цікаву роботу «Моделі експериментів у соціальній психології та прикладних дослідженнях» [8], маємо звернути увагу, що при розробці проблем використання методів емпіричного дослідження в соціальних науках, її автор Д. Кемпбелл, переконливо доводить необхідність постійного враховування специфічних особливостей предмета дослідження, які стають підставою для обґрунтування експериментів у гуманітарних науках. Тим самим, врахування «специфіки» гуманітарної науки у Д. Кемпбелла, стає засобом встановлення принципу – начала аргументованого пізнання.

Маємо визнати, що історичний факт для людського самоусвідомлення та свідомого орієнтування у процесах та явищах власного життя є головне джерело об'єктивності, тобто, ставлення до дійсності, як до реальності, що існує незалежно від довільної «гри суб'єктивного духу». Це визнання спирається на використанні запропонованої Гегелем ідеї про довільну «гру суб'єктивного духу» [4,14], якому в системі гегелівської філософії протиставлявся «об'єктивний дух» – «творець історії».

Зазначене протиставлення «суб'єктивного духу» та «об'єктивного духу» найбільш виразно виявляє, що реальність може розглядатися як випадковий збіг певних обставин і як наслідок здійснення суб'єктом такої послідовності дій, що може бути присутня у реальності в формі її об'єктивної необхідності.

Усвідомлення думки, що історію навряд чи можна сприймати, як сукупність надійно встановлених фактів, стало джерелом відомої тези про те, що «історія є лише сучасна історія» [6], тобто, історія – це лише сучасна політика, обернена до минулого. Підставою для проголошення

такої тези стало осмислення історичного розвитку соціології. Соціологи спочатку були переконані, що їх наука повинна перш за все видобувати факти зі сфери суспільного життя, але вже в першій третині ХХ ст. дійшли до невтішного висновку, що зробити це неможливо, оскільки збираючи як можна точніші дані щодо життя та діяльності якоїсь сукупності людей, ми повинні оточити цих людей цілою групою реєстраторів, які стають причиною неприродної поведінки досліджуваної групи.

Наведена теза Б. Кроче може мати не тільки загальноприйняте суб'єктивістське тлумачення. Якщо ми вийдемо за межі відношення до минулого як до форми суб'єктивного існування, та почнемо розглядати минуле як реалізований та проявлений досвід людства, тоді навіть у випадку визнання історії видом сучасної політики, що обернута до минулого, ми починаємо відноситися до досвіду минулого як до об'єктивно існуючого чинника сучасної діяльності. Тим самим, фіксований пам'яттю досвід робимо чинником сучасного буття. Методологічні сумніви соціологів починають втрачати своє евристичне значення, якщо ми проявлений та здійснений досвід ігноруємо, пересвідчуючись за допомогою негативних результатів у об'єктивності його змісту. Таким чином, саме за допомогою історичної пам'яті люди починають покладати мірність свого існування, відкривати для себе джерело власного саморозуміння, формулювати визначення про об'єктивну виправданість, вагомість своєї життєдіяльності.

Людство загалом пройшло тривалий і тернистий шлях історичного поступу – від первісного стада до інституціонально організованих спільнот, від мандрівних орд дикунів – до сучасних народів–націй, від кам'яної сокири – до використання енергії атома, від міфологічних уявлень до наукового осягнення таємниць світобудови. Одночасно розгляд майбутніх перспектив суспільного поступу подекуди починають визначати драматичною тезою про «завершення історії» (Ф. Фукуяма).

Звертаючись до набутого досвіду можна побачити, що перед людством неодноразово поставали доленосні проблеми, які вирішувалися тим чи іншим чином. Наприклад, неможливість природного середовища забезпечити умовами існування зростаючу популяцію людей було здолано за допомогою створення нових способів первісного виробництва – рослинництва і тваринництва. Інша проблема чатувала людей через внутрішньородову та внутрішньоплемінну замкнутість, однак і тут було знайдено вихід шляхом екзогамії, тобто зміна способу самоорганізації. Зазначені та багато інших фактів про здатність людей змінювати оточуюче довкілля та самозмінювати свою власну організацію дозволяють оптимістично відноситися до проблем, які нині усвідомлені людством як фундаментальні.

Таким чином, формулюючи абстрактно теоретичне уявлення про структурні складові історичної пам'яті, без наявності яких неможливе вищезазначене існування проявленого досвіду, ми повинні виділити усвідомлений досвід взаємодії з довкіллям і досвід самозміни власної самоорганізації. Відповідно, історична пам'ять змістовно структурується на пам'ять взаємодії з довкіллям та пам'ять зміни суспільної організації.

Набуваючи навичок використовувати історію, її когнітивну форму буття перетворюють на буття об'єктивне. Тобто, історія не лише вводить нас у минуле, у пам'ять та пам'ятки, вона вводить нас у майбутнє. В цьому

сенсі інтегрованість людини в історію передбачає й те, що ми продовжуємо історію, розширюємо її горизонти та можливості.

Приймаючи історію як дію, сукупність активних дій, історичну пам'ять мають розглядати не як віками заплений архів, а як основу активного життєстверджуючого відношення до дійсності. Після того, як відбулася історична дія і окреслився її результат, тільки на основі історичної пам'яті може започатковуватися відрив від наявного, яке збагатившись мірою здобутого історичного досвіду отримує новий смисл, нові параметри тощо [1,92].

Таким чином, історична пам'ять виконує функцію носія смислу і значення ситуацій сучасного. Саме вона постійно стикається із все новими та новими ситуаціями дійсності і, отже, сама змінюється в ході виконання своєї основної функції. А проблема збереження історичної пам'яті постає як проблема свідомого продовження безперервного тривання людської життєдіяльності, свідомої діяльності, яка є умовою подальшої історії.

Література

1. Бердяев Н.А. Смысл истории. – М., 1990. – 280 с.
2. Бондаренко Г.В. Значения категорий исторического познания для становления та формування історичного мислення // Розвиток історичного мислення як засіб формування особистості, її інтелекту та творчих здібностей. Збірник статей: Праці Всеукраїнської науково-практичної конференції 7 – 10 грудня 1999 р. – Одеса, 1999. – 310 с.
3. Гадамер Х.–Г. Истина и метод. Основы философской герменевтики. – М., 1988. – 230 с.
4. Гегель Г.–В.–Ф. Лекции по философии истории. – СПб., 1993. – 320 с.
5. Кондаков Н.И. Логический словарь-справочник. 2-е изд. – М.: Наука, 1975. – 320 с.
6. Кроче Б. Социальная коммуникация. – М.: Наука, 1975. – 220 с.
7. Кузьменко В.Л., Романчук О.К. На порозі надцивілізації (роздуми про майбутнє). – Львів, 1991. – 230 с.
8. Кэмпбелл Д. Модели экспериментов в социальной психологии и прикладных исследованиях. – М.: Прогресс, 1980. – 390 с.

Вашкевич В.Н. Феномен исторической памяти

Освещается сущность исторической памяти как функции исторического сознания, методология ее сохранения и воспроизведения. Сделан вывод о том, что историческая память выполняет функцию носителя смысла и значения ситуаций современного.

Ключевые слова: историческая память, историческое сознание, феномен.

Vashkevych, V.M. Phenomenon of the historical memory

Illumination of the essence of the historical memory as a function of historical consciousness, and the methodology for its maintenance and renovation. It is concluded that historical memory performs the function of a bearer of the sense and significance of the state of affairs of today.

Key words: the historical memory, historical consciousness, a phenomenon.

Філософська рефлексія сутності, змісту і форм синергетичного потенціалу держави

Аналізується зміст і форми держави з позицій її синергетичного потенціалу. Зроблено висновок про необхідність подальших розвідок проблем функціонування та розвитку сучасних форм синергетичного потенціалу держави в умовах глобалізації та інформаційного суспільства.

Ключові слова: синергетичний потенціал, глобалізація, інформаційне суспільство.

Держава має тривалу історію свого існування, що дає можливість констатувати: вона як форма об'єднання людей стала на тривалий час чи не єдиною у світі. Це підтверджується її історичними фактами і сьогоднішнім: кожен етнос у своєму розвитку намагався створити державу, що визначала б його суверенітет, який би перетворювався на націю. Тому держави, що створювалися, за своєю сутністю поступово перетворювалися на національні (багатонаціональні).

Цьому сприяло формування та розвиток синергетичного потенціалу держави, що є потенційною (енергетичною) готовністю і можливістю останньої реалізувати себе в системі саморегуляції соціального організму країни завдяки власним організаційним властивостям, що регулюються розподілом влади і є у синергетичному вирі параметром управління. Такий підхід актуалізує можливість дослідження різних історичних типів, форм держави, її політичних режимів тощо. Через призму аналізу синергетичного потенціалу держави можна з'ясувати глибинні процеси формування держави, починаючи від її появи, і до її трансформації у сучасному суспільстві.

Держава як політичне утворення, як апарат управління суспільством розглядається в багатьох суспільних науках. Такі дослідження розпочалися ще в Стародавньому Китаї (конфуціанство, легізм), розповсюдилися в концепціях стародавніх мислителів, зокрема Платона і Аристотеля, продовжилися в теоріях держави і права (Ф. Аквінський, Т. Гоббс, Л. Гумплович, Г. Спенсер, К. Маркс, Ф. Енгельс, Л. Петражицький та ін.). Не залишилися осторонь і роботи політологічного плану (К. Гаджиев), а також дослідження з політичної соціології (наприклад, М. Вебер).

Синергетичний потенціал досліджується у працях, присвячених методології пізнання у вимірі розгортання самоорганізаційних засад світового співтовариства як природного явища, що підкоряється законам термо-

дінаміки. Тому позитивними напрацюваннями тут мають бути здобутки теоретичної думки Сходу та Заходу, особливо у їх сьогоденному органічному поєднанні у вигляді синергетичного вчення, що швидко формується під тиском кризових явищ кінця ХХ – початку ХХІ ст.

Матеріал для дослідження з проблем синергетичної парадигми знаходимо у роботах Л. Бевзенко, В. Беха, В. Вайданича, В. Вандишева, В. Василькової, І. Добронравової, О. Князевої, С. Колеснікової, М. Кузьміна, С. Курдюмова, В. Лук'янця, Г. Малинецького, А. Назаретяна, В. Ніколко, Дж. Ніколса, В. Пилипенка, В. Піддубного, І. Пригожина, М. Поповича, Г. Рузавіна, І. Стенгерс, Г. фон Хайєка, Г. Хакена, В. Цикіна, І. Черненка, В. Шевченка та деяких інших дослідників.

На фоні майже повної відсутності спеціальних досліджень, присвячених проблемі саморегуляції соціального процесу, окремо треба розглядати ідеї, подані у роботах В. Беха, В. Вернадського, В. Келасьева, Н. Крохмаль, В. Мазура, М. Сетрова. Наприклад, у дослідженнях В. Вернадського висвітлюється ідея ноосферичного походження соціального процесу. У той час, як провідні ідеї В. Келасьева торкаються основ розуміння ноосоціогенезу як унікального та саморозвивального процесу, головна ідея М. Сетрова полягає в обґрунтуванні функціональної теорії організації соціальних систем різного призначення та масштабу. Монографічні дослідження В. Беха чи не єдині з присвячених механізму самоорганізації соціального світу, функціонування якого протікає в організменній формі, а система саморегуляції розглядається ним як орган у структурі цілого – соціального організму країни.

Однак, незважаючи на матеріал, накопичений сучасною вітчизняною та світовою теоретичною думкою щодо аналізу держави, спроб філософського узагальнення з метою виявлення закономірностей становлення та розвитку синергетичного потенціалу держави не здійснювалося.

На наш погляд, державу як філософський феномен треба починати досліджувати з визначення її сутності, змісту та форм, оскільки розмаїтість типів та видів держави, політичних режимів, форм правління тощо вимагають від філософії узагальнити та абстрагувати це поняття.

Сутність держави як філософського феномену полягає у сукупності глибинних зв'язків, відносин і внутрішніх законів, що визначають основні риси і тенденції держави як системи. Дана характеристика держави полягає, на наш погляд, у «користуванні» владою, яка історично формується зі складанням соціальних норм в період первіснообщинного ладу.

В цей час політична система суспільства знаходиться в латентній формі і говорити про «користування» владою можна лише в контексті влади старійшин та шаманів родів і племен. Проте із завершенням процесу соціогенезу в суспільстві починається «боротьба» за владу: ранжування суспільства призводить до оформлення правових норм та поступового переходу до егалітарного суспільства. Фактично у період «неолітичної революції» відбувається закріплення влади за певними групами населення для забезпечення нових форм існування та об'єднання людей.

Глибинні зв'язки, що формуються в первісному суспільстві і складають сутність держави – це сукупність взаємовідносин між владою і правом, між державою і громадянським суспільством. Можна вималювати наступну тенденцію: закріплення влади в певних руках (вожді племен з найближ-

чим оточення) призводить до формування правових норм, закріплених звичаєвим правом, яке поступово фіксується у письмових джерелах; в цей час співвідношення громадянського суспільства і держави переважає в бік останньої; з перетворенням форм держави – рабовласницька – феодальна – капіталістична змінюється співвідношення держави і громадянського суспільства: громадянське суспільство починає «розширювати» свої повноваження і свою владу по відношенню до державної влади. На сучасному етапі розвитку суспільства співвідношення держави і громадянського суспільства докорінно змінилося: громадянське суспільство сконцентрувало в своїх руках значну владу, а держава поступово поступається своєю частиною влади.

Як вже було зазначено, влада в державі закріплюється в правових нормах, що регламентують поведінку її населення. Крім того, фактичне розповсюдження влади на певній території позначає державні кордони будь-якої країни, а також визначає її суверенітет. Для забезпечення користування владою у державі створюється державний апарат, тобто система органів і установ, що здійснюють функції державної влади. Такий апарат формується й існує в державі відповідно до її історичного типу та форм.

У нашому дослідженні завданням є визначення змісту і форм держави з позицій її синергетичного потенціалу.

Отже, під сутністю синергетичного потенціалу держави ми розуміємо ступінь енергетичної потужності апарату державного управління суспільством, наділеного владою, що спирається на силу закону і на органи примусу, сукупність засобів, яка необхідна для забезпечення цієї потужності, що діє за рахунок локальних взаємодій між елементами, які «запускають» внутрішній механізм його самоорганізації.

Наступним кроком у гносеологічному аналізі синергетичного потенціалу держави після визначення його сутності є виявлення його змісту. Під змістом синергетичного потенціалу держави як соціального інституту розуміється не сам по собі субстрат соціального, а його внутрішній стан, сукупність процесів, що характеризують взаємодію утворюючих дану соціальну систему елементів, між собою і з середовищем у даному разі громадянським суспільством як протилежністю, що разом утворюють цілісність – систему саморегуляції і зумовлюють їхнє існування, розвиток і зміну. У цьому сенсі сам зміст синергетичного потенціалу держави виступає як процес її взаємодії з громадянським суспільством.

Це означає, що синергетична парадигма дослідження феномену держави вимагає розглядати її не тільки як сукупність таких відомих нам елементів, зокрема, як населення країни у просторових межах – громадянство; територія; організація особливої публічної влади; апарат примусу (армія, поліція, виправні установи); суверенітет; податки; правові норми, а як сукупність функцій, що поставляється нею у систему саморегуляції соціального організму країни.

Оскільки держава є лише одним з елементів системи саморегуляції соціального організму країни, то треба подати й інший, а саме – громадянське суспільство з яким вона має сталу систему зв'язків: за Е. Юдіним – структування, взаємодії, конфлікту, породження, перетворення, функціонування, розвитку, управління і корекції. У дослідженнях М. Бойчука [2] виділені наступні рівні взаємозв'язку держави і

громадянського суспільства: генетичний, онтологічний, морфологічний, функціональний, саморегулятивний, топологічний та технологічний. Саме зв'язки, інтегрують державу у саморегулятивний комплекс і зводять її з громадянським суспільством.

Отже, змістом синергетичного потенціалу держави є певна сукупність організаційних процесів, що забезпечується морфологічними органами, які утворюють поняття держави.

Синергетичний потенціал держави реалізується у межах форм взаємодії держави з громадянським суспільством, що утворюють потужне кратологічне поле. Дослідженню влади присвячено багато робіт, що досліджують різні її аспекти. Останніми роками з'явилися дослідження, присвячені аналізу влади громадянського суспільства [2], її механізмів взаємодії з державою [3]. На основі використаних концепцій можна зазначити, що природна потреба громадянського суспільства у владі виникла під тиском декількох взаємопов'язаних чинників, а саме: по–перше, нарощування маси людського роду, що поступово накопичувалась на планеті; по–друге, локалізація етносів у певних місцях – ареалах проживання; по–третє, їх природне володіння розумом як засобом самоорганізації та саморегуляції власної поведінки; по–четверте, нарешті, природна здатність колективних утворень людей до самоорганізації родового життя.

На основі природного потягу громадянського суспільства до самоорганізації і визрівання кратологічної потреби воно не тільки на початку третього тисячоліття отримало владу, а й стало нарощує свій владний потенціал і виявляється здатним протистояти державі. Отже, існує незалежний соціальний інститут влади, яка має розподілятися і перерозподілятися між державою і громадянським суспільством.

Форму синергетичного потенціалу держави визначають різні модифікації впорядкованості розподілу влади як параметру управління системою саморегуляції соціального організму країни, спосіб її здійснення і вираження. Звісно, що вищерозглянуті зв'язки у різних природно–економічних і соціально–політичних умовах набувають різного співвідношення і форм вираження.

По–іншому, локальні взаємодії між елементами системи саморегуляції соціального організму країни, що спричиняють до дії внутрішній механізм самоорганізації за допомогою сукупності засобів визначають різні форми синергетичного потенціалу держави.

Сьогодні форми держави можна класифікувати за різними типами, видами тощо. Так найвідомішою є типологія держави за історичними типами, які представляють собою сукупність важливих ознак для всіх країн, економічною основою яких є певний тип виробничих відносин, що виражають соціально–змістовну (класову) суть і соціальне призначення держави [4,51].

В цій класифікації науковці виділяють наступні типи держав: рабовласницька, феодальна, буржуазна, держава соціальної демократії, держава соціально–демократичної орієнтації. Проаналізуємо ці типи докладніше з позиції синергетичного потенціалу держави як форми системи саморегуляції.

Розвиток первісного суспільства (архетипний рівень системи саморегуляції [5]) призвів через «неолітичну революцію» до появи держави

як нової форми існування суспільства. Утворення перших держав супроводжувалося формуванням соціальних норм, на основі так званих табуальних першонорм (заборона інцесту, табу, таліон), до яких можна віднести релігійні, моральні, ідеологічні норми та норми моральності.

Поступово з переходом до періоду створення та розвитку держав відбувається закріплення соціальних норм у нормативних актах, якими, перш за все, стали юридичні закони, що є нормами права. Поряд з ними у державі остаточно сформувалися та виділилися окремо релігійні, моральні норми та норми моральності. Ідеологічні норми нерозривно пов'язані з нормами права і державним управлінням. Отже, з появою держав відбувається перехід до письмового закріплення та передачі смислу у поєднанні з їх усною формалізацією (мовою). Н. Крохмаль [5] назвала це нормативним рівнем системи саморегуляції.

Досить вдало становлення нормативної піраміди подає В. Бачинін [1,90–91]. На основі класифікації соціальних норм він створив нормативну «піраміду», в основі якої лежать архаїчні «першонорми», відомі в історичній науці як «мононорми». Далі по висхідній йдуть релігійні норми, за ними норми моральності (оскільки в російській мові існують поняття «нравственности» і «морали», які українською мовою перекладаються однаково «мораль», то доцільніше буде перекласти «нравственность» як «моральність»). Отже, третім видом норм є норми моральності, а наступні після них моральні норми. Над ними надбудовуються ідеологічні. Вершиною піраміди є норми права.

Розглядаючи історичні типи держави з позицій її синергетичного потенціалу можна зазначити, що фактично історичні типи держави формувалися зі становленням і розвитком саме ступеню потужності апарату управління суспільством, що наділявся поступово певною владою, яка спиралася на силу закону або на органи примусу, які формувалися паралельно з державою і використовували систему відповідних засобів для свого панування. Іншими словами, кожен історичний тип держави складався з новим «глобальним» перерозподілом влади між державою та громадянським суспільством з появою відповідних засобів її регуляції.

Утворення держави як форми системи саморегуляції проходило неоднорідно у різних частинах світу. Раніше всього перехід до держави відбувся на початку III тис. до н.е. у Межиріччі та Єгипті; у середині III тис. до н.е. – в Індії, це державні утворення Хараппа та Мохенджо–Даро; а вже наприкінці III тис. до н.е. (2100 р. до н.е.) шумерський правитель Ур–Намму видає перший збірник законів.

У II–I тис. до н.е. державні утворення з'являються в Європі: спочатку у Греції, згодом у Римі, а в I тис. н.е. і в Західній Європі – після Великого переселення народів відбувається утворення варварських королівств та з'являються держави у слов'янських племен.

Такий тривалий період формування держави в різних частинах світу визначив два основних шляхи її виникнення:

східний, азійський (Єгипет, Вавилон, Китай, Індія та ін.);
європейський (Афіни, Рим, давньогерманські держави).

На Давньому Сході, в Азії та Африці (східний, азійський шлях виникнення держави) перші держави виникли в зонах поливного землеробства ще в епоху бронзи. Проведення великих громадських робіт із будівництва

каналів та інших іригаційних споруд вимагало збереження сільськогосподарської общини і суспільної форми власності на землю. Поступово суспільна власність перетворилася на державну. Приватна власність не набула у цьому типі істотного значення.

Система державного управління ґрунтувалася на монархічній формі влади, що підтримувалася родоплемінною знаттю, яке виступало організатором виробництва і виконувало адміністративні функції. Ця особлива група посадових осіб створила апарат державної влади. Форма держави – східні деспотичні монархії.

На території Європи (європейський шлях виникнення держави) головним чинником утворення держави було класове розшарування суспільства в зв'язку із формуванням приватної власності на землю, худобу, рабів. Держави в Європі виникли вперше на півдні в епоху заліза. На відміну від східного шляху виникнення держав у Європі були інші кліматичні умови, що не вимагали великих іригаційних та громадських робіт. Тому у результаті розкладання общин виникла або приватна власність на землю (Афіни, Рим), або приватне землекористування зі збереженням державної власності (Спарта).

Наведені приклади виникнення держави ілюструють походження рабовласницьких держав, що є історично першим типом державних утворень, для якого були характерні відносини «рабовласник – раби». Поступове ранжування та розшарування суспільства, що привели до появи рабства, спричинили і формування відповідного органу, який забезпечував насадження саме рабовласницьких відносин. Таким органом стала держава.

Аналізуючи синергетичний потенціал держави рабовласницького типу можна зазначити, що формування відповідного апарату управління суспільством забезпечувало створення різних підвидів рабовласницької держави:

– за формами правління вони були монархіями (зокрема деспотичними), аристократіями, рабовласницькими демократичними республіками;

– за формою державного устрою – імперіями (Асирія, Римська імперія) (найтиповіша форма);

номами (Єгипет, Месопотамія, ранній період Стародавньої Греції);

полісами (Стародавня Греція та Рим);

за політичними режими – авторитарними, деспотичними.

Фактично апарат управління державою створювався на основі перетворення вождів племен на правителів, а їх дружин – на найближче оточення, що перетворювалося на дорадчі органи, які забезпечували систему примусу. Рабство як основна форма виробничих відносин мало два види: патріархальне – до раба ставилися як до члена родини (Схід) та класичне – раб – це річ (Афіни, Спарта, Рим).

Розмаїтість утворенні різних форм рабовласницького типу держави підтверджує той факт, що саме саморегуляція, яка відповідає за пристосування суспільства до змін, що відбуваються у ньому, забезпечує з позицій самоорганізації утворення відповідні до певних географічних, кліматичних, демографічних, соціальних та інших умов локальних вза-

ємодій між елементами держави, які «запускають» внутрішній механізм її самоорганізації.

Фактично у рабовласницькому типі держав синергетичний потенціал власне держави складається завдяки формуванню апарату управління суспільством, наділеного владою, що спирається на силу закону або на органи примусу.

Формування феодального типу держав розпочинається в Європі у V – VI ст. З історичної точки зору формування феодальної держави було пов'язане з виникненням відповідного типу відносин – феодальних, в основі яких лежали відносини сюзеренітету – васалітету, та «феодал – залежний селянин». Поява феодальних держав у Європі істориками пояснюється тим, що для рабовласницьких держав Сходу з великими ірригаційними роботами «підходили» саме рабовласницькі відносини, оскільки раби не мали права голосу, майна і були основною робочою силою. Для Європи необхідності в ірригаційних роботах, на яких би було б зайнята одночасно велика кількість людей не мало сенсу, що сприяло перетворенню домашніх рабів у залежних селян, які були економічно залежні від феодалів.

Перші феодальні держави утворилися на руїнах Римської імперії. Так, у давніх германців утворення держави було прискорене завоюванням значних територій Римської імперії. Родова організація не була пристосована для панування над завоюваними територіями. Це призвело до розвитку прафеодального (або ранньофеодального) ладу на землі колись могутньої Римської імперії.

Ф. Енгельс у роботі «Походження сім'ї, приватної власності і держави» [6,123–182] називає три форми виникнення держави: афінську, римську, германську імперії. Шляхом виникнення прафеодальної держави із первісного ладу йшов розвиток і держав на території Європи (Ірландія), в Давній (Київській) Русі, в Азії у арабів і т.д. У Київській Русі формування ранньофеодальної державності супроводжувалося запрошенням на князювання варягів.

Такий короткий екскурс про поширення феодального типу держав можна доповнити основними характеристиками власне феодальної держави: «...закріплення соціальної нерівності, відносин сюзеренітету–васалітету; визнання селян, міщан людьми, але економічно залежними від феодалів; закріплення монополії феодалів на основні засоби виробництва та політичну владу; затвердження власності на землю як основи суспільства [4,52].

Як і в рабовласницькій державі – феодальна держава має кілька підвидів: міста–держави (Італія, майя), централізованого типу (територіальні) – уніфіковані бюрократичні (Франція), федеративні (Швейцарія, Нідерланди), локальної централізації (Німеччина, Північна Італія), імперії (Османська імперія, спроба створення Священної Римської імперії, пізніше Російська та Австрійська), що в ході свого остаточного становлення поступово перетворюються з ранньофеодальних монархій в станові монархії зі станово–представницькими зборами, а пізніше набувають своєї останньої найбільш централізованої форми – абсолютної монархії (царська Росія, правління Людовика XIV у Франції). Крім того існують і феодальні міські республіки (міста–держави Італії).

На еволюцію держави значний вплив справили кілька факторів. По–перше, це історичні форми, що існували до появи держави певного типу на різних територіях, що спричинили розвиток певних форм держави. По–друге, це соціальне оточення, яке складалося як із «сусідів», так і з світового співтовариства, що сформувалося на нормативному рівні. Соціальне оточення могло навіть визначати або «нав'язати» розвиток обраної форми держави.

Апарат управління суспільством, що формується у феодалній державі має вертикальну структуру відносин сюзеренітету – васалітету, яка пронизує всю феодалну систему.

З появою феодалних держав у V – VI ст. в Європі можна говорити про утвердження держави як форми саморегуляції суспільства, оскільки існування рабовласницьких та феодалних держав територіально починає займати значну територію земної кулі. Свідченням цього є те, що якщо розглянути історію Північної і Південної Америки чи Африки, то можна знайти багато фактів того, що на цих територіях на початку I тисячоліття нашої ери існували протидержавні утворення або рабовласницького, або ранньфеодалного типу. Таким чином, держава стає основною формою об'єднання людей, хоча поряд з нею співіснують, за визначенням Н. Крохмаль, й інші форми саморегуляції – корпоративні та конфесійні [5,114–114]. Проте, ці форми хоча й існували як самостійні об'єднання, все ж таки були включені одночасно в систему держави та державного управління.

Наступним кроком у розвитку історичних типів держави стала поява буржуазних держав. Більшість вчених датують появу таких держав з XVII – XVIII ст., коли в результаті буржуазних революцій в Англії та Франції формуються нові – капіталістичні – відносини виробництва. Проте, поява капіталістичних відносин на території Європи відбулася спорадично ще раніше: вже у XV – XVI ст. в італійських містах – державах завдяки розвитку як морської, так і сухопутної торгівлі з'являються перші мануфактури, а у другій половині XVII ст. у Нідерландах відбулася перша буржуазна революція, в результаті якої в Європі почалося формування буржуазного ладу.

Характеристиками буржуазної держави є поступове пристосування старого державного механізму до нових – капіталістичних – умов, зростання ролі права, апарату управління, розширення сфери впливу та функцій держави.

Серед підвидів буржуазної держави можна назвати такі: форми держави

– конституційна монархія (Великобританія), парламентська (Франція) та президентська (Сполучені Штати Америки) республіки. Основна форма держави – буржуазно–демократична республіка, в якій проголошувалась формальна рівність громадян перед законом, декларувалася права і свободи особи.

Апарат управління суспільством в цей час стає розгалуженим і бюрократизується. Тому з позицій синергетичного потенціалу держави можна зазначити, що саме в буржуазному типі держави він остаточно формується як апарат управління не лише державою, але й суспільством в цілому.

Тут необхідно зробити наголос також на поняття громадянського суспільства, яке при буржуазній формі держави актуалізується. Саме в період існування буржуазної держави починає, на думку політологів і правознавців, формуватися громадянське суспільство. Таким чином, у буржуазній державі починається чіткий перерозподіл і впорядкованість влади між державою і громадянським суспільством.

XX ст. принесло з собою появу нової форми держави – соціалістичної, в основі якої лежав соціалістичний (комуністичний) спосіб виробництва. У такій формі держави, як декларувалося, всі засоби виробництва та влада належали народу. Фактично ж держава й була однією зі сторін, яка формувала відносини «держава – особистість». При цьому державу у даному випадку можна назвати «експлуатором», а народ – тією масою, яка «працювала на державу». Формування соціалістичних держав розпочалося у 1917 році у результаті Жовтневого перевороту в Росії, перемога якого привела до появи соціалістичної держави – СРСР. У 1918 році на теренах Європи відбулося ще кілька подібних соціалістичних революцій (наприклад, у Німеччині), проте вони існували недовго – від кількох днів до кількох місяців – і не змогли за цей час сформуванати нові соціалістичні порядки.

Але одним з результатів Другої світової війни стало формування системи соціалістичного табору, до якого увійшли частина країн Східної Європи. Ця система соціалізму була знищена у результаті революцій у 80–90-х роках XX ст.

Характерним для цих держав було те, що всі вони існували у вигляді соціалістичних республік, що формувалися «за подобою» Радянського Союзу. Апарат управління суспільством фактично не відрізнявся від аналогів капіталістичних країн, але мав у своїй основі право кожної людини бути обраним у систему управління державою.

У теорії держави і права сьогодні виділяють ще кілька типів держав, зокрема державу соціальної демократії – як «організацію політичної влади трудівників–власників (які становлять більшість суспільства), що реально забезпечує максимальне здійснення і захист основних прав людини, прав нації і народу на загальнолюдських засадах свободи, справедливості й солідарності» [4,53]. Такої організації на сьогодні в світі ще не існувало.

Ще одним історичним типом є держава соціально–демократичної орієнтації – перехідний тип суспільства, який існує в період переходу від буржуазного типу до соціальної демократії. При цьому типі держави політична влада забезпечує певний консенсус усіх його частин та перехід до утворення умов, потрібних для повного і безперешкодного здійснення основних прав людини і прав нації (народу) та прогресу суспільства на засадах соціальної демократії.

Сьогодні виділяють два різновиди такого типу держав: «а) держави, які існують у економічно розвинених країнах соціально орієнтованого капіталізму (Німеччина, Франція, Італія, США, Японія, Швейцарія); б) держави, які існують у країнах, що переходять від авторитарно–бюрократичного ладу до громадянського суспільства і перетворюються з організацій тоталітарної влади партійно–управлінської верхівки на організацію влади більшості населення (колишні республіки СРСР та ін.)» [4,53–54].

Отже, синергетичний потенціал держави у сучасних умовах формується на основі трансформації та розвитку вже відомих структур управління, яким належить влада. Слід наголосити на тому, що серед форм державного правління сьогодні існують як монархії, зокрема необмежені (Саудівська Аравія, Марокко), і обмежені – дуалістичні (Бахрейн, Кувейт), парламентські (Велика Британія, Данія, Швеція, Японія), так і республіки – президентські (США, Аргентина, Мексика, Росія), напів-президентські або президентсько-парламентські (Фінляндія, Франція, Україна), парламентські (Австрія, Італія, ФНР).

Отже, підведемо деякі підсумки. Синергетичний потенціал держави є потенційною готовністю і можливістю держави до своєї реалізації в системі саморегуляції соціального організму країни завдяки власним організаційним властивостям, що регулюються розподілом влади і є у синергетичному вирі параметром управління.

Сутність синергетичного потенціалу держави є ступенем енергетичної потужності апарату державного управління суспільством, наділеного владою, що спирається на силу закону і на органи примусу, сукупність засобів, яка необхідна для забезпечення цієї потужності, що діє за рахунок локальних взаємодій між елементами, які «запускають» внутрішній механізм його самоорганізації.

Змістом синергетичного потенціалу держави виступає певна сукупність організаційних процесів, що забезпечується морфологічними органами, які утворюють поняття держави.

Форму синергетичного потенціалу держави визначають різні модифікації впорядкованості влади між державою та громадянським суспільством, спосіб її здійснення і вираження.

Перерозподіл влади та її впорядкованість, що визначають форми синергетичного потенціалу держави характеризуються потужністю апарату управління суспільством, який поступово формується з появою рабовласницького типу держави як структура державної влади, що забезпечує функціонування держави як історичної форми саморегуляції, набуває якості становлення у феодалному типі держави, коли остаточно оформлюється система державного управління, яка видозмінюється під дією капіталістичних відносин – потужність апарату управління суспільством за допомогою відповідних органів та засобів примусу набуває, можна зазначити, сучасного типу, який існує і сьогодні. Формуванню і становленню та розвитку апарату управління суспільством, тобто синергетичному потенціалу держави сприяють розмаїтість форм державного устрою, форми державного (політичного) режиму та форми державного правління.

У такому розрізі подальшими розвідками можуть стати проблеми функціонування та розвитку сучасних форм синергетичного потенціалу держави в умовах глобалізації та інформаційного суспільства.

Література

1. *Бачинин В.А.* Философия права и преступления. – Харьков: Фолио, 1999. – 607 с.
2. *Бойчук М.А.* Влада і громадянське суспільство: механізми взаємодії. – К.: ТОВ «Атлант ЮЕмСі». – 2007. – 207 с.

3. *Калініченко М.М.* Влада громадянського суспільства: Монографія. – Суми: ВТД «Університетська книга», 2006. – 175 с.
4. *Кравчук М.В.* Теорія держави і права. Проблеми теорії держави і права: Навчальний посібник. – 3-тє вид., змін. і доп. – Тернопіль, 2002. – 247 с.
5. *Крохмаль Н.В.* Історичні форми саморегуляції соціального процесу. – Запоріжжя: «Просвіта», 2004. – 144 с.
6. *Энгельс Ф.* Происхождение семьи, частной собственности и государства. В связи с исследованиями Льюиса Г. Моргана. – М.: Изд-во полит. л-ры, 1985. – 238 с.

Маловичко Е.В. Философская рефлексия сущности, содержания и форм синергетического потенциала государства

Анализируется содержание и формы государства с позиций его синергетического потенциала. Сделан вывод о необходимости дальнейших исследований проблем функционирования и развития современных форм синергетического потенциала государства в условиях глобализации и информационного общества.

Ключевые слова: синергетический потенциал, глобализация, информационное общество.

Malovichko, O.V. Philosophical reflection on the essence, content and forms of synergic potential of the state

Analyses of the content and form of the state from the view of its synergic potential. A conclusion is made that further explorations in the problems of functioning and development of the contemporary forms of synergic potential of the state under globalization conditions and informational community are needed.

Key words: a synergic potential, globalization, information community.

Подолання «мирського зла» як шлях до справедливості

На прикладі творчості Івана Вишенського проаналізовані погляди українських полемістів на встановлення справедливого суспільного ладу і визначена роль особистості у такому встановленні.

Ключові слова: справедливість, надмірність, милосердя, істина, спасіння, духовність.

Сьогоднішні дні – час, коли Україна посилено прагне увійти у європейський і світовий економічний, політичний та правовий простір. Звичайно, що дієвість та ефективність такого входження чималою мірою залежатиме від сприйняття, врахування та впровадження в життя українців загальносвітових стандартів, принципів і цінностей, що напрацьовані і утверджені людством. Одним з таких вистражданих сторіччями принципів є справедливість, що нині трактується як один із загальнолюдських принципів права, «щонайперша чеснота суспільних інституцій» [1,26], без якої унеможливується формування громадянського суспільства, демократичної правої держави, досконалої національної правової системи.

Проблема справедливості, що виражається в тій чи іншій формі, супроводжує всю історію людства, адже ще в часи гомерівської Греції елліни оперують поняттям «діке» (право, справедливість). У Гомера вона виступає як об'єктивна основа і критерій правового, Гесіод вважає її сестрою закону, що протистойть силі і насильству. Подальшого розвитку набуває проблема у творчості семи мудреців (до них, зазвичай, зараховують Фалеса, Піттака, Періандра, Біанта, Солона, Клеобула, Хілона), які у своїх гномах сформулювали етичні сентенції світського життя.

Пошуки справедливості були продовжені піфагорійцями, які першими висловили положення про справедливість як рівність, Гераклітом, Демокрітом та софістами, а подальше поглиблення теоретичних засад проблеми пов'язане з іменами Сократа, Платона та Аристотеля, Епікура та Цицерона. Сократ вважав справедливість критерієм законності, Платон стверджував, що справедливість полягає в тому, щоб кожен член суспільства займався своєю справою і не вміщувався у чужі справи, Аристотель розробив вчення про справедливість як предмет етики і справедливість як предмет політики, у концепції Епікура справедливість виступає як природне право, а у Цицерона – як принцип «не зашкодь».

Епоха середньовіччя проблему справедливості пов'язує з іменами Фоми Аквінського та Раймунда Луллія, а Новий Час представляє для її розв'язання імена Гуго Гроція («справедливі» і «несправедливі» війни), Френсіса Бекона («всезагальна справедливість»), Томаса Гоббса (спра-

ведливість як воля давати кожному його власне, «меч справедливості»), Джона Локка (теорія невідчужуваних прав), Шарля Монтеск'є («дух законів»), Ж.-Ж.Руссо («всезагальна рівність»), Христіана Томазія (рівність справедливості і моралі). Глибока філософська розробка проблем, пов'язаних зі справедливим і несправедливим, належить представникам німецької філософії І.Канту та Г. Гегелю, ідеї справедливості у контексті природно-божественного закону були висвітлені Карлом фон Галлером.

Духовно-політична ситуація XIX–XX ст. продемонструвала необхідність повернення до проблем природного права, в тому числі до нового осмислення питань рівності, свободи, справедливості. Чималий внесок тут здійснений Г.Коінгом, К.Брінкманом, П.Бельдою, Х.Ф.Лоркою–Наваретте, Г.Хартом, Г.Кельзенем, Р.Циппеліусом, А.Батіффоєм, Г.Радбрухом, О.Хьоффе, В.Науке, Ж.Марієном, Ж.Дабеном, Й.Месснером, Г.Райнером, Г.Ромменом, Дж.Ролзом.

Традиційною є проблематика природного права і для української філософської думки. Прихильність українців до ідеалів гуманізму, свободи й справедливості не є випадковою, вона зумовлена усім історичним процесом формування й розвитку українського народу. Християнські заповіді, перенесені на територію Київської Русі з Візантії, знайшли тут благодатний ґрунт. Державні традиції завжди були зорієнтовані на людинознавство та людинолюбство. Ідеал чуттєвості, властивий світогляді українців, сприяв формуванню у них загостреного почуття справедливості.

Значний внесок у розробку проблеми здійснили С.Оріховський, К.Транквіліон–Ставровецький, Х.Філалет, П.Могила, П.Орлик, С.Яворський, Г.Кониський, П.Юркевич, Я.Ковельський, М.Козачинський, М.Костомаров, М.Драгоманов, М.Грушевський, С.Дністрянський, М.Міхновський, І.Франко. Ідеали й принципи справедливості утверджували своїми працями представники Київської філософсько-правової школи П.Д. Юркевич, Є.М. Трубецької, П.І. Новгородцев, Є.В. Спекторський, М.О. Бердяєв, П.Б. Вишеславцев, О.С. Яценко.

На сучасному ж етапі проблемою цікавляться українські філософи та правознавці М.Братасюк, Ю.Павленко, М.Петренко, В.Кульченко, О.Костенко, О.Патлайчук. Вагомими є роботи Г.Борисова, М.Козюбри, А.Колодія, Р.Кондратьєва, В.Копейчикова, В.Котюка, Л.Луць, П.Недбайла, П.Рабіновича, О.Скакун, Г.Шмельової, цікавими – недавні дисертаційні дослідження О.Ковальчука, В.Ляшенка, С.Мороз, О.Литвинова, Т.Фулей, В.Тихонова.

З точки зору необхідності реконструкції поняття справедливості для змін в укладі нашої держави, переосмислення цінностей на сучасному етапі звернімося до історичного досвіду українського народу, а саме – до спадщини Івана Вишенського – яскравого і найбільш колоритного представника течії полемістів, що виступила в Україні у XVI–XVII ст.

Справедливий суспільний устрій завжди в центрі творчості Івана Вишенського. Який шлях у житті повинна обрати людина? Яким має бути моральний ідеал? Як в земних умовах досягти справедливості? Як вдосконалити себе і світ – активною роботою чи пасивним відходом від світських турбот? Відповіді на ці питання шукає дана стаття.

У боротьбі за справедливість, що відбувається у життєдіяльності людини, її помислах, на думку Вишенського, завжди борються дві сили – тіло

і дух, і лише від самої людини залежить, на чий бік стати. Вишенський вважає, що Бог створив матеріальний світ, а тому він не може бути несправедливим, містити у собі зла і бути злом, диявол безсилий перетворити його на зло, бо не може перемогти всесильність і безмежну волю Бога. Тим не менше, диявол постійно діє на людину, деформує її мислення, руйнує моральні засади і робить це за допомогою фальшивого уявлення щодо цінності матеріальних речей.

Боротьба двох світових сил – Бога і диявола, Духа й тіла – ведеться, за Вишенським, постійно: у природі, у суспільстві, у душах людей. «Це дві протилежності, суперечність між якими є непримиренною, а розв'язання її можливе лише шляхом перемоги одного над іншим, бажано, звичайно, божественної істини над дияволом, бо це й є кроком уперед в утвердженні добра, справедливості як у кожному окремому випадку, так і в житті суспільства загалом», – вважає А.І. Пашук [2,71]. В уявленні Вишенського, «дух борет на тьло, а тьло на дух: тия друг другу противится и борятся один с одним доты, аж которые з тых звытяжество над которым примені или тьло над духом, или дух над тьлом...» [3,73]. Якщо перемагає тіло, слабне дух – цього, на думку Вишенського, дуже багато на його рідній землі, де панують жорстокість, свавілля, дух наживи, неправди, підступу, зради і насильства. Але якщо перемагає людський дух, усе – таки тіло не припиняє боротьби, бо земні спокуси постійно штовхають людину в безодню мирського зла. Дух мусить стійко відбивати диявольські атаки, щоб втриматися на висоті своєї перемоги. Цю моральну позицію Вишенський підносив до рівня загального етичного та соціального принципу справедливості і ним «громив» церковних ієрархів та світських магнатів – усіх сильних світу цього. Вишенський наставляв людину, з одного боку, на шлях морального та соціального добродійства, а з другого – на безкомпромісне викриття і гнівне засудження тих, що, запродавши «дияволу – міродержцю», не мали нічого святого, здеморалізували настанови про добро і справедливість, рівність, любов до ближнього. Прикладом цих його поглядів є «Порада», у якій автор показує шляхтича як «справжнього цивілізованого дикуна з пустопорожньою душею» [4,74]. Зневажливо говорить він і про українських владик, з глибоким обуренням звертаючись до них в «Посланиі до всьх обще, в Лядской землі живущих, да ся покают к богу, показуючи, каковы плоды Лядской землі жителів», засуджуючи їх шкурництво, моральну нечистоплотність: «Да прокляти будут владики, архимандрити и игумени, которые монастырь позапустывали и фолварки собь з мьст святых починили, и сами только з слуговинами и приателми ся в них телесие и скотски переходывают, на мьстах святых лежачи, грош збирают с тых доходов, на богомолци Христови наданнях, дьвкам своим вьно готуют, сыны обдывают, жоны украшают, слуги умножают, барвы справуют, приятель обогачуют, кариты жиждут, визники сытые и единообразные спрягают, роскош свою поганки исполняют» [5,45].

Як бачимо, Вишенський хотів врятувати суспільство від скверни, проте, за його концепцією, справедливий порятунок можливий лише через спасіння кожної окремої людини шляхом прийняття і здійснення у реальному земному житті вимог, настанов та принципів істинного християнства. Водночас ця вимога християнства, породжена певними суспільними відносинами в період кризи рабовласництва, у трактуванні Вишенського, в умовах XVI – XVII ст. набула дещо нового звучання.

Індивідуальне духовне очищення Вишенський розглядав як земний шлях до усунення «зіпсованих» суспільних відносин. Це і є засіб утвердження земних умовах правди, справедливості, рівності тощо.

Які ж діла повинні стати таким свідченням? Про це можемо дізнатися, розглянувши сторінки одного із провідних творів Вишенського, вже згадувану «Пораду, како да ся очистит церков Христова, заплугавленна лживими пастыры и нечистым житием оных...», у якій автор скористався своєю улюбленою формою імітації словесного єдиноборства між світським шляхтичем і монастирським «іноком». Полеміст досягає ідейного ефекту, протиставляючи нікчемність зовнішнього плотського існування великій силі і значенню внутрішнього духовного життя, але інок свідомо протиставляється панівним модам і смакам, внутрішня душевна краса – зовнішньому блиску. Своім «міхоподібним» одягом і страшними «чоботищами» убогий чернець робить виклик тому суспільству, де панує пиха, він заперечує його, бо він – людина мужня, що прагне вирватись із пут світських принад. Він не пов'язує свої дії із здобуттям матеріальних благ, а «взьмет мир сей и в нем весь красоты, пестроты и прелести повержет..., поплюет, потопчет и посмьет с помыслом своим, якож с нькой теленицы на свѣт свободы к богу...вырнет, одною святкою, мьхом шитою и некшталтовною, ся оденет на надежду бога живого, с той ямы мирское на ровнину выскочит...» [3,61].

Саме так людина варта поваги і визнання, бо керується не дещицею тимчасових житейських принад, а ідеалами вічності, на відміну від мирянина, котрий віддурався національної віри, культури, традицій, тішиться феодалними «вольностями» Речі Посполитої, але у своїх життєвих ідеалах примітивний і недалекий, легковажний і немудрий. Вишенський уміло переконає читача, що культура людини – передусім культура внутрішня, яка полягає у прихованій інтелігентності, гуманістичному очищенні душі від пороків суспільства, культивуванні справжньої добродетельності. Чернець Вишенського є не тільки носієм передової ідеології часу, культури, а й втіленням соціальної утопії письменника з його ідеалом справедливого устрою життя на землі, братолюб'я, рівності і чистоти морально-етичних принципів. У його образі декларується подвижницьке самообмеження, висувається актуальна проблема морально-етичного удосконалення, заохочується домагання у цьому відношенні справжнього героїзму, щоб бути людиною з чистою совістю. Такий образ ченця виконує «досить важливу... функцію насамперед тим, що прикладом власного життя не дає заснути в людських серцях вірі в існування добра і моральності. За умов всеохоплюючого хижакства, розбещеності і здичавіння подвижницьке життя ченця світить як промінь в темному царстві «диявола», – вважає П.К.Яременко [4,74].

Герой «Поради» – своєрідний тип протестанта, людини з бунтарським світоглядом, що заперечує ідеологію світського і церковного феодалізму в ім'я рівності, людяності і моральності. Цей образ, звичайно, якнайтипівіше передає образ самого Івана Вишенського, який, шукаючи шляхів вдосконалення людини, пішов у аскети. Чому ж так трапилось?

На думку Я.Стратій [6], досягти справжньої духовності, за Вишенським, можливо, з одного боку, за умови ретельного вивчення священних текстів і творів східної патристики, а з другого – у процесі самопізнання шляхом заглиблення суб'єкта пізнання у свою «внутріш-

ню» людину. При оптимальному поєднанні цих двох процесів настає одномоментне осяяння духовного розуму істиною, коли суб'єктивний розум людини стикається з чистим буттям, представленим закладеними у людській душі апріорними божественними істинами (тобто, уявленнями про Бога, людину, її місце у світі, її совість).

Для досягнення такого рівня духовності нічого не дають концепції, звернені до розсудкового мислення, для цього, навпаки, вважає Вишенський, необхідно зректися назавжди зухвалого «зовнішнього» мудрствування, римського чванливого духу і звернутися до «внутрішнього», духовного розуму, бо «истина...сущая и непремьная, неподвижно пребывает и явственно всем себе творит, яко ест не временна, но вчне требывателна и не от долних, ползщих по земли, скоро исчезающих, помысл создання и согражденна, но от совышие пресущественное силы троичнаго божества суще быти и никогда же не измьнятися сотворена и основана и в любящих Бога и желающих жизни вчныя излиана» [5,95].

Божественна істина лежить в душі людини, і людині належить відкрити її в собі в процесі набуття найвищого рівня духовності, її пізнання передбачає активну мислительну діяльність розуму, зосередженого на її цілеспрямованому пошуку за умови його звільнення від різноманітних чуттєвих образів, що відволікали його від основної мети, націлює людину на самозаглиблення, споглядальність і аскетичний спосіб життя. Отже, істина – в людині, і може бути відкрита за умов досягнення найвищого рівня внутрішньої духовності, а це можливе лише традиційним для православ'я ірраціональним містико–аскетичним способом. Першим ступенем на шляху її досягнення є очищення душі від пристрастей, намагання позбутися земного з метою входу людини у стан християнського смирення і повної богоподібності, що відбувається у процесі відчайдушної боротьби людини із земними спокусами, гордістю, славою, владою. Вишенський вважає, що, благодать як безпосереднє розкриття божественної істини в людині можлива лише як наслідок її власних зусиль, спрямованих на своє моральне вдосконалення: „Волно ест и самовластие чельовьку, кой хошет спастися или погибнути, умрети или живъ быти, сыном божиим или сыном дьявольским быти – сие на произволении чельовьком лежит» [5,94].

Вибравши євангельський шлях пізнання істини, людина, за глибоким переконанням Вишенського, повинна постійно здійснювати моральні подвиги, під якими розумілися важкі, морально значущі людські діяння, а саме: цілковите самозречення, відмовляння від усього мирського, в тому числі від рідних і близьких, постійний самопримус, приречення себе на добровільні злидні і поневіряння, повне усамітнення.

Це все, з погляду мислителя, необхідно було для того, щоб людина, загартована у відчайдушній боротьбі із земними спокусами і самою собою, спрямовувала всі сили волі і «внутрішнього» розуму на зосереджене осмислення віри, Бога і своєї внутрішньої суті. На шляху свого морального вдосконалення в процесі тривалої і впертої праці, зміст якої полягав у боротьбі духа з тілом, з'являються, на думку Вишенського, внутрішня печаль, духовний голод, покаяння, смиренність. І для цього треба повертатися до «мудрої простоти» – це своєрідна система освіти Вишенського.

Ми вже зазначали, що книжник був проти знання, яке не має практичного застосування на даний момент. Сам же він, як пише В.Шевчук, « не раз зазначає, що він не проти науки, не проти освіти, як це йому

приписують, він тільки проти освіти, котра формує таку людину, проти якої він і збунтувався; він проти такої освіти, котра закладає і скріплює форми сучасного йому життя, а цього життя, як і суспільної системи, він не сприймає» [7,16]. Розвиватися людині потрібно, але тільки після того, коли вона відкинеться від всього, що її нівечить, коли вона очиститься й оздоровиться духовно, і не біда, коли їй для цього доведеться піти назад, до старого, бо почати нове життя – це значить забути те, що минуло в неправді, відрубати його й відкинути.

Бажання незалежності і духовної свободи, прагнення пройти шляхом самовдосконалення, досягти вищої духовності і богоподібності, намагання глибше пізнати суть православного вчення і проникнутись духом віри своїх предків змусили Вишенського „податися в чернечу православну республіку на Афон» [6,228]. Відповідь на питання, чому він так вчинив, можна знайти у його творах, не засуджуючи і не прославляючи книжника: він не зміг витримати нечистот світу, в якому жив, не терпів владик, які замість богослов'я й дотримання справжнього життя, навчались зваб, хитрості, неправди, лихослів'я, вправляючись у брехні, не розумів священників, які змішують істинне слово Боже з неправдою, лицемірством, засуджував князів, які не підкорялись Божому закону, вступаючи у зговір зі злодіями. Викриваюче і гнівно він пише про таку ситуацію навколо: «Немає цілого місяця від гріховної недуги – все струп, все рана, все пухлина, все гнилизна, все вогонь пекельний, все хворість, все гріх, все неправда, все лукавство, все хитрість, все ошуканство, все підступ, все лжа, все тінь, все пара...» [7,61].

Необхідно взяти до уваги ще й те, що спочатку Вишенський підтримував тісні контакти з діячами братського руху та острозькими книжниками, писав з Афону послання, в яких викривав тогочасні порядки. Рядом своїх творів він намагався довести, що життя істинного ченця – не приємна прогулянка на лоні природи, а спартанське гартування тіла, власної свідомості і волі. У його розумінні шлях до аскетичного самовдосконалення ченця заповнений напруженою боротьбою і з приладами зовнішнього світу, якого він зрікся, і з самим собою. Подвижництво ченця супроводжується боротьбою плоті і духа, в якій воля і витримка відіграють вирішальну роль, вважав Вишенський, і доводив своїм аскетизмом силу волі до влади над собою.

Таким чином, можна визначити, що подолати «мирське зло» і досягнути справедливості у суспільстві може, за Вишенським, тільки людина, яка починає це робити з себе. «Внутрішня свобода та душевний спокій... несумісні з байдужістю та безжурністю, з пасивністю споглядання земного життя, вони органічно випливають з активності духа, який визначає активність людини в її боротьбі проти зла, за утвердження добра у земному житті. Свобода та спокій не ізолюють людину від реального життя а навпаки... є духовною основою боротьби проти «мирського зла» [2,90].

Людина повністю відповідає за свої земні вчинки, свідомо обирає шлях до добра чи зла, надає перевагу духові чи тілу, знаходить своє щастя і утверджує ідеали справедливості. Таким був і сам Вишенський, що, за оцінкою І.Я.Франка, «порушує душу, апелює до чуття морального, старається усю істоту чоловіка подвигнути в напрямі своїх думок і ідеалів... Він будив в южноруській суспільності свого часу голос власного сумління, заставляв її поперед усього вглянути у власне нутро, ставив

перед нею ідеали моральні, де в чім, може, застарілі...але де в чім глибоко гуманні і поступові..., ідеали, котрі й нині ще не втратили своєї живучої сили...» [8,113–114].

Література

1. *Ролз Дж.* Теорія справедливості / Пер. з англ. – К.: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2001. – 822 с.
2. *Пашук А.І.* Іван Вишенський – мислитель і борець. – Львів: Світ, 1990. – 176 с.
3. *Вишенський І.* Твори. – К.: Держлітвидав, 1959. – 270 с.
4. *Яременко П.К.* Іван Вишенський. – К.: ВІП, 1982. – 142 с.
5. *Вишенский И.* Сочинения: М.–Л.: Изд-во АН СССР, 1955. – 372 с.
6. *Нічик В.М., Литвинов В.Д., Стратій Я.М.* Гуманістичні та реформаційні ідеї на Україні (ХУІ–поч. ХУІІ ст.). – К.: НД, 1990. – 384 с.
7. *Вишенський І.* Твори. Переклад з книжної української мови В.Шевчука. – К.: Дніпро, 1986. – 247 с.
8. *Франко І.* Іван Вишенський і його твори. – Львів, 1895.
9. *Нерсесянц В.С.* Філософія права. – М.: Норма, 2004. – 656 с.
10. *Гаджиев К.С.* Политическая философия / Отд-ние экон. РАН; науч.-ред. совет изд-ва «Экономика». – М.: ОАО «Издательство «Экономика», 1999. – 434 с.
11. *Азаркин Н.Н., Левченко В.Н., Мартышин О.В.* История политических учений. – М.: ПРО История политических и правовых учений / Под ред. д.ю.н., проф. В.С. Нерсесянц. – М.: ИНФРА-М – НОРМА, 1997. – 237 с.
12. *Чичерин Б.Н.* Политические мыслители древнего и нового мира. – СПб.: СПЕКТ, 1996. – 215 с.

Майданюк І.З. Преодоление «мирского зла» как путь к справедливости

На примере творчества Ивана Вишенского проанализированы взгляды украинских полемистов на справедливый общественный строй и определена роль личности в его восстановлении.

Ключевые слова: справедливость, чрезмерность, милосердие, истина, спасение, духовность.

Maidanuyk, I.Z. Overcoming of mundane evil as a way to justice

This article analyzes opinions of Ukrainian polemicists concerned with the establishment of just framework of society and a certain role of personality on the example of creation of Ivan Vishenskyi.

Key words: justice, surplus, mercy, truth, rescue, spirituality.

Ціннісний орієнтир соціалізації особистості як громадянина України

Розглядаються ціннісні аспекти соціалізації особистості як громадянина України. Розкриваються функції цінностей у процесі соціалізації. Аналізуються загальнолюдські та політичні цінності, висвітлюється їх значення у формуванні майбутніх громадян нашої держави. Робиться спроба інтерпретації цінностей, виділених Д. Донцовим у кінці XIX – початку XX ст. до сучасної політичної еліти, яка є взірцем для усього українського суспільства. Висвітлюється вплив ЗМІ на формування цінностей особистості.

Ключові слова: соціалізація особистості, цінності, загальнолюдські й політичні цінності, ідеологія, політична культура, демократія, свобода.

Важливою умовою розвитку суспільства є соціалізація особистості. Особливо вона загострюється в період модернізаційних змін. Це зумовлено тим, що модернізація – це процес переходу від стабільного «традиційного» до сучасного постіндустріального розвитку суспільства, яке безперервно і постійно змінюється. Можна навіть сказати, що воно є постійно мінливим явищем у суспільства постсоціалістичної системи.

У короткому енциклопедичному словнику «Філософія політики» зазначається, що зміни, які відбуваються у різних вимірах історичного процесу (в середині нього – історична ранньокapіталістична модернізація у країнах західних цивілізацій; модернізація в умовах бюрократичного державно–монополістичного капіталізму і сучасні зміни в країнах, які ще відстають від передових), суспільства як системи (синхронний аналіз економічної, соціально–політичної й культурної модернізації); модернізація людської особистості.

До проблеми змін, які знає особистість у процесі становлення громадянина певної держави, зверталися дослідники різних часових періодів. Так, у своїх працях Маркс звертає увагу на «архаїчні» («первинну») й «вторинну» формації. На його думку, «вторинна» формації традиційні природні стосунки як безпосередні, особисті, протиставляються суспільним матеріально–речовим, які ґрунтуються на приватній власності, що звільняє індивіда від приналежності до обмеженої «природної» громади через механізми творчого обміну, розподілу праці тощо. Абсолютно протилежної точки зору дотримувалися Тьоніс, Мейн та багато інших філософів, серед яких важливе місце займає концепція зростаючої раціоналізації суспільства М.Вебера. На його думку раціоналізм зумовлює

звільнення особистості, під яким розуміється звільнення від традиційного способу життя.

Певний інтерес для нашого дослідження становлять праці У.Мура, Д.Медоуза та М.Леві. Вони дають технологічні визначення модернізації, які враховують кількість споживання енергії на людину, численні співвідношення неживих і живих джерел енергії тощо. Однак такий підхід навмисне спрощує проблему. Він буде корисним лише до певної межі, оскільки дає можливість здійснити точну перевірку і аналіз. Але, якщо говорити про результати таких досліджень, то вони будуть залежати від того, що обирається критерієм порівнянь і аналізу.

На сучасному етапі розвитку науки і суспільства, серед вітчизняних дослідників, які в той чи інший спосіб звертаються до соціалізації особистості як громадянина України, можна відзначити таких науковців, як В.Андрущенко, В.Гаврилюк, М.Губієва, М.Катаєва, О.Категоренко, С.Кримський, Н.Лола, В.Лісовський, М.Михалченко, В.Рябченко, О.Стегній, І.Сухіна, В.Ядова та ін.

Кожен із названих дослідників розглядає процес становлення особистості як громадянина України в загальному руслі соціалізації і не дає відповіді на запитання, на яких цінностях вона повинна здійснюватися у період модернізації. Це є дуже важливим, адже від цього залежить, чи буде Українська держава у подальшому розвиватися як самостійна, чи вона буде складовою іноземних держав. Досвід останнього ми набули протягом усього історичного розвитку української державності.

Сьогодні постають нові реалії нашої державності, завданням яких є збудувати Українську національну державу, і в цьому нам допоможе процес соціалізації особистості. Адже соціалізація – це процес формування людської особистості на основі навчання та виховання, засвоєння нею соціальних ролей, суспільного та власного досвіду. Через соціалізацію забезпечується спадкоємність історичного розвитку. Процес соціалізації здійснюється як засвоєння індивідом надбань культури певної людяності. В основі механізму соціалізації знаходиться активна творча діяльність людини, а в нашому випадку громадянина, завдяки якому відбувається включення її в політичне та громадське життя суспільства, формування соціальних зв'язків, засвоєння загальних способів практичної діяльності, виникнення свідомості та самосвідомості, здатність орієнтуватися у суспільних подіях. Зважаючи на те, що соціалізація є процесом самореалізації індивіда, вона буде тим успішнішою, чим активнішою буде участь індивіда у суспільних та громадсько–політичних справах.

Доцільно зауважити, що завдяки ціннісним орієнтирам у суспільстві формуються різного рівня мотиви і цілі людей, визначаються засоби їхнього забезпечення. Цінності є регулятором громадської життєдіяльності, служать критеріями вчинків громадян. Цінності виступають одним із факторів розгортання політичної історії. Джерелом цінностей вважали суб'єкта і його волю, почуття, розумний вибір, матеріальні блага, політичну та громадську позицію тощо. Цінність є орієнтиром і регулятором суспільно–політичного та громадського буття. Сутність цих цінностей складає культуру. Цінності мають велике коло функцій: інтеграція, соціалізація, комунікація, організація. Природа цінності суб'єктивно–об'єктивна: цінність виростає з потреби та набуває ідеалізованих рис,

стає взірцем. Людська діяльність є цілепокладальною, саме це об'єднує цінність із потребою і інтересом. Потреба – усвідомлення чи переживання нестатку, інтерес – орієнтація за умови задоволення потреб. Мета – спонукання до активності, що забезпечить розв'язання проблеми. Цінність завжди містить емоційні переживання: відбувається внутрішнє освоєння життєвих ситуацій, емоції перетворюються на стійкі почуття. Цінність – це одночасно і наше ставлення до об'єктивних речей, і сама річ. Відмінність цінності від цілі: перша є належною і тому духовно піднесеною, ціль – проєктивно-технологічна. Цінність не характеризується істинністю чи хибністю. Структура цінності: знання (про світ, політику), оцінка (відповідність дійсним потребам), емоційний компонент [12,128].

Виходячи з цього, можна вважати, що цінності за своїми функціями не лише націлені в майбутнє. Вони діють також як культурні традиції, звичаї, усталені норми, завдяки чому забезпечується зв'язок з минулим, що має особливе значення при вихованні патріотичних почуттів, успадкуванні родинних обов'язків у їх моральному значенні. Ціннісні уявлення регулюють поведінку людей і стосовно сучасних їх реалій, «спрямовують» її. Обираючи певний спосіб життєдіяльності, оцінюючи привабливість політичних, порівнюючи запропоновані суспільні моделі розвитку, громадяни визначають власну програму діяльності, моделюють певний спосіб ставлення до влади, держави, безпосереднього оточення.

Враховуючи те, що способом існування суспільства і громадянина є діяльність у різних модифікаціях, рушійною силою розвитку суспільства держави виступають цінності, що мають сенсожиттєве значення. Адже світ цінностей багатоманітний, він охоплює матеріальні і духовні, соціальні і політичні, естетичні та етичні цінності. Інколи їх поділяють на «нижчі» і «вищі». «Нижчими» називаються матеріальні, а «вищими» – духовні. Однак матеріальні, біологічні, вітальні, тобто життєво необхідні, життєво забезпечувальні цінності не менш важливі для людини, ніж духовні, інтелектуальні, політичні тощо. Протиставляти ці класи цінностей, на наше переконання, просто недоречно.

Цінності поділяються також відповідно до їх носіїв: індивідуальні, групові, громадські, вселюдські. Сучасне людство визначило систему цінностей, які носять загальнолюдський характер. Серед них – саме життя, цінності добра (блага), свободи, істини, правди, творчості, краси, віри, любові. Підсумковою цінністю є благо як єдність істини, добра і міри. Вони є стабільними та пріоритетними для суспільства і знайшли закріплення у світових релігійних системах, національних конституціях. До вселюдських цінностей можна віднести цінності добра, свободи, істини, правди, творчості, краси, корисності, віри, надії, любові. Індивідуальними цінностями є життя, щастя, благополуччя, здоров'я, родинний добробут. Національні цінності, які інколи поєднують із цінностями громадянина України, охоплюють такі добродієвості, як незалежність, добросусідство, патріотизм, гідність, соціальний спокій, мир, відданість своєму народові, нації, працьовитість, чесність тощо. Однак це не весь перелік цінностей, адже він є невичерпним і пов'язаний із сферою людського життя і діяльності.

У суспільстві існує певна ієрархія цінностей, тобто серед усіх цінностей виокремлюються провідні і залежні від них. Ця ієрархія мінлива і

залежить від певної історичної епохи та типу культури. Але, незважаючи на свою ієрархічність, цінності виконують важливу роль у суспільстві, зокрема ті, що виступають у формі національно–політичних ідеалів, ідей, ціннісних настанов, орієнтацій, надцінних ідей на зразок національної ідеї. Зокрема, для українського народу є найбільш значущими такі цінності, як патріотизм, національна ідентичність, державотворчість, соціальна справедливість, первинність духовного щодо матеріального, природолюбство, людинолюбство, працелюбство, взаємоповага. Важливим для нашого дослідження є усвідомлення того, що підґрунтя для сприйняття національної ідентичності формуються через почуття національної приналежності, що є одним із компонентів політичної соціалізації. Трансформація етнічної ідентичності в етнічний націоналізм можлива, але не обов'язкова. Економічні і політичні чинники можуть істотно вплинути на механізм соціалізації індивіда, відредагувати його світогляд, заклавши підстави партнерства і співробітництва з іншими, відмовившись від бажання маніпулювати етнічними цінностями, зводити їх в абсолютну значимість. І тоді місце націоналізму може зайняти концепція рядопокладеності патріотизму, прагматизму й професіоналізму.

У постіндустріальному, українському суспільстві пріоритетними визначаються загальнолюдські цінності, спостерігається помітний рух до зміни споживацьких орієнтацій постматеріальними цінностями, виникнення нового типу попиту, але не на продукти, а на стиль життя. Останній, на думку Н.Жабінець, включає усвідомлення значення людського існування, прагнення до участі в прийнятті соціально–політичних та економічних рішень, до соціальної справедливості, до широкого вибору соціальної ролі в межах більш естетичного та здорового оточуючого середовища [6,98–101]. Тому гроші як винагорода за працю поступаються місцем цінностям самореалізації саморозвитку, участі в організації та керівництві політичними партіями, банками, державою тощо, визнання та повага гідності, спілкування. На перше місце також виходять такі цінності, як освіта, сім'я, виховання дітей, захоплююча робота. У сучасному постіндустріальному суспільстві важливими цінностями виступають такі, які визначально можуть вплинути на можливість особистості в нових соціально–економічних та політичних умовах. Зміна пріоритетів у бік визначення необхідності гармонійного існування суспільства призвела до усвідомлення особистістю національних цінностей співіснування, які є найбільш актуальними для сьогодення.

Говорячи про цінності підрастаючого покоління, доцільним буде врахувати найважливіші ідеї сучасного українського життя. Це, по–перше, ті самі ідеї, які панують над усім сучасним світом, ідеї швидкоплинності, ефемерності, новизни життя, що нас оточує. Автоматизація відкрила шлях для нескінченної різноманітності у всьому, а отже вибір замість того, щоб розкріпачувати особистість, став настільки складним, важким та дорогим, що перетворився на свою протилежність.

Тому Г.Глушкова вважає, що цінності можуть існувати у суспільстві як трансперсональні, вони об'єднують навколо себе людей, виконуючи цим інтегративну функцію. Пропонуючи членам суспільства певні стандарти поведінки й зразки діяльності, цінності водночас виконують

як соціалізуючу функцію, так і роль регулятора взаємин між людьми у суспільстві [2,126–129].

На сучасному етапі суспільного розвитку змінилися умови і можливості кожної людини вибирати близькі для себе образи і символи, включатися в діяльність різних суспільних організацій. До речі, ідея протиставлення української ментальності і традицій принципам громадянського суспільства, на нашу думку, згубні. Прищеплювати демократичні цінності, виховувати вміння погоджувати свою свободу з проявами свободи інших індивідів, не порушуючи при цьому цілісність держави, підтримувати різноманітність і складність соціокультурного простору – це тривалий процес. Щоб національна ідентичність не суперечила принципам культури громадянського суспільства, конструювання соціуму не повинно суперечити очікуванню та ідеалам. Але ці ідеали, на нашу думку, повинно побудувати само суспільство.

З цього приводу І.Сухіна зазначає, що саме цінності роблять людську діяльність культуротворчою, якщо під цим розуміти вищу форму практики, здібність до самореалізації потенційних можливостей людини шляхом реактивації і реконструкції його внутрішнього душевно–духовного світу і, відповідно, оточуючої предметного середовища і його буття в світі [14,120–127].

Варто відзначити, що у формуванні цінностей народу провідна роль належить правлячій політичній еліті. Про це ще у кінці ХІХ–початку ХХ ст. зазначав Д.Донцов, який, досліджуючи політичну історію державотворчих процесів України, поділив українське суспільство на дві групи: перша група – це володарі, а друга – плебеї. Під володарями він розумів еліту. На його думку, еліта повина володіти такими цінностями, як шляхетність, мужність, мудрість та психічна вдача [4]. У державотворчих процесах на сучасному етапі в Україні провідними для політичної еліти повинні стати дві цінності – мужність і мудрість. Мужність для того, щоб могли сміливо відстоювати державні інтереси у міжнародній політиці та суспільні – у внутрішній. Про мудрість ще за часів античності зазначав відомий мислитель Платон, на думку якого державою повинні правити мудрі люди або, якщо таких немає, то їх мають замінити мудрі закони. Як бачимо, цю думку підтримав і Д.Донцов, який мудрість назвав цінністю. Тому на сучасному етапі розвитку українського суспільства, щоб уникнути небажаних потрясінь у державотворчих процесах, потрібно орієнтуватися на еліту, яка дійсно є мудрою, і її мудрість має проявлятися у служінні своєму, українському народові, а не бути запасним гравцем іноземних держав.

Враховуючи цінності, які запропонував відомий український політичний діяч кінця ХІХ–початку ХХ ст. Д.Донцов, варто зазначити, що якщо сучасна політична еліта буде володіти цими цінностями, то ми чітко можемо ставити перед собою певні суспільно–політичні цілі, а потім будемо шукати засоби для досягнення цих цілей.

З огляду на роль цінностей у житті громадянина виокремлюються цінності–цілі і цінності–засоби. Цінностями–цільми вважають найзагальніші життєві орієнтири, які не потребують обґрунтування, а мають значення самі по собі. Їх людина сприймає на віру, вони є очевидними для неї. Про це зазначає В.Позенок. Цінності–засоби втілюють у собі

певну ситуативну мету, вони служать засобами досягнення інших, значиміших цілей. Таких, наприклад, як кар'єра, багатства, слава, влада тощо. Цінності—цілі та цінності—засоби мають узгоджуватися між собою.

Окрім цінностей—цілей та цінностей—засобів, існують ще і ціннісні орієнтири. Ціннісні орієнтири, на думку У.Томаса та Ф.Знанецького, виступають своєрідними настановами, які виступають вагомим чинником людської поведінки. Ціннісні орієнтації, у цьому розумінні, визнаються важливим мотиваційно—спонукаючим регулятором діяльності особистості. Дане поняття на сьогодні побуває у соціальній психології, соціології та філософії. Під ним розуміється ідеологічна, політична, моральна, громадська, естетична основа оцінок суб'єктом дійсності й орієнтування в ній. Нею також виступає спосіб диференціації людиною об'єктів відповідно до їх значимості. Ціннісні орієнтації «виявляються в меті, ідеалах, переконаннях, інтересах та інших проявах особистості. В структурі діяльності вони тісно пов'язані з її пізнавальними та вольовими сторонами. Система формує їх зняттям сторону спрямованості особистості і виражає внутрішню основу її ставлення до дійсності [13,462]. Тобто, ціннісні орієнтири є тими установками, що дають можливість обрати вектор формування громадянина нашої держави.

З цього приводу О.Здравомислов і В.Ядов зазначають, що під ціннісними орієнтирами у соціалізації особистості як громадянина України слід розуміти установку особистості на ті чи інші цінності матеріальної та духовної культури суспільства. Ціннісні орієнтації, на їх думку, є важливим компонентом структури особистості, в них немовби розуміється весь життєвий досвід, надбаний особистістю в її індивідуальному розвитку. Це той компонент структури особистості, який являє собою певну вісь свідомості, на якій зосереджені думки й почуття людини і з точки зору якої вирішується багато життєвих питань [7,198].

Виходячи з цього, можемо сказати, що ціннісні орієнтири відіграють важливу роль у соціалізації особистості як громадянина України. Крім цього, ціннісні орієнтири є основою національної, державної ідеології.

При цьому слід зауважити, що у процесі формування національних цінностей не останню роль відіграє ідеологія, яка є обов'язковим атрибутом держави як суб'єкта політико—ідеологічних відносин. Її зміст значною мірою залежить від типу держави, політичного устрою та політичної соціалізації. Державну ідеологію слід розглядати в контексті реалізації конституційно визначеної для України мети — розбудова демократичної, правової, соціальної держави. Формування державної ідеології пов'язане з проблемою гармонізації відносин між державою, владою і суспільством, що стає передумовою формування зрілого суб'єкта, інтереси якого виходять за межі вузькогрупових (етнічних, класових, кланових, корпоративних, партійних тощо) і замикаються на рівні національно—державних інтересів.

Державна ідеологія України в нинішніх умовах змістовно не визначена. У ній, на думку В.Тарана, спостерігається ідейна боротьба трьох напрямів — антидержавницького, псевдодержавницького і державницького, які відображають діаметрально—протилежні інтереси основних соціально—політичних сил українського суспільства. Єдино перспективним для сучасної України є державницький напрямок її державної

ідеології. Він покликаний, у першу чергу, виконувати дві функції: – культурно–формуючу та суспільно–інтегруючу, виходити з особливостей історії, сучасного стану та перспектив розвитку українського соціокультурного поля і ґрунтуватися на принципах «українізації» [15].

Однак для діалогу національних цінностей, їх інтеграції є потреба у створенні відкритого, громадянського суспільства, що є передумовою не лише для взаємозбагачення національних культур, але й усвідомлення ними своєї унікальності. Саме в такому суспільстві, вважає Н.Жабінець, можливе формування стійкої, диференційованої системи політичних суспільно–позитивних цінностей, які відповідали б уподобанням громадян, історичним реаліям та сприяли б створенню демократичного суспільства [5,10].

Дослідження проблеми, пов'язаної з цінностями громадянина держави, є досить актуальним, оскільки цілком очевидно, що цінності здійснюють значний вплив на політичний процес, виступають інтегративною основою для малої і великої соціальної групи, нації. Поняття «цінність» у цьому контексті змальовує особливу реальність, що не виводиться з потреб. Потреби людей в політиці являють у структурі мотивації актуальний життєвий світ людини, вони динамічні, змінюючись відповідно до стану життєвих відносин суб'єкта. Політичні цінності розкривають внутрішній світ людини. Вони відбивають не стільки динамічні аспекти індивідуального досвіду, скільки інваріантні аспекти політичного досвіду, що засвоюється індивідом. Адже політичні цінності – це об'єкти, явища, ідеї, процеси політичного життя та їх властивості, до яких людина ставиться як до таких, що задовольняють її соціальні потреби, інтереси і які залучає вона до сфери своєї життєдіяльності. Саме ці цінності є невід'ємною частиною політичної культури суспільства і віддзеркалюються у політичній свідомості людей [16]. На думку В.Малахова, у праці О.Копиленка цінність має особливий статус: наділяючи певний об'єкт статусом цінності, людина ніби суб'єктивує його, визнає за ним право на власний голос [9]. Ключовими цінностями суспільства, яке прагне сформувати громадянина України, виступають життя, свобода, солідарність і справедливість.

Однією з найвищих цінностей людини є свобода. У цьому розумінні свобода – особливий стан зумовленості духовної реальності універсалія культури суб'єктивного ряду, що фіксує можливість діяльності і поведінки за відсутності зовнішнього примусу. Прикладом цього є філософія, яка народжувалася як свободомислення. Якщо філософія є консистенцією мислення культури, то свобода – душею філософії. Сміслоутворювальною основою реального людського буття є аксіологічні чесноти, вони визначають характер світоставлення особистості, зумовлюють його оптимістичну спрямованість, що на сьогодні має важливе значення. Крім цього, свобода є однією з центральних цінностей демократії. Розвиток західних демократій здійснюється шляхом розширення меж свободи (політичної, релігійної, гендерної, сексуальної, індивідуальної тощо). Свобода забезпечує можливість робити вибір, захищає людську гідність і дає нам можливість стати дорослими. Вона дозволяє нам жити згідно з цінностями та досягати цілей за нашим власним розсудом [3,181–190].

Демократія, яка заснована на свободі, передбачає повагу до свободи інших, визнання за кожним права на таку свободу. Це, в свою чергу, ви-

магає формування особливої політичної культури в суспільстві. Виходячи з цього, Д.Лихачов твердить: «Демократія – це насамперед культурна проблема, яка не вирішується приналежністю до тієї чи іншої партії, словесними запевненнями у відданості їй і навіть своєю прихильністю до курсу економічних реформ. Дефіцит демократичної культури – можливо найбільший дефіцит, який сьогодні відчуває наша держава. Він виразно відчутний у всіх гілках влади і на всіх її рівнях» [10,69].

Не можна не погодитися і з С.Катаєвим у тому, що нинішній етап становлення особистості як громадянина вимагає не стільки загальних демократичних цінностей, скільки конструктивних ціннісних орієнтирів, здатних вивести суспільство за рамки вчорашнього тоталітаризму й авторитаризму [8]. Це не тільки ідеї народного суверенітету й обмеження компетенції держави, але й їхня нормативна база з претензією на статус регулятора соціального життя через здійснення інтегративної, мотиваційної, директивної та контрольної функцій. Від дієздатності цих ідей залежить соціальна активність населення, їхня громадянська ідентичність, громадянська згода як передумова становлення громадянського суспільства, без якого правова держава можлива тільки на папері.

Однак не варто обходити стороною думку про те, що трансформація суспільно–політичного життя сьогодні вивела на перше місце цінності особистісного рівня, які забезпечують власні потреби та комфортне самопочуття. У систему ціннісних переваг і орієнтацій сучасної української особистості безперечно роль відіграють такі цінності, як сім'я, родина, друзі тощо. Тобто, у громадян нашої держави формується якісно нове бачення навколишнього світу, яке вона сприймає крізь призму особистих інтересів.

Проте доводиться констатувати, що суспільна думка як чинник соціальної регуляції і контролю досі не відбулася. Орієнтація на патерналізм, державну опіку залишається основною характеристикою культури. У силу цього символ національної єдності і згоди підміняється символом «центру».

Сьогодні, вважає Г.Глушкова, наше суспільство тріщить по швах. Сім'я, школа, церква, однолітки, засоби масової інформації, політичні партії та громадські рухи й безліч субкультур рекламують досить відмінні одне від одного цінності. Пошук себе, своєї індивідуальності є результатом не відсутності вибору в «масовому суспільстві», а в його різноманітності й складності.

Тому важлива роль у становленні особистості як громадянина України належить політичній та суспільно–громадській активності громадян. У нашій державі її можна означити як феномен «зсунутого залучення», тобто активність громадян є епізодичною, ситуативною і зорієнтованою на певну конкретну проблему. Саме проблема, кризова ситуація або важлива громадська ініціатива можуть виступити каталізаторами розгортання кампанії, громадянського руху або інших форм мобілізації суспільства на загальнонаціональному чи місцевому рівнях.

Отже, життя сучасного українського суспільства демонструє, що цінності не тільки визначають розвиток суспільства, але і самі залежать від його розвитку [1,26–32]. З вищевикладеного ми доходимо висновку, що політичну історію людства можна досліджувати через зміну ціннісних

пріоритетів. Переважаючи в певний період історії, цінності становлять духовну атмосферу суспільства. Соціальні інститути транслюють і прищеплюють суспільно визнані цінності, забезпечують саморозвиток і самозбереження суспільства. Сучасна цивілізація наголошує на новітніх цінностях: людина як вища цінність, життя, толерантність, відповідальність. Цими цінностями повняться і Європейський Союз, в якому, крім зазначених цінностей, діють ще й такі, як демократія, дотримання прав людини, рівність всіх перед законом, ринкова економіка й чесна конкуренція, підзвітність влади суспільству, високий рівень добробуту людей, збереження культурної спадщини й довкілля.

З вищевикладеного можна погодитися з думкою В.Пазенок, що проблема ціннісних орієнтирів загострюється в період радикальних суспільних змін, особливо коли відбувається переорієнтація, переоцінка цінностей. За таких обставин активізується потяг до вічних цінностей, які пропонують етика, культурологія, релігія, політика, загострено сприймається девальвація моральних чеснот – справедливості, порядності, відповідальності, обов'язку тощо [11]. Все це надає нових стимулів до осмислення проблеми людини як громадянина, яка своєю діяльністю здатна створювати або руйнувати світ цінностей. Лише дійсний громадянин своєї держави може збагачувати загальнолюдські громадянські цінності, утворювати нові культурні багатства. І в цьому процесі провідна роль відводиться політичній еліті нашої держави.

Література

1. *Арудов М.С.* Социокультурные параметры гражданского общества // Ученые Записки Таврического национального университета / Политические науки, Симферополь, 2004. – Том 17 (56) № 1.
2. *Глушкова Г.М.* Роль соціогуманітарних дисциплін у формуванні цінностей майбутньої української еліти // Наука. Релігія. Суспільство. – № 2, 2008. –
3. *Дашутін Г.* Гуманістичні виміри політичного ідеалу сучасної України // Філософія освіти. – 2006. – № 1(3).
4. *Донцов Д.* Де шукати наших історичних традицій; дух нашої давнини. – К.: МАУП, 2005. – 568 с.
5. *Жабінець Н.В.* Політичні цінності та їх втілення у процесі демократизації українського суспільства: Автореф. дис. .. канд. політ. наук: 23.00.03. – Нац. пед. ун-т ім.М.П.Драгоманова. – К., 2006.
6. *Жабінець Н.В.* Постмодерністські цінності сучасної цивілізації // Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії. – Запоріжжя: ЗДІА. – 2002. – Випуск 11.
7. *Здравомыслов А.Г., Ядов В.А.* Отношение к труду и ценностные ориентации личности // Социология в СРСР. – Т.2. – М., 1966.
8. *Катаєв С.* Сучасне українське суспільство. – К. – 2006. – 119 с.
9. *Копиленко О.* Влада інформації. – К. – 1991. – 105 с.
10. *Лихачев Д.С.* Интеллигентным превратиться нельзя // Лихачев Д.С. об интеллигенции. Приложение к альманаху «Канун». Вып.2. – Спб., 1997.
11. *Пазенок В.* Філософія: Навчальний посібник. – К.: Академвидав, 2008. – 280 с.

12. Предборська І. Філософські абрисы сучасної освіти: Монографія / Авт. кол.: Предборська І., Вишинська Г., Гайденко В., Гамрецька Г. та інші; За заг. ред. І.Предборської. – Суми: ВТД «Університетська книга», 2006.

13. *Словарь психолога–практика* /Сост.Головин С.Ю. – Минск, 2001.

14. *Сухина И.* Антропологический и аксиологический подходы к проблеме понимания культуры. // Наука. Релігія. Суспільство. – № 3. – 2008.

15. *Таран В.* Концепція ідеології перехідного суспільства в контексті соціокультурного аналізу: Автореф. дис... доктора філософських наук: 09.00.03 – Інститут філософії ім.Г.Сковороди НАН України – К., 2001. – 36 с.

16. *Філософія політики:* Короткий енциклопедичний словник / Авт. – упоряд.: Андрущенко В.П. та ін. – К.: Знання України, 2002. – 670 с.

Полищук А.С. Ценностные ориентиры социализации личности как гражданина Украины

Рассматриваются ценностные аспекты социализации личности как гражданина Украины. Раскрываются функции ценностей в процессе социализации. Анализируются общечеловеческие и политические ценности, освещено их значение в формировании будущих граждан нашего государства. Делается попытка интерпретации ценностей, выделенных Д. Донцовым в конце ХХ – начале ХХв. к современной политической элите, которая является образцом для всего украинского общества.

Ключевые слова: социализация личности, ценности, общечеловеческие и политические ценности, идеология, политическая культура, демократия, свобода.

Polishchuk, O.S. The Value Key Point of Personality's Socialization as a Citizen of Ukraine

The value aspects of personality's socialization as a citizen of Ukraine are studied in the article. The functions of values in the process of socialization are revealed. Universal and political values are analysed, their meaning in formation of the future citizens of our country are cleared up. An attempt is made to interpret the values outlined by D. Dontsov to the modern political elite which is the example for all Ukrainian society in the end of XIX – beginning of the XX century. The influence of mass media to the formation of personality's values is elucidated in the article.

Key words: personality's socialization, values, universal and political values, ideology, political culture, democracy, freedom.

Засоби масової інформації як ресурс управління сучасним глобальним суспільством

Проаналізовано теоретико-методологічні засади та оцінки впливу ЗМІ на сучасне глобальне суспільство. Розглянуто засоби і прийоми, які використовуються ЗМІ для управління соціальними процесами.

Ключові слова: засоби масової інформації, глобалізація, управління.

Запропонована стаття є актуальною у зв'язку зі значною роллю, яку займають сучасні ЗМІ в інформаційних суспільствах. Інститут масової комунікації набуває все більшого значення в процесі ухвалення значущих соціальних рішень. Це обумовлено глобалізацією сучасного світу, а також іншими процесами, розгляду яких і буде присвячена ця стаття.

Найбільш простим визначенням засобів масової комунікації є трактування їх як системи «повідомлення населенню інформації за допомогою друкарських, технічних, образотворчих і інших форм і засобів, а також здійснення комунікацій між культурними і політичними суб'єктами за допомогою образних форм у вигляді мистецтва, трансляції масових видовищ, спортивних та інших феноменів, що несуть інформацію і що впливають на людину як комунікативного перцепієнта» [8,236].

Не дивлячись на об'ємність і деяку неконкретність цього визначення, воно представляється цілком адекватним для використання в межах даної роботи. Приведена дефініція відображає структурний і функціональний вимір мас-медіа. По-перше фіксує зміст ЗМІ в сукупності «форм і засобів» оформлених в систему. В рамках даної роботи, ми не акцентуватимемо увагу на цьому аспекті аналізу засобів масової інформації, окрім деяких способів і прийомів для виконання певної функції ЗМІ – управління. Функціональний аспект відбивається в даному визначенні у формі позначення таких дій ЗМІ як комунікація, інформування і вплив. По суті, ці дії є трьома базовими функціями, які виконують засоби масової інформації. Поряд з ними присутні також інші, такі як ідеологічна, аксіологічна, критична та ін. Проте всі вони, так або інакше, знаходять своє відображення в трьох перших функціях, особливо в процесі дії, комплексно утворюючи можливість ЗМІ виконувати їх управлінську функцію. Для того, щоби розібратися, як інформаційна функція була зміщена функцією управління, здійснимо екскурс до історії. Далі ми розглянемо різні періоди становлення політичної комунікації. Це дозволить нам об'єктивно оціни-

ти справедливості наших уявлень про значущість функції управління в сучасних глобальних ЗМІ.

За традиційну вважається точка зору, що починає відлік діяльності ЗМІ з праць відомого вченого Г. Лассуєла. Він стверджував про необмежену владу ЗМІ, що є «підшкірною голкою» або «чарівною сферою для суспільства» [13].

Цей перший період вивчення ролі і впливу мас-медіа, що тривав в межах 20-х – 40-х років ХХ ст., носить назву періоду «теорій необмеженої дії». Влада ЗМІ вважається за абсолютну, а поведінка людини повністю залежним від інформації яку йому надають, відповідно до біхевіористської¹ схеми – стимул-реакція.

Наступний період (40-і – 60-і роки) називається періодом «мінімальних ефектів». Він сповідує свого роду відмову від теорій максималізму значущості ЗМІ. Серед відомих дослідників даного періоду можна назвати П. Лазарсфельда, Б. Берельсона, Э. Кемпбела, Х. Годе, К. Ховленда, Дж. Клеппер. А також Л. Фестінгера, У. Уейса, Д. Грабер та М. Маклюєна, що працювали на завершенні даного періоду і що внесли до нього дещо відмінні від «мінімалістських» уявлень погляди.

Основне поле, в якому працюють більшість дослідників цього періоду, – це електоральні процеси, вибори, аналізуючи які, вчені дійшли до висновків, що ЗМІ значно не впливають на думку і вибір людини [11;14].

Проте вплив ЗМІ не проголошується абсолютно відсутнім. Так, П. Лазарсфельд, спільно з Б. Берельсоном і Х. Годе, пропонують двоступінчасту модель, поміщаючи між ЗМІ і людиною посередника, що сприймає інформацію ЗМІ і що володіє авторитетом в якійсь своїй групі, так званого «лідера громадської думки» [14]. Ця модель представляється дуже важливою, оскільки вона, по-перше, уявляє процес дії ЗМІ складнішим, ніж він трактувався спочатку. І по-друге, своє застосування дана модель знаходить і до цього дня, що свідчить про її ефективність.

Л. Фестінгер, а за ним У. Уейс і Д. Грабер, говорять про активну позицію людини, що обирає джерело отримання інформації. На думку Л. Фестінгера, людина переживає «когнітивний дисонанс», дискомфорт, коли отримує інформацію, що не відповідає його думці, уявленням [9]. Ці погляди, також, важливі, оскільки вони забезпечили перехід досліджень ЗМІ до нового етапу, що знов змінив уявлення про їх цінність.

Останнім представником цього періоду (якого, в принципі, можна віднести на початок наступного) є «медіа-гуру» М. Маклюєн, який в своїй книзі «Розуміння мас-медіа» запропонував звернути увагу на аналіз не змісту, а способу подачі інформації [5]. Це було без сумніву новачієм підходом і дозволило дослідженням мас-медіа бути направленими в інше аналітичне русло.

Наступні два періоди – період теорій «помірного впливу» (60-ті – середина 70-х–80-ті рр. ХХ ст.) і «сильного впливу» (80-ті – сучасність). Відзначимо, що їх періодичність збігається періодами розвитку глобалізаційних процесів (60–80 рр. передумови, формування тенденцій, 80-і рр. – розвиток процесу глобалізації), а також оформлення глобальних ЗМІ, зростання їх ролі і вихід за межі нації-держави. Це дозволяє зробити висновок про те, що теорії масової комунікації трансформувалися не

¹ Напряом політичної науки, в межах якого працював Г. Лассуєл.

тільки через зміни поглядів самих вчених, але і у наслідок об'єктивних трансформаційних процесів ЗМІ, реакцією на які були ці погляди.

Учених, які працювали в межах цих періодів дуже багато, тому ми назвемо деяких з них. Окрім Г.М. Маклюена, в періоди нового вивчення ЗМІ працювали Дж. Гербнер, П. Тітченон, Г. Донохью, К. Олієн, Д. Шоу, М. Маккомбс, Э. Ноєлл–Нойманн, С. Болл–Рокеш, М. Рокеш, М. Де Флер, Д. Німмо, До. Сандерс, Л. Кейд тощо.

Загальною ідеєю цих періодів є висловлена У. Ліппманом ще в 20–х рр. думка про створення ЗМІ особливої «віртуальної», відмінної від об'єктивної реальності. Дослідженню змісту, механізмів становлення, функціонування, взаємодії з аудиторією і присвячені роботи багатьох названих авторів [4].

Це, наприклад, теорія «спіралі мовчання» (Э. Ноєлл–Нойманн), що знаходить своє відображення в маніпулюванні інформацією сучасних соціологічних опитів [6], «гіпотеза розриву в знаннях» (П. Тітченон, Г. Донохью, К. Олієн), що в деякій мірі підтверджує двоступінчасту модель П. Лазарсфельда, теорія «залежності» (С. Болл–Рокеш, М. Де Флер) [2,59].

Серед напрямків тих, що мають в своїй основі соціально–когнітивну теорію можна назвати теорію «культивації» (Дж. Гербнер), «ефект праймінга» (Д. Л. Шектер, Р. Л. Бакнер), теорію «встановлення порядку денного» (Д. Шоу, М. Маккомбс) і так далі.

Викладена схема трансформації уявлень про вплив ЗМІ є класичною. У книзі Д. Брайанта і С. Томпсон «Основи дії ЗМІ», автори пропонують альтернативне бачення, суть якого полягає в розширенні часових меж. На їх думку, аналіз досліджень ЗМІ потрібно вести з кінця ХІХ століття (праць Ф. Фентона і Г. Тарда). А також варто доповнити історію досліджень ЗМІ іменами авторів, які навіть в періоди «мінімальної» і помірної дії писали про значущість ЗМІ, такими як У. Шрам і ін. [2,60–77]

Це є цікавим моментом історії досліджень ЗМІ, проте ніяк не спростовує наше твердження про впливовість сучасних ЗМІ, що почав своє сходження в 60–х роки ХХ ст.

Розглянуті моменти дозволяють перейти до короткого огляду прийомів і засобів, які ЗМІ використовують в процесі управління. По–справжньому, цих (і безліч неназваних концепцій) мас–медійна техніка бере свій початок.

Як ми вже згадували, теорія «спіралі мовчання» знайшла свій вираз у використанні (не завжди коректних) даних соціологічних опитувань. Заснована ця технологія на тому, що, по теорії Э. Ноєлл–Нойманн, людина не прагне позиціонувати в суспільстві погляди не відповідні уявленням, цінностям більшості представників цього суспільства [6]. Інформацію про ці уявлення людина отримує з публікованих соціологічних опитувань. Ефективність публікації соціологічного опитування велика також у зв'язку з тим, що воно оперує цифрами і фактами, а не простими твердженнями.

Ще одним прийомом, що використовується представниками ЗМІ для підтвердження своїх висловів є використання цитат публічних осіб. Коріння цієї технології можна віднести ще до концепції «лідерів думки» П. Лазарсфельда і інших, а також, сучасної теорії «культивації». Ця теорія, що розроблялася в рамках проекту культурних індикаторів Дж. Гербнера, говорить про те, що «віртуальний» образ, що створюється ЗМІ

переноситься людиною на світ реальний, який починає сприйматися відповідно до нього. Таким чином, оцінки, цінності, установки і, в якійсь мірі, вчинки адаптуються людиною і починають застосовуватися в реальному житті [12].

Теорія «культивації», що розглядається таким чином, може трактуватися як основа цілого комплексу техніки, що використовується сучасними ЗМІ. Це стереотипізація, «наклеювання ярликів», використання метафор, нав'язування ролей. Всі ці прийоми засновані не на раціональному (фактичному, математичному, документальному) переконанні людини в достовірності певного вислову, а на зверненні до певних культурних цінностей, традицій, норм, існування яких визнавали прихильники теорії культувації. У книзі "Техніки дії: від пропаганди до промивання мозків" її автор Дж. Браун пише, що така спроба впливати на людину, не надаючи логічних обґрунтувань, називається сугестією. Серед прийомів сугестії він якраз позначає відмічені нами використання стереотипів, наклеювання ярликів та далі [3,147].

Ще один прийом сугестії, позначений Дж. Брауном – це повторювання інформації [3,148]. Основу цієї техніки, а також, подібних до неї прийомів створення фальшивих серій, техніки «цукрового» і «отруйного сандвіча», можна знайти в «ефекті праймінга». Ефект праймінга виявляється в тому, що подана ЗМІ інформація впливає на людину за допомогою понять, переконань, моделей поведінки, отриманих їм раніше, в результаті життєвого досвіду. На думку дослідників цього ефекту правильно підготовлена аудиторія сприйме повідомлення краще, ніж не підготовлена взагалі [15]. На цьому ґрунтується техніка «цукрового» і «отруйного сандвіча», відповідно до якої позитивне повідомлення, оточене негативними, втрачає своє значення і позитивність і навпаки [10,169].

У зв'язку з цим також важливий момент повторення інформації. Отримувана періодично інформація (навіть у формі «фальшивої серії», коли не зв'язані один з одним поняття подаються як ланки одного ланцюга) впливає кращим, і головне, довше. Вона справляє довготермінове враження. [10,168].

Виконання ЗМІ функції управління концентровано відображено у Ж. Бодрійяра, який в «Реквіємі по мас-медіа» пише, що мас-медіа «являють собою те, що назавжди забороняє відповідь², що робить неможливим процес обміну (хіба тільки у формах *симуляції* відповіді, які самі виявляються інтегрованими в процес передачі інформації, що, проте, нічого не змінює в односторонній направленості комунікації). Саме в цьому – їх справжня абстракція. І саме на цій абстракції ґрунтується система соціального контролю і влади» [1,201].

Цей винесений з контексту філософський текст, не слід сприймати буквально. На даний момент значущою для нас є ідея тотальності мас-медійної влади, що обумовлена «монополією слова» [1,203], та самою формою існування ЗМІ.

Сучасні ЗМІ керують багатьма процесами, що відбуваються в світовому соціумі, зокрема, політичними. Як затверджує в своїй книзі Монро Прайс «Телебачення, телекомунікації і перехідний період: право, суспільство і національна ідентичність»: «Глобалізм являє собою вибір і конкуренцію. Яку б роль не грала держава, глобалізація прагне послабити її через розширення конкуренції. Суть глобальної конкуренції – це

² Курсив автора.

значне збільшення кількості телевізійних постановок (і характерний для телевізійних новин особливий погляд на дійсність). При цьому немінуче завдається збитку внутрішній суспільній сфері» [7]. Ця пряма кореляція глобалізації³ і ЗМІ, що простежується у всьому тексті вищеназваної книги, уявляється реальним і значущим чинником зростання ролі сучасних мас-медіа. Як відомо, глобалізація – це процес, зародження якого в різних соціальних сферах почало здійснюватися в 60-х роках ХХ ст. В даний момент однієї із значущих, найбільш динамічних і впливових сфер глобалізації є інформаційна сфера, безпосередньою частиною якої є ЗМІ.

Інформаційна сфера глобалізації обумовлює процеси, які таврують «стискуванням» простору і часу сучасного світу, які забезпечують тенденції глобалізації до всеосяжності і, взаємодіючи з іншими глобалізаційними сферами, сприяє розвитку всіх сфер суспільства. До вказаного періоду (60-м рокам) М. Прайс відносить початок трансформації національних мас-медіа в медіа глобальні, негативну оцінку яких ми відобразили в наведеній вище цитаті.

Ще однією ілюстрацією може служити один з висновків книги М.Прайса: «...хоча розвиток ЗМІ протягом всієї історії мав глобальні наслідки, існує небезпека сильної зміни ролі держави в контролі і дії на структуру і зміст, а отже і у формуванні національної ідентичності і демократичного процесу. Глобалізм пов'язаний з втратою контролю та зі значними втратами з погляду збереження набору пільг, що складають будь-яку конкретну національну ідентичність» [7].

Велика увага, приділена даному автору, викликана зовсім не з бажанням ретельно описати його погляди на глобалізацію і ЗМІ, а значущістю проблем, які він ставить у зв'язку з цими явищами. Серед них внутрішнє соціальне середовище, роль держави, національна ідентичність. Проблемність цих феноменів ставить під сумнів позитивні тенденції інформаційної сфери глобалізації, і, відповідно, глобальних ЗМІ, і, також, підтверджує значущість сучасних мас-медіа, що робить замах на фундаментальні структури соціуму.

Таким чином, ЗМІ є ресурсом управління сучасного суспільства. Можливо вони грали цю роль не в перебігу всієї своєї історії. Проте значущість глобальних ЗМІ на сучасному світі явна. Це підтверджують різні теорії ЗМІ, на сучасному етапі, що повернулися до уявлень про сильний вплив ЗМІ. Крім того, мас-медіа використовують набір техніки і прийомів, які їх впливу дозволяють розширюватися і розвиватися, не скорочуючи негативних і позитивних сторін своєї дії.

Література

1. *Бодрийяр Ж.* Реквием по масс-медиа // Поэтика и политика: Альманах Российско-французского центра социологии и философии Института социологии РАН. – М.: Институт экспериментальной социологии; СПб.: Алетейя. – 1999. – С.193–226.

2. *Брайант Д.* Томпсон С. Основы воздействия СМИ.: Пер. с англ. – М.: Издательский дом «Вильямс», 2004. – 432 с.

3. *Браун Дж.* Техники воздействия: от пропаганды до промывания мозгов // Как «переключают» народы. Психологические / информационные операции

³ Яка описується М.Прайсом за допомогою трьох слів: «глобалізація», «глобальність» і «глобалізм», це не є дуже вірним, але виходить за межі цієї роботи.

как технологии воздействия на массовое сознание в XX веке./ Почепцов Г. – К., 1998. – 182 с.

4. *Литтман У.* Общественное мнение. – М.: Институт Фонда «Общественное мнение», 2004. – 384 с.

5. *Маклюэн Г.М.* Понимание Медиа: Внешние расширения человека. – М., 2003. – 464 с.

6. *Ноэль–Нойман Э.* Общественное мнение: Открытие спирали молчания: [Пер. с нем.] / Э. Ноэль–Нойман. – 351 с.

7. *Прайс М.* Телевидение, телекоммуникации и переходный период: право, общество и национальная идентичность – М.: Изд-во Моск. ун-та. – 2000. – 336 с.

8. Словарь по политологии / отв. ред. В.Н. Коновалов. – Ростов–на–Дону: РГУ. – 2001. – 285 с.

9. *Фестингер Л.* Теория когнитивного диссонанса. – СПб.: Ювента, 1999. – 317 с.

10. *Эфрон Э.* Тенденциозная редакторская політика // Как «переключают» народы. Психологические/ информационные операции как технологии воздействия на массовое сознание в XX веке / Почепцов Г. – К., 1998. – 182с.

11. *Campbell A.* Elections and the Political Order. – New York: Wiley, 1966. – ix, 385 p.

12. *Gerbner G., Gross L., Morgan M., Signorelli N.* Political Correlates of Television Viewing // Public Opinion Quarterly. – Vol. 48. – 1984. – P. 283–300.

13. *Lasswell H.D.* The Structure and Function of Communication in Society // The Communication of Ideas. / Ed.: L. Bryson. – New York: Harper and Brothers, 1948. – P.37–51.

14. *Lazarsfeld P., Berelson B., Gaudet H.* The People's Choice. – New York: Free Press, 1944. – 187 p.

15. *Schacter D.L., Buckner R.L.* (1998). Priming and the brain. Review // Neuron. Vol.20. – P.185–195.

Збрицкая Л.Г. Средства массовой информации как ресурс управления современным глобальным обществом

Проанализированы теоретико–методологические подходы и оценки влияния СМИ на общество. Рассмотрены средства и приемы, используемые СМИ для управления социальными процессами.

Ключевые слова: средства массовой информации, глобализация, управление.

Zbritskaya, L.G. Mass–media as a govern resource of the modern global society

Methodological approaches of an estimation of influence of mass–media on a society were analyzed. Are briefly considered the techniques and the approaches used by mass–media for social processes govern.

Key words: mass media, globalization, government.

Ідеологія як культурний феномен: апріорно–сакральне ядро

Розглядається ідеологія як культурний феномен, її алгоритм формування. Простежується формування апріорно–сакрального ядра ідеології на основі методології «науковчення» Й.-Г.Фіхте. Досліджуються закономірності функціонування ідеологічних пріоритетів, логіка структури ідеологічної системи та її вплив на формування людської поведінки.

Ключові слова: ідеологія, світогляд, буття, небуття, алгоритм, апріорі, час, простір, благо.

Займатися проблематикою визначення поняття «культура» – вкрай невдячне заняття, в силу того, що поняття надзвичайно широке, охоплює та об'єднує різні феномени людського буття, а тому часто внутрішньо не однозначне. Інтернет–довідник «Вікіпедія» надає такі визначення: «*Культура – термін для означення алгоритмів людської поведінки і символічних структур, які надають цій поведінці сенсу і значимості. У сучасній науці нараховується декілька сотень визначень поняття культура, жодне з яких не є загальноприйнятим... В широкому розумінні культура – це сукупність як матеріальних, так і нематеріальних («духовних») цінностей, властивих суспільству в цілому або окремій соціальній групі. Поняття культура в частині нематеріальних цінностей об'єднує в собі науку (включно з технологією) і освіту, мистецтво (літературу та інші галузі), мораль, уклад життя та світогляд»[11].*

В силу того, що деталізація поняття «культура» не входить в завдання даної роботи, ми скористаємося вказаним визначенням, особливо взявши до уваги ідею алгоритму людської поведінки та символічних структур.

Ідеологія ж трактується як «система концептуально оформлених уявлень, ідей і поглядів на політичне життя, яка відбиває інтереси, світогляд, ідеали, настрої людей, класів, націй, суспільства, політичних партій. Політична ідеологія може розглядатися як форма суспільної свідомості і як явище культури» [12]. Співставляючи ці два визначення ми отримуємо розуміння, що ідеологія – це феномен культури, який формує алгоритм функціонування політичного буття суспільства та відображає глибинно–екзистенційні світоглядні пріоритети людей в сфері комунікативної співпраці.

Інакше кажучи, ідеологія – це ділянка, частина культури, що формує алгоритми людської поведінки в царині політично–комунікативної взаємодії шляхом творення системно взаємопов'язаних ідей, що відображають ідеали, потреби та інтереси суспільства або суспільної групи. Ідеологія продукує символічні структури, через семантичні фільтри яких

проходять саме ті знаки і символи, які є детермінуючими і спрямовують поведінку суспільства у напрямку заданого ідеалу.

Серед головних *детермінуючих* феноменів ідеології визначальними є ті, що мають апріорно-сакральний характер. В даному випадку варто звернутися до відомої роботи Й.-Г. Фіхте «Darstellung der Wissenschaftslehre: aus d. Jahren 1801/02» [13]. Вона може бути ключем розуміння апріорної матриці ідеології. В даному випадку знамените фіхтеанське Я, Ichheit, Я-буття дає нам розуміння того як формується світоглядно-ідеологічна система. Якщо досліджуючи проблему пізнання загалом ми можемо сумніватися і сперечатися із фіхтеанством та суб'єктивним ідеалізмом в цілому, то в системі координат суспільної свідомості фіхтеанська матриця дає нам методологію розв'язку загадки становлення ідеології.

Фіхтеанське «Я» не даремно ототожнюється із *знанням і свободою* [13]. Адже дія, діяння виходить саме із цих двох аксіоматичних напрямних. Я – ніщо інше, як легітимізована суб'єктність, що прагне своєї сутнісної реалізації. Видатні психологічно-філософські авторитети ХІХ-ХХ ст., починаючи від А. Шопенгауера і Ф.Ніцше та закінчуючи новітніми дослідженнями в сфері онтопсихології і позитивної психології (А.Менегетті, Н.Пезешкіан), в той чи інший спосіб звертають нашу увагу на необхідність сутнісної реалізації особистості.

Поза увагою залишається, як правило, колективна суб'єктність, в силу того, що спільнота розглядається як десуб'єктизатор особистого. Між тим, колективна суб'єктність може формуватися лише як сума чи навіть *інтегративна цілісність окремих суб'єктностей*, а не як нівеляція суб'єктності. Вказана дихотомія розуміння сутності колективної суб'єктності є джерелом теоретичного нерозуміння, методологічного колапсу та навіть світоглядного конфлікту при розгляді питання про співвідношення суспільного та індивідуального.

Я, Ichheit, Я-буття – вихідна, апріорна позиція ідеології, яка жодним чином не переймається проблематикою становлення, походження чи генезису «Я», вона приймає це як данність і розгортає своє бачення, планування навіть проектування світу в однозгідності до вказаної аксіоми. Суб'єктність можна окреслити як Я-дія, вчинок, вплив і, як наслідок, – резульат. Суб'єктність є базовою основою будь-якої ідеології, часто явно чи неявно сакралізованою. Власне, скільки суб'єктів – стільки ідеологій, але все це розмаїття чітко слідує певним закономірностям, алгоритмам у своєму подальшому розвитку. *Суб'єктність* на предметному, суспільно-практичному рівні перетворюється на своєрідну легітимацію буття дії роду, класу, нації, фірми, сім'ї, церкви, правителя, особи тощо. Причому суб'єктність колективу екстраполює вказану здатність на представників своєї громади.

Постає також питання *сакралізації* суб'єктності. Сакральне як феномен поєднання з найвищою істиною (буттям, вічністю, благом, свободою тощо) завжди має аспект спорідненості до Абсолюту. В такому випадку сакралізація – своєрідна атрибутивна складова суб'єктності. *Суб'єктність як дія* в своєму філософському відповіднику обов'язково здійснюється до проблеми першодії, першодвигуна, джерела руху, первинної детермінанти. В залежності від того яку відповідь дасть філософія на питання про первинну першопричину, сформується подальше прагнення довести співпричетність Я до цієї вихідної детермінанти.

Якщо першоджерелом світу є Бог, то зв'язок з Богом дає сакралізацію і таким чином легітимізацію суб'єктності. Звідси намагання утвердити істинність певної релігійної системи, обґрунтувати її стосунок до пророків, святих чи самого Бога. Новий час, поборовши релігійний догматизм, першоджерелом дії зробив сцієнтичне знання, Істину, та підготував прихід матеріалізму. Тепер обґрунтуванням незаперечності власних вчинків служить причетність до об'єктивного закону або до матеріально-виробничого світу. Приналежність до теократії, аристократії, буржуазії чи пролетаріату – всього лиш форми **внутрішньо – тотожного алгоритму причетності влади до найвищої істини буття.**

В парі буття–небуття та намаганні досягнути буття через причетність до Абсолюту, виявляється глибока екзистенційна спрямованість будь–якої ідеологічної системи. Пошук сакрального – це насамперед пошук безпеки і блага, абсолютної захищеності, тобто життя без смерті, без втрат та лиха. **Абсолютна безпека передбачає абсолютну всемогутність.** Всемогутній Бог надає нам змогу щасливого і безконечного життя. Тобто завдання пошуку Бога (істини, сакрального) полягає в тому, щоб отримати опіку Божої всемогутності, яка може **знищити** нашого потенційного ворога і будь–яку небезпеку.

Підсвідома установка БОГ=БЛАГОДАТЬ=БЕЗПЕКА має неявне, часто не вербалізоване, але дуже жорстке для виконання ототожнення БОГ = ЗНИЩЕННЯ МОГО ВОРОГА. Саме звідси бере початок фанатична жорстокість релігійних війн. Бог = знищення мого ворога, прочитане зворотно означатиме: знищення мого ворога = БОГ. Інакше кажучи, знищуючи все, не догідне нам, ми отримуємо ілюзію служіння Богові (справедливості, істині) як найвищому абсолюту.

В силу того, що все (всі) зовнішнє є небезпечним, прагнення знищити його або підкорити (опредметнити) є тим танатичним джерелом, яке живить людський деструктивізм. З цього виникає абсурдна установка, що повернення до Бога – це ніщо інше як знищення Іншого. Давно відомо, що найжорстокіші протистояння частіш за все відбуваються між доволі близькими світоглядно та ідеологічно людьми та групами людей. Міркування етолога Конрада Лоренца [2] пояснюють цю ситуацію дуже просто: внутрішньовидова агресія спрямована насамперед на собі подібних, як на потенційних конкурентів у життєвій ніші середовища.

Ліквідація Іншого починається із простого механізму: доведення відсутності в ньому божественного (сакрального). Саме звідси походять ідеологічні перверзії. Замість становлення власної *суб'єктності* дія починає спрямовуватись на *десуб'єктизацію* Іншого через його десакралізацію. Замість Дії Я формується заборона Дії Іншого. Буття і дія Я набувають форми контролю і керування Іншим. Десакралізований та десуб'єктизований Інший може бути тільки інструментом–виконавцем дії Я.

Десуб'єктизація – це ментальна смерть. Сучасна європейська мода на симулякри [1], фіктивні реальності тощо – показник, наскільки глибоким є насправді це явище, попри позірну свободу, лібералізм і демократію [3]. Будь–яка ідеологія, що ступила на шлях перверзійності, спрямовує свою енергію не тільки на пошук власної причетності до сакралізованої Істини, але насамперед на доведення **відсутності** такої причетності в Іншому.

Патриції та аристократичні еліти, буржуазія, пролетаріат, ариїці – не просто доводили можливість своєї дії, своє Я–Є. Одночасно слід було

довести нездатність інших до суб'єктності або їх причетність до «зла», що давало підставу їх знищити чи знешкодити. Інший не Є, не може діяти і бути. Якщо десуб'єктизація спрямована на блокування Дії, то десакралізація – ще глибший удар – це ствердження Не–Є Іншого. Інший відсутній як сама навіть можливість буття.

Сакральність як атрибут суб'єктності переслідує стратегічну мету оволодіння Буттям. Перед Я–діє очевидно мусить бути Я–є, а дія звернена в часі на безконечне відтворення буття Я. Суб'єкт намагається *оволодіти БУТТЯМ*. При всій складності онтологічної проблематики буттєвість в ідеологічних алгоритмах має кілька атрибутивних особливостей, які забезпечують суб'єкту можливість існування. Атрибути ідеологічного буття – це **час, простір і смисл**. Панування над часом і простором дає змогу фізичного життя і дії, а смисл, найважче окреслюване поняття, – мета дії будь–якого суб'єкта будь–якої ідеології.

Перверзійна десуб'єктизація спрямована насамперед на десакралізацію – відсутність святості, істини, блага в Іншому позбавляє **смислу** його існування. Що закономірно робить можливим позбавити Іншого **часу і простору**. Освоєння (долання) **простору** – це здатність суб'єкта діяти тут і тепер, буття в матеріально–фізичному світі, свобода дії і творення. Українське слово пере–бування доволі точно відображає смисловий відтінок *значення* простору в ідеологічній ієрархії значень.

Складність філософських характеристик часу і простору проекту певний хаос і в ідеологічній системі, однак певні закономірності та алгоритми можна прослідкувати. По–перше, це опанування фізично–природного простору. По–друге, вплив на соціальний простір. Інакше кажучи, ідеологічний простір – це територія в інтегративній цілісності з людьми, а не просто фізична широчінь. В цьому аспекті цікавим є своєрідний «простір часу», який долається тільки за рахунок **єдності поколінь**. Тобто час також має своєрідні просторові характеристики.

Ідеологічний алгоритм опанування простору і часу має кілька базових точок фіксації. По–перше, ойкумена, середовище буття можливе тільки у випадку доцільності буття загалом. По–друге, фізично–географічна територія є *складовою частиною буття людини і соціуму*. По–третє, право на володіння простором опосередковано дає змогу володіння буттям.

Ідеологічний простір – це своєрідна зона безпеки для індивідуального та колективного суб'єкта. Причому безпеки не лише фізичного, але й духовного буття. Простір як місце існування в людському вимірі доповнюється *способом вияву духовного буття певного соціуму чи групи*, своєрідне соціальне «наповнення» простору. Саме тому опанування простору – одне із першочергових завдань ідеології. Своєрідне «право на простір» – це специфічне формування власності на територію та духовно–смислово ідентифікацію. Моя територія, моя нація, мій клас, моя група... Особлива форма переходу іс БУТИ в МАТИ. «Я» потребує простору і форми (методу) для свого виявлення. Право володіння географічним простором обґрунтовується за рахунок ідеї Богопризначення, спадщини (земля предків) та Богопричетності (я – істинний). Соціальний простір формується через певні форми діяння, **взаємодії** між людьми.

Знищення Іншого відбувається за рахунок позбавлення його простору Буття. Він не сакральний, не обраний Богом, не долучився до істини, його спадщина не легітимна в силу не легітимності діянь його предків. Знищення соціального простору іде через руйнування **сили взаємодії**.

Руйнування традиції – це не просто ліквідація обрядовості, це насамперед *деструкція навиків спільної соціальної дії*.

Інакше кажучи, ідеологічне підґрунтя володіння простором – це спільна власність і спільна дія. Перверзійні ідеології обґрунтовуватимуть неможливість існування спільної власності і спільної дії для Іншого, для того, хто не входить в структуру даної ідеології. Таким чином знімається загроза Чужого простору, а опосередковано – чужого буття.

Освоєння *часу* – це складніший феномен, який передбачає взаємодію поколінь. Причому важливою є як перспективна, так і ретроспективна взаємодія. Минуле дає змогу нагромадження ресурсу і смислу, майбутнє – надію розгортання і еволюційного зростання. Долання часу – це своєрідна боротьба із смертю. Влада над потомством (над сексуальністю) дає змогу перемогти смерть в часі, саме тому сексуальність – одна з базових владних характеристик [6]. Очевидно, що це дуже глибинна архетипічна проблематика. Психоаналіз застряг на сексуальності, не втямивши, що сексуальність – тільки різновид владарювання, а не навпаки [5]. Тобто влада над сексуальністю є тільки *інструментом* оволодіння часом. *Це метод долання смерті від часу*.

Влада над потомством може бути як фізична, так і духовна. Конфлікт маскулізму і фемінізму пролягає саме в цій площині: кому належить потомство, чоловікові чи жінці? Хто буде жити в часі, хто подолає смерть?

Як не дивно, десуб'єктизація потомства – один із механізмів власного продовження в часі. Нащадки не повинні виявляти власної суб'єктності, а тільки здійснювати дію, закладену в них батьками, тобто продовжувати батьківську суб'єктність у своєму тілі. Таке оволодіння майбутнім поколінням дає ілюзію реалізації, але позбавляє можливості взаємодії, адже остання можлива лише у співсуб'єктності. Діти, що не пройшли процесу суб'єктизації, не відбулися як індивіди. За К.Юнгом «індивідуація є ... процес диференціації, що має на меті розвиток індивідуальної особистості... Так як індивід не тільки є окремою особою, але й передбачає колективне ставлення до свого існування, то процес індивідуації веде не до відокремлення, а до більш інтенсивного та всезагального колективного зв'язку» [8,45].

Ідеологія, намагаючись подолати час, може діяти через співсуб'єктність минулого і майбутнього, а може продукувати залежність та імітацію становлення через формальне повторення колишньої дії, симулякр, позбавлений внутрішнього змісту та сутності [1].

Співсуб'єктність в сексуальності – це співтворення майбутнього чоловічим та жіночим началом. Незважаючи на начебто цілковиту очевидність попередньої фрази, численні перверзії сучасного світу не дають підстави стверджувати, що вказаної суб'єктної взаємодії досягнуто. Вікова десуб'єктизація жінки обертається на сьогодні мізоандрією, мізогінією, гомосексуальністю та десуб'єктизацією чоловіка [9;10;14]. В результаті ми маємо катастрофічну демографічну кризу європейського світу, що ставить під питання існування його в майбутньому загалом.

Чоловічо-жіноча взаємодія має означати *бажання творення майбутнього*. Страх перед часом і бажання творення майбутнього – не тотожні взаємно. Творення суб'єктного майбутнього покоління можлива тільки при взаємодії суб'єкостей, що дасть змогу побудови якісно нового світу, який ще не відомий нам в апостеріорному вимірі.

І бажання творення часу майбутнього, і оволодіння ним передбачає наявність фізичного буття, простору (матеріального ресурсу), і знання як потребу творення певного майбутнього (слово май–бутнє чітко відображає зміст: те, що має бути).

Психоаналітична екстраполяція: діти – підвладні дає змогу зрозуміти, що власне тут корінь ідеологічної владно–підвладної проблематики. Суть у дихотомії: співдія із майбутнім поколінням чи оволодіння майбутнім поколінням? (аналогічно: спів дія з підвладним чи оволодіння підвладним?). Співдія здійснюється у співсуб'єктності, оволодіння не передбачає суб'єктності Іншого, тобто майбутнє покоління (підвладні) тільки відтворює реальність батьків (володарів) і не творить своєї реальності.

Всі ідеології явно чи неявно містять цей психоаналітичний блок і він часто буває суттєвим і визначальним. Алгоритм підпорядкування собі майбутнього передбачає насамперед відтворення в ньому істини (сакрального), а через причетність до нього – віддзеркалення в ньому «Я».

Третій ідеологічний блок – інструментально–методологічний. Це не стільки алгоритми опанування владного буття, скільки символи, які безпосередньо прямують до опредметнення та формування реальності. Інакше кажучи, якщо суб'єктність та сакральність відповідають на питання ХТО? Простір час і смисл – на питання ЩО? То інструментально–методологічний блок ідеології відповідає на питання як? Яким чином Я–сакральне і дїездатне має опанувати простір і час. За Тофлером опанування буття здійснюється через Силу (насилля), Економіку (ресурс) та Знання (мета діяльності, знання Блага, Істини) [4].

Е.Тофлер в своїй масштабній багатоаспектній роботі «Метаморфози влади», розглядаючи та аналізуючи величезну кількість емпіричного матеріалу, опираючись на особистий досвід спілкування із ведучими політиками домінуючих країн та злочинцями, засудженими до довічного ув'язнення, приходять до висновку, що влада «використовує насилля, багатство і знання (...)», щоб змусити людей діяти певним чином. Взнявши за «точку відліку» цю тріаду, ми можемо проаналізувати владу в цілком чистому вигляді і ясніше зрозуміти як влада контролює нашу поведінку від народження до смерті» [4].

Незважаючи на те, що вказана «тріада» Е.Тофлера достатньо співзвучна міркуванням про владу над тілесністю (простором), над ресурсозабезпеченням, та над істиною, є дуже великі відмінності між схемою розуміння владно–політичних стосунків, запропонованих в цій роботі, та Е.Тофлером.

По–перше, Е.Тофлер не бачить або не надто звертає увагу на те, що **вся**, запропонована ним тріада є, по суті, **влада насильства і контролю**, суть якої не змінюється від методів управління. Суть поняття «насильство», яке застосовує Е.Тофлер, найкраще ілюструється цитатою із Мао Цзедуна, яку автор виносить як епіграф: «влада виростає із дула гвинтівки». Тобто під «насильством» тут розуміється пряма загроза фізичному існуванню або безпосереднє вбивство. Мабуть, доречним є твердження, що для давніх суспільств найбільш характерною була влада насильства, для Нового часу – влада ресурсів і грошей, для сучасного – влада інформації та знань (Перша, Друга і Третя хвиля) та що всі складові «тріади» взаємопосилують одна одну або перетікають одна в одну.

Але **ВСІ** вказані форми владного керування скеровані на десьуб'єктизацію підвладного і не містять аспекту співдії чи навіть ідеї можливості розвитку

суб'єктності. Таким чином Сила, Ресурс, Знання та Благо – ті найбільш узагальнені знаки ідеологічних систем, що формують їх семантичне поле і спрямовують на оволодіння буттям.

В даній проблемі корінь владно–ідеологічної переверзії. Намагаючись подолати десуб'єктизацію, суспільство, окремі люди, а часом і ідеології спрямовують свій негативізм на інструменти, механізми десуб'єктизації (владу, військо, економіку, релігію тощо), не розуміючи, що абсолютно ті ж механізми служать водночас і інструментами суб'єктності, та забезпечення буттєвості. Саме тому необхідним є глибинне розуміння знаків і символів, які проектує суспільство на практичну діяльність.

Всі варіанти **силового** поля – військо, фізична сила, зневага до життя тощо – мають на меті захист життя від фізичної смерті, від насильства в теперішньому просторі. Амбівалентно саме військо є насильницьким стосовно Іншого. Тут доволі тонкі межі і переходи. Тобто семантично:

Насильник – захисник від насильства;

Убивця – охоронник життя;

Цей аспект мають всі ідеології, але не всі чітко–фізично–військовий. Скажімо, церква може здійснювати убивство через анафему, світські інститути – через систему права. Тобто є обов'язково аспект регулювання цієї проблеми, але не обов'язково безпосередньо військом. Фактично тут відбувається відстоювання права на фізичне життя. Влада над тілесністю. Сила спрямована на охорону простору і можливість в ньому фізичного існування.

Військо крім площини вбивства–насилля–захисту має дуже важливий аспект, на який рідко звертають увагу, хоча він є атрибутивним стосовно будь–яких військових інститутів: узгоджена синхронна дія. Інакше кажучи, Сила війська – в спідві, в спільному напрямку, в груповій поведінці, в узгоджених вчинках. Нажаль такої спідві досягають, як правило через абсолютну ліквідацію суб'єктності, через насилля над одиницею, через зневагу до особистості, через страх покарання, через нівеляцію в масі.

Наша сучасна тенденція гіпердемократичності і гіперліберальності, виступаючи супроти насилля здійснила неадекватне смислове перенесення і заперечила **спільну дію** як несумісну із особистісною свободою та смисловим діянням. Між тим саме **спільна дія в суб'єктності**, в смислі, породжує СИЛУ, яка здатна бути детермінуючим фактором матеріально–фізичного буття.

Економіка – дуже актуальна площина на сьогоднішній день. Тобто військо уже менш ефективна зброя, ніж економіка. Ресурс життєзабезпечення **узалежнює** не менше, а може і більше, ніж страх перед убивством. Економіка дає змогу долати час, «продовжує життя», дає змогу вирощувати потомство. Економіка розкриває площину майбутнього. Тобто це фізичне буття–триваюче–в–часі. Економіка – джерело забезпечення фізичного існування і сучасні економічні імперії є не менш серйозним владним інструментом, ніж колишні військові залоги. Вони виконують функцію володіння людським ресурсом через узалежнення від споживання і роботодавця.

Одним із найбільш проблемних питань економічного семантичного поля є проблема власності. Але ідеології рідко підіймаються до розуміння того, що приватна власність чи суспільна – попри більш ніж гарячу суперечку з цього приводу – аспекти цілком інструментальні, головне

– наявність основи матеріального світу та фізичного буття для людини і суспільства.

Лібералізм і соціалізм, стоячи нібито на протилежних позиціях (приватна власність – суспільна власність) в своїй визначальній мотивації тотожні. Обидва намагаються дати людині основи матеріального забезпечення і таким чином надати їм можливість дії, суб'єктності, свободи. Водночас лібералізм, абсолютизувавши приватну власність, робить її детермінантою, коли не тотожністю свободи, не розуміючи, що остання є тільки інструментом суб'єктності і, як будь-який інструмент, може бути використана як для посилення суб'єктності, так і для десуб'єктизації колективного чи індивідуального суб'єкта.

В соціалізмі приватна власність також є детермінантою, але не свободи, а десуб'єктизації. Намагаючись усунути *залежність* індивіда від власника та забезпечити всім (суспільству) матеріальний достаток, соціалізм забирає приватну власність, *тим самим захоплюючи джерело ресурсозабезпечення кожного члена суспільства*. Таким чином, здійснюється тотальне узалежнення людей від ресурсорозпорядження.

Підсумовуючи, варто сказати, що індивідуальна суб'єктність, вимагаючи матеріального джерела ресурсозабезпечення, є цілком сумісна із колективним ресурсозабезпеченням. Більше того, так само як невідмінним для збільшення фізичної безпеки є творення географічного та соціального простору, співсуб'єктність в економіці має бути спрямована на забезпечення *необхідного простору безпеки економічної діяльності особистості*. Суспільство, як колективний суб'єкт має забезпечувати і спільний «економічний простір», і спільне ресурсозабезпечення, адже є галузі людського буття, які не можуть бути задоволені в індивідуальному вимірі. Ця своєрідна економічна співсуб'єктність не має нічого спільного до соціалістичної залежності, це посилення ресурсності через врахування інтересів кожного суб'єкта, через визнання його сакральності та права на творення матеріального ресурсу.

Семантичні фільтри ідеології суттєвого значення надають поняттю «знання». Але тут часто зустрічається понятійна плутанина. Може бути знання як засіб виробництва, знання як методика виготовлення (тоді воно в підпорядкуванні сили чи економіки) і не становить якогось особливого ідеологічного ресурсу. Хоча, звичайно, є цінним як інструментарій.

Водночас може бути стратегічне знання, яке є детермінуючим стосовно владно-політичного фундаменту суспільства, саме воно максимально ідеологічне. Тобто Знання – як – знання – Блага, знання способу впорядкування суспільства, знання алгоритму формування влади і напрямку розвитку колективного та індивідуального суб'єкта. Воно є цілеспрямовуюче і фактично може підпорядкувати собі всю ідеологічну систему. Саме тут може відбуватися максимальна перверзія не просто через десуб'єктизацію іншого, а *через підміну самої суб'єктності*. Тобто: суб'єкт – пролетаріат, його напрям і дію визначає компартія, і керівник компартії. Тобто реально суб'єкт – керівник компартії. Суб'єкт – Бог, реально – представник Бога на землі – голова церкви. Оця монополія на знання блага – це і є максимально можливий негатив ідеології, який може сягати тотального маніпулювання суспільством і своєрідної ідеологічної диктатури.

Максимальний позитив – узгодження буття в колективі, посилення буттєвих потенцій за рахунок спів дії, визначення спільної дії, спільного блага, еволюційне зростання. Викидаючи негатив ідеології у нас з «во-

дою» викинули і «дитя», тобто можливість узгодженого напрямку дії і творення майбуття. Що обертається хаосом і втратою орієнтури. В такій дезорієнтації навіть фіктивна мета і напрям більш прогресивні, ніж тотальна деструкція.

Нема поганих і добрих ідеологій. Є ідеологія – як вияв реальних потреб людей, яка ніколи не виникає випадково, вона вказує на реальних суб'єктів, що потребують творчої реалізації або на певні потреби цих суб'єктів. Звернемось ще до міркувань М.Хайдегера. Визначаючи, що «житлом буття є мова», філософ водночас підкреслює, що думка не породжує буття, вона лише відносить до буття те, що дано їй самим буттям, та разом підкреслює, що «думка дає буттю слово». Якщо спроекувати вказані міркування на співвідношення «влада – політична ідеологія», то стане зрозумілим, що **буття влади** через систему знаків, серед яких домінуючими є, звичайно, мовні, оприявнює себе в ідеології, а остання витворює семантичні знаки–сенси, головне значення яких в тому, що вони спрямовані на діяльність і здійснення, *розгортання політичного буття до реалізації його абсолютної сутності* [4].

Підсумовуючи, можна сказати, що апріорно–сакральне ядро ідеології, забезпечуючи суб'єктність Я і можливість його буттєвості формує важливий компонент розвитку суспільної культури. Будь–яка ідеологія – це своєрідна світська теодицея, намагання здобути буттєвість та подолати зло. Її семантичне поле, сформоване прагненням співсуб'єктності чи десуб'єктизації впливає на загальнокультурні процеси і на формування свідомості суспільства загалом. Ідеології зазвичай розподіляють за представництвом суб'єкта (ідеологія тої чи іншої держави, класу, нації тощо). В запропонованій схемі більш суттєвим є сутнісне протиставлення між владою–насильством та владою–співпричетністю, де перша орієнтована на десуб'єктизацію підвладного і використання його тілесного, ресурсного та інтелектуального потенціалу для потреб «правителя», а друга – на взаємопомпшення суб'єктів владно–організаційного діалогу, на формування органічного мультиструктурного об'єднання.

Витворення ідеології суб'єктної владної співпричетності – виклик сьогодення. Суспільство, долаючи насильство, впадає в десуб'єктизацію, а прагнучи дії – проектує її в насильство. Подолання цієї дихотомії дасть змогу становлення ідеології нового типу.

Література

1. *Бодріяр Жан*. Символічний обмін і смерть / Пер. з французької Леоніда Кононовича. – Львів: Кальварія, 2004. – 376 с.
2. *Лоренц К*. Агрессия (так называемое «зло») / Пер. с нем. – М.: Издательская группа «Прогресс», «Универс», 1994. – 272 с.
3. *Маяк, Гіта*. Діалоги з Янголом. Пер. З фр. Т.Плющ. – К.: Факт, 2006. – 420 с.
4. *Тоффлер Э*. Метаморфозы власти / Пер.с англ. – М.: ООО «Издательство АСТ», 2002. – 669 с.
5. *Фрейд З*. Расщепления Я в процессе защиты //Фрейд Зигмунд. Психология бессознательного. Под. Ред. А.М.Боковникова и С.И. Дубинской. Пер. с нем. А. М.Бозовникова. – М.: ООО «Фирма СТД», 2006. – С.415–425.
6. *Фуко М*. История сексуальности–III: Забота о себе / Пер. с французского Т.Н. Титовой и О.И. Хомя под общей редакцией А.Б. Мокроусова. – М.: Дух и литера. ГРУНТ. РЕФЛ–БУК; К., 1998. – 285 с.

7. Хайдеггер М. Письмо о гуманизме. Пер. В. В. Бибихин // Хайдеггер Мартин «Бытие и время». – М.: «Республика», 1993.
8. Юнг К.Г. Сознание и бессознательное /К.–Г. Юнг; пер с нем. В.Бакуев. – М.: Академический проект, 2007.
9. <http://pl.wikipedia.org/wiki/Androfobia>
10. <http://pl.wikipedia.org/wiki/Mizoginia>
11. <http://uk.wikipedia.org/wiki/Культура>
12. http://uk.wikipedia.org/wiki/Політична_ідеологія
13. <http://www.zeno.org/Philosophie/M/Fichte,+Johann+Gottlieb/Darstellung+der+Wissenschaftslehre.+Aus+dem+Jahre+1801>
14. <http://pl.wikipedia.org/wiki/Feminizm>

Дичковская Г.О. Идеология как культурный феномен: априорно–сакральное ядро

Рассматривается идеология как культурный феномен, алгоритм ее формирования. Проанализировано формирование априорно–сакрального ядра идеологии на основании методологии «наукоучения» Й.–Г.Фихте. Исследуются закономерности функционирования идеологических приоритетов, логика структуры идеологической системы и ее влияние на формирование поведения людей.

Ключевые слова: идеология, мировоззрение, бытие, небытие, алгоритм, априори, время, пространство, благо.

Dychkovska, G. O. Ideology as a cultural phenomenon: an a priory sacred kernel

Consideration of ideology as a cultural phenomenon and the algorithm of its formation. Outlined is formation of the a priory sacred kernel of an ideology based upon the methodology of 'science of science' by J.-G. Fichte. Investigation of objective laws of functioning of the ideological priorities, the logic of an ideological system structure and its impact upon formation of the human conduct.

Keywords: an ideology, a worldview, an existence, non-existence, an algorithm, a priory, the time, the space, the good.

Теоретико–методологічні засади та історичні спроби аналізу цивілізацій: від Платона до Маркса

Аналізується історична генеза змісту та обсягу поняття «цивілізація», його сучасні параметри.

Ключові слова: цивілізація, культура, особистість, доцільність, довершеність.

Сучасні глобалізаційні процеси потребують поглибленого дослідження сутності й параметрів розвитку різних народів і культур, об'єднаних нині філософським терміном «цивілізація». Оскільки у науковій та філософській літературі це поняття вживається в різних смислових значеннях:

- а) форма існування живих істот, наділених розумом;
- б) синонім культури, сукупність матеріальних і духовних досягнень суспільства;
- в) ступінь розвитку матеріальної та духовної культури, суспільства розвитку в цілому;
- г) відносно самостійне цілісне соціально–історичне утворення, локалізоване у просторі й часі, що може мати ієрархічні рівні (наприклад, антична цивілізація, елліністична цивілізація, афінська цивілізація) тощо. Видається доцільним дослідити його істинний сенс і значення й уже уточненому плані застосовувати до аналізу сучасних проблем та суперечностей глобалізаційного розвитку.

Як відомо, від часів знаменитого античного мислителя Платона, поняття «цивілізація» за своїм походженням виходить з латинського слова *civilis* – громадянський, державний, яке характеризує якості громадянина як міського жителя. До нашого часу це значення зберігається у слові «цивільний», яке досі означає в західних мовах якості, що подобають громадянину, – чемність, люб'язність, приязність та звичність до міського середовища. Хоча значення слова «цивілізація» поступово розширюється та набуває нові смисли, прийнято вважати, що сучасне значення терміна у ряді випадків зберігає свій первинний смисл, у якому його вживали французькі та англійські просвітителі XVIII ст. Так, французький просвітитель маркіз де Мірабо у трактаті «Друг людей, або ж Трактат про народонаселення» (1757) уперше вживає термін «цивілізація», розуміючи його як пом'якшення природи, чемність, увічливість та знання, що поширюються для того, щоб дотримуватися правил пристойності та щоб ці правила відігравали роль законів суспільного життя.

Цим словом в його відверто просвітницькому значенні упевнено користуються французи П.А. Гольбах, Ж.А. Кондорсе, англійці Ф. Гізо

та Г. Бокль та інші мислителі, надаючи йому позитивного, прогресивного та піднесеного змісту. Пізніше термін «цивілізація» підхоплює А. Фергюсон, розгортає Л. Морган, згодом – Ф. Енгельс, наділивши це поняття функцією вищої (після дикості і варварства) епохи людського співіснування [1,184].

Концептуалізація поняття «цивілізація» в соціальній філософії та філософії політики починається з Томаса Гобса, коли цивілізація починає розумітись як процес руху від «природного стану» до «суспільного стану», в якому громадяни набувають статусу правової особи, а суспільство формується на основі згоди всіх громадян (договір, консенсус). Ідеї Т. Гобса розвинув Дж. Коллінгвуд, котрий доводив, що цивілізація становить процес нескінченного наближення до ідеального стану (суспільства громадян, що вільно самовизначається) і віддаленням від іншого ідеального стану, який заперечує вищезазначений (варварства – несоціальної спільноти). Схожу думку висловлює й сучасний американський соціолог Е. Гіддингс, який вважає цивілізаціями лише вільні асоціації (демогеничні, тобто такі, в яких зв'язком слугує не кровно-родинний, а загальний інтерес, співробітництво тощо).

Як зазначає російський дослідник Б.С. Ерасов, важливий світоглядний компонент концепції цивілізації полягав у наданні їй значення певного стану, устрою життя, типу відносин, мислення та відчуття, що протистоїть тому подоланому суццюму, якому суспільство було підкорено у минулому та від якого зуміло позбавитись, хоча воно могло як і раніше бути присутнім на нижчих рівнях життя. Це означає, що категорія «цивілізація» мала не лише пізнавальне, але й також спрямовуюче й аксіологічне значення, вказуючи на перспективу свідомого та цілеспрямованого руху суспільства, створюючи основу для оцінки суспільства в цілому або якихось явищ на шкалі розвитку [2,14–15].

Найбільш розповсюдженим в історії соціально-філософської думки вживанням поняття «цивілізація» є його використання у зіставленні з категорією «культура». При цьому цивілізація у межах різних дослідницьких підходів розуміється як тотожність, самоусвідомлення культури, її заперечення, вища, практично втілена культура. Спочатку культура виступає як компонент або синонім цивілізації. Адже й перша, й друга означає розвинутий стан людського суспільства, результат діяльності рук та розуму людей. Такої думки дотримуються зокрема й чимало дослідників у середині ХХ ст. Зокрема, американські культурологи А. Крюбер та К. Клакхон у 1952 році опублікували перелік з 164 визначень «культура» та показали, що у більшості випадків це слово вживається наряду з поняттям «цивілізація».

Отже, у випадках, коли поняття цивілізація і культура вживаються як синоніми мається на увазі спільність духовних традицій людей, об'єднаних територіально протягом тривалого часу. Ця точка зору, доведена до крайності в дослідженні культуролога Ф. Бегбі, який використовує термін цивілізація для розмежування «більш великих, складних культур... від невеликих, більш простих, котрі традиційно були винятково заповідною областю антропологів» [3,210].

Слід зазначити, що в сучасному світі поняття «цивілізований» і «культурний» часто сприймаються як однопорядкові, але не тотожні. Зокрема, система сучасної цивілізації, що характерна для розвинених країн Західної Європи, США і Японії, однакова, хоча культури у всіх

країн різні [4,42–43]. Відомий сучасний представник цивілізаційної теорії С. Гантінгтон у своїй праці «Зіткнення цивілізацій» приходить до висновку, що культура – загальна тема практично кожного визначення цивілізації. На підставі аналізу підходів М. Вебера, Е. Дюркгейма, О. Шпенглера, П. Сорокіна, А. Тонбі, А. Вебера, А. Кребера, Ф. Бербі, К. Куїґлі, Р. Колборна, К. Даусона, С. Айзенштата, Ф. Броделя, У. Маккніла, А. Боземен, І. Валлерстайна, Ф. Фернан–дез–Арместо Гантінгтон виділяє такі загальні риси об'єктивного порядку як мова, історія, звичаї, інститути і релігія, підкреслюючи особливу роль останньої [5,46–49]. Усі вони мають безпосереднє відношення до духовної культури суспільства.

В ході становлення цивілізаційної теорії між термінами цивілізація і культура встановлюється різниця. Цивілізацією було прийнято співвідносити з цілими народами та країнами у їхньому розвинутому стані, а культуру – передусім з тією формою та мірою духовності, в якій знаходять вираз вищі досягнення цивілізації [6,124–126]. Окрім того поняття «цивілізація» все більше пов'язується певним рівнем економічної зрілості суспільства. Таким чином, поступово зі словом «цивілізація» все частіше стали вживати прикметник «матеріальна», а зі словом «культура» – прикметник «духовна».

При цьому матеріальна цивілізація та духовна культура не обов'язково протиставляється одна одній, а якщо протиставляється, то не однаково. Зокрема, згідно з Ж.–Ж. Руссо та О. Шпенглером, цивілізація є кінцевою стадією омертвіння культури, тягарем нагромадження матеріальних речей та застосування байдужих до людини технологій. Для німецьких мислителів від Гете й Канта до О. Шпенглера та А. Вебера культура стає втіленням сфери творчості, духовності, високої моральності та пошуку краси. Кісна матеріальна дійсність – сфери цивілізації як сфери, що обмежує та сковує духовний пошук. Для французької школи «Анналів» (М. Блока, Л. Февра, Ф. Броделя) та представників світ–системної теорії навпаки саме в цивілізації втілений справжній історичний рух, а культура – лише побічний продукт та опосередкований вираз тих принципів та законів, за якими функціонує матеріальна цивілізація [2,30–31].

Існує також і таке розуміння цих понять, де «культура» розуміється як «панування людини над матерією і силами природи, а словом цивілізація позначається панування людини над самою собою, тобто над своїми нижчими, елементарними потягами. Цивілізація позначає більш внутрішній, культура більш зовнішній процес» [7,6]. Майже таку думку щодо визначення цивілізації висловлював Гізо – автор книг «Історія цивілізації в Європі» і «Історія цивілізації у Франції» [9]. У цих роботах мислитель ставив за мету розглянути цивілізацію в її цілому, як розвиток соціальний і розвиток моральний, в історії людських відносин та історії ідей. Гізо вважав, що вірування, почуття, ідеї, удачі передують зовнішньому положенню, соціальним стосункам, політичним установам. Таким чином, Гізо не включав до поняття цивілізації те, що звичайно називають «матеріальною культурою».

Не менш поширеною є думка, згідно якій цивілізація розуміється як один з щаблів розвитку культури. Зокрема, такої думки дотримувється Фур'є, причому він не вважає цю стадію вищою. У своїх працях початку ХІХ ст. він називає цивілізацією сучасний йому суспільний устрій, який незабаром має поступитися місцем новому, вищому устрою. Російський письменник П. Лавров (Міртов) у низці статей «Цивілізація й дикі

племена» («Отечественные записки», 1869, № 5–9) навпаки підкреслює більш високу ступень цивілізації у порівнянні з культурою. Елемент культури (навички, звичаї, легенди в громадському житті), зазначає він, «є у всякій людській цивілізації, але до нього тут приєднується інший елемент, думка особистості, що постійно переробляє культуру і розвивається в цій переробці, – це елемент людяний... В міру того як елемент думки переважає над елементом культури, цивілізація цінується вище» [4,38].

У сучасній суспільно–філософській думці використання категорії «цивілізація» для позначення конкретного рівня розвитку суспільства, його матеріальної і духовної культури, є досить розповсюдженим. Як основу для виділення форми цивілізації беруть ознаки регіону або континенту (цивілізація античного Середземномор'я, європейська цивілізація, східна цивілізація тощо). У цих ознаках тією чи іншою мірою відбиваються реальні характеристики, які виражають спільність культурно–політичних доль, історичних умов та ін., але такий географічний підхід не завжди дозволяє передати наявність у цьому регіоні різних історичних типів, рівнів розвитку соціально–культурних спільностей [4,43].

Зокрема є розповсюдженим розуміння цивілізації як категорії, що пов'язана з суспільством, на пострадянському просторі. Так, російська дослідниця Л.І.Семеннікова вважає, що цивілізації це спільності (людей) і суспільства. Вона зазначає, що цивілізація як спільність характеризується однаковою ментальністю, ідеалами і цінностями, а як суспільство – стійкими рисами в економіці, політиці, культурі [9,28].

Втім, загальноприйняте у сучасній соціально–філософській думці розмежування категорій цивілізація і культура полягає дещо в іншому. Цивілізація виражає щось загальне, раціональне, стабільне, в той час як культура є відображенням індивідуального початку кожного соціуму. Цивілізація являє собою систему відношень, закріплених у праві, традиції, способах ділового та побутового поведіння, які утворюють механізм, що гарантує функціональну стабільність суспільства. Якщо цивілізація визначає подібне в суспільствах, що виникають на базі однотипних технологій, то історичні етносоціальні культури є відбитком і відображенням в нормах поведіння, правилах життя і діяльності, традиціях і навичках не подібного в різних народах, що знаходяться на одному цивілізаційному шаблі, а того специфічного для їх етносоціальної індивідуальності, історичної долі, індивідуальних і неповторних обставин їх минулого та сьогоdnішнього буття, мови, релігії, географічного місця розташування, контактів з іншими народами тощо. Якщо функція цивілізації – забезпечення загальнозначущої, стабільної нормативної взаємодії, то культура відбиває, передає і береже індивідуальний початок у межах кожної спільноти [4,50].

Висвітлюючи питання співвідношення категорій цивілізація і культура слід звернути увагу на той факт, що у світовій цивілізаційній теорії домінує думка, що стани цивілізації та культури втілюють у собі передусім суспільства, які «цивілізувалися першими», зазвичай це Франція і Англія. В результаті чого протягом ХІХ ст. відбувається розподіл світу на «цивілізовану Європу» та «решту світу», що «пов'язано з «орієнталізацією» Азії та протиставленням її (наряду з Азією та Латинською Америкою) Європі як особливому цивілізаційному утворенню нового часу – Заходу». А Захід бере на себе «цивілізаторську місію»,

залучаючи недостатньо розвинуті народи до досягнень європейської культури не завжди «цивілізованими» (у первинному значенні цього слова) методами. Тотальне винищення корінного населення в Північній Америці, руйнування розвинутих держав Центральної та Південної Америки та знищення значної частини місцевого населення, гігантські потоки работоргівлі між Африкою та Америкою – це далеко не усі сумнівні результати цивілізаторської місії Заходу.

Саме **характеристика «цивілізації» як подолання «варварства»** розділяє поняття цивілізації та культури та одночасно ставить під сумнів позитивний смисл поняття цивілізації. Починаючи з трактату Ж.–Ж. Руссо «Про вплив наук на натури» (1750) у Франції та Англії лунають та множаться голоси критиків порядків, які називаються цивілізованими, проте означають кризовий стан суспільства, що відмовляє більшості населення у соціальній справедливості. Ця лінія критики буржуазного суспільства породила різні опозиційні течії та призвела до виникнення марксизму як найбільш послідовному вченню, що розкриває формаційні суперечності різних типів суспільного устрою.

Згідно марксизму цивілізація розуміється як суспільство, що засноване на розподілі праці. При цьому сам К. Маркс у своїх роботах категорію «цивілізація» не вживає, апелюючи поняттям «формація». Його аналіз праць американського етнографа Л. Моргана, передусім фундаментальної праці «Давнє суспільство» (1877), де досліджується перехід від ранніх примітивних суспільств до більш складних, цивілізованих, залишився незавершеним. Замисел Маркса здійснити аналіз переходу до класового суспільства за допомогою напрацювань Л. Моргана здійснив Ф. Енгельс після смерті К. Маркса у праці «Походження родини, приватної власності й держави» (1884). У ній автор пояснює розвиток відомих до того часу трьох суспільно-історичних формацій через звернення до трьох досліджуваних Л. Морганом епох – епохи дикості, варварства й цивілізації. Кожну з цих епох вслід за Морганом Енгельс розділяє на нижчий, середній і вищий щаблі згідно із прогресом у виробництві засобів до життя, вважаючи людський прогрес безпосередньо пов'язаним з розширенням джерел існування. Періодизацію Моргана Ф. Енгельс узагальнює наступним чином: дикість – період передусім присвоєння готових продуктів природи, де штучно створені продукти слугують головним чином допоміжними знаряддями такого присвоєння. Варварство – період ведення скотарства та землеробства, період опанування методами збільшення виробництва продуктів природи за допомогою людської діяльності. Цивілізація – період опанування подальшою обробкою продуктів природи, період промисловості у власному смислі цього слова та мистецтва [10,28]. На прикладі суспільств давньої Греції, Риму, кельтів та германців та застосовуючи по відношенню до них ідеї Марксова «Капіталу» Ф. Енгельс доводить, що саме цивілізація стає «тією стадією суспільного розвитку, на розподіл праці, обмін між окремими особами та товарне виробництво, що об'єднує ці обидва процеси, досягають повного розквіту та здійснюють переворот у всьому попередньому суспільстві» [10,201], викликаючи до життя найжорсткіші форми експлуатації людини людиною. Й чим далі іде уперед цивілізація, зазначає Ф. Енгельс у завершенні свого твору, «тим більше вона змушена накидати покров любові на неминуче породжувані нею негативні явища, прикрашувати їх або неправдиво заперечувати, – одним словом, уводити у практику загальноприйняте лицемірство, яке не було

відомим ані більш раннім формам суспільства, ані навіть перших ступеням цивілізації...» [10,205–206]. Саме тому, Ф. Енгельса значно більше цікавила стадія розвитку, яка має наступити після цивілізації та стати за Морганом «відродженням у вищій формі свободи, рівності та братерства давніх родів» [10,207].

Послідовний матеріалізм привів не стільки самих К. Маркса та Ф. Енгельса, скільки їхніх послідовників до формулювання формаційної теорії, в якій історія зводилась до «всесвітнього історичного прогресу» на основі «висхідного руху», який виникає в ході «діалектичної взаємодії» матеріальних виробничих сил та виробничих відносин. Цивілізація залишилась при цьому побічною характеристикою «класового суспільства», достатньо важливою в ідеологічному плані, але такою, що не має значення при аналізі господарських укладів, соціальних відносин і політичної боротьби. Продовжуючи марксистські традиції, вітчизняна соціально-філософська та соціально-політична думка довгий час керувалась поняттям «суспільно-економічна формація», яке втілилось у поняття «цивілізація», й зображувало історію людства як єдиний, монологічний, прогресивний процес. При цьому у діалектико-матеріалістичній філософії цивілізація розглядалась не інакше як сукупність матеріальних і духовних досягнень суспільства, яке пододало рівень дикості і варварства.

Характеристика «цивілізації» як подолання «варварства» залишається однією з важливіших й сьогодні у багатьох визначеннях цивілізації, які досить далекі від марксизму. «В принципі можна вказати на десятки різних визначень, зазначає Е.В. Сайко, які в більшій чи меншій мірі підкреслюють для цивілізації відповідний рівень історичного розвитку суспільства такий, що протистоїть рівню первісного суспільства. Й в цьому плані основні показники, що фіксуються цими визначеннями, чітко ув'язуються з добре відомими характеристиками цивілізації Моргані і Енгельса, які визначали цивілізацію як історично новий, по відношенню до первісного стану й рівня історичного розвитку суспільства» [11,24].

Література

1. *Губерський Л.* Культура. Ідеологія. Особистість: Методолого-світогляд. аналіз / Л. Губерський, В. Андрущенко, М. Михальченко. – К.: Знання України, 2002. – 580 с.
2. *Ерасов Б.С.* Цивілізації: Універсали і самобитність / Б.С. Ерасов; [Отв. ред. Н.Н. Зарубина]. – М.: Наука, 2002. – 524 с.
3. *Хачатурян В.М.* Проблема цивілізації в «Исследовании истории» А. Тойнби в оценке западной историографии / Цивілізації. – В., 1994. – С.207–225.
4. *Шейко В.М.* Культура. Цивілізація. Глобалізація (кінець ХІХ – початок ХХ ст.) / В.М. Шейко [Моногр.: в 2 т.]. – Т.1. – Харків: Основа, 2001. – 520 с.
5. *Хантингтон С.* Столкновение цивилизаций / С. Хантингтон. – М.: ООО «Издательство АСТ», 2003. – 603с.
6. *Будагов Р.А.* История слов в истории общества / Р.А. Будагов. – М., 1971.
7. *Брокгаузь Ф.А., Ефронь И.А.* Энциклопедический словарь [Под ред. К.К. Арсеньева, Ф.Ф. Петрушевского]. – СПб., 1896. – Т.17.
8. *Гизо Б.* История цивилизации во Франции / Б. Гизо. – М.: Наука, 1993. – 562 с.
9. *Семенникова Л.И.* Россия в мировом сообществе цивилизаций. – Брянск, 1996.

10. *Энгельс Ф.* Происхождение семьи, частной собственности и государства. В связи с исследованиями Льюиса Г. Моргана / Ф. Энгельс. – М.: Политиздат, 1980. – 238 с.

11. *Цивилизация.* Восхождение и слом: структурообразующие факторы и субъекты цивилизационного процесса [Отв. ред. Э.В. Сайко; Научный сонет «История мировой культуры»]. – М.: Наука, 2003. – 453 с.

Андрущенко Т.В. Теоретико–методологические принципы и исторические попытки анализа цивилизаций: от Платона до Маркса

Анализируется исторический генезис содержания и величины понятия «цивилизация», его современные параметры.

Ключевые слова: цивилизация, культура, личность, целесообразность, совершенство.

Andruschenko, T.V. Theoretic and methodological principles and historical attempts to analyse civilisations: from Plato to Marks

Analysis of the historical genesis of the content and volume of the notion of 'civilisation' and its contemporary parameters.

Key words: a civilisation, a culture, a personality, an expediency, the perfection.

Методологічні принципи вивчення філософсько–антропологічної концепції Андрія Платонова

Об'рунтовується сукупність методологічних принципів, що дозволяють розкрити зміст філософсько–антропологічної концепції Андрія Платонова.

Ключові слова: метод дослідження, методологія, символіка, тілесність, філософсько–антропологічна концепція, ціннісно–орієнтований підхід.

Розглядаючи філософсько–антропологічну концепцію російського письменника Андрія Платонова (1899 – 1951), неможливо уникнути питання про методологічні засади цієї концепції. Ця тема майже не порушувалась у вітчизняній та зарубіжній літературі. Частково до неї звертались М. Геллер («Андрій Платонов у пошуках щастя», 1999), С. Семенова, С. Бочаров, Л. Шубін, Є.Яблоков у численних статтях літературознавчого характеру. Цікавими є роботи Л. Кисельова та Д. Замятіна, надруковані протягом останніх років у журналі «**Вопросы философии**».

Л. Кисельов пропонує для вивчення творчості А. Платонова новий принцип – «онтологічну поетику», яка містить «тілесну» інтерпретацію тексту. Д. Замятін розглядає простір платонівських творів специфічне анізотропне середовище. В цілому ж методологічні аспекти саме **філософського** дослідження творчості письменника на цей час вивчено дуже незадовільно.

Метою цієї статті є визначення основних методологічних засад вивчення філософсько–антропологічної концепції А. Платонова, спираючись на методологічні принципи М. Шелера, Г. Плеснера, а також на сучасну методику філософсько–антропологічних досліджень. Актуальність проблематики полягає у не обрідності чіткого методологічного визначення філософсько–антропологічних досліджень в цілому, а також у необхідності розробки методологічної бази для вивчення філософії А. Платонова.

Визначення методологічних засад філософсько–антропологічної концепції Андрія Платонова потребує чіткої конкретизації та з'ясування питання, які методи мають бути головними, які – допоміжними, а також того, що є специфічним у методології вивчення теми. З огляду на це є доцільним зупинитись оглядово на питанні про основні функції методології вивчення філософсько–антропологічних питань.

Як відомо, методологія – це «вчення про наукові методи пізнання як систему наукових принципів, на основі яких базується дослідження та

проводиться вибір пізнавальних засобів, методів і прийомів дослідження», [1,58]. В. Шейко та Н. Кушнарєнко у своєму посібнику «Організація та методика науково–дослідницької діяльності» визначають методологію як «концептуальний вклад мети, змісту, методів дослідження, які забезпечують отримання максимально об'єктивної, точної, систематизованої інформації про процеси та явища» [1,58].

На нашу думку, методологія філософсько–антропологічних досліджень передбачає не скільки **отримання певної інформації** про людину, скільки (згідно принципів філософської антропології) розширення наших уявлень про людину та її місце у Всесвіті **на основі** емпіричної інформації, отриманої в результаті досліджень психологів, психіатрів, біологів, етнографів, педагогів та представників інших наукових дисциплін.

Основними функціями методології (за О. Крушельницькою) є такі:

- визначення способів отримання наукових знань, які відображають динамічні процеси та явища;
- визначення шляхів досягнення науково–дослідної мети;
- забезпечення широкого та всеохоплюючого характеру вивчення процесів та явищ;
- конкретизація та систематизація термінології;
- створення системи наукової інформації, яка базується на об'єктивних фактах, і логіко–аналітичного інструменту наукового пізнання, [1,58].

Стосовно **методів** філософсько–антропологічного дослідження існують певні розбіжності серед фахівців. Є декілька визначень **наукового методу** як в історії філософської думки, так і серед сучасних філософів.

Р. Декарт під методом розумів «точні та прості правила, суворе дотримання яких завжди запобігає сприйняттю фальшивого за істинне та... сприяє тому, що розум досягає істинного пізнання усього, що йому доступне» [2,89].

Декарт рекомендував три основні правила методу:

- 1) починати з простого та явного;
- 2) з нього шляхом дедукції отримувати складніші висловлювання;
- 3) діяти при цьому таким чином, щоб не втратити жодної ланки у ланцюгу розумових висновків [3,5].

Такий підхід до методу філософського дослідження, запропонований картезіанством, став класичним у філософії Нового часу. Але, з появою філософської антропології його було переглянуто.

Гельмут Плеснер у класичній праці «ступені органічного та людина» (1927) присвячує велику частину другої глави з'ясуванню методологічних аспектів філософської антропології.

Плеснер проголосив орієнтацію на **«методичну суворість»**, як не має нічого спільного з «методичним педантизмом» [4,81]. За Г. Плеснером, такий «комплексний об'єкт дослідження», яким виступає людина, можливо розкрити лише в єдності двох його аспектів – **тілесності** та **«внутрішнього буття»** [4,80]. Під «внутрішнім буттям» автор розуміє психічний світ людської особистості.

Отже, картезіанське різке розмежування на «фізичне» та «психічне» було подолано, оскільки, «керуючись альтернативою фізичне, психічне неможливо дослідницьким шляхом опанувати історичні, соціальні та культурні реалії, створені з чуттєвої матерії...» [4,83].

Таким чином, у Плеснера сутнісна єдність людини піддається вивченню та розумінню лише на основі вілнесення всіх людських властивостей до цілей, благ та цінностей людського образу дій [4,84].

У М. Шелера «вузько антропологічний» пошук переходить у більш широку площину філософсько–люднознавчого. У своєму начерку твору «Сутність людини, новий досвід філософської антропології» Макс Шелер зробив спробу довести і показати, «як із основної структури людського буття впливають усі специфічні зазіхання, звершення й діяння людські: мова, совість, інструменти, зброя, ідеї праведного та неправедного, держава, керування, виражальні функції мистецтва, міф, релігія, наука, історичність, суспільність» [5,22].

М. Шелер намагався по–новому, на нових методологічних принципах розкрити головне питання І. Канта «Що є людина?». Співвідношення усіх філософських питань (метафізичних, аксіологічних, етичних, природознавчих) з цим головним питанням І. Кант намагався зробити основним методологічним принципом своєї філософії.

Філософська антропологія двадцятого століття, як і вся після кантова філософія, за М. Шелером, «щобільшою мірою перестає бути космологією та методикою предмета, стаючи натомість метаантропологією та метафізикою акту» [5,23].

Вивчення філософсько–антропологічної концепції Андрія Платонова, безумовно, передбачає залучення **традиційних наукових методів**, а саме:

- 1) методу ідеалізації;
- 2) формалізації;
- 3) аналізу;
- 4) синтезу;
- 5) індукції;
- 6) дедукції;
- 7) прийняття гіпотез;
- 8) створення теорії;
- 9) узагальнення.

Так, наприклад, при визначенні філософських джерел творчості А. Платонова приймається як **гіпотеза** те, що такими джерелами є російська релігійна філософія (а саме, утопізм Миколи Федорова), утопічні та текстологічні ідеї Олександра Богданова, філософські засади «Пролеткульту» [6,14–22]. Безумовно, марксистські ідеї не могли не вплинути на «сина більшовицької революції» Платонова. Як зазначав М. Геллер, «утопія Леніна та утопія Федорова в уявленні письменника зливаються» [6,32].

Після прийняття гіпотези застосовується **аналіз літературних та філософських джерел**. Гіпотеза має дістати підтвердження. Аналізуючи твори самого Платонова, «Філософію спільної справи» М. Федорова, твори О. Богданова, О. Гастева та інших представників «Пролеткульту» застосовується **дедуктивний та індуктивний методи**, створюється **теоретична концепція** про безпосередній вплив філософсько–антропологічних ідей вищеназваних мислителів на формування філософської антропології А. Платонова, робиться **узагальнення**.

Окрім згаданих вже загальнонаукових методів, широко вживається метод **абстрагування** – один із головних філософських методів.

Філософська антропологія є принципово антиметафізичною дисципліною, але метод абстрагування залишається одним із основних її

філософських методів. Його сутність полягає у «виділенні кількох ознак або властивостей об'єкта, що досліджується, при означеному розумовому включенні інших властивостей, зв'язків і відносин предмета» [1,69].

Логічний та історичний методи також є основними при розгляді нашої теми. Так, зокрема, історичний метод, який дає можливість простежити виникнення, формування і розвиток процесів і подій у часі (тобто, еволюцію певних поглядів або концепцій) дозволяє нам досліджувати еволюцію філософсько-антропологічних поглядів Андрія Платонова. Ця еволюція мала складний і суперечливий характер. У ранній період творчості (двадцять роки) письменник стояв на пролеткультівських позиціях. Ідеї технократичного утопізму та сприйняття людини як істоти, у якій інтелект грає головну домінуючу та організаційну роль в усіх процесах життєдіяльності, керує та спрямовує творчу активність, домінували у «раннього» Платонова. Було зроблено спробу поєднати ідеї Федорова та «Пролеткульту».

Протягом наступного періоду (кінець двадцятих – перша половина тридцятих років) письменник фактично відмовляється від панування інтелекту (це добре проявляється у філософській символіці «Чевенгуру»). Місто Чевенгур – це соціальна утопія, абсолютно позбавлена технократичних рис, замість техніки об'єднуючу роль грає енергія людських взаємин. Людські почуття, людське несвідоме грає об'єднуючу та соціальну роль. Персонажі роману «Чевенгур» постають не лише проти засилля Свідомості, Але також проти влади Простору та Часу. Це повстання зазнає поразки, й людина повертається під владу своєї долі.

Пізній період творчості А. Платонова (друга половина тридцятих – сорокові роки) – це спроба «примирення». Письменник шукає шляхів гармонізації людських стосунків із природним та соціальним оточенням. Головним осередком для людини стає сім'я (як мала сім'я, так і велика – Батьківщина).

Слід окремо зауважити, що вивчення **філософії** Андрія Платонова принципово відрізняється від його **літературної творчості** як різновиду мовної культури. Тому необхідно чітко розмежувати філософські методи, які застосовуються для вивчення нашої тематики від тих методів (в т. ч. й філософських), які залучаються у літературознавстві та інших філологічних дисциплінах.

З огляду на це, необхідно виокремити **основні методологічні принципи**, які лежать у підґрунті нашої ділянки досліджень:

1) **системний підхід** (людина в концепції А. Платонова розглядається цілісно, як відкрита система, у якій встановлюється взаємодія складових частин та елементів сукупності, а властивості цілого не зводяться до властивостей частин).

Саме таке сприйняття людини переважає як у сучасній, так і в класичній (М. Шелер, Г. Пленер, А. Гелен) філософській антропології. Такий підхід потребує застосування системного методу [3,203];

2) **«тіло центричний» підхід.**

Людина у концепції А. Платонова розглядається не лише у переплетінні та тісній взаємозалежності «тілесного» і «психічного», але й також як іста, у якій **тілесність** є основою функціонування. Значення тілесності як системоутворюючого, об'єднуючого та координуючого фактору багаторазово підкреслювалось у філософсько-антропологічній літературі ХХ ст. та у сучасних філософських працях. Як означає О. Гомілко «онтологічна

значущість тілесності полягає саме у тому, що людське тіло (в сукупності соматичних, вітальних, психічних потреб людини) – це **активний початок** культури, один з її головних дієвих чинників, через який **конститууються сама культурна реальність**. Тілесність людини – це не органічна, природна **передумова** її, а визначення людини, невід’ємне від її сутності й таке, що складає **культурний (антропологічний) феномен**» [7,136].

Отже, на думку української дослідниці, тілесність – дуже широке філософсько-антропологічне поняття, яке не обмежується органічною складовою, а об’єднує індивіда із світом, робить людину культурним та соціальним феноменом. Цивілізація – це «неорганічне» тіло людини.

Авторка російського підручника з філософської антропології Л. Моторіна також обумовлює людську тілесність континуумом життєвого світу людини, а життєвий світ – це «невідчуждена реальність, у якій від початку живе людина» [8,99].

Л. Моторіна визначає поділ людської тілесності на три складові:

- а) біологічне тіло;
- б) соціальне тіло;
- в) культурне тіло [8,99–100].

Саме цей підхід до вивчення тілесності, підхід, який переважає у сучасній філософській антропології в Україні та Росії, було взято як основний при розгляді філософсько-антропологічної концепції А. Платонова, зокрема: **людини та антропологічної ситуації**, у якій перебуває людина.

Виходячи з цього, один із розділів свого дослідження про А. Платонова автор цієї статті присвятив проблематиці, пов’язаної із людською тілесністю. Необхідно простежити: місце людської тілесності взагалі у концепції А. Платонова; еволюцію визначення та сутності людської тілесності у творчості письменника; складові людської тілесності.

Людське тіло для А. Платонова є дуже важливим та суттєвим феноменом. У ранній період творчості біологічне тіло зображено як машина, технічне знаряддя. Його сутність обмежується функціональними сторонами. У збірнику поезій «Блакитна глибинь», у ранній публіцистиці, ранніх фантастичних оповіданнях («Маркун», «Нащадки Сонця», «Місячна бомба» та ін.) людське тіло, заряджене розумом, є технічним приладом. Це **«тіло–для–справи»**, тобто «людська тілесність, сформована для виконання виробничих, соціальних чи загалом культурних функцій і залучена до їх здійснення» [7,147].

Згідно класифікації О. Гомілко, людське тіло як учасник культури має п’ять головних сенсів.

«Спеціалізована тіла», тобто такі, що «мають здатність набувати форм, вигляду та якостей, потрібних для виконання культурно специфікованої справи» [7,147] виступають як один з головних культурних сенсів тілесності.

«Спеціалізовані тіла» широко репрезентовані А. Платоновим у ранній період творчості. Це тіла винахідників, які зрікаються нормального людського життя й жертвують собою заради щастя суспільства у майбутньому. Їхні тіла перетворюються на механізми, в яких керуючу роль грає інтелект, а всі підсвідомі потяги підлягають фрустрації; вони стають вигнанцями їхньої тілесності та особистості. Формується «одномірною людиною». Репресивна цивілізація, в якому вона діє, а також тоталітарна держава, яка повністю підкорює людську особистість, фактично привласнює собі людську тілесність. Застосовуючи термінологію Г. Маркудзе та

М. Фуко, тоталітарна держава завдяки «додатковій репресії» здійснює свою «біовладу». «...Владні відносини чинять на тіло прямий вплив, намагаються його, таврують, муштрують, завдають йому мук, силують до роботи, зобов'язують до церемоній, вимагають від нього свідчень покори» [9,34].

На формування платонівського (Андрія Платонова) символу **«механізованого тіла»** сильно вплинула творчість Олексія Гастева, який у своїх поетичних творах розвивав схожу символіку. Наведемо декілька цитат мовою оригіналу:

«К машинам!

Мы – их рычаг, мы – их дыхание, замысел» [10,120],

«Не разбить, не разрушить, никому не отнять этой кованой башни, где слиты в единую душу работники мира, где слышится бой и отбой их движения, где слезы и кровь уж давно перетворились в железо» [10,123],

«...Кругом закованный сталью земной шар будет котлом вселенной, и корда... земля не выдержит и разорвет стальную броню, она родит новых существ, имя которым уже не будет человек» [10,139–140].

У романі «Щаслива Москва» людська тілесність уподібнюється А. Платоновим до великого міста та до землі. Виникають та осмислюються символи «тіла–міста» та «тіла–землі».

Але у пізній період творчості А. Платонов відмовляється від концепції «механізованого тіла», розуміючи всю її небезпечність. Людина не може досягти свободи та щастя, якщо у неї відчужують тілесність. Тому А. Платонов в оповіданнях 40–х років та у романі «Чевенгур» розвиває концепцію **«колективного тіла»**. Людей об'єднує вже не тоталітарна держава, і не влада інтелекту, а щирі почуття, головне з яких – любов (у широкому значенні слова).

В методологічному плані є важливим простежити окреслену вище еволюцію поглядів письменника на проблеми людської тілесності та її місце у світі людини, а також у процесах взаємодії людської особистості з оточенням. Оскільки людська тілесність є формоутворюючим та координуючим фактором гармонізації людини як особистості, її вивчення є ключовим для розуміння людини як антропологічного феномену.

Відчуження людської тілесності – це шлях до розгляду як в межах окремої особистості, так і в межах суспільства.

3) розкриття філософської символіки.

Сутність людини у А. Платонова, а також сутність її складових (зокрема, тілесності) найбільш доцільно розкривати через осмислення філософської символіки письменника.

На відміну від знаку, символ містить не лише інформацію, але й має певний глибокий зміст. Можна намагатись розкрити безліч смислів та смислових відтінків, заглиблюючись у символіку.

Символізуюча функція людської тілесності (разом із **комунікативною та ініціюючою**) виступає як один із головних культурних сенсів тілесності (О. Гомілко, 2003) [7,147].

Значення символів у процесі розкриття сутності людини багаторазово підкреслювалось філософами та антропологами (Е. Кассіпер, К. Гірц, А. де Сузнель та ін).

Так, наприклад, в «Інтерпретації культури» Кліф форда Гірца символічний аспект виконує важливу комунікативну функцію. «Символм для Гірца – це не таємниче, приховане утворення, що перебуває поза

людськими головами, а, швидше, **тканина щоденної комунікації** (курсив мій, – О. Б.). Хоча антрополог не може знати, яким чином зформувався інший досвід світобудови, він у змозі спостерігати, яким чином вони проявляють засобом комунікації свій досвід. Навіть «найбільш внутрішні» символи, «глибинні мотиви», врешті–решт проявляють себе у суспільному житті» [11,250].

Культуролог Леслі Вайт стверджував, що визначальною рисою людського життя є **його символічний характер**. «Символ – це предмет або явище, значення якого визначає той, хто використовує його як засіб комунікації. Символ може мати будь-яку форму: жест, звук, обрис, колір, смак або запах. Але найважливішою формою символічного виразу є мова... У світі символів людина може діяти на свій розсуд, він здатен чому завгодно надати будь-яке значення. І жодна інша істота на це неспроможна» [12,18].

Платонівська проза дуже діалогічна («комунікативна») та насичена символікою. Так, символ **«дерева»** виступає як засіб осмислення людського тіла (тоді група дерев або ліс – це народ, людство). «Дерево» є також символом людини взагалі, її укоріненості в рідній землі.

У першій частині «Чевенгуру» («Походження майстра») Захар Павлович живе в оточенні природи.

Живі дерева символізують для нього зв'язок із життям, задіяність у природних процесах.

Мертві дерева в оповіданнях А. Платонова 40–х років символізують загиблих у війні людей або людей, які втратили сім'ю та рідну домівку й пристрасно прагнуть «повернення».

Цілу низку важливих для Платонова символів («живіт»; «обличчя»; «голова»; «їжа»; «вода»; «політ»; «рух вниз та угору»; «вік людини») виокремив у своїх працях Л. Карасьов. За його інтерпретацією, «платонівські люди – діти води, у якій вони плавали раніше до появи на світ. Бувши позбавленими свого «озера щастя», вони сумують і шукають воду на неосяжних просторах земної кулі та під землею» [13,38]. «У Платонова вода – зосередження істини, тобто розчин, у якому поєднано у різних пропорціях життя та смерть. Потонути у воді – ... це, скоріше, найбільш стійке бажання усіх персонажей [роману «Чевенгур»]» [13,39].

Л. Карасьов також помітив, що персонажі творів А. Платонова часто думають про **живіт**, страждають від нього, сплять або мріють, лежачи на животі. «Живіт» – це символ людського життя. Слід, мабуть, конкретизувати – це символ бездуховного людського існування, яке позбавлене мети, ідей, романтики тощо. Символ живота зустрічаємо якраз у **«людей минулого»** – типу платонівських персонажей, які «прагнуть жити без будь-яких прагнень».

Символічну функцію виконує також **вік** платонівського персонажа. Л. Кисельов, порівнюючи символіку А. Платонова та Ф. Достоевського, зазначає, що у першого «ми маємо справу з **дитиною**, а у другого – з **підлітками**». «Підліток – це той, хто перебуває у стані безперервного зростання, виросту, націленості на інше майбутнє життя. Дитина ж переважно обернена назад, вона ще дуже близька до свого витoku» [13,35–36].

Падіння (або **політ**) у платонівській символіці, на думку Л. Карасьова, це рух не вниз або угору, а **вглиб** світового простору. «Впасти та піднятися для А. Платонова у певному розумінні те ж саме, гора та низ зливаються для нього у бажаному горизонті глибини» [13,40].

4) ціннісно–орієнтований підхід.

У наведеній вище цитаті з класичного твору Г. Плеснера наголошувалось на тому, що вивчення сутності людини є можливим «лише на основі віднесення всіх людських властивостей до цілей, благ та цінностей людського образу дій».

Дійсно, аксіологічна складова є однією з визначальних у філософській антропології. У наш час необхідно подолати певну зневагу до вивчення моральних чинників людської діяльності, що була присутня у постмодерністській філософії. Тому аксіологічне навантаження змісту філософсько–антропологічних досліджень є досить актуальним.

Досліджуючи філософсько–антропологічну концепцію Андрія Платонова, слід звернути увагу на те, які моральні орієнтири спонукали людську особистість до пошуків (М. Геллер, С. Семенова, Л. Шубін та ін.) це **«пошуки щастя»**. Але складність полягає в тому, що розуміння, що таке щастя і осмислення правильних шляхів до нього змінювалось у А. Платонова протігом усієї творчості (з початку 20–х років минулого століття до початку 50–х).

У сучасній філософсько–антропологічній літературі наголошується на тому, **що цінності завжди антропогенні**, «оскільки виникають, точніше, встановлюються у процесі людського осмислення, вибору та дії, у процесі оцінки людиною людей, суспільства, ідей, предметів культури або природи, як і будь–якої іншої субстанціональної реальності» [14,243]. **«Головною ознакою цінності є наявність у ній благодворних для людини якостей та властивостей, можливостей використати цю цінність на благо людини, або її можливість поєднуватися з позитивними якостями індивіда»** [14,244].

У ранній період творчості головною цінністю для А. Платонова виступає здатність людини використати себе для «спільної справи», перетворитись на технічне знаряддя для виконання виробничої задачі. Людський інтелект має найбільшу цінність як засіб виконання цих завдань.

У подальшому розуміння сутності людського щастя і засобів його досягнення у А. Платонова змінюється. У романі «Чевенгур» персонажі мріють про побудову комуні на зразок «міста Сонця». Технічні засоби вже не відіграють важливої ролі. Замість інтелекту на чільне місце у структурі людської тілесності виступають почуття. Щастя – це людська єдність, людська спільнота, об'єднана щирими почуттями та метою побудови Утопії.

У пізній період творчості головною цінністю людини для А. Платонова є гармонійне життя. «Внутрішня гармонія» – це налагоджені стійкі зв'язки людини з її оточенням – природним та соціальним. Утворюється єдиний олюднений світ, в якому люди, тварини, неорганічна природа, рослинність живуть спільним безконфліктним життям. Точніше, локальні конфлікти хоча й мають місце, але не переростають у конфлікт глобального характеру. Людська тілесність в її трьох вимірах (фізичний, соціальний, культурний) стає частиною глобального тіла планети.

5) перевага «зовнішнього» методу над «внутрішнім».

Філософська антропологія, хоча й багато запозичила від феноменології Е. Гуссерля, воліє користуватись так зв. «зовнішніми» методами вивчення людини.

«Внутрішній» розгляд антропологічного явища передбачає застосування феноменологічного аналізу. Цей підхід дозволяє подолати натуралістичну установку, що протиставляє свідомість і буття. Так, при вивченні феномену людського бажання розкривається «смісл бажання, затьмарений різнобіжними думками, словами та оцінками»; «феномен бажання тлумачиться при цьому не як явище чогось іншого, а як таке, що саме себе виявляє, як предмет, безпосередньо явлений свідомості» [15,62].

При «зовнішньому» розгляді застосовується підхід, що «дозволяє аналізувати діяльнісний ... аспект бажання, зрозуміти об'єктивну діалектику [феномена], репрезентувати його як надбання соціально та культурно обумовленої свідомості, що розвивається. Т. ч., враховується предметно–діяльнісний та соціально–культурний боки явища, а також його ідеальний бік (світоглядна позиція суб'єкта; концепти задоволення, свободи, блага; ідеальне буття особистості)» [15,63].

Стосовно концепції людини А. Платонова, на нашу думку, доцільніше застосовувати саме другий («зовнішній») методологічний підхід. Це пояснюється як фундаментальними методологічними принципами філософської антропології (аналіз явища як комплексного феномена на основі зібраної емпіричної інформації), так і погляд на людину самого А. Платонова як істоту активну, соціальну та багатofункціональну.

Вивчення філософсько–антропологічної концепції А. Платонова потребує досить широкої методологічної бази. Класичні філософські та філософсько–антропологічні методи дослідження поєднуються із сучасними методами (такими, як системний підхід). Окрім того, слід виокремити п'ять методологічних принципів, які дають змогу більш глибоко вивчити сутність людини, людські цінності та цілі, зміст людської діяльності у А. Платонова.

Література

1. Крушельницька О. В. Методологія і організація наукових досліджень. – К., 2003. – 192 с.
2. Декарт Р. Избранные произведения. – М., 1950. – 452 с.
3. Рузавин Г. И. Методология научного познания. – М., 2004. – 610 с.
4. Плеснер Х. Ступени органического и человек. – М., 2004. – 610 с.
5. Філософія: Світ людини. Курс лекцій / В. Г. Табачковський, М. О. Булатов, Н. В. Хамітов та ін. – К., 2003. – 432 с.
6. Геллер М. Андрей Платонов в поисках счастья. – М., 1999. – 426 с.
7. Гомілко О. Метафізика тілесності: концепт тіла у філософському дискурсі. – К., 2001. – 380 с.
8. Моторина Л. Е. Философская антропология. – М., 2003. – 320 с.
9. Фуко М. Наглядати та карати. Народження в'язниці. – К., 1998. – 356 с.
10. Гастев А. Поэзия рабочего удара. – М., 1971. – 312 с.
11. Лурье С. В. Психологическая антропология. – М., 2005. – 418 с.
12. Работы Л. А. Уайта по культурологии. Сборник переводов. – М., 1996. – 458 с.
13. Карасёв Л. В. Вверх и вниз (Достоевский и Платонов) // Вопросы философии. – 2000. – № 6. – С.34–47.
14. Філософська антропология. Под редакцией С. А. Лебедева. – М., 2005. – 562 с.

15. Мальцева А. П. Желание как философско–методологическая проблема // вопросы философии. – 2006. – № 5. – С.61–78.

Бороденко О. В. Методологические принципы изучения философско–антропологической концепции Андрея Платонова

Обосновывается совокупность методологических принципов, позволяющих раскрыть содержание философско–антропологической концепции Андрея Платонова.

Ключевые слова: метод исследования, методология, символика, телестность, философско–антропологическая концепция, ценностно–ориентированный подход.

Borodenko, O.V. Methodological principles for study of philosophic and anthropological concept by Andriy Platonov

Substantiation of common methodological principles that allow revealing the content of the philosophic and anthropological concept of Andriy Platonov.

Key words: a research method, a methodology, symbolics, physicality, a philosophic and anthropological concept, an axiological-oriented approach.

Воєнно-філософські ідеї Київської Русі: герменевтичний аспект

Аналізується, на основі герменевтичних процедур, хід і результати рішення проблеми війни та миру філософською думкою Київської Русі.

Ключові слова: війна, мир, герменевтика, Київська Русь.

(стаття друкується мовою оригіналу)

Начальный период философской истории Украины отечественная наука связывает со временем существования Киевской Руси, так как «именно в рамках киево-русской культуры сложился присущий украинской духовной традиции тип мышления» [2,24]. Особый интерес при этом представляет исторический отрезок этого периода, начинающийся с принятия христианства, на базе которого в дальнейшем протекало развитие украинской философской мысли. Относящийся к этому отрезку период, охватывающий XI–первую треть XII в., наиболее богат источниками, отражающими философскую мысль того времени.

В общем плане философская мысль Киевской Руси характеризуется как «своеобразный синкретичный религиозно-философско-этичный комплекс, направленный, прежде всего на осмысление актуальных проблем тогдашней общественной жизни» [2,50]. Раскрытие этого положения требует определения и анализа конкретных идей и концепций, составляющих этот комплекс.

В целях определения, исходя из данных задач, объекта исследования (в дальнейшем он будет представлять собой подлежащий интерпретации «герменевтический текст») полезно обратиться к взглядам на историко-философский процесс одного из известных продолжателей классической философской традиции, Н. Гартмана. Как известно, он рассматривал историю философии как прогрессирующий ряд человеческих решений системы вечных философских проблем, в общности которых, по его мнению, заключается единство историко-философского процесса. Если дистанцироваться от глобального и категоричного характера этого мнения, равно как и от не менее категоричной его критики со стороны представителей постмодернистской философии (которые, вслед за В. Дильтеем и М. Хайдеггером, демонстрируют разрыв с классической философской традицией), то такой плюрализм поможет получить объективный положительный результат.

Действительно, можно спорить (в чем, собственно, и состоит критика Гартмана) о том, существует единство историко-философского процесса, или нет, и – основывается ли это единство на общности философских

проблем. Однако, вряд ли кто станет категорично утверждать, что таких общих («вечных») философских проблем вообще не существует.

К одной из них можно с полным основанием отнести *проблему войны и мира*. Война являлась (и, к сожалению, до сих пор является) постоянным фактором человеческой истории, непосредственно влиявшим как на общий ход событий, так и на конкретные судьбы социальных индивидов. Поэтому проблема войны и мира в целом, а также ее отдельные аспекты всегда волновали человечество и актуализировали его мысль на самых ранних этапах истории.

Сумма взглядов на войну и мир конкретного общества вырабатывалась на основе господствовавшего мировоззрения и под влиянием исторических реалий, в которых это общество существовало. Появление и развитие государственности неизбежно политизировало военную сферу общественной деятельности и направляло решение данной проблемы в русло официальной идеологии, или, по выражению Ж. Делеза, «государственной философии».

Различные варианты решения проблемы войны и мира присутствуют в философии всех времен и народов. Естественный научный интерес представляет поиск и последующий анализ «отечественного варианта», как составной части философского наследия Киевской Руси – Украины. Искомый вариант и выступает в данном случае в качестве *объекта исследования*.

Продолжая рассуждать с герменевтических позиций, в вопросе о статусе такого объекта, в данном случае, более предпочтительной представляется реалистическая позиция Э. Бетти, отвергавшего примат «предпонимания» в процессе интерпретации (лежащего в основе герменевтики Хайдеггера и Х. Гадамера). Другими словами, смысл объекта заключается именно в самом объекте, и, в процессе герменевтической интерпретации, его следует «выносить», а не «вносить». В предпочтительности такой позиции убеждает сам характер объекта («текста»). Ранее уже указывалось на то, что в государственном обществе решение проблемы войны и мира неизбежно приобретает *идеологический* характер. Теоретические же идеологические конструкции создаются специально для внесения в реальную социальную среду и, поэтому, для того, чтобы быть усвоенными этой средой, должны быть по форме и содержанию предельно понятны и однозначны (иногда, вплоть до нарочитой вульгаризации). Проще говоря, смысл таких объектов («текстов») буквально лежит на поверхности и, поэтому, их герменевтическая интерпретация не требует внесения дополнительного (и, конечно, сугубо субъективного) смысла – «предпонимания». Последнее, наоборот, исказит фактический смысл текста, а, следовательно, и результаты интерпретации.

Одной из важных герменевтических процедур (особое значение ей, как известно, придавал один из творцов герменевтического метода, Дильтей) является «реконструкция ситуации возникновения текста». В рамках осуществления этой процедуры предварительно необходимо отметить следующее:

- военная сфера социальной деятельности неразрывно связана с политикой;
- военная сфера играла важную роль в жизни средневекового общества;

– Киевская Русь рассматриваемого периода представляла собой раннефеодальное централизованное государство, причем, в правление Ярослава Мудрого, степень этой централизации была максимальная за всю историю Украины;

– светская власть политически преобладала над церковной.

Отсюда, а также из вышеизложенного положения об идеологическом характере исследуемого объекта («текста»), следуют важные с точки зрения дальнейшей герменевтической интерпретации выводы:

1. Данный «текст» (исследуемый объект) является составной частью другого, более общего «текста», а именно, – *государственно–политической идеологии* Киевской Руси рассматриваемого периода, т.е. налицо явное наличие ситуации «герменевтического круга», диктующей соответствующий порядок интерпретации (соотношения части с целым, и наоборот).

2. Оба «текста» представляют собой в целом *теоретическую конструкцию*, т.е. являются не синкретичным набором идей, а связной *системой* (концепцией).

3. Следы этой конструкции, то есть, собственно текст, следует искать среди тех источников, которые отражают *официальную* точку зрения правящего слоя, политической власти Киевской Руси.

Для рассматриваемого периода к таким источникам можно вполне обоснованно отнести ранние редакции древнерусских летописей (прежде всего, киевского свода), а также оригинальные философские и публицистические произведения, агиографическую литературу, в частности, «Память и похвала» И.Мниха и, особенно, «Слово о Законе и Благодати» Илариона. Именно эти источники В.С. Горский оценивал как «найдавнішні збережені пам'ятки писемності Київської Русі, що є джерелом пізнання історії філософської думки народу, датуються кінцем X – серединою XI ст.» [2,32–33].

Следует отметить, что киевское летописание данного периода безусловно контролировалось центральной властью, как бы критично не выглядели в адрес последней некоторые фрагменты. Это – твердо установленный факт для периодов правления Владимира I Мономаха (1113–1125), Мстислава II (1125–1132) и Рюрика Ростиславовича. Вряд ли можно сомневаться в обратном относительно времени Ярослава Мудрого (1019–1054), именно при котором летописание фактически и сложилось, а централизация власти (а, следовательно, возможности контроля) достигала апогея. Содержание и тон двух последних источников говорят сами за себя. Особенно это касается произведения Илариона – религиозной креатуры и идейного сподвижника Ярослава Мудрого.

С принятием христианства в качестве государственной религии в Киевской Руси начался закономерный процесс перестройки всех сфер общественной жизни на новой религиозной основе. Необходима была новая, отвечающая целям и смыслу этих изменений, государственно–политическая идеология.

Естественно, этот процесс не мог не затронуть и такой жизненно важной сферы, как военная. Есть основания полагать, что именно последнее в немалой степени повлияло на характер деятельности киево–русских философов данного периода.

Военная сфера Киевской Руси, как и любого другого раннефеодального государства, играла огромную роль в обществе. До принятия христианства ее идейной базой являлась многовековая восточнославянская традиция.

Она позволяла успешно решать задачи обороны страны и осуществлять активную внешнюю политику. К моменту крещения Киевская Русь находилась в апогее своего военного могущества.

Резкое снижение военной мощи Киевской Руси по времени наблюдается уже через несколько лет после принятия христианства. На смену военно-политической активности пришла тяжелая, практически непрерывная оборонительная война с печенегами, которые, безраздельно владея военно-стратегической инициативой, в течение более 30 лет разоряли основные районы государства. Киевские летописи, описывающие ход «печенежской войны», неоднократно фиксируют факты, демонстрирующие снижение морально-боевых возможностей княжеских войск крестителя Руси – Владимира I. Об этом же говорят и былины киевского богатырского цикла. Все это свидетельствует о выявившейся полной несостоятельности т.н. «дружинной этики». Интересно заметить, что ряд восточных авторов XI–XII в., например, ал-Марвази [4,233] прямо связывает снижение военной активности Киевской Руси с принятием христианства.

Безусловно, такая кардинальная смена религии, которую пришлось пережить населению Киевской Руси, до основания потрясла духовные устои общества и на время разбалансировала всю его духовную сферу. Трудно согласиться с тем, что язычество основной массы населения и христианство правящей верхушки сразу же нашли общий язык, и между ними установился некий «плюрализм мнений». Обращает на себя внимание тот факт, что в тяжелой для страны борьбе с печенегами армия князя Владимира состояла лишь из его личной дружины (в 1113 г. в аналогичной ситуации отказ его правнука Святополка вооружить народ уже стоил ему киевского престола). Дружинный же «кодекс чести» («дружинная этика»), который иногда неоправданно идеализируют, принципиально заключался в верном служении исключительно своему господину (князю), но – не стране, не обществу в целом. Таким образом, военно-политическая ситуация предстает как катализатор создания новой идеологии, причем, именно в той ее части, которая имела отношение к проблеме войны и мира.

В рамках той же процедуры «реконструкции ситуации возникновения текста» следует акцентировать внимание на следующих важных моментах.

1. Теоретическая работа по решению проблемы войны и мира, которая, естественно, должна была базироваться на христианском вероучении, была сопряжена с принципиальными трудностями *этико-теологического* характера. Ведь, как известно, этическое ядро Священного Писания – Декалог и Нагорная Проповедь – совершенно недвусмысленно и категорически отвергают любое насилие.

2. С принятием христианства Киевская Русь вошла в христианскую европейскую семью, причем, в рассматриваемый период, ее политические и культурные связи с христианской Европой отличались максимальной широтой и эффективностью. Это, а также общий высокий уровень развития культуры, давало возможность в значительной мере использовать богатства европейского философского и богословского знания, накопленные к тому времени. В этой связи следует напомнить, что один только «Изборник Святослава» (1076) включает в себя фрагменты и ссылки на 26 представителей античной и раннехристианской философской мысли.

На основании проведенной «реконструкции ситуации возникновения текста» можно утверждать, что данный (подлежащий интерпретации) «текст» является составной частью значительно более общего «текста» («супертекста»). Другими словами, реконструировать и анализировать содержание, а также оценивать значение исследуемого киево–русского философского решения проблемы войны и мира следует не только в рамках общей государственно–политической идеологии, но и значительно более шире – в общеевропейском христианско–философском контексте.

Приступая к процедуре собственно герменевтической интерпретации, следует учесть, что интерпретируемый «текст» является не просто философским, а – *историко–философским* (а также, идеологическим по характеру) объектом. Вследствие этого акцент в его интерпретации следует делать на «*реконструкции процесса возникновения текста*» (герменевтический принцип Ф. Шлейермахера).

Анализ показывает, что в Киевской Руси XI в. сложился вполне определенный философско–религиозный комплекс идей, отражавший позицию княжеско–церковных кругов по вопросам взаимоотношения светской и духовной власти, войны и мира, роли и места национального государства в мировой истории. Этот комплекс дошел до нас в летописях, оригинальных философских и публицистических произведениях, агиографической литературе.

Следует подчеркнуть, что произведения времен Киевской Руси, о которых шла речь, активно использовались последующими поколениями и многократно тиражировались. Прежде всего, имеются в виду летописи, которые тщательно хранились и переписывались, собирались в летописные своды. Так, например, самая ранняя редакция «Повести временных лет» дошла до нас в составе Лаврентьевской летописи 1377 года. Конечно, при составлении летописных сводов источники, включаемые в них, подвергались редактированию, однако те идеи, о которых говорилось выше, последовательно передавались из свода в свод. Следует обратить внимание на то, что при описании тех или иных событий, связанных с военными эпизодами, главный акцент в летописях делается именно на этическом аспекте с фиксацией как позитивных, так и негативных моментов.

Наконец, богатый и яркий материал, характеризующий сложившееся среди широких слоев населения отношение к воинской службе, защите Родины и т.п., содержится в так называемом «киевском» цикле богатырских былин – выдающемся памятнике фольклора того времени. В них со светских позиций основной массы населения отражается высокая оценка ратного труда по защите родной земли, героизируются воинские подвиги, подчеркиваются морально–этические критерии, которые предьявляет народ к своим военным заступникам.

Вся изложенная в указанных официальных источниках сумма военно–философских идей строится, естественно, на православном фундаменте. Как и во всей христианской этике, четко выражена идея детерминизма, православного провиденциализма, т.е. объяснение всего происходящего «волей Божьей». Однако, в отличие от западного августицизма, отсутствуют какие–либо попытки обосновать существование войн путем изощренных теологических рассуждений. Войны воспринимаются как неизбежное, объективное. В Ипатьевской летописи это выражено афоризмом: « Мир стоит до рати, а рать до мира» [5,146]. Такая позиция,

близкая византийской, восходит к Платону с его тезисом о том, что война – естественное и неизбежное существование человека. Все негативное, связанное с войной, воспринимается с позиций «на войне как на войне» («Повесть временных лет» констатирует, что «...это обычно бывает на войне» [5,48]). Классификация войн экономна по форме и богата по идейному содержанию: все войны делятся только на две группы – внешние и внутренние. Интересно, что к внешним войнам отнесены лишь оборонительные, т.е. при отражении иноземных вторжений. Таким образом, одновременно снимается ответственность за наступательные (т.е. захватнические) войны и с политического руководства страны (непосредственного виновника), и с церкви (союзника светской власти), и с Бога (их общего покровителя).

Причины внешних войн киево–русские философы однозначно объясняют «гневом Божиим» за грехи всего населения [11,185,233,235], а внутренних – кознями дьявола. Такое краткое объяснение является, однако, довольно емким по смыслу. Оно позволяет: во–первых, скрыть истинные причины и истинных виновников войн (особенно внутренних), равномерно распределив ответственность между всеми гражданами и дьяволом; во–вторых, в определенной мере оправдать действия (и бездействие) Бога (теодицея); в–третьих, припугнув божьей карой (войной), лишний раз напомнить верующим об их обязанностях, а неверующим – о необходимости принять христианскую веру (так как самый большой грех – это неверие в Бога); наконец, в–четвертых, опосредствованно (через упоминание о дьяволе) выразить отрицательное отношение церкви к внутренним войнам для сохранения определенного морального авторитета. Интересно, что в такой роли дьявол (точнее Сатана) фигурирует и через 900 лет – в официальном обращении Русской Православной Церкви по поводу начала Первой мировой войны 1914–1918 годов.

Вопрос о причинах военных успехов и неудач решается идеологами Киевской Руси однозначно: они объясняются волей Божьей. Такая позиция является общей для всех теистических религий. Она же устойчиво прослеживается на протяжении всей последующей истории. Так, например, любая победа российского оружия неизменно объяснялась Божьей помощью. Идеологи Русской Православной Церкви «убедительно» объяснили уход в 1382 году из российских пределов армии грозного Тамерлана помощью Богородицы; в 1531 году по этой же «причине» спешно отступил от Москвы крымский хан Мухаммед–Гирей. Правительственные реликвии о победах в Отечественной войне 1812 году сплошь и рядом составлялись в таком же духе.

Как и везде в христианстве, Бог помогает обычно не непосредственно, а через своих небесных помощников – ангелов. В киевской концепции, в отличие от западной и византийской, ангелы организованы буквально по–военному и имеют своего командира в воинском чине архистратига – св. Михаила.

Яркими отличительными чертами этих военно–этических идей, идущих из глубины философского прошлого Украины, являются неразрывно связанные друг с другом национальный патриотизм и оптимизм. Все историческое прошлое, настоящее и будущее неизменно связывается с «Русской землей» и ее столицей – Киевом. Все касающееся этого проникнуто любовью, гордостью, тревогой и заботой, отличаются возвышенным и одновременно лирическим эстетизмом [11, 39,135]. Между тем, как

известно, национальный патриотизм и христианство в его чистом виде несовместимы.

Киево–русский патриотизм коренным образом отличается от византийского этноцентрического «ромейского» патриотизма, прямо противостоит византийскому имперскому эгоизму, гегемонизму и универсализму, так как не различает противников Киевской Руси по религиозному признаку, не противопоставляет ее другим народам и тем более не претендует на гегемонию вне национальных границ. Он более конкретен, реалистичен, и в то же время эстетичен. Его объектом является не абстрактное «сообщество всех христиан» или византийская «ойкумена», а родная земля. Этот патриотизм направлен и против «дружинной идеологии», основная суть которой заключалась в службе не стране, а лично князю. Именно такое понимание патриотизма отражалось в летописях и литературных произведениях и в дальнейшем (причем в самых разных частях распавшейся на отдельные земли Киевской Руси). Примером являются знаменитое «Слово о полку Игореве», «Повесть о разорении Рязани Батыем» [8,176–192], «Слово о погибели Русской земли» [8,174–176]. В летописях постоянно подчеркивается осознание факта равноправного вхождения древнерусской народности в общую мировую семью народов, а также неразрывная связь со славянством. В Московском государстве патриотизм первоначально носил именно такие черты, о чем ярко свидетельствует, например «Задонщина», которая буквально повторяет идеи «Слова о полку Игореве» [8,212–226]. Однако, по мере роста и укрепления российского самодержавия, в сознание населения все настойчивее внедрялась идеология, выражавшаяся впоследствии известной формулой «самодержавие, православие, народность», имевшая византийские корни. Именно в этом, собственно говоря, и заключалась идеологическая эволюция Православного военного храма.

Исторический оптимизм древнекиевских философов заметно отличался от западно–христианского пессимизма августинской этики. Они выдвинули тезис об особом внимании Бога к Русской земле и к ее столице – Киеву [11,135], о покровительстве с его стороны киевским князьям, особенно в военных вопросах. Божьи посланники – ангелы – непосредственно принимают участие в битвах, сражаясь на стороне русских князей [5,103–105]. Столица Киевской Руси – «великий и богохранимый град» Киев (так же, как и Константинополь) – находится под покровительством и защитой самой Пресвятой Богородицы [5,120]. Идея о «небесном покровительстве» не только окрашивает всю концепцию в оптимистические тона, но и решает важные идеологические задачи, лишняя раз подчеркивая «богоданность» княжеской власти, укрепляя авторитет национальной княжеской династии. Одновременно подчеркивается роль религии. На протяжении всей истории России тезис о небесном покровительстве занимал важное место в ее идеологии. Москва впоследствии также заимела своей небесной покровительницей Богородицу, а пограничная с Литвой р. Угра называлась «поясом Богородицы» [9,54]. Двое из первых национальных русских святых – Борис и Глеб, с 1072 года пополнивших ряды небесных защитников Киевской Руси, и в дальнейшем продолжали выступать в том же качестве.

Яркой особенностью киево–русских идей является то, что в них постоянно проводится, подчеркивается и даже героизируется связь с языческим прошлым, причем эта связь персонализируется по линии пра-

вающей династии. Особенно ярко и возвышенно это отражено в «Слове о законе и благодати» митрополита Иллариона [5,106–121]. Это является прямым продолжением языческого древнеславянского культа предков и культа героев, что, вообще—то, неприемлемо с точки зрения христианской ортодоксии. Учитывая факты до- и раннехристианской политической истории Киевской Руси, а также отмечаемый всеми исследователями общий практический характер киево-русской философии в целом [2,34], можно утверждать, что это было сделано, исходя из прагматических соображений. Идеи предназначались для практического использования, с целью усиления моральной составляющей военной мощи государства, подъема морально-боевых качеств его вооруженных сил. Важное место в этой связи должны были сыграть реальные образцы и исторические примеры. И они имелись в Киевской Руси еще в дохристианское время: военная мощь и слава Киевской Руси складывались еще в языческие времена и к моменту ее крещения, как известно, достигли своего апогея. Об этом наглядно свидетельствуют масштабы и результаты военно-политических акций киевских князей-язычников, а также оценки этого современниками и потомками. Необходимо особо подчеркнуть тот факт, что за это время сама Киевская Русь практически ни разу не испытала серьезного вражеского вторжения на свою территорию. Ее войска успешно сражались с лучшими армиями тогдашней Европы (болгарской и византийской) и Востока (арабской, хазарской, печенегами).

Военный авторитет Киевской Руси оценивался чрезвычайно высоко даже тенденциозно настроенными противниками [7,74,79,130]. Не умаляя военно-стратегических способностей киевских князей-военачальников того времени (особенно Святослава I Игоревича), необходимо признать, что главным залогом военных побед языческой Киевской Руси был высокий морально-боевой дух ее воинов. Современников поражали их стойкость, сплоченность, упорство, товарищество, презрение к смерти. Между тем, все эти качества являлись продуктом именно языческого мировоззрения, возрастали и культивировались именно в языческой среде, являясь нормой восточнославянской дохристианской морали. Отказываться от такого наследия было нельзя, что прекрасно понимали руководители киевской политики. Такой подход сохранялся и в дальнейшем. Имена Игоря и Святослава в самой уважительной форме встречаются в царских родословиях и публицистических произведениях, например, в известном «Сказании о князьях Владимирских» [8,283–296]. Причем, подчеркивались именно военные заслуги киевских князей.

Некоторые исследователи, отмечая, что в 3-ей части «Слова о законе и благодати» Иллариона первокреститель Руси Владимир «впервые сравнивается с равноапостольным императором Константином», считают, что это «...предвосхитило возникшую впоследствии концепцию «Москва – Третий Рим», где Руси отводилась роль мировой державы, наследницы славы Рима и Византии» [3,71]. Авторы отечественного коллективного труда «Академічне релігієзнавство», наоборот, полагают, что одним из главных принципов, обоснованных Илларионом в «Слове о законе и благодати»: «...перед Богом всі народи рівні і рівноцінні», не только противостоял византийской претензии на первенство в христианском мире, но и «також він іде всупереч пізнішим домаганням Москви стати спадкоємницею Візантії, тобто «третім Римом, після якого іншому не бувати» [1,455]. Кроме того,

там же отмечается, что «...митрополит Ларіон надавав особливого значення відносинам між Церквою і державою» [1,455].

Национальный патриотизм фактически противостоит нормам религиозной морали, и для христианства, как религии универсальной и космополитичной, он принципиально неприемлем. Известно, что Киевская Русь никогда не участвовала в какого-либо рода общехристианских военно-политических акциях типа крестовых походов.

Особого интереса в философских построениях Киевской Руси заслуживает использование таких аксиологических понятий, как «Слава», «Род» и «Честь». Впервые на них как «провідній ідеї українського народу від світанку віків» акцентировал внимание О. Ольжич [10,231,254]. Горский в «Історії української філософії» отмечает: «У даному контексті набуває великої ваги поняття «честі і слави» як найвищої ціннісної характеристики людини. Це відображено в «Руській правді», інших юридично-правових документах Київської Русі, у літописних пам'ятках» [2,44]. Именно в этих понятиях, по-существу, заключено аксиологическое ядро военно-этической системы ценностей, дожившее до нашего времени. Эти понятия стали ее атрибутами, а слова, их обозначающие, превратились в наиболее употребительные лексемы. Высокая степень абстракции этих понятий свидетельствует о развитом уровне философской культуры в Киеве XI в.

Создание оригинальной и эффективной национальной военно-этической концепции свидетельствует о достаточно высоком уровне развития философско-этической мысли Киевской Руси, является примером качественного решения сложных идеологических проблем в контексте общенациональных задач.

Литература

1. *Академічне релігієзнавство*: Підручник. За наук. ред. професора А. Колодного. – К.: Світ знань, 2000. – 862 с.
2. *Горський В.С.* Історія української філософії: Курс лекцій. – 3 вид. – К.: Наук. думка, 1997. – 286 с.
3. *Громов М.Н., Козлов Н.С.* Русская философская мысль X – XVII веков: Учеб. пособ. – М.: МГУ, 1990. – 288 с.
4. *Древняя Русь в свете зарубежных источников*: Уч. пособ. для студ. вузов / М.В.Бибиков, Г.В. Глазырина, Т.Н. Джаксон и др.; Под ред. Е.А. Мельниковой. – М.: Изд. корп. «Логос», 1999. – 608 с.:ил.
5. *Златоструй. Древняя Русь X–XIII вв.* – М.: Мол. гвардия, 1990. – 303 с.:ил.
6. *История философии*: Энциклопедия. – Минск: Интерпрессервис; Книжный Дом, 2002. – 1376 с.
7. *Лев Диакон*. История: Пер. М.М.Копыленко. – М.: Наука, 1988. – 239 с.
8. *Литература Древней Руси*: Хрестоматия. /Сост.: Л.А.Дмитриев; Под ред. Д.С. Лихачева. – М.: Высш. шк., 1990. – 544 с.
9. *Никольский Н.М.* История русской церкви. – 3 изд. – М.: Политиздат, 1983. – 448 с.
10. *Ольжич О.* Незнаному Воякові. Заповідане живим. – К.: Фундація ім. О. Ольжича, 1994. – 432 с.
11. *Памятники литературы Древней Руси*. Начало русской литературы. XI – начало XII века. – М.: Худож. лит.–ра, 1978. – 413 с.

12. Реале Дж., Антисери Д. Западная философия от истоков до наших дней. От романтизма до наших дней (4) / В пер. с итал. и под ред. С.А.Мальцевой. – С.–П.: Изд-во «Пневма», 2003. – 880 с.: ил.

Варнашова Е. Ф. Военно–философские идеи Киевской Руси: герменевтический аспект

Анализируется, на основе герменевтических процедур, ход и результаты решения проблемы войны и мира философской мыслью Киевской Руси.

Ключевые слова: война, мир, герменевтика, Киевская Русь.

Varnashova, O.F. Military–philosophical ideas of Kievan Russia: hermenevtic aspect

The author analyses motion and results of war and peace problem solution by means of philosophical thought of Kievan Russia on the basis of hermenevtic procedures.

Key words: war, peace, hermenevtic, Kievan Russia.

Ідеї толерантності в ранньому лібералізмі

Розглядаються передумови та особливості формування ідеї толерантності в європейській думці. Наголошується на ролі раннього лібералізму (Дж. Локк) в осмисленні свободи та рівності як основи терпимості.

Ключові слова: толерантність, свобода, право людини, Реформація, лібералізм, Британія.

Останнім часом спостерігається справжній сплеск уваги до феномена толерантності як з боку широкої громадськості, так і науковців, що працюють у галузі філософії, соціології, педагогіки, психології, комунікативістики і, особливо, політичних наук. Світ, що глобалізується, суспільства в ньому, що ступають до доби постмодернізму, стикаються з необхідністю вироблення і оптимізації свого способу взаємодії із багатоманітністю, які відповідали б уявленням про цінності та норми цивілізованого життя.

Для суспільств демократичного транзиту зазначене завдання додатково ускладнюється проблемами, породженими радикальними перетвореннями в різних їх сферах, протиріччями між старим і новим, між інерцією мислення і потребою у новаціях, а також тиском традицій культури тоталітарного минулого.

В незалежній Україні демократичні зміни відбуваються болісно, не завжди послідовно, ініціюються і здійснюються головним чином «згори», а не завдяки активній участі громадянського суспільства. Як свідчать події останнього часу, різні угруповання в українському правлячому класі через запеклу боротьбу за владу виявляють нездатність до консолідації, до забезпечення пріоритету загальнодержавного над вузькогруповим, корпоративним, регіонально-клановим інтересом. Брак культури толерантності в українській політиці набув значення негативного чинника, який помітно гальмує економічний розвиток, псує імідж країни на міжнародній арені, постійно провокує політичну нестабільність, негативне соціальне самопочуття, шкодить суспільній моралі.

Зазначені обставини, таким чином, актуалізують потребу у подальших розвідках проблеми толерантності, у напрацюваннях, які б сприяли формуванню в політикумі консенсусної культури, усталених практик пошуку компромісів, без включення котрих в правила політичної гри, її норми та принципи залишатимуться недемократичними, несучасними.

Мета даної статті полягає в тому, щоб прослідкувати віхи і умови становлення концепту толерантності як інтелектуально оформленої рефлексії опанування свободою індивідом, що здійснювалося зусиллями

видатних представників новоєвропейської суспільної думки. Гадаємо, що цінними і корисними для розв'язання нагальних проблем сьогоденної політики можуть бути сформульовані ними положення.

Зародки новоєвропейського мислення і становлення нових суспільно-політичних практик справедливо пов'язують із світоглядно-духовними змінами, що відбулись у часи Відродження. Крізь призму антропоцентричних устремлінь стала дещо по-іншому тлумачитись ідея християнської любові, до її змісту все більше вносяться природні людські риси. Наголошується на самоцінності та неповторності особи, її креативній природі, її природженому праву бути. У зв'язку з цим зауважимо: бути – значить відрізнятись від інших. Без цих ренесансних аксіологічних новацій гуманістично-індивідуалістичного спрямування навряд чи сформувалася б в європейській культурі Нового часу ідея толерантності як цінності – в – собі.

Якщо в часи Середньовіччя кожна людина сприймалась як невід'ємна клітина єдиного духовного тіла Христового, цілісність котрого уявлялась абсолютно непорушною і безумовною, а будь-які індивідуальні відхилення жорстко переслідувалися, то Новий час з його рухом Реформації означав раціоналізацію духовного життя і по-новому репрезентував видиму земну єдність містичного духовного Христового тіла. По-новому було поставлене і питання про свободу. Якщо античність відкрила людині феномен свободи, пов'язавши її, передовсім, з розумом, а християнство своїм постулатом про рівність душ і вченням про есхатологічну перспективу повідомило, що свобода дарована людині Богом і вже від неї самої залежить як скористатися нею через свій вибір, то в Новий час відбувається поступове оволодіння свободою самою людиною як самодостатнім суб'єктом мислення, волі, дії.

Економічно активна верства населення – буржуазія, що народжувалась, напевно, добре усвідомлювала, що «дарована свобода все ж не є свободою, адже лише та свобода справжня, дієва... яку самі для себе беруть, отже – це свобода єгоїста» [1,202], що «моя свобода стає повною лише тоді, коли вона перетворюється на мою силу і тоді я перестаю просто бути свободним, а стаю власником» [1,200]. Подібне розуміння свободи людини в категоріях сили та власності новий суспільний клас підприємців поширив і на сферу свого відношення до Бога. Реформація започаткувала процес набуття віруючими (і не тільки ними!) суверенних прав на екзистенційну духовну свободу. Протестантизм, запровадивши через хрещення за кожним принцип всезагального священства, фактично закріпив можливість безпосереднього євхаристичного зв'язку із духовним Абсолютом. За цих умов єдність містичного духовного тіла Христового не розпалась, як вважає дехто з вчених, а просто набула нової якості – за кожним, хто належить до цієї єдності в силу сповідання єдиного для всіх Бога, визнається право раціонально-прагматичним чином упорядковувати свої відносини з духовним Абсолютом, тобто чинити свободу і послуговуватися нею за аналогією із своєю власністю.

У певному смислі прикладом подібного розуміння основи, що може єднати християн, є програмні документи англійських правителів другої половини XVII ст., присвячені віротерпимості. Особливо показовим в цьому плані є зміст Декларації вірності (Declaration of Fidelity) Вільгельма Оранського, яку повинні були підписати всі ті, хто прагнув отримати

статус толерованих. Одеська дослідниця Оксана Довгополова в одній із своїх статей наводить відповідний текст Символа віри: «Вірую в Бога Отця, в Ісуса, Його вічного Сина, Бога істинного, і в Дух Святий, Бога єдиного у віки віків, та визнаю Святе Письмо Старого та Нового Заповіту як дане Божим натхненням» і робить справедливий висновок, що він «містить найбільш загальні постулати християнства, з яким погоджувався практично кожний християнин» [2,100]. Такий підхід безумовно зміцнював ідейні передумови для сприйняття у подальшому толерантності як пов'язаної із правом суб'єкта закріплювати за собою свободу на самобутність, на несхожість з іншими.

Відповіддю на кардинально нову світоглядну колізію в суспільній свідомості пореформаційної Європи і на жахливі наслідки релігійних війн в ній стало вчення про віротерпимість – історично перша версія сучасного концепта толерантності. Слід зазначити, що деякі окремі ознаки віротерпимості можна вже побачити у практиці ставлення до євреїв в Іспанії в часи раннього Середньовіччя. Так, правління Свинтили (621 – 631 рр.) ознаменовалося деяким пом'якшенням відношення до іудаїської меншини, коли було заборонено примушувати євреїв до прийняття християнства, а при королі Реценсвинті (649 – 672 рр.) їм було дозволено не їсти свинину [3,121].

Іншим прикладом міжконфесійного плюралізму були вердикти про толерантність в контексті Аугзбурзького релігійного миру (1555 р.) і Нантського едикту (1592 р.). Однак відомо, що дії цих рішень (як і попередніх в Іспанії) не були тривалими у часі, а переслідування і ворожнеча на міжрелігійному ґрунті відновлялися знову і знову.

На відміну від країн континенту в Британії склались більш сприятливі об'єктивні передумови для утвердження толерантності і сприйняття її як певної політичної необхідності, зважаючи на багатоконфесійний склад суспільства. Слід зазначити, що не всі вони відігравали першочергову роль, і, напевно, тому на них не завжди звертають увагу дослідники. Але, на нашу думку, їх сукупна дія сприяла становленню толерантності – спочатку як цінності і норми культури та права Британії, а згодом і як новоєвропейської універсальї, що опирається на засади лібералізму.

В Британії ще задовго до нормандської навали існувала традиція природжених прав (birth rights), що живила цінності індивідуальної свободи, з якої виводиться концепт права людини на самобутність і, відповідно, її право на терпимість, на толерантне ставлення до себе.

Приблизно кожна п'ята родина в XVII ст. існувала за рахунок торгівлі, а «культ торгівлі долав усі партійні відмінності і соціальні межі» [4,67].

Піддані королівства, що належали до усіх верств, мандрували у більших кількостях і набагато частіше, ніж жителі інших країн Європи [4,66], а це, як відомо, збагачує досвід спілкування і робить людину більш терпимою до Іншого.

На відміну від своїх континентальних братів англійські католики самі закликали до терпимості і широкого погляду на догматичні питання, демонстрували свою повагу до науки і вільного стилю пізнання.

І, нарешті, головне. Завдяки особливостям англійської революції, в якій поєдналися кальвіністська етика і новий оптимістичний гуманізм, склалося так, що «відчуття досягнення великої мети ставило народ на новий щабель усвідомлення ним своєї гідності – бути не просто об'єктом

історії, але нацією, суб'єктом історії, призначеним для здійснення великих справ, в котрих кожен покликаний взяти участь» [4,44].

Зазначені обставини відбилися на особливостях британської соціально-політичної думки загалом і підходах до проблеми толерантності, зокрема. Прийнято вважати, що першим мислителем, хто концептуально виклав ідею віротерпимості – толерантності, був Джон Локк. І це справедливо. Але у кожній значної суспільно важливої ідеї завжди є предтечі – та чиста джерельна вода, яка надає сили і впевненості наступним поколінням авторів крокувати до нових дослідницьких цілей.

Попередниками локківського вчення про віротерпимість були Микола Кузанський і Жан Боден. Кардинал католицької церкви, особистий друг Папи Римського Пія II, глибокий філософ М.Кузанський під тиском загрози з боку турецької навали багато думав над тим, як забезпечити співіснування вір і досягти злагоди між ними. Для цього він закликав виходити з того, що в основі різних вірувань лежать ті самі засновки. Теоретичні відмінності між ісламом, іудаїзмом, зороастризмом і навіть язичництвом і філософією – це лише відмінності на рівні ритуалу. Всі названі релігії мають глибинні зв'язки із християнством, завдяки чому утворюється поле загальної віри. І хоча Микола Кузанський зберігає за християнством особливу роль, «його прагнення до філософського осмислення розмаїття релігій стало однією з найбільш рішучих і новаторських спроб, що робилися в цьому напрямі» [5,276], що дозволило автору наведених слів видатному французькому історичу Жаку ле Гоффу дійти, можливо, неочікуваного для нас висновку: «Микола Кузанський... заклав основи толерантності, яку не знало Середньовіччя» [5,276].

Іншим мислителем, хто активно відстоював ідею віротерпимості, був Жан Боден. В своїй роботі «Бесіда семи персон» він описав суперечку стосовно релігійної терпимості між послідовниками різних конфесій: римського католицизму, лютеранства, кальвінізму, іудаїзму, ісламу, язичництва, раннього племінного вірування. Врешті-решт виявляється, що існує природний фундамент спільний для всіх релігій і на цій основі уможливлується релігійна згода, за межами кола якої, щоб не шкодити їй, залишаються сповідувані відмінності та особливості.

Отже, для толерантності, навіть у разі світоглядно-ціннісних розбіжностей можна завжди віднайти те спільне, з чим не можуть не погоджуватися носії різних поглядів і на чому, власне, тільки й може розбудовуватися згода між ними. Це повинно стати повчальним уроком і для сучасних політичних акторів.

А тепер повернемося до ідей Джона Локка. Базисом терпимості у нього виступає категорія природного розуму, яка дає нам уявлення про моральний закон природи – прояв божественної волі, якою мають керуватися у своїх рішеннях люди. Той факт, що вони усвідомлюють необхідність погоджувати свої дії із вимогами совісті, служить доказом існування такого закону природи. Проте, не всі люди через різні причини здатні бачити і відчувати в собі цей закон природи, закон совісті [6,6]. І все ж, опираючись на розум, можна визначити межі свавілля і покірності [7,66], окреслити думки та вчинки людей, які мають абсолютне та всезагальне право на терпимість. До їх числа Локк включає ті способи віросповідання, які не порушують спокій суспільства, не створюють загрози миру в державі [7,69], а також практичні питання, що стосуються

шлюбу, розпорядження майном, що в практиці культа та богослужіння не суперечить закону, не спричиняють шкоди державі та суспільству [8,114].

За Локком виходить, що нетолерантність, як відношення до недозвеного правителем, законом у державі, автоматично передбачає таку ж нетолерантність до недозвеного і у справах віри, якщо це може призвести до загрози і порушення законів у державі. Отже, жодна категорія людей, в тому числі, віруючі не можуть бути наділені правом на терпимість лише через їхній особливий порівняно з рештою людей статус меншини, якщо вони виходять за межі державного закону, і такі їхні дії правитель має право заборонити [7,72]. По відношенню до таких людей влада може застосовувати примушення, а у разі необхідності – і силу.

Локк вважає, що в принципі можливий моральний консенсус у суспільстві і це дозволяє досягати злагоди не лише на заснованих на християнській релігії засадах, а і у межах більш широкого контекста норм та цінностей, на яких базується співжиття людей. Мислитель стверджував, що на етапі утворення громадянського суспільства індивіди через укладання угоди один з одним об'єднуються для зручного благополучного і мирного співжиття, користування власністю і забезпечення більшої безпеки [9,318]. Ті, хто самі виявляють нетерпимість, не заслуговують, на думку Локка, права на терпимість. Наприклад, позбавляє цього права англійський філософ ревних католиків, адже, там, де вони при владі, вони заперечують право на віротерпимість стосовно інших. Важливим уроком для нас, значення якого сьогодні все більше актуалізується, є сформульований Джоном Локком прагматичний принцип толерантного/нетолерантного відношення: він закликав карати за бунтівні промови і переслідувати за це як за злочин незалежно від того, де такі підбурювання до повстання відбуваються в церві або на базарній площі [7,129].

Аналіз терпимого/нетерпимого у Дж. Локка виходить із пріоритету прагматичних міркувань і позбавлений зайвого у даному випадку морального ригоризму, через що за колом суспільно прийнятного може опинитися надто значний масив проявів людської натури. Оцінюючи відношення до деяких явищ, які з морально-релігійного погляду є очевидними людськими пороками, Дж. Локк зазначає, що держава, подеколи, відмовляється з ними вести боротьбу. І навіть Бог, виявляється, інколи допускає існування того, що є моральною вадою в Його очах, тим самим підлаштовуючись під людські закони [7,76]. Причому поблажливість Бога (а разом з ним і правителя) не є необмеженою. Навіть той правитель, якій міг би попускати крадію, все ж ніколи не зробить законом клятвoporушення чи зраду, оскільки вони руйнівні для людського суспільства.

Вустами Дж. Локка ранній лібералізм пов'язує можливість бути особою з «правом свободи особистості», якою розпоряджатися вільно може тільки вона сама [10,374]. Мислитель впевнений, що людина народжується з цією свободою і відпочатково є суверенним суб'єктом її, що дозволяє їй «не бути залежною од мінливої, непевної, невідомої самовладної волі іншої людини» [9,275]. Тобто, природна свобода людини легітимізує її право на самодетермінацію у відносинах з іншими в соціально упорядкованому, політично організованому середовищі. Ясна річ, при цьому не можна виходити за межі, визначені загальним для усіх законом. Отже, все індивідуальне, що маніфестує себе в межах закону, тобто, дозволеного,

будучи корелятом свободи, має законне право бути терпимим з боку інших. Звідси випливає логічний висновок: свобода є основою терпимості. Це абсолютно необхідна основа, але не єдина. Іншою, органічно пов'язаною з нею, Локк вважає рівність людей – їх рівність як власників. Він зазначає: «Все ж таки кожна людина володіє деякою власністю, що полягає в її власній особистості, на яку ніхто, за виключенням самої людини, не має ніяких прав» [9,277].

Утвердження принципа рівності різних людей як носіїв, як власників загального для усіх них статусу особистості, уможливило активну позицію їх у суспільстві, у взаємодії між собою. Воно обґрунтовує право конструктивно, відкрито, не побоюючись покарання, бути собою, пред'являти як легітимну, як рівноцінну у взаєминах з іншими специфічність своєї расової чи національної належності, мови або культури, сповідуваної релігії чи політичних уподобань, світоглядних принципів або особливостей побуту і т.д.

Неабияку цінність та перевагу локківському аналізу надає те, що він не обмежується умоглядно–спекулятивним теоретизуванням, а розгортається в живому контексті політичної боротьби в тогочасному англійському суспільстві, ідейно перегукується з діями короля, парламента і має практичну спрямованість – обґрунтувати оптимальні засади державної політики щодо різних конфесій.

Підсумовуючи сказане, зазначимо, що в концепції віротерпимості Дж. Локка толерантність набуває змісту соціально обумовленої категорії, оскільки має стосунок не тільки до окремих індивідів, а й до соціальних груп та групових інтересів і через розрізнення терпимого та відторгнутого вона виконує роль регулятива відносин між ними. Крім того, за Дж. Локком режим толерантності має бути вбудованим у практику діяльності держави і влади, і в цьому смислі ця категорія набуває значення як одна із важливих в системі політичної науки.

Протестантсько–католицьке протиборство XVI – XVII ст. вийшло за межі суто канонічних розбіжностей. Воно зачепило широке коло питань, які потребували суспільного узгодження. Уявлення про толерантність долало свій релігійний зміст та оболонку і з розвитком ліберальної думки охоплювало всі ті суспільні колізії, де відмічалось зіткнення груп с протилежними економічними, світоглядними, національними, мовно–культурними типами їх самоідентифікації.

Класичний лібералізм XIX ст. остаточно пов'язав толерантність із концептом свободи. Дж.Ст. Мілль в праці «Про свободу» акцентує пріоритет індивідуальній свободі щодо колективної думки маси і утверджує принцип індивідуальної автономії особи як носія невідчужуваних прав. Свободу Мілль трактує у позитивному плані, для котрої характерна важливість саме відмінності. Йдеться про свободу думки, почуттів, сумління, про свободу вибора певної мети і свободу упорядковувати своє життя на власний розсуд. Всі ці ракурси реалізації свободи мають безпосередній стосунок до індивіда, утворюючи сферу його індивідуальної свободи.

Формуванню активної інтерпретації толерантності сприяли ідеї багатьох представників лібералізму, в тому числі, Е.Феге, Л.Гобхауса, Е.Трьольча, Г. Де Руджеро. Останній, приміром, писав про необхідність для людини досягнути цінність власної розумної і незалежної особистості як передумови визнання за іншими права на їх унікальність [11,228].

Обстоюючи пріоритет свободи, італійський філософ попереджав про можливість демократичної тиранії, що загрожує свободі і спричиняє нетерпимість [11,244].

Зробимо деякі висновки. Тисячолітня європейська практика врегулювання взаємодії з Іншим, пошуку державною владою оптимального способу реакції на Інаковість призвели до формування в річищі лібералізму в Новий час концепта толерантності. Шлях до його легітимзації у якості новоевропейської універсалії був складним. На початковому етапі (приклад – відношення іспанської влади до євреїв) толерантність залежала головним чином від волі конкретного суб'єкта нормотворення, і тому така політика була ситуативною, неукоріненою в культурній традиції суспільства. В добу Реформації режим толерантності виглядав як очікувана клієтом пільга. Причому той, хто надавав таку пільгу внутрішню сприймав отримувача її як нерівноцінного собі, а його несхожість як вимушено, у певних межах дозволену. І, нарешті, по мірі усвідомлення свободи як невід'ємної сутності людини та її природи, по мірі опанування свободою як невідчужуваним правом толерантність поступово стає на цей надійний фундамент, набуває рис цінності – в – собі і долає вузькі межі бути амортизатором міжконфесійних відносин, зіткненням в сфері котрих вона була зобов'язана своїм народженням. Суттєвим внеском в розроблення поняття толерантності був започаткований Дж.Локком погляд на неї в контексті її зв'язку із категоріями свободи, рівності, природженого права людини, які в ліберальній думці набули статусу підґрунття толерантності. Саме у такому смислі зміст толерантності та її обґрунтування зафіксовані Декларацією принципів толерантності, ухваленою ЮНЕСКО у 1995 році.

Література

1. *Штирнер М.* Единственный и его собственность/Пер. с нем. Б.В. Гиммельфарба, М.Л. Гохшиллера. – СПб.: Азбука, 2001. – 448 с.
2. *Довгополова О.А.* Толерантність та відторгнення в культурі раннього Нового часу// Філософська думка. – 2007. – № 2. – С.96 – 111.
3. *Лазутин А.В.* Конфликт между христианами и иудеями Испании до мусульманского завоевания// Межкультурная дистанция и межкультурный диалог в истории и современности. Материалы открытого регионального молодёжного научного форума. – Самара: ООО «Издательство Сам НЦ РАН», 2008. – 330 с.
4. Национальная идея в Западной Европе в Новое время. Очерки истории / Отв. ред. В.С. Бондарчук. – М.: НКД «Зерцало – М», «Издательский дом «Вече», 2005. – 496 с.
5. *Жакле Гофф.* Рождение Европы/Серия «Становление Европы»/Пер. с фр. А.И. Поповой. – СПб.: «Александрия», 2008. – 398 с.
6. *Локк Дж.* Опыт о законе природы//Сочинения : В 3 т./Пер. с англ. и лат. Т. 3 / Ред. и сост., авт. примеч. А.Л. Субботин. – М.: Мысль, 1988. – 688 с.
7. *Локк Дж.* Опыт о веротерпимости. – Т.3 / Ред. и сост., авт. примеч. А.Л. Субботин. – М.: Мысль, 1988. – 688 с.
8. *Локк Дж.* Послание о веротерпимости. – Т.3 / Ред. и сост., авт. примеч. А.Л. Субботин. – М.: Мысль, 1988. – 688 с.
9. *Локк Дж.* Два трактата о правлении. – Т.3 / Ред. и сост., авт. примеч. А.Л. Субботин. – М.: Мысль, 1988. – 688 с.
10. *Локк Дж.* Два трактата о воспитании. – Т.3 / Ред. и сост., авт. примеч. А.Л. Субботин. – М.: Мысль, 1988. – 688 с.

11. *Гвидо Де Роджеро*. Что такое либерализм // О свободе. Антология мировой либеральной мысли (I половина XX века). – М.: Прогресс – Традиция, 2000. – 696 с.

Ханстантинов В.А. Идеи толерантности в раннем либерализме

Рассматриваются предпосылки и особенности формирования идеи толерантности в европейской мысли. Отмечается роль раннего либерализма (Дж. Локк) в осмыслении свободы и равенства как основы терпимости.

Ключевые слова: толерантность, свобода, право человека, Реформация, либерализм, Британия.

Khanstantinov, V.O. The ideas of tolerance in the early liberalism

Review of preconditions and peculiarities for formation of the idea of tolerance in the European thought. The role of the early liberalism (J. Locke) in the apprehension of freedom and equity as the basis for tolerance is emphasized.

Key words: tolerance, freedom, the human right, the Reformation, liberalism, Britain.

Поняття нації в соціально-філософській спадщині М. Драгоманова

Аналізуються погляди М. Драгоманова на націю, її місце в системі суспільних відносин. Особлива увага приділяється тлумаченню ним співвідношення національного та загальнолюдського. На основі проведеного аналізу робляться висновки про те, що М. Драгоманов вбачав у національному один із важливих чинників буття окремих народів і людства в цілому.

Ключові слова: нація, національне, загальнолюдське, громада, федералізм.

Актуальність статті обумовлена поглибленою увагою до державотворчих процесів в Україні. Дана проблема часто обговорюється в різних аудиторіях, в науковому та інформаційному просторі. Її вирішенню може слугувати використання творчої спадщини українських мислителів минулого у тому числі М. Драгоманова.

Щодо сучасного теоретичного осмислення поглядів М. Драгоманова на націю, національне та його співвідношення із загальнолюдським, то воно знайшло своє відображення у працях ряду дослідників, серед яких В. Андрущенко, В. Горський, М. Гошовський, В. Довгович, М. Кашуба, А. Круглашов, В. Лукеренко, І. Огородник, І. Романченко, М. Русин, О. Салтановський та ін.

Погляди М. Драгоманова в національному питанні в минулому, зокрема в радянський період, оцінювались неоднозначно, більше того – піддавались перекрученням, фальшуванням. Так, у першому томі «Історії української літератури» (1954) було сказано, що М. Драгоманов був ідеологом українського націоналізму. Натомість автори монографії «Михайло Драгоманов» (1964) А. Заславський та І. Романченко твердили, що той «був одним з найактивніших борців проти українського буржуазного націоналізму» [1, 10]. Одні дослідники визнають його «батьком української етнології, народознавцем, істориком українського народу, інші – як людину з невиробленим національним світоглядом, якимсь «недоукраїнцем» [2, 45]. Окремі автори твердять, що він не зміг задовільнити потреби українців у науковому обґрунтуванні та політичному визначенні їхнього місця серед інших народів світу.

Така неоднозначність в оцінках М. Драгоманова має певну об'єктивну основу. Як відомо, з його іменем зв'язана лінія раціоналістично-позитивістська, соціалістична за політичною орієнтацією. Вона зрештою

визначила дещо однобоке розуміння ним національного лише як «форми», що має бути заповнена інтернаціональним, загальнолюдським змістом. Звідси вихідним принципом при вирішенні соціальних і національних проблем, за його переконанням, є загальнолюдське в ідеях і цілях, а національне – у ґрунті і формах: «головне діло – поступ людини й громади, поступ політичний, соціальний і культурний, а національність є тільки ґрунт, форма й спосіб» [3,367].

Як діалектик, М. Драгоманов виходив з єдності змісту і форми. Це зумовлювало розуміння ним нерозривності національного і загальнолюдського, інтернаціонального. Хоча інколи робив наголос на останньому. Однак, говорячи про національне як «ґрунт», «спосіб», мислитель фактично виходив за рамки національного як лише «форми». І якщо, з точки зору діалектики, форма завжди змістовна, а зміст міститься у певній формі, то національне не може розвиватися, якщо воно не включає в себе елементів загальнолюдського, рівно ж як і загальнолюдське не може існувати у відриві від національного.

В розумінні діалектики національного і загальнолюдського М. Драгоманов виявив непослідовність у своїй концепції громадівського соціалізму, на що, зокрема, вказав І. Франко у своїй статті «Суспільно-політичні погляди М. Драгоманова». За М. Драгомановим, найвищим ідеалом у суспільному житті є «безначальство», утворення добровільних асоціацій – громад, основаних на засадах самоврядування. Об'єднання таких громад складає федерацію. Однак, як відзначає І. Франко, федералізм М. Драгоманова ігнорував головну його підставу – автономію національностей. Зауважимо, що вчений не ставив питання про державну незалежність України, вважаючи, що для цього немає умов і що національна самостійність українського народу може бути реалізована на засадах федералізму з іншими народами Австрії і Росії. Не відводячи нації місця в структурі федеративного устрою, М. Драгоманов фактично ігнорував її роль як різновиду громади. І. Франко пояснює це тим, що «в його духовнім арсеналі не було поняття нації як чогось органічного, історично кінцевого, нерозривного і вищого над усяку територіальну організацію» [4,438].

Проте дане зауваження І. Франка не слід розуміти буквально так, що ніби М. Драгоманов не «бачив» нації як одного з головних складників соціальної структури, нехтував національним. Закид І. Франка стосується в даному випадку відношення між нацією і громадою. Насправді М. Драгоманов розглядав націю як реальність, що склалася історично на основі певних ознак. У статті «Що таке українофільство?» до таких ознак він відносив насамперед мову, що пов'язує між собою людей однієї нації, а також територію: «Сукупність ознак індивідів, що населяють певну вітчизну і складають певну націю, і є національність [5,117]. Зауважимо, що М. Драгоманов ототожнює поняття нації і національності, бо у його часи ще не склалася термінологічна розмежованість цих понять. Водночас при характеристиці окремих народів, зокрема євреїв в Україні, вчений серед найважливіших національних ознак вказував не тільки на мовні і територіальні, але й на фізичні, психологічні, релігійні та соціальні характеристики.

Про визнання реальності нації (національності) М. Драгоманов писав у своїх «Листах на Наддніпрянську Україну: « Ми признаємо національності як очевидний факт, як результат певних природних і історичних обставин життя народного (хоч іноді ще необсліджених наукою і завше перемінних); ми признаємо, що цей факт завше треба мати на оці при громадській праці, а надто ми признаємо важність найвиднішої національної ознаки, народної мови як способу морального зв'язку між людьми» [6,465].

Виходячи з посилки, що «людство є лише сукупність націй», М. Драгоманов розглядав національне як своєрідний вияв людського, у нерозривному зв'язку з ним. «Самим ідеал людини, – писав він у згадуваній нами статті «Що таке українофільство?», – ми складаємо тільки вибираючи найбільш симпатичні ознаки індивідуумів і націй, – а, отже, прагнучи до того, щоб розвивати індивідууми і нації до ідеалу людини, ми повинні виходити з істотних індивідуальних і національних ознак, – інакше виховання перетворюється саме у вдавнення живих людей у форму пустого ідола, який не може принести їм нічого, крім страждання» [5,118].

Трактуючи нації як вид асоціацій, М. Драгоманов висловив надзвичайно цінну думку про націю як цілісне, гармонійне утворення і про шкоду, яку може завдати нації порушення цієї цілісності і єдності. «Національність, – писав він, – як сукупність ознак, властивих певному числу індивідів, є умова їх асоціацій між собою, зруйнувати яку означає розбити спільноту на атоми і ослабити кожний індивід зокрема і всі разом» [7,265]. Власне М. Драгоманов у своєрідній формі висловив ідею соборності народу. Сьогодні в процесі розбудови національної державності в Україні архіважливо не допустити розколу української нації за регіональними, конфесійними та іншими ознаками.

Одним з головних засобів консолідації народу М. Драгоманов вважав національну мову. Фактично він ідентифікував націю з мовою, вважаючи останню головною ознакою національної спільності. Вчений відкидав будь-які спроби применшення значення національної мови. Полемізуючи з російським великодержавним шовіністом Г. Алексєєвим, який вимагав, щоб «українці стали росіянами», він писав: «Долі було завгодно, щоб людина розвивалася через різноманітність націй і мов. Безсумнівно, що ця різноманітність поділяє між собою види людства... Але якщо національні мови поділяють осіб двох націй між собою – то національні мови значно більше поєднують людей, ніж роз'єднують» [5,109].

Учений підкреслює історичність появи та розвитку національної організації людства, її необхідну роль у життєдіяльності окремих індивідів, у просторі цивілізаційного буття людини. Особливо важливими функціями національної організації для нього виступають комунікативна, інформаційна, ціннісно–орієнтаційна. «Не можна не бачити, що існування певних людських порід, – національностей, – наголошує М. Драгоманов – визначає окремих особам, або у крайньому разі значній більшості з них, – природні поля для їх діяльності як тому, що національні мови, – найбільш визначена і найбільш важлива у практичному відношенні відмінність людських порід, – з найбільш природним зв'язком окремих осіб певних національних мас і найпереводіших громадських діячів з цими масами, так і тому, що, за не багатьма винятками, – люди однієї породи

поіли на землі країни з більш чи менш однорідними умовами для ведення господарства і побуту взагалі» [8,27].

Однак, при розгляді концептуального арсеналу Драгоманова помітна тенденція до недостатнього термінологічного розмежування етнічних, соціальних і політичних понять в його творах. Наголошуючи на системності, єдності та взаємозв'язку різних аспектів суспільно–політичного розвитку, він уникав деталізації понятійного апарату. Через таку теоретичну невизначеність у його працях непросто знайти розв'язання питання про генезу націй, про час їх формування. Вчений висловлював незгоду з популярними тоді уявленнями, що нації постають як результат буржуазної цивілізації, як наслідок формування капіталістичних націй–держав, з єдиним національним ринком, національно–економічною буржуазією та пролетаріатом тощо. Йому видається, що ця соціально–економічна детермінанта оцінки національно–етнічних процесів є не достатньо продуманою, занадто однобічною. На протигагу цьому Драгоманов наголошує, що національності старші за всі буржуазії, мотивуючи це твердження тим, що у «новій Європі вони себе вже почували в XI ст.» [8,9].

Наукові висновки Драгоманова щодо національних проблем базувалися не лише на основі тогочасних філософських напрямків, етнологічних досліджень німецьких, британських, французьких та італійських учених – вони спиралися ще й на його професійну підготовленість як історика, фольклориста, етнографа. Драгоманов ретельно вивчав сучасну йому фахову літературу, цілеспрямовано підбирав і використовував новинки тогочасної суспільно–політичної думки, вимогливо ставився до врахування найновіших досягнень науки у власних працях і в працях своїх колег.

Вченому довелось протистояти поширеним в Європі уявленням про нації, їх ієрархію, які претендували на вирішення питань: кого вважати представником справжньої, «культурної», «історичної», державної нації, а кого віднести до чогось меншовартісного, отже, гідним бути лише об'єктом впливу і засобом реалізації цілей «великих народів». Він взяв активну участь у науковому розхитуванні цих уявлень про обмежене коло «історичних» націй, що виконують важливу цивілізаційну місію, опротестовуючи, заперечуючи цей підхід як науково неспроможний. М.Драгоманов, зокрема, піддав критиці саме поняття «історичної», «державної» нації.

Український мислитель вніс помітний вклад в наукове обґрунтування національних процесів через розрізнення понять «нація», «народ» і «державна», «державна нація». Це понятійне протиставлення було особливо важливим для народів Східної Європи, що знаходились у державних рамках Австро–Угорської, Російської, Оттоманської та Германської імперій. М.Драгоманов з обуренням змалював становище в Російській імперії: «... Мабуть ніде не існує такого змішання понять про державу і національність, що це досі має місце в Росії: освічені люде всіх національностей в Росії (від 1864 навіть також і в Польщі) відчужувалися все більше від мас своїх соплементників як щодо мови, так і щодо знання умов їхнього життя, і коли вони мають поняття про народ то розуміють під

цим тільки народ державної національності, тобто народ великоруський, котрий звуть просто «руський» [10,15].

М.Драгоманов визнавав «мужицькі», «плебейські» нації. Виходячи з факту, що більшість народів Східної Європи внаслідок тривалого бездержавного існування та під тиском панівних націй, їх асиміляційної політики втратили свої «вищі класи», вчений вважав за можливе та ставити знак рівності між представниками «трудової» більшості з певною нацією в цілому. Таким, у своїх принципових рисах, було його бачення українського народу.

Як стверджує ряд дослідників творчості М.Драгоманова, зокрема А.Круглашов, український мислитель відкидав будь-які твердження про неповноцінність та історичну безперспективність недержавних націй. Він переконливо доводив, що «бездержавні» народи Східної Європи, незважаючи на їх складну, інколи трагічну долю, мають не тільки минуле, але й майбутнє. Вони зовсім не приречені стати «гумусом» для розквіту народів «державних», «історичних», вони можуть і будуть гідними членами людської цивілізації. У листі до російського народника П.Лаврова, який звинувачував М.Драгоманова за те, що той надає більшого значення національному питанню, ніж сам Лавров, писав: «Але ви маєте на увазі тільки національності державні, а я кажу переважно про національності мужицькі, в яких бачу один із сильних факторів соціальної революції і відміни феодально-державного ладу і таких самих міжнародних відносин» [2,469].

На його думку, "плебейські" нації Східної Європа мають потужний потенціал розвитку, становлять динамічну силу перетворення європейських відносин. До них він зараховував й українську націю. Такі «недержавні», за життя М.Драгоманова, нації склали основу і соціальних, і національно-політичних, і міжнародних конфліктів у Європі. В цілому вчений не помилився, звертаючись до націй «плебейських», розглядаючи їх як рушійну силу розвитку європейської цивілізації, намагаючись заохотити східноєвропейську інтелігенцію до участі у програмах національно-культурної та політичної діяльності, які б відповідали потребам цих націй. Він намагався також переконати західноєвропейських інтелектуалів, що рухи, які виникають на сході континенту, – природний процес, з яким треба рахуватись.

М.Драгоманов дотримувався принципової демократичної позиції в питанні співвідношення національного та інтернаціонального. Він був непримиренним до національної зашореності, обмеженості. Відповідаючи тим, хто протиставляв національне та інтернаціональне, вчений писав: «Саме слово інтернаціоналізм показує, що в ньому національності не тільки не відкидаються, а прямо признаються... Інтернаціоналізм тільки вносять в національні відносини ту контролю, без котрої націоналізм повернув би народи до звірячого поїдання одного другим і котра не дає наповняти національні напрямки всякого роду назадництвом, кастовістю, а іноді й просто особистим егоїзмом» [12,51].

Надаючи національному чиннику важливого місця в системі суспільних відносин, М.Драгоманов вважав, що в політичній діяльності не слід його абсолютизувати. У праці «Чудацькі думки про українську

національну справу», спираючись на досвід історії європейських народів після революції 1848 року, він доходить висновку, що «національна ідея сама по собі не є ліком на всі лиха громадські,... а часом без других, культурних ідей може служити джерелом великих помилок (примір союзу слов'ян з реакцією в Австрії)» [3,338]. Мислитель розумів, що акцентування уваги лише на національному може привести до «забуття» соціальних проблем. Проаналізувавши події європейської історії ХІХ ст. він зауважує: «... Правдолюбива людина мусить прийти до того, що сама по собі думка про національність не може довести людей до волі і правди для всіх і навіть не може дати ради для впорядкування навіть державних справ». Треба, на його думку, шукати те, що стало б вище над усіма національностями – «всесвітньої правди, котра б була спільною всім національностям» [3,322].

Нація, за М.Драгомановим, не вичерпує склад асоціацій індивідів. Як теоретик громадського соціалізму, він надавав пріоритетного значення соціально–політичним і культурним проблемам громад.

«В нашій справі, коли ми поставимо думку, що національність є перше, головне діло, то ми або поженемось за марою, або станемо слугами того, що всилоється спинити поступ людський, і поставимо на ризик, коли не на згубу, й саму нашу національність» [3,367]. В практичних справах головним, вважав він, на першому місці мають стояти потреби людини і громади.

Міркування М.Драгоманова про націю, національне і його співвідношення із загальнолюдським не втратили свого нинішнього значення. Вони орієнтують політичну еліту України на розуміння нерозривності національних і соціальних проблем, на посилення уваги до людини, її повсякденних потреб, попереджають від односторонності в політиці.

Література

1. *Заславський А., Романченко І.* Михайло Драгоманов. – К.,1964.
2. *Задеснянський Р.* Національно–політичні погляди М.Драгоманова та їх значіння. – Торонто, 1980.
3. *Драгоманов М.* Чудацькі думки про українську національну справу // Літературно–публіцистичні праці. – К.,1970. – Т.2.
4. *Франко І.* Суспільно–політичні погляди М.Драгоманова // Збір. творів: У 50–ти томах. – К.,1986. – Т.45.
5. *Драгоманов М.* Что такое украинофильство?// Русское богатство,1881, ноябрь.
6. *Драгоманов М.* Листи на Наддніпрянську Україну // Літературно–публіцистичні праці. – К.,1970.
7. *Горський В., Кислюк К.* Історія української філософії. – К.,2004.
8. *Драгоманов М.* Вольний союз – Вільна спілка. Опыт украинской политико–социальной программы. – Женева,1884.
9. *Драгоманов М.* – *Бачинському Ю.* 6/18. 07.1894 // Бачинський Ю. Моя переписка з Михайлом Драгомановим /Додаток до України ірредентної. – Львів,1900.
10. *Драгоманов М.* Малоруський інтернаціоналізм //Вибрані твори. – Прага 1937. – Т.1.

11. Драгоманов М. – Лаврову П. 10.02.1878 // Літературно–публіцистичні праці. – К., 1970. – Т.2.
12. Лукеренко В.Л. Світогляд М.П.Драгоманова. – К., 1960.

Палагнюк М.М. Понятие нации в социально–философском наследии М. Драгоманова

Анализируются взгляды М.Драгоманова на нацию, ее место в системе общественных отношений. Особое внимание уделяется объяснению им соотношения национального и общечеловеческого. На основании проведенного анализа сделан вывод о том, что М. Драгоманов видел в национальном один из важнейших аспектов бытия отдельных народов и человечества в целом.

Ключевые слова: *нация, национальное, общечеловеческое, община, федерализм.*

Palagnjuk, M.M. The notion of nation in Myhajlo Dragomanov's socio–philosophic heritage

The article discloses M. Dragomanov's views on the nation, its place in the system of social relations. Special attention is paid to his interpretation of the correlation between national and panhuman. The conclusion about the fact that M. Dragomanov considered national as one of the important factors of separate nations and humanity as a whole are made.

Key words: *nation, national, panhuman, community, federalism.*

Філософія освіти: ціннісні аспекти

Розглядаються проблеми, пов'язані з пошуками нової парадигми підготовки людини до життя, яка б забезпечила не лише адаптивне ставлення людини до дійсності, але й розвиток самої дійсності у відповідності до людських вимірів життя. Центром цієї парадигми є освіта, яка розвивається як відповідь на виклики цивілізації і одночасно як відповідь на потреби людини знайти своє місце і можливості самореалізації у новому глобальному просторі.

Ключові слова: філософія освіти, вища освіта, освітня політика, цінності.

Проблема цінностей у її різних звучаннях і вирішеннях тісно пов'язана з вихованням і освітою людини, системи яких завжди включають фундаментальні ціннісні передумови. Міркуючи про моральні цінності в педагогіці, М.Гартман відзначив, що «головними в ній є справжні цінності формування характеру, такі як слухняність, старанність, завзятість, жертвовність, відповідальність. Але, подібно праву, вона більше настроєна на засоби їх здійснення, ніж на чисте схоплення їх структури. Вона припускає як пізнане те, що етика лише намагається схопити» [1, 197–198].

Ціннісні передумови лежать в основі філософії освіти, яка склалася ще в стародавності. В історії європейської культури, в античності й еллінізмі більше двадцяти століть назад було найбільш повно представлене філософське осмислення освіти, її ідеалів, норм і вимог. Це свого роду «протофілософія освіти» (А.П.Огірків), де виховання й освіта розглядалися всередині філософського дискурсу, як важливі форми політичної практики, що визначає їх ідеали та цілі. Пайдейя – поняття, яке ввели в обіг давньогрецькі філософи (V ст. до н.е.), означає освіта й виховання людини через оволодіння культурою, універсальним знанням, які становлять сутність її буття. Це внутрішнє життя, духовність, культура як вище багатство людини. Основні й фундаментальні ідеї пайдейї у філософсько–педагогічних вченнях давньогрецьких мислителів представлені софістами, які показали проблему людини та її життя як члена суспільства. Їх теми: етика, політика, риторика, мистецтво, мова, релігія, виховання – культура в цілому. Проголосивши свободу духу на противагу традиції, нормам і кодифікаціям, філософи продемонстрували тим самим необмежену віру в розум. Сократ, що тісно пов'язував освіту з вихованням високих моральних якостей, бачив сенс існування людини й всього соціального життя в моральному характері кожної окремої особистості.

Платон у діалозі «Протагор», в «Державі» і «Законах» представив пайдейю не тільки як сенс життя душі, але й політики й держави. Висока мораль держави – основа її сили. Необхідно створити новий тип вихо-

вання, який припускає повну рівновагу між владою й високою культурою громадян. Оздоровлення громадського життя після якої-небудь катастрофи держави може відбутися не тільки в політиці, але у відновленні моральних і релігійних основ, не стільки із установленням сильної державної влади, скільки з відродженням «совісті» або «душі» громадян. Виховання моральності є одночасно будівництвом держави. Пайдейя розглядалася як освіта молоді за допомогою вивчення різних наук, але головне — це «людські питання», а не космічні або фізичні теорії. Однак Арістотель вважав, що в кожній науці існують два шляхи — наукове пізнання й освіта.

До ідей педагогіки зверталися у свій час давньоримські мислителі Цицерон і Сенека, і саме тут народжується близьке пайдейї поняття *humanitas* — людяність. М.Хайдеггер в «Листі про гуманізм» звернув увагу: наша турбота повинна бути звернена на повернення людині людяності, «негуманна» — це людина, яка відпала від своєї сутності. У наш час функцію «гуманізації» найчастіше передають самостійному процесу виховання, залишаючи освіті передачу накопиченого попередніми поколіннями знання й професіоналізацію. Однак вона з'являється не тільки у своїй прямій просвітній функції, але і як найефективніший спосіб гуманізації та впровадження моральних і культурних еталонів соціальної діяльності людини й суспільства, необхідного для масової освіти.

Сучасна ситуація в суспільстві й культурі, стурбованість філософів долею «негуманної» людини, що не піклується про самовиховання, знову висунула пайдейю стародавніх греків, її сучасне розуміння на перший план. Так, головною темою одного із всесвітніх філософських конгресів (1998, Бостон, США), що зібрав більше 3 тис. філософів з різних країн миру, стала «Paideia»: Роль філософії у вихованні людства». Знову досліджувалися такі питання, як походження цього поняття, його інтерпретація в різних філософських концепціях, співвідношення філософської освіти й культурної розмаїтості, соціальної справедливості та прав людини. Більшість учасників, відроджуючи традицію, розуміли пайдейю «як одночасний розвиток інтелектуальних і етичних здібностей індивіда» (И.Кучуради, Туреччина), як «сукупність ідей і практик» виховання й навчання, показували її значимість для вирішення глобальних проблем людства. Загальний підсумок — усвідомлення того, що «головна цінність тепер це вже не наукове знання, а людське життя й воля» (Н.С.Автономова, Росія) [2].

Ідеї античних мислителів успішно розвиваються сьогодні в контексті філософської герменевтики. Відомо, що М.Фуко в лекції «Герменевтика суб'єкта», прочитаної в Колеж де Франс, зробив головним предметом уваги принцип «турботи про самого себе» і його окремий випадок — «пізнання самого себе», вважаючи їх корінними для герменевтичного підходу до суб'єкта й розуміння природи освіти. «Турбота про самого себе» з'являється як головна цінність — основа раціональної поведінки в будь-якій формі активного життя. «Турбота про себе» рівнозначна турботі про свою душу, вона повинна сприяти розвитку такої базової цінності людини, як уміння піклуватися про інших і управляти ними саме на цій основі.

Розвиваючи ідеї давньогрецьких філософів про культуру свого Я, Фуко простежує їх зміни пізніше, підкреслюючи, що західна філософія змінила базові цінності — віддала перевагу самопізнанню «турботі про

себе». Незважаючи на те, що протягом багатьох століть «турбота про себе самого» була основним ціннісним принципом таких прикладів моралі, як епікурейська, стоїчна й т. ін., в XVII ст. «турбота про себе», про власну моральність розглядалася як умова одержання дійсного наукового знання. Пізніше, очевидно під впливом ідей освіти, відбулася переоцінка, саме поняття турботи стало означати скоріше егоїзм, крайній індивідуалізм. Зміна цінностей, пов'язана із втратою гуманістичної традиції, посилилася тим, що в європейській культурі освіта перестала орієнтуватися на виховання чесноти, уявлення древніх про пайдею «виродилося» в інтелектуальне вдосконалювання й накопичення знань, тоді як такі цінності, як необхідність розвитку етичних властивостей, «турботи про себе» як моральне самовдосконалення, були втрачені або зайняли інше місце.

Один із провідних представників герменевтики Х.–Г. Гадамер вважав найважливішою думку про те, що «буття духу в деякій ступені пов'язане з ідеєю освіти», розуміння якого, у свою чергу, визначається типом раціональності, що панує в суспільстві. Традиційно освіта розуміється як оволодіння насамперед інтелектуальними аналітичними знаннями в сукупності з рецептурною інформацією, певними практичними вміннями й навичками. Перетворення природних задатків і можливостей трактується переважно як удосконалювання чистого розуму, розумових процедур і операцій, а також як нагромадження індивідом спеціальних знань із різних областей, обумовлених інституціонально. Такий підхід укорінений в ідеалах класичної раціональності, що ототожнює «освіченого» індивіда з теоретичним суб'єктом, удосконаленим інтелектом, звільненим від природних недосконалостей і ірраціональності емпіричного суб'єкта.

Якими особливостями й можливостями володіє освіта? Відповідь на це питання може бути знайдене при розгляді ряду фундаментальних філософських проблем і насамперед до гегелівського трактування природи освіти. Для Гадамера ідеї Гегеля про освіту, зокрема викладені в «Філософській пропедевтиці», особливо значимі, і сам виклад основ філософської герменевтики в «Істині й методі» він починає з освіти як провідного поняття для гуманітарних наук і самої герменевтики. Вимога загальності реалізується в практичній освіті як уміння відволіктися від самого себе, дистанціюватися від безпосередніх особистих потягів і потреб, приватних інтересів, побачити й зрозуміти те загальне, котрим у цьому випадку визначається особливе. Таким чином, «підйом до загального» – це підйом над собою, над своєю природною сутністю в сферу духу, але в той же час світ, у який «вростає» індивід, – це реальний світ, він твориться культурою й насамперед мовою, системою цінностей, символів, а також повсякденністю, що опирається на звичаї, традиції, повсякденну свідомість у цілому.

Чи сформувалася вітчизняна «філософія освіти» як самостійна теоретична дисципліна? Відповідь на це питання неоднозначна, його обговорення триває. Труднощі носять насамперед термінологічний характер, оскільки відповідно до західної традиції під «філософією освіти» часто розуміється «загальна теорія освіти», «наука про освіту» і обговорюються можливості створення такої системи знання. Існують і аргументи проти: філософія освіти в багатьох західних країнах стала майже марною, вона потонула в технічних тонкощах; або не існує особливого змісту науки про освіту, і використовуються методи, факти й принципи, запозичені з інших областей знання, у тому числі філософії, для вирішення проблем освіти (Дж. Дьюї, П. Наторп, П. Херст). У цьому контексті обговорюється

питання, чи не є педагогіка прикладною, конкретною філософією, і в цьому випадку проблема приймає новий аспект: яке співвідношення філософії та загальної теорії освіти?

До середини XIX ст. педагогіка шукала своє обґрунтування не тільки у філософії, але значною мірою в емпіричній психології, яка розвивається. Це на певний час відсунуло на задній план міркування про цілі та ідеали освіти, про антропологію як основу педагогічного процесу й т. ін. Формувався власний предмет педагогіки і її складові: методологія педагогіки, дидактика, методика, теорії навчання й виховання. Питання з філософії, психології, соціології істотно переосмислюються, якщо вони вбудовуються в єдину теоретичну й прикладну педагогіку з її власним об'єктом і предметом. У той же час зберігається й залишається необхідним самостійний філософський аналіз теорії й практики освіти. Фахівці, як правило, виокремлюють кілька проблем, що є проблемами самої педагогіки, але їх можна побачити й досліджувати лише з позицій філософії і засобами філософії. Звичайно вказуються наступні проблеми: ідеологія й освіта, освіта як складова частина соціального механізму виживання людства, роль освіти у звільненні особистості від приниження, взаємозв'язок науки й освіти, іншими словами, соціально-філософські, соціологічні й соціально-психологічні проблеми, вирішення яких впливає на процес освіти.

В.В.Краєвський вважає, що предметом філософської рефлексії стає зв'язок між уявленнями про місце людини в суспільстві, з одного боку, і цими трьома концепціями освіти — з іншої. Відповідно педагогіка — єдина спеціальна наука про освіту серед всіх наук, яка вивчає освіту в єдності всіх складових його частин. Очевидно, що педагогічна наука в цілому не може мати той же предмет, що й філософія освіти. Краєвський справедливо також відзначає, що це відноситься й до спеціальної методології педагогіки (очевидно, як «теорії середнього рівня», за класифікацією Р.Мертон), що включає як абстракції, так і емпіричний матеріал, на відміну від абстрактного філософського мислення й загальнофілософської методології [3,24–26].

Філософія освіти, що не співпадає з теорією, методологією й практикою педагогіки, має специфічне коло питань і проблем, і якщо знаходить статус дисципліни, то формує й свій предмет дослідження такого об'єкта, як освіта. Це припускає, у свою чергу, певне відокремлення від загальної філософії, що в XX ст. виявилось, зокрема, у створенні асоціацій і об'єднань філософів, які займаються проблемами виховання й освіти, що прагнуть установити діалог із представниками різних педагогічних парадигм, здійснити критико-аналітичний підхід до вихідних принципів.

У фундаментальному дослідженні «образи освіти» у західній філософії освіти XX ст. А.П.Огурцов і В.В.Платонов указують, що основною проблематикою цієї галузі знання стають сьогодні відокремлення освіти в автономну сферу громадянського суспільства, диференціація й ускладнення структури й форм освіти, поліпарадигмальність педагогічного знання, зміна параметрів освіти в структурі інформаційного суспільства, появи циклу наук, що вивчають освіту [4,12].

У філософському й у педагогічному співтовариствах намітилася тенденція спільного пошуку базових ідеалів і принципів пояснення сформованої «освітньої дійсності», концептуальної бази й методологічної програми її дослідження. Створення філософії освіти істотно змінило стратегію дослідження освіти. Збагачувався предмет і методи філософських досліджень із урахуванням досвіду педагогіки, у свою чергу, відбувалася зміна стратегії

педагогіки на основі загальніфілософських, епістемологічних і соціально-філософських положень про суспільство, людину й пізнання. На основі вивчення великої «панорами філософських концепцій освіти» А.П.Огурцов і В.В.Платонов прийшли до важливого висновку: «Дві форми дискурсивної практики – філософія й педагогіка, дві форми стратегії дослідження... виявилися взаємодоповнюючими, і поступово складається загальна установка й загальна стратегія... З одного боку, філософська рефлексія, спрямована на осмислення процесів і актів освіти була заповнена теоретичним і емпіричним досвідом педагогіки... З іншого боку, педагогічний дискурс, що перестав замикатися у своїй галузі й вийшов на «великий простір» філософської рефлексії, зробив предметом свого дослідження не тільки конкретні проблеми освітньої дійсності, але й найважливіші соціокультурні проблеми часу» [4,21–22]. Дослідження показало, що поряд з великою психологічною, дидактично-методичною, соціально-психологічною емпірією в педагогіці успішно розроблялися теоретичні концепції, що не тільки представляють безсумнівний змістовний інтерес, але і є також формами спеціалізованого гуманітарного знання. Відповідно в цій якості вони можуть бути предметом аналізу логіки, методології й філософії.

Одночасно це розгорнуло перед нами велику панораму зміни ціннісних передумов, систем цінностей у цілому, які ставали вихідними, базовими для побудови численних і різноманітних концепцій філософії освіти та власно теорій педагогіки. Принципи й світоглядні підходи, сформульовані й розгорнуті в працях філософів тих або інших напрямків, дозволяли побачити нові можливості для побудови систем виховання й навчання. Вихідні принципи й переваги викладалися як у роботах філософів, спеціально присвячених освіти, так і в якості світоглядних і методологічних положень самих філософських вчень. Так, наприклад, філософія освіти в системі цінностей і переваг в опозиції «інтелект – інтуїція» А. Бергсона представлена як у його роботах і виступах про спеціальність, класичну освіту, про реформу освіти Франції, так і в загальніфілософських працях, ідеї яких про інтуїтивізм вплинули на педагогічні вчення. Те ж саме можна спостерігати й у спеціальних працях (лекціях) Є. Дюркгейма про педагогіку й соціологію, освіту, моральне виховання й одночасно про вплив ідей, цінностей і переваг, які розроблювалися автором у своїх базових соціологічних дослідженнях, у тому числі й про самі цінності [5].

Існує безліч прикладів, що підтверджують тісне переплетення філософських і педагогічних ідей ряду мислителів європейської культури, що дотримуються різних світоглядних, методологічних та й взагалі ціннісних позицій. Розмаїтість зростає, якщо ми звернемо увагу на складну динаміку ідей і цінностей як у розвитку поглядів самих мислителів (наприклад, перехід від психологічної до герменевтичної інтерпретації педагогіки у В.Дільтея), так і в процесах протистояння різних шкіл і напрямків. Приклади останнього нескінченні, зокрема, це динамічні (аж до конвергенції) опозиції емпірико-аналітичні і гуманітарні напрями, найбільш значимі з яких – англо-американська аналітична й герменевтична традиції, протилежні ціннісні принципи яких добре відомі.

Базовою ідеєю для філософії й педагогіки, навколо якої тривають дискусії, створюються концепції, формуються багато напрямів і шкіл, завжди була ідея людини, його оцінка й розуміння. «Антропологічний поворот» у філософії на початку ХХ ст. виявився в середині століття й у педагогіці, де розгорнулися дослідження антропологічних передумов і підстав педагогіки,

освіти в цілому. Концепції антропологічної педагогіки (педагогічної антропології) будувалися по-різному, але в прямій залежності від тих або інших філософських ідей і принципів в області вчень про людину: педагогічна антропологія як варіант трансценденталізму (К.Х.Дікоп), персоналізму (М.Шелер, Є.Муньє), феноменології (М. Мерло-Понти, В.Лох), екзистенціалізму (К.Ясперс, М.Бубер, Є.Фінк) та ін. Вплив на цей процес робили не тільки праці філософського жанру, але й спеціально розроблені програми, маніфести, як «Маніфест персоналізму» Є.Муньє, де дається не тільки характеристика сучасного суспільства, критичний аналіз вчень про нього, але, на основі чітко прописаних цінностей і принципів, цілісна програма виховання людини, особистості. Перший принцип — «виховання не має своєю метою привчити дитину підкорятися соціальному середовищу або приймати на віру ту або іншу державну доктрину» — обґрунтував одне з головних вимог до освіти — «плюралістичний статут школи», де однозначно затверджувалося, що «держава не має права монополювати нав'язувати яке-небудь вчення і яку-небудь форму виховання» [6, 322]. У цілому в «Маніфесті» цінності виховання й освіти формулюються відкрито, переконано, хоча й з певним критичним осмисленням і обґрунтуванням.

Надалі філософія освіти як нова дослідницька галузь і її філософсько-теоретичний фундамент створюється спільними зусиллями педагогів і філософів, що звертаються до сучасних реальних педагогічних проблем. У вітчизняній філософії ХХ ст. відома філософська концепція освіти Є.В.Льєнкова, методологічна програма Г.П.Щедровицького, програма «діалогу культур» В.С.Біблера, дослідження Ф.Т.Михайлова, кожна з яких побудована на самостійній системі філософських і педагогічних принципів і цінностей.

У цілому ж ситуація ускладнюється тим, що, як відзначає В.А.Лекторський, сучасна освіта існує в рамках принципово іншої цивілізації, що базується на іншій системі цінностей, ніж традиційна європейська культура, починаючи з античності. «Шляхи мислення, моральність й мистецтва давно розійшлися. Мислення носить по перевазі інструментальний характер, тому що обслуговує насамперед сферу природничих наук і техніки. Навчання такому мисленню не веде до морального розвитку. Освічена людина ототожнюється з людиною знаючої. Тим часом подібний ідеал освіти усе більше ставиться сьогодні під сумнів» [7,3]. Знання швидко старіють, складні сучасні проблеми вимагають нестандартних рішень і методів, виходить, освіта повинна стати навчанням способом творчого й критичного мислення, засобом виховання моральних і громадянських чеснот.

Зрозуміло, існує ще безліч інших актуальних філософських проблем сучасної освіти. Це питання про класичну модель освіти і її кризи сьогодні, про різноманіття культур і різноманіття моделей освіти, педагогічних практик, про можливість єдиної парадигми й цілісної системи освіти сучасної цивілізації. Особлива проблема — комп'ютерна техніка, її ідеї та програми як нові можливості формування мислення, навчання, освіти в цілому, а також застосування принципово інших, зокрема синергетичного, глобалістського підходів до освіти. Але за всім цим стоїть людина в єдності його інтелекту, моральних і громадянських чеснот, системи цінностей у цілому.

Унаслідок своєї актуальності освітні цінності сьогодні стали об'єктом дослідження багатьох вітчизняних та зарубіжних учених. Треба заува-

жити, що дотепер у науковій літературі не існує загальноприйнятого визначення освітніх цінностей. У своїх працях вчені пропонують різні тлумачення цього терміна. Зокрема, це обумовлено тим, що сутність понять «цінності» та «освіта» теж трактуються неоднозначно.

Система освіти як «поле боротьби за капітал» (П.Бурдьє) є кульмінацією світу цінностей, цілей й шляхів їх досягнення. Цінності, що вводяться як орієнтири в процесі сучасної освіти, – одна з проблем, що ставить галузь, яка вимагає постійної уваги внаслідок динамічності розвитку суспільства і самої освітньої системи. Основні цінності освіти, хоча й залишаються правильними і необхідними, усе–таки недостатні для розвитку і росту особистості, для здійснення індивідуальної продуктивної освіти.

Освіта як система визначається таким групами цінностей:

1. Внутрішні цінності функціонування освіти (головна цінність – індивідуальність учнів або запити суспільства, професорсько – викладацькі цінності, цінності, що лежать в основі навчальної діяльності учнів і механізмів оцінювання). Виділяють чотири типи якісних цінностей в освіті, що конкурують між собою. По–перше, «академічні», тобто традиційні цінності, сфокусовані на відповідній галузі з якісними критеріями, ранжируваним відповідно до параметрів дисципліни. «Управлінські» цінності зосереджені на політиці і процедурах. «Педагогічні» цінності фокусуються на навичках і компетенції. І, по–четверте, цінності, «сконцентровані на зайнятості» (випускників) з виділенням ієрархічно структурованих стандартів.

2. Зовнішні цінності, що індукуються (іноді нав'язуються) освіті суспільством, державою, зокрема, ними визначаються економічні цінності освіти, тобто її здатність забезпечувати функціонування соціально–професійної структури суспільства.

3. Інструментальні цінності освіти (її здобуття або проходження), обумовлені ступенем одержання особистістю соціального, інтелектуального, символічного капіталу, зокрема, матеріальна цінність освіти (залежність оплати праці від рівня та якості освіти); соціальна цінність (освіта як фактор соціальної мобільності, вибір видів і сфер професійної діяльності); статусно–престижна цінність (освіта як спосіб і інструмент підвищення соціального статусу).

4. Продуковані цінності в освіті: вільна і відповідальна особистість; формування світоглядних установок, поглядів, цінностей загальнолюдського характеру, забезпечення умов для вільного самовизначення кожної людини у світоглядному просторі для прийняття нею власних цінностей у формі життєвих цілей, провідних мотивів та інтересів, прагнень, потреб, принципів і т.д.

Перераховані блоки цінностей – це система координат, у якій, хочемо ми того чи ні, освіта постає ціннісним поняттям, а цінності так чи інакше розширюються, конкретизуються, довизначаються. Освіті більше, ніж будь–яким іншим частинам суспільства, властивий потяг до буттєвих цінностей, а її цінності можуть бути зразком для оточуючого її суспільства. У силу цього вона змушена шукати нових засобів освітньої діяльності в умовах девальвації цінностей.

Отже, освіта є системою, що споживає, виконує і продукує цінності. Згідно з П.Бурдьє, люди, що володіють значним символічним капіталом, нав'язують іншим найбільш придатну для себе шкалу цінностей, що зберігає їхній соціальний стан, їхню фактичну монополію на інститути

системи освіти, які засновують і гарантують соціальні категорії. З цим пов'язана і боротьба за границі між дисциплінами, яку особливо активно ведуть «мертві» дисципліни, що втратили свою цінність, проти більш продуктивних способів мислення.

Література

1. *Апель К.* – О. Трансформация философии. – М., 2001.
2. *Garber M.* Academic Instincts. – Princeton, 2001.
3. *Краевский В.В.* Философия образования – вместо педагогической теории или вместе с ней? // Труды научного семинара «Философия – образование – общество». – Т.1. – М., 2004.
4. *Огуцов А.П., Платонов В.В.* Образы образования. Западная философия образования. XX век. – СПб., 2004.
5. *Бергсон А.* Здравый смысл и классическое образование // Вопросы философии. – 1990. – №1.
6. *Мунье Э.* Манифест персонализма. – М., 1999.
7. *Труды научного семинара «Философия – образование – общество».* – Т.1. – М., 2004.

Панченко Л.Н. Философия образования: ценностные аспекты

Рассматриваются проблемы, связанные с поисками новой парадигмы человека к жизни, которая бы обеспечила не только его адаптивное отношение к действительности, но и развитие самой действительности в соответствии с человеческими измерениями жизни. Центром этой парадигмы является образование, которое развивается как ответ на вызовы цивилизации и одновременно как ответ на потребности человека найти свое место и возможности самореализации в новом глобальном пространстве.

Ключевые слова: философия образования, высшее образование, образовательная политика, ценности.

Panchenko, L.M. Philosophy of education: axiological aspects

Review of the problems associated with search for a new paradigm of human preparation for life which could provide not only for an adaptive attitude of a person to the reality, but also for development of the reality proper in accord with the human measurements of life. The core of the paradigm is education which develops in a response to challenges of the civilization and simultaneously as a response to the need of a person to find his or her place and opportunities for self-fulfillment in the new global space.

Key words: the philosophy of education, the higher education, educational policy, values.

Соціально–педагогічні аспекти інформатизації освіти в процесі розвитку інформаційного суспільства

Досліджуються можливості використання інформаційно–комунікаційних технологій у навчально–виховному процесі та інформатизація освіти у контексті розвитку інформаційного суспільства.

Ключові слова: інформаційне суспільство, інформатизація освіти, інформаційно–комунікаційні технології (ІКТ), комп'ютеризація навчання, інформатика.

Однією з найважливіших проблем людства на сьогоднішньому етапі є набуття особистістю функціональної грамотності, до розробки якої включились багато країн під егідою ЮНЕСКО в рамках програми «Функціональна неграмотність як фактор ризику у сучасній цивілізації». Проблема функціональної грамотності багатоаспектна. Дослідники виділяють кілька рівнів функціональної грамотності. Для першого рівня характерна звичайна елементарна лексична грамотність.

Для країн, які перебувають на технологічному, постіндустріальному етапі розвитку, характерні високий рівень технологічних процесів і специфічні норми цивілізованого співжиття. Тому для даного рівня розвитку суспільства характерною ознакою індивіда є другий рівень функціональної грамотності, який забезпечував би вміння особистості чітко діяти за інструкціями, нормами, правилами. У процесі переходу суспільства з високотехнологічного до інформаційного, постає необхідність володіння особистістю функціональною грамотністю на вищому, третьому рівні – інформаційної грамотності.

Незважаючи на те, що для нашої країни пріоритетним сьогодні є досягнення другого рівня функціональної грамотності особистості, учені, до думки яких ми схилиємося, своїми дослідженнями стверджують: уся система виховання підростаючого покоління має працювати як на близьку, так і на віддалену перспективу, тобто формування інформаційної грамотності.

Під впливом розвитку ІКТ активно розвивається у світі, в тому числі й в Україні, інформаційне суспільство, головною метою якого є ліквідація злиденності, скорочення дитячої смертності, поліпшення охорони материнства, боротьба з ВІЧ, покращення екологічного середовища тощо.

Сучасне інформаційне суспільство та його наступна фаза – суспільство, побудоване на знаннях, окрім технологічного, набуло багато вимірів:

гуманітарного, мас–медійного, культурологічного, освітньо–наукового та інших.

Для створення цілісної моделі такого суспільства і власне економіки знань та індустрії інтелектуальних технологій Україні необхідно паралельно розбудувати дві фази інформаційного суспільства:

- по–перше – прискорити побудову інформаційної та телекомунікаційної інфраструктури країни, шляхом залучення зовнішніх та внутрішніх інвестицій (розширення конкурентного середовища серед провайдерів Інтернету та мобільного зв'язку ...);
- по–друге – одночасно мобілізувати науку, освіту, промисловість гуманітарну та мас–медійну сфери і бізнес на пріоритетний розвиток інформаційного суспільства, побудованого на знаннях [8].

У «Декларації принципів», яка була прийнята в 2003 році в Женеві на Всесвітній зустрічі на вищому рівні з питань інформаційного суспільства, у якому брала участь і Україна, говориться, що інформаційне суспільство – це таке суспільство, у якому кожний міг би створювати інформацію і знання, мати до них доступ, користуватися й обмінюватися ними для того, щоб дати окремим особам, громадянам і народам можливість повною мірою реалізувати свій потенціал.

Деякі фахівці визначають контури інформаційного суспільства, як суспільства, у якому процес комп'ютеризації надає людям доступ до надійних джерел інформації, позбавляє їх від рутинної роботи, забезпечує високий рівень автоматизації виробництва.

Група експертів Колегії Європейських співавторів, яка була створена у травні 1995 року, з метою аналізу соціальних аспектів інформаційного суспільства прийшла до висновку, що «інформаційне суспільство – це глобальне суспільство, у якому обмін інформацією не буде мати ні часових, ні просторових, ні політичних канонів. Воно сприяє взаємопроникненню культур, відкриває кожному співтовариству нові можливості для самоідентифікації й розвитку власної унікальної культури. Це таке суспільство, у якому головною умовою добробуту кожної людини і кожної держави стає знання, отримане шляхом безперешкодного доступу до інформації та вміння працювати з нею» [10,6].

У «Декларації принципів» також наголошено, що освіта, знання, інформація і співпраця становлять основу розвитку, ініціативності й добробуту людської особистості. ІКТ мають величезний вплив практично на всі аспекти нашого життя. Нині новітні засоби зв'язку та системи комунікацій стирають кордони між країнами й націями. На світовому обрії вимальовуються контури цифрової економіки і глобального інформаційного суспільства, у якому нації об'єднуються та співпрацюють на основі сучасних інформаційно–комунікаційних технологій.

Основними характеристиками інформаційного суспільства є [3]:

- збільшення ролі інформації і знань у політичному, економічному, соціальному та культурному житті суспільства;
- зростання обсягу інформаційно–комунікаційних продуктів і послуг у валовому внутрішньому продукті;
- створення глобального інформаційного простору, що забезпечує: ефективну інформаційну взаємодію людей, їхній доступ до світових інформаційних ресурсів, задоволення їхніх потреб у засобах ІКТ і послугах.

Метою інформаційного суспільства є комплексний та органічний розвиток людини, створення умов для її духовного та розумового збагачення, нарощування національного людського капіталу як основи розвитку суспільства.

Розвиток інформаційного суспільства неможливий без забезпечення як у національному масштабі, так і для окремих груп населення доступу до сучасної інформаційної інфраструктури (систем зв'язку і телекомунікацій, Інтернету, баз даних тощо) з метою її ефективного використання у практичній діяльності.

Отже, в умовах розвитку інформаційного суспільства виникає необхідність підвищення інформаційної культури всіх членів суспільства. І саме школі тут відводиться найвідповідальніше місце. Адже вже в школі необхідно формувати розвинуте мислення та новаційний, евристичний підхід до постанови і розв'язання суспільно значимих завдань.

Впровадження в навчально-виховний процес сучасних інформаційних, зокрема комп'ютерно-орієнтованих і телекомунікаційних технологій, відкриває нові шляхи й надає широкі можливості для подальшої диференціації загального та професійного навчання, всебічної активізації творчих, пошукових, особистісно-орієнтованих, комунікативних форм навчання, підвищення його ефективності, мобільності й відповідності запитам практики.

За визначенням академіка М.Д. Ярмаченка, інформатизація освіти – «комплекс соціально-педагогічних перетворень, що зв'язані з насиченням освітніх систем інформаційною продукцією, засобами та технологією; впровадження в установи системи освіти інформаційних засобів, що базуються на мікропроцесорній техніці, а також інформаційної продукції та педагогічних технологій, що базуються на цих засобах. Серед електронних засобів інформації особливу роль відіграють ЕОМ (комп'ютери) та аудіовізуальні електронні засоби (телебачення, відео тощо). Термін «нові інформаційні технології» зв'язується з використанням ЕОМ в поєднанні з різноманітними «периферійними» приладами. Нові інформаційні технології (НІТ) не витісняють традиційних – кількість «паперової» і «плівкової» інформації продовжує зростати, а тому процес інформатизації не зводиться лише до запровадження нових інформаційних технологій. Поступово складається багаторівнева система подачі інформації на різних носіях і в різних звукових системах, в якій тісно взаємодіють традиційні і нові інформаційні технології. Теоретичною основою інформатизації є інформатика – система знань, що відносяться до виробництва, переробки, збереження, пошуку та поширення інформації в найрізноманітніших її аспектах в природі, суспільстві, техносфері» [7,234].

У 1983 році ЮНЕСКО документально підтверджує використання НІТ у 43 країнах, і висловлена надія, що в майбутньому засоби і методи нових інформаційних технологій займуть чільне місце в усій системі освіти.

Нині в багатьох країнах комп'ютери та ІКТ широко використовуються в системі освіти, визначені тенденції до подальшого їх застосування, прийняті національні проекти розвитку шкільної інформатики.

Щодо питання «діти і комп'ютери» існує думка, що США можуть поступитися своїм лідерством у комп'ютерному обладнанні, але вони, як і раніше, залишатимуться далеко попереду всього світу в умінні застосовувати інформаційно-комунікаційні технології більш ефективно. В нашій країні хибно вважають, що розроблювачі комп'ютерів, програмісти та

інженери–електронники складатимуть ядро майбутнього комп'ютерного покоління. Насправді, воно народжується у середовищі «знавцівних» конструкторів та захоплених гравців, які вже не можуть уявити своє існування поза комп'ютерним середовищем [5].

На сьогоднішній день спостерігаються позитивні зміни на вітчизняному ринку комп'ютерних програм, але потрібно ще чимало часу, щоб фахівці змогли створювати аналогічне середовище розвільних комп'ютерних ігор в Україні. Нації та народи, діти яких продовжують грати у традиційні ігри, освячені віковою історією, будуть весь час відставати у своєму розвитку, в той час як нації, в культуру яких тривко ввійшли комп'ютери, штучний інтелект та інші досягнення інформаційної технології, виявлятимуться явно сильнішими. У цьому висловлюванні, звичайно, є деякі перебільшення, але його суть не слід ігнорувати.

Треба зауважити, що в процесі комп'ютеризації навчання у початковій школі зростають інтелектуальні навантаження на учнів молодших класів, не до кінця відомі можливі наслідки безпосереднього знаходження дітей перед монітором, «учні не застраховані від формування в них «несерйозного» ставлення до комп'ютера або надмірної питомої ваги розважальних складових мотивації діяльності на шкоду пізнавальним» [1,40] тощо. Тому не можна певною мірою стверджувати про те, що думка про доцільність комп'ютеризації навчання є одностайною.

Але ж всеодно, в усьому світі, практично в усіх розвинених країнах, досвід комп'ютерного навчання дітей не тільки шкільного, а й дошкільного віку вважається передовим і корисним. Ігнорувати цей факт не можна.

Нині ставлення до комп'ютерів – усталене і реальне; з'явилося чимало педагогів, які не лише володіють комп'ютерною грамотністю, а й готові використовувати інформаційно–комунікаційні технології у процесі навчання, можуть дати відповіді на запитання: чому діти повинні використовувати комп'ютери на уроках? чи є це необхідним? чи потрібно використовувати їх постійно? тощо.

Первісна ейфорія призвела до появи екстраординарних прогнозів. Американський дослідник Р. Хеммонд припускав, що «до 2000 року дитина, яка не здатна використовувати комп'ютер, буде схожа на дорослого, який не вміє читати і писати» [11,38].

У більшості ця «комп'ютерофілія» згенерована комп'ютерними компаніями, які бажають бачити комп'ютер в кожному домі. Можна порівняти лозунг «комп'ютер у кожному домі та в кожному класі» з оцінкою ефективності комп'ютера за Дж. Девидсоном: «Комп'ютер – дивний, як матеріал з багатьма потенціальними величинами і багатьма потенціальними проблемами. Якщо його використовувати мудро, у відповідності з принципами раннього розумового розвитку, він може стати цінним компонентом розвиваючої моделі навчального процесу. Хоча його відсутність в класній кімнаті не треба вважати бідною» [11,39].

Ці приклади демонструють зміни, які відбулися в розумінні ролі комп'ютера в освіті за останні 10 років. Крайні позиції – «комп'ютерофілія» та «комп'ютерофобія» – поступаються місцем байдужості та запереченню користі від використання ЕОМ в освіті.

Таким чином, можна припустити, що критичний погляд у даному випадку досить корисний, оскільки перш ніж використовувати комп'ютер та ІКТ в навчально–виховному процесі, треба уявляти можливий кінцевий результат і наслідки нововведення.

Перші спроби використання комп'ютерів у навчальному процесі були зроблені в Санта Моніці у Каліфорнії в 50-х роках ХХ ст. Проте найбільшого розмаху застосування комп'ютерів набуло після розробки спеціального програмного забезпечення ученими Стенфордського університету в Паоло Альто. Найбільш відомою була система PLATO, що створена в університеті штату Іллінойс, США. 60-ті роки стали початком багатьох досліджень, метою яких було застосування ЕОМ у навчальному процесі [4].

У США вже в 1984/1985 навчальному році майже 15 000 000 учнів та 500 000 учителів мали можливість використовувати комп'ютери в навчальному процесі, що дало можливість масового застосування ЕОМ для навчання та виховання не тільки в навчальних закладах, але й дома, у сім'ї. Засоби, методи використання та можливості НІТ значно підвищили ефективність і позакласних занять, які користуються особливою популярністю, через меншу регламентованість, ніж шкільна урочна система. На сьогоднішній день в США діє загальнонаціональна програма «Глобальна інформаційна інфраструктура». Також у рамках програми «Зоряні школи» розпочинається використання супутникового телебачення для реалізації навчальних завдань [2].

1982 рік був оголошений ЮНЕСКО «Роком інформатики». В Англії та Франції були розроблені державні програми комп'ютеризації освіти. У межах реалізації цих програм створені Банки програм, які рекомендуються для використання в навчальному процесі; проведена масова перепідготовка викладачів; забезпечено впровадження ПК у систему освіти.

З 1979–1980 навчального року в Болгарії проведено експеримент із впровадження нових інформаційних технологій. Результати засвідчили: учні експериментальних шкіл отримали той же рівень знань, умінь та навичок, що й у звичайних, але з помітно меншим психологічним та фізичним навантаженням; зріс інтерес учнів до навчання, школярі стали краще виходити з проблемних ситуацій. Оптиміальне співвідношення теорії і практики в умовах НІТ визначено як 1:4 [6].

У Німеччині одним із напрямків комп'ютеризації освіти є включення відповідних питань до змісту шкільних предметів з урахуванням їх внутрішніх зв'язків з ЕОМ. Інформатика розглядається як міжпредметна галузь, на яку повинні орієнтуватися всі навчальні дисципліни з точки зору їх суспільного використання [9]. Хоча багато педагогів відзначають недостатні виховні можливості комп'ютера і негативно ставляться до спроби зробити ЕОМ основним засобом навчання.

Перша спроба вивчення інформатики і застосування комп'ютерних технологій у Польщі на початку 70-их років була не зовсім вдаюю (у деяких середніх школах було запроваджено факультативний предмет, згідно з програмою якого школярі вчилися розв'язувати деякі обчислювальні задачі, застосовуючи мову програмування). Це значною мірою пояснюється тим, що школи обладнувалися в основному дешевими та неякісними комп'ютерами. І тільки в середині 80-х років становище почало суттєво змінюватись на краще. На фоні зростаючої зацікавленості педагогів використанням комп'ютерів у навчанні, у польські школи з 1986 року впроваджується вивчення інформатики. Головним завданням вивчення цього предмета вважалось навчання учнів методів розв'язання простих задач за допомогою комп'ютера, ознайомлення з основами програмування і поняттями обчислювальної та інформаційної техніки. Важливим завдан-

ням впровадження інформатики в школу вважалося створення необхідних умов для користування комп'ютером під час вивчення математики, фізики, у процесі трудового навчання тощо. Укладачі програми з інформатики вважали, що багато які із задач учні розв'язуватимуть, створюючи власні комп'ютерні програми. У 1990 році була розроблена програма з основ інформатики для основної восьмирічної школи [4].

Великий вплив на розвиток напрямків формування інформаційної грамотності мало введення у 1985 році в школи колишнього СРСР навчальної дисципліни «Основи інформатики та обчислювальної техніки». Цей акт став свідченням безпрецедентної події, яку переживало все суспільство: вперше в історії народної освіти предмет, який менше ніж 50 років тому навіть не існував, упродовж життя одного покоління стає однією з провідних наук, сумою професій й зрештою елементом загально-людської культури.

Усе це призвело до миттєвого розвитку подій в шкільній інформатиці, який спостерігався у 80–ті роки. Термін «шкільна інформатика» з'явився в літературі в 1979 році в роботі А.П. Єршова та інших «Школьная информатика». Її важливою особливістю був системний підхід до проблеми, виявлення соціальної ролі обчислювальної техніки та періодизація способів використання ЕОМ у навчанні і вивченні інформатики за умов необмеженого доступу до машини.

Формування та впровадження державної програми з шкільної інформатики в СРСР відносяться до 1984 – 1985 років. Цьому передувало, понад 30 років становлення, які можна розбити на три періоди: програмоване навчання – (1955 – 1975); навчання програмуванню – (1960 – 1980); реальний початок – (1975 – 1983).

Отже, проаналізувавши публікації з проблеми впровадження в школу ПК, можна зробити такі висновки:

- на першому етапі основна організаційна форма навчання – поза-класна; пізніше – вивчення основ інформатики та обчислювальної техніки;
- існує тенденція використання ІКТ в інших шкільних курсах з урахуванням міжпредметних та внутріпредметних зв'язків;
- комп'ютери застосовуються як технічні засоби навчання під час вивчення майже всіх шкільних предметів, причому на різних етапах освіти та в різних вікових групах.

«Комп'ютерне навчання – цей термін відображає дві основні функції комп'ютера в навчальному процесі – як засобу навчання і як об'єкта вивчення. У першому випадку йдеться про формування в учнів умінь комп'ютером користуватися для розв'язання різних завдань з предметів навчального циклу, про використання комп'ютера для управління навчальним процесом в урочний та позаурочний час. У другому випадку мається на увазі засвоєння учнями знань та вмінь з основ функціонування й кваліфікованого використання комп'ютерів у певних галузях професійної діяльності» [7,259].

Отже, загальноосвітня функція вивчення інформатики пов'язана з оволодінням учнями комплексом знань, умінь і навичок, необхідних для повсякденного життя та майбутньої професійної діяльності, вивчення на сучасному рівні предметів природничо-математичних та гуманітарних циклів, продовження вивчення інформатики в будь-якій формі безпервної освіти.

Виховна функція навчання інформатики пов'язана, зокрема, із формуванням в учнів уміння зважено приймати рішення, нести відповідальність за прийняте рішення, із значною роллю у вихованні гармонійно розвинутої особистості.

Результатом інформатизації суспільства став той факт, що із засобами ІКТ дитина сьогодні зустрічається значно раніше, ніж починається системне вивчення курсу «Інформатика» у старшій школі. Комп'ютер усе більше входить до найближчого інтелектуального оточення дитини, впливає на формування навчального середовища, на процеси інтеріоризації та екстеріоризації, навчальну діяльність дитини в цілому. Усе це вказує на те, що цілеспрямований процес формування комп'ютерної грамотності дитини повинен розпочинатися раніше, ніж це передбачено існуючими навчальними планами загальноосвітньої школи.

Отже, інформаційне суспільство – це комплексне поняття, що складається з множини різноманітних аспектів політичної, економічної та гуманітарної природи, якому властива висока динаміка розвитку. Суть концепції інформаційного суспільства полягає в тому, що першочергового значення в розвитку всіх суспільних сфер набувають знання, інформація та інтелектуальний потенціал людини.

Література

1. *Беляева И.Н.* Перспективы и возможности курса информатики на современном этапе // Информатика и образование. – 1996. – №1. – С.17–20.
2. *Демакова И.* Компьютерная педагогика // Перспективы гуманитаризации образования в сш: Доклады Российско–американской конференции // Под ред. М.С. Мошковского и Р. Шейермана – М.: Международный центр общечеловеческих ценностей, Университет СИЭТЛ Пасифик США, 1992. – С.170–192.
3. *Інформаційно–аналітичні матеріали до парламентських слухань з питань розвитку інформаційного суспільства в Україні* // Кабінет Міністрів України, Міністерство транспорту та зв'язку України. – К., 2006. – 70 с.
4. *Кедровіч Г.* Теорія і практика застосування комп'ютерних технологій у загальноосвітніх і професійних навчальних закладах Польщі: Автореф. дис. ... д–ра пед. наук. – К., 2004. – 37 с.
5. *Кочатков Г.Б.* Могушество и бессилие компьютера. – М., 1988. – 73 с.
6. *Овчинникова И.Г.* Дидактические условия формирования информационной культуры школьников. Дис. ... канд. пед. наук. – Магнитогорск, 1996. – 177 с.
7. *Педагогічний словник* / За ред. дійсного члена АПН України Ярмаченка М.Д. – К.: Педагогічна думка, 2001. – 516 с.
8. *Про невідкладні заходи щодо розвитку інформаційного суспільства в Україні. Доповідь Президента України* // Громадська рада з питань інформаційно–комунікаційних технологій. – К., 2005. – 42 с.
9. *Проценко Т.Г.* Про дидактичні можливості програмних засобів для учнів першого класу // Комп'ютер у школі та сім'ї. – 1998. – № 4. – С.19–21.

10. *Розвиток інформаційного суспільства в Україні // Комп'ютер у школі та сім'ї.* – 2005. – № 8. – С.3–17.
11. *Чичикова И.* Дети и компьютеры, взгляд со стороны // Компьютер в школе. – 2000. – № 2 (16). – С.38–39.

Кивлюк О.П. Социально–педагогические аспекты информатизации образования в процессе развития информационного общества

Исследуются возможности использования информационно–коммуникационных технологий в учебно–воспитательном процессе и информатизация образования в контексте развития информационного общества

Ключевые слова: информационное общество, информатизация образования, информационно–коммуникационные технологии, информатика, компьютеризация обучения.

Kyvluk, O.P. Social and pedagogical aspects of informational system development in the area of education in the course of development of an informational community

Investigation of a possibility to use information and communication technologies in the process of education and upbringing, as well as of information system development in the sphere of education in the context of information community development.

Key words: an information community, information system development in the sphere of education, information and communication technologies (ICT), computerization of education, informatics.

ПОЛІТИЧНІ НАУКИ

УДК 323.3:316.344(477)

Кузьменко Т. М.

Соціальна маргінальність як теоретична проблема та реальність українського соціуму

Аналізується проблема маргінальності українського суспільства як з теоретичного погляду, так й з огляду на поширення деструктивних проявів в середовищі маргінальних груп та потреби конструктивної адаптації соціальних спільнот, що перебувають на периферійних чи проміжних позиціях у соціальній структурі суспільства.

***Ключові слова:** маргінальність, соціальна структура, периферійність, соціологія.*

Дослідження маргінальності в сучасних суспільствах, що трансформуються, набуло широкої актуальності і не лише з суто теоретичного погляду, з огляду на потребу уточнення і конкретизації самого поняття, співвіднесення його з реаліями сьогодення, а й з огляду на поширення деструктивних проявів в середовищі маргінальних груп та потреби конструктивної адаптації соціальних спільнот, що перебувають на периферійних чи проміжних позиціях у соціальній структурі суспільства.

Соціоструктурні трансформації в пострадянських суспільствах сприяли виникненню нових соціальних позицій, масштабним процесам соціальної мобільності, що для переважаючої частини населення мала низхідний напрям. Перехідне українське суспільство характеризується динамічністю, не сформованістю соціальної структури, яка відрізняється від структури розвинених суспільств. Інтенсивні зміни вплинули на ціннісно-нормативну сферу, внутрішній світ особистості. В оцінках науковців та політиків сучасне українське суспільство нерідко заслуговує на епітет маргінальне.

Вперше у соціологічний оббіг поняття маргінальність (від латинського *margo* – край, межа) увів у 1928 році американський учений Роберт Езра Парк в статті «Людська міграція та маргінальна людина» [1]. Досліджуючи

міграційні процеси Роберт Парк аналізує «особистість на межі» двох культур, які нерідко конфліктують між собою. Поняття маргінальна людина слугувало у Р. Парка для характеристики неадаптованості «культурних гібридів». Вчений характеризував маргінальність не лише як стан на межі, а й як приналежність одночасно до двох груп чи культур.

В основі природи маргінальної людини – почуття моральної дихотомії, перебування «в двох світах» одночасно, роздвоєння і конфлікту, коли старі звички відкинуті, а нові – ще не сформовані. Р. Парк відзначав, що періоди переходу і кризи в житті більшості людей схожі з тими, що переживає іммігрант, коли залишає батьківщину. Правда, на відміну від міграційних переживань, маргінальна криза, визначалася ним як хронічна та безупинна. Маргінал, за Р. Парком, набуває комплекс негативних психологічних ознак: серйозні сумніви у власній цінності, невизначеність зв'язків із друзями, острах бути ізольованим, хворобливу сором'язливість, самотність і надмірну мрійливість, гіпертрофоване занепокоєння щодо власного майбутнього, уникнення будь-якого ризикованого вчинку, нездатність насолоджуватися і впевненість у несправедливому ставленні оточуючих. Нерідко внутрішній конфлікт, моральна і психологічна криза, втрата соціальних орієнтирів завершується трагічно [2,5–14]. Тривалість перебування в стані дезадаптації закріплює риси маргінальності особистості та формує маргінальний тип.

Роберт Парк заклав класичні основи соціологічного дослідження маргінальності, зокрема культурологічний підхід в її поясненні. В подальшому вивченню проблем маргінальності, маргінальної ситуації, маргінального статусу, маргінальної ролі, характеристик та типів, умов та стадій маргінальності присвятили свої роботи Е. Стоунквіст, Т. Веблен, Т. Шибутані, У. Самнер, А. Фарж, Б. Манчіні, М. Голдберг, Р. Мертон, а також вітчизняні радянські та пострадянські науковці Є. Стариков, Є. Рашковський, Б. Шапталов, В. Муляр, А.Атоян, З. Голенкова, О. Ігітханян, В. Шапінський, І. Казарінова, І. Прибиткова, І. Попова, О.Черниш, М. Черниш, Є. Головаха та інші.

Концепцію маргінальної людини Р. Парка уточнили та розширили, застосовуючи до вивчення різноманітних соціальних процесів, однак і сьогодні є питання однозначного трактування основних понять, що описують соціальну маргінальність. Виокремилися різноманітні ракурси розуміння маргінальності та пов'язаних з нею причинно-наслідкових процесів.

Труднощі у визначенні маргінальності характеризує І. Попова [3]. По-перше, сам термін широко використовується у різних науках (соціологія, соціальна психологія, політологія, філософія, економіка тощо), що сприяє міждисциплінарному, загальному характеру. По-друге, в процесі застосування поняття з'явилося кілька його трактувань, що пов'язувалися з різними типами маргінальності. По-третє, нечіткість у визначенні ускладнила процес вимірювання явища, його емпіричної інтерпретації.

Виділяють американську та європейську традицію трактування поняття маргінальність.

Американська (починаючи з Р. Парка) зосереджується переважно на вивченні культурного конфлікту, який виникає при переході особистості із однієї спільноти в іншу з відмінною культурою, субкультурою, стилем життя (Е. Стоунквіс, Е. Х'юз, Т. Шибутані). Зокрема Е. Стоунквіст доповнює характеристики маргінальної людини оптимістичними положеннями

про можливість подолання культурного конфлікту, але за тривалий час, близько 20 років. Він виділяє *три фази еволюції маргінальної людини*:

- особистість не усвідомлює перебування в процесі конфлікту культур, а лише «всмоктує» панівну культуру;
- конфлікт стає усвідомленим;
- пристосування до ситуації: успішне або ні.

Власне із усвідомлення культурного конфлікту, відчуття перебування «не на своєму місці», особистість стає маргінальною в соціально–психологічному сенсі. Такий стан стає підґрунтям прояву негативних рис: дезадаптації, нестабільності, навіть деградації тощо. Але, згідно з позиції Е. Стоунквіста, маргінальна особистість має шанс подолати цей стан і успішно адаптуватися до нової життєвої ситуації (невдале пристосування залишає особистість в дезадаптивному стані, з притаманними їй соціопатологічними ускладненнями).

Е. Х'юз розширив поле застосування маргінальності не лише до рабових та культурних взаємодій, а й до наслідків соціальної мобільності, соціальних змін, які зумовлюють появу особистостей в позиції невизначеності власної ідентифікації.

Т. Шибутані вводить категорію **маргінальний статус** як позицію, де втілюються протиріччя структури суспільства. Він зазначає, що не завжди є взаємозв'язок між маргінальним статусом та комплексом негативних психологічних рис маргінальної людини, що описували Р. Парк та Е. Стоунквіст. Маргінальні групи можуть не усвідомлювати культурний конфлікт, формувати соціальне середовище з власними цінностями. Чинником психологічних розладів найчастіше є ситуація ідентифікації з вищою стратою та неприйняття до неї особистості (Р. Мертон детально розглядає маргінальність як специфічний випадок референтної групи – прагнення, підготовка до входження до референтної групи, яка не схильна приймати індивіда).

Отже, для американської традиції притаманний суб'єктивно – психологічний, культурологічний підхід визначення маргінальності [2,5–14].

Європейській традиції (починаючи з М. Вебера та К. Маркса) властиво дослідження структурної (соціальної) маргінальності, з акцентуванням на об'єктивній соціальній зумовленості маргінальності, визначенні умов та чинників даного явища. Предметом аналізу науковців стає взаємозалежність маргінальності та соціальної структури суспільства. Сформувалося досить різноманітне трактування маргінальності. Найчастіше це поняття застосовували до:

- декласованих елементів, проблемних груп, «соціального дна»;
- соціальних груп, які виключені із системи суспільних зв'язків (К.Рабан, А. Фарж).

Маргінальність переважно пов'язується із соціальним виключенням, витісненням чи добровільним відходом [2,5–14].

Радянські соціологи розпочали дослідження маргінальності, визначаючи її як характеристику капіталістичних соціумів. Маргінальними вважалися соціальні групи, які брали недостатню участь в соціально–культурних, економічних, ідеологічних сферах, не виконували суспільних функцій, існували на нелегітимні засоби чи соціальні видатки; соціальні групи ізольовані від суспільства [6].

Один із перших дослідників маргінальності радянського періоду Є. Стариков дещо в публіцистичному стилі характеризує дане суспільство

«як маргіналізоване початково, фактом «маргінального первородства» (революція, громадянська війна)» [3]. Вчений ототожнював маргіналіз з люмпеном, «охлосом», які утворилися та відтворилися в радянський час. Водночас Є. Стариков акцентує увагу на об'єктивній оцінній нейтральності поняття, вважаючи, що дана категорія не несе ні негативного, ні позитивного емоційного навантаження.

У вітчизняній соціології набув поширення розгляд маргінальності в контексті розвитку суспільних відносин, як прояв відносин соціально-поляризованого суспільства, а не лише як наслідок етнокультурного конфлікту. Під маргінальністю розуміють:

- «чи ситуацію, яка виникає при взаємодії різних соціальних груп, нерідко тих, що конфліктують;
- чи статус обумовлений приналежністю до двох чи більше таких груп;
- або субкультури, які утворюються в сфері їх взаємодії.

Маргінальність інтерпретується як наслідок значної соціальної дистанції між групами, що проявляється в відмінностях між цілями, які вони переслідують, ресурсами, якими вони реально володіють, або механізмами, які забезпечують їх інтеграцію. З іншого боку, маргінальність розглядається як наслідок довготривалої та всеохоплюючої взаємодії соціальних груп, зумовленої розподілом праці чи іншими об'єктивно діючими факторами. Взаємодія різних соціальних груп призводить до розхитування їх нормативно-ціннісних систем, що супроводжується порушенням соціальної регуляції поведінки, проявом асоціальності, негативним психічним станом індивідів» [5].

Переосмислення маргінальності в контексті сучасної ситуації в Україні дало підстави С. Макеєву виділити два рівні аналізу маргінальності [6,226–227].

По-перше, можна трактувати маргінальність як проєкцію загальної маргінальної ситуації, характерної для українського суспільства в цілому та окремих соціальних груп на межі двох соціальних структур. При цьому **маргінальну ситуацію** вчений визначає як систему зовнішніх та внутрішніх умов існування, що виникає в наслідок широкомасштабних якісних нееволуційних суспільних змін, яким притаманна зміна державного устрою, трансформація соціальної структури та ціннісно-нормативної системи світосприйняття. Це – **структурна** маргінальність, причиною якої є виключення індивідів та соціальних груп із системи виробничої діяльності, відсторонення від виконання суспільних та політичних функцій, споживання духовних цінностей. В Україні численне безробіття, зубожіння значної частини населення, масова зміна соціального та професійного статусу – зумовлюють маргінальну ситуацію.

По-друге, маргінальність – прояв перебування особистості в маргінальному статусі, що зумовлений індивідуальними обставинами, але все ж під впливом маргінальності у першому значенні. Тобто це – культурне (**суб'єктивно-психологічне**) трактування маргінальності, яке закладене представниками американської соціології.

Соціально-психологічна маргінальність характеризується внутрішньою конфліктністю, що зумовлює тривожність, настороженість, агресивність та відчуженість стосовно соціального середовища.

Соціальна та соціально-психологічна маргінальність описують різні феномени: не завжди соціальний маргінал має ознаки соціально-

психологічної маргінальності. Підґрунтям для соціально–психологічної маргінальності у сучасному українському суспільстві є його рухливість та хаотичність в культурному, політичному та економічному сенсі [7].

Типологія маргінальності

Виділяють три традиції у поясненні маргінальності [3]:

Культурна маргінальність – в її снові взаємодія двох ціннісно–нормативних систем культур, що нерідко конфліктують між собою. В результаті у індивіда виникає не адаптованість, невизначеність статусу та ролі, двозначність ситуації.

Маргінальність соціальної ролі – виникає: у випадку невдалої спроби входження до позитивної референтної групи; членство в групах, обумовлених як маргінальні (деякі професійні групи, наприклад, цілителі); перебування в ролі, що лежить між двома суміжними ролями; соціальні групи, що функціонують за межами соціальної організації (наприклад, цигани, бездомні і т.д.).

Структурна маргінальність – соціальні групи, які втратили свої права та можливість їх реалізації чи перебувають у відносно гірших умовах, в результаті політичної, економічної та соціальної нерівності.

Розглянемо більш детально структурну маргінальність, основи дослідження якої закладено європейською традицією.

Структурна маргінальність характеризує дві різні позиції індивіда чи соціальної групи в соціальній структурі суспільства. Це або проміжна позиція між структурними елементами, або сама найнижча в соціальній ієрархії. В структурній маргінальності виділяють **маргінальність – перерехіюність** та **маргінальність – периферійність**.

Маргінальність, яка розуміється як перехідність (граничність) – це стан на межі, що виникає в процесі переходу індивіда із одного соціального статусу до іншого. Обов'язково передбачається, що це не просто перехід, а стан незавершеності даного переходу, перебування на межі двох статусів. При цьому індивід залишається повноправним елементом соціальних відносин. Маргінальність – перехідність виникає як наслідок:

- процесів соціальної мобільності, що не пов'язані зі структурними змінами в суспільстві;
- процесів переходу від усталеної соціальної структури суспільства до нової.

Даний тип структурної маргінальності можна характеризувати як із деструктивної, так і з конструктивної позиції.

Маргінальність – периферійність характеризує перебування в самій найнижчій позиції в соціальній ієрархії чи за межами (на межі) функціонального центру поліструктурної системи соціальних зв'язків. Периферійна маргінальність передбачає втрату соціальних зв'язків. Низхідна соціальна мобільність утворює соціальні групи «на краю» соціальної структури. Для таких елементів в соціології застосовують поняття: «нижчий клас», «аутсайтери», «декласовані», «бездомні» тощо [8].

Процес маргіналізації супроводжується втратою особистістю ідентифікації з певною соціальною групою та зміною соціально–психологічних орієнтацій. Це зумовлює соціальні переміщення певної частини індивідів. Однак «входження» в нову соціальну групу відбувається не миттєво, інколи – це довготривалий процес. У індивіда формується суб'єктивна самооцінка власних можливостей в залежності від самооцінки ситуації; окреслюється стратегія поведінки [9]. Дослідження різноспря-

мованих стратегій поведінки дозволило виділити три типи потенційної маргінальності.

Перша група – консервативна (та, що стабілізується). Члени даної групи орієнтуються на збереження власного соціального статусу, зокрема професійного. Такій групі притаманна нульова потенційна маргінальність.

Друга група – орієнтована до низу. Індивіди готові до пониження статусу, до виконання менш кваліфікованої праці. Така потенційна маргінальність відзначається від'ємним (мінусовим) значенням.

Третя група – прогресивна. Індивіди орієнтовані на позитивні зміни, на підвищення соціального статусу. Вони обирають нову професію більш кваліфіковану та високооплачувану. Це – потенційна маргінальність з позитивним значенням.

Кожній групі відповідає своя стратегія поведінки. Першій – стратегія стабілізації, а другій та третій – протилежно спрямовані стратегії. Відповідно – стратегія зниження та підвищення статусу, які приводять в рух усю соціальну структуру суспільства та впливають на загальний напрям та інтенсивність соціальних переміщень, характер стратифікації та ступінь маргіналізації суспільства [9].

В маргінальності виділяють *природну*, пов'язану зі спонтанною соціальною мобільністю. Вона притаманна усім суспільствам і, як правило, обмежена, не торкається основи існуючої стратифікаційної системи. На відміну від неї, *привласнена маргінальність* носить примусовий характер і супроводжується зниженням соціального статусу цілих соціальних груп і прошарків, викликає значні руйнування традиційних соціальних спільнот, дезінтеграційні процеси в соціальній структурі, що перетворюють суспільство в аморфну масу, «атомізованих» індивідів. Українському суспільству значною мірою властива привласнена маргінальність, в основі якої лежать радикальні суспільно–економічні та політичні зміни. Такий тип можна також визначити як *екстремальний*, коли індивіди або групи позбавляються своїх традиційних соціальних позицій, що спричинено війною, революцією, радикальними структурними зрушеннями в економіці і т.п.

У залежності від об'єкта маргіналізації розрізняють: *етномаргінальність*, що виникає в результаті міграцій у чуже етнічне середовище; *соціомаргінальність*, зв'язану з незавершеністю переміщення соціальних груп; *економічну маргінальність*, викликану втратою роботи і колишнього матеріального благополуччя; *політичну маргінальність*, обумовлену втратою загальноприйнятих політичних норм і цінностей політичної культури; *релігійну маргінальність* як наслідок відмовлення від традиційних конфесій.

Нові маргінальні групи

Поняття «нові маргінальні групи» пов'язувалося першочергово з кризою зайнятості, спричиненою науково–технічною революцією (індустріалізацією). Науковці дійшли висновку, що в Західній Європі поряд з визнаними *традиційними маргіналами* тобто «переважно люмпен–пролетарями, характерними рисами яких були повна десоціалізація, ідентифікація зі злочинним світом, відсутність освіти та професійної кваліфікації, низький рівень соціальних очікувань та інше, а також груп, що знаходяться на шляху до перетворення в люмпен» [10,55] утворю-

ються численні *нові маргінальні групи*. «До цієї категорії належать особи, стійко витіснені з виробничого процесу, але в той же час, з високим рівнем загальної та професійної підготовки, завищеними соціальними очікуваннями, високою політичною активністю та здатністю формулювати свої прагнення в ідеологічній формі» [10,55].

Основним джерелом виникнення та поповнення таких груп є низхідна соціальна мобільність соціальних груп, які поступово втрачають свої соціальні позиції в соціальній структурі суспільства. В середовищі нових маргінальних груп І. Попова виділяє два типи: 1) соціальні групи, які втратили власний соціальний статус та не мають можливості отримання нового статусу відповідного новим потребам; 2) групи, які набули новий відмінний соціальний статус, що суттєво відрізняється від попереднього, але не мають можливості його адекватного функціонального забезпечення через відсутність дієвих механізмів на рівні суспільства [3].

Критерії соціальної маргінальності

На основі узагальнення існуючих підходів до визначення соціальної маргінальності та її характеристик І. Попова виокремлює критерії соціальної маргінальності.

По – перше, маргінальність пов'язана з мобільністю, з переміщенням у соціальному просторі, тому основний критерій, який визначає соціальну маргінальність особистості чи групи – наявність стану, що пов'язаний з періодом переходу та визначений як кризовий.

По – друге, невизначеність, невключеність, чи часткове включення до соціальних структур та груп. У сучасних дослідженнях аналізується на основі невизначеності самоідентифікації з загальноприйнятими у суспільстві соціальними групами.

Окремо можна аналізувати такий критерій соціальної маргінальності як статусна неузгодженість, що свідчить про протиріччя в статусних позиціях, які виникають в результаті зміни соціального положення індивіда чи групи. На соціально-психологічному рівні проявляється як неузгодженість домагань індивіда та референтної групи, до якої він прагне [3].

Дослідження соціальної маргінальності передбачає з'ясування *ступеню маргінальності*. Це питання досить детально розроблялося Дж. Манчині, який визначав залежність ступеню маргінальності від значущості соціальної ситуації для особистості. Найвищий ступінь маргінальності проявляється як повна дезадаптація, дезорганізація або навіть суїцид.

І. Попова доповнює показники ступеню соціальної маргінальності: об'єктивними показниками – зумовленість «зовнішніми обставинами, тривалість, незмінність ситуації, її «фатальність» (відсутність можливості змінити її чи її складові в позитивному напрямку);» та суб'єктивними – перспективи та «ступінь адаптованості; самооцінка вимушеності чи добровільності, соціальної дистанції в зміні соціального положення, підвищення чи пониження соціально-професійного статусу, переважання оптимізму чи песимізму в оцінці перспектив» [3].

Маргіналізація особистості – це відрив (добровільний чи примусовий) від певного соціального статусу, культурних норм та цінностей, стилю життя тощо. М. Шульга виокремлює дві особливості процесу маргіналізації: добровільна зміна ідентичностей, зумовлена саморозвитком особистості за умов стабільного суспільства; в іншому випадку зміна ідентичності особистості відбувається у зв'язку із соціальними змінами, це – при-

мусове виштовхування із соціальної позиції та пов'язаного з нею стилю життя, ціннісно-нормативною системою. Перший випадок пов'язаний з психологічною готовністю до нових статусів та ролей, з плануванням змін, а другий – сприймається індивідом як трагедія, зовнішнє негативне втручання, що суперечить його бажанням. М. Шульга акцентує увагу на тому, що ототожнювати поняття маргіналів та люмпенів, андеркласу некоректно. Маргіналом може бути представник будь-якого соціального прошарку. Саме криза ідентичності – критерій віднесення до маргіналів на думку М. Шульги та інших науковців [11]. В сучасних дослідженнях маргінальності це – досить поширений підхід.

Маргіналізація є прямим наслідком структурних змін, пов'язується зі втратою самоідентифікації у суспільстві. Маргінальний стан властивий значній частині українського населення. Технологічні, соціальні і культурні зрушення останніх десятиліть додали проблеми маргінальності якісно нові риси. Глобалізація, урбанізація, масові міграції, інтенсивна взаємодія між носіями різномірних етнокультурних і релігійних традицій, вплив на населення засобів масової комунікації – усе це привело до того, що маргінальний статус став у сучасному світі не стільки виключенням, скільки нормою існування мільйонів людей.

«Головна відмінність сучасного українського суспільства від західного полягає в тому, що в нашій країні маргінали складають більшість, а не меншість населення. Ізоляція та низька соціальна активність, будучи наслідками бідності, виступають і основними її джерелами. Витіснення людей з економічної сфери, соціальна ізоляція, призводять до відсутності механізмів впливу громадськості на процес прийняття рішень» [6,226–227]. Фактичне безсилля та безправність, відсутність дієвих механізмів реалізації власних соціальних, економічних та політичних інтересів – продуктивне тло масової маргіналізації населення в сучасному українському суспільстві.

Однак, ще Р. Парк [2,5–14] в подальших своїх дослідженнях вказував, що окрім негативних соціально-психологічних характеристик та функцій маргінал втілює новий тип культурних відносин, не лише існує на межі двох культур, а одночасно є їх носієм, «чужаком» та «космополітом», відносно більш цивілізованою людиною. Концепцію маргінальної людини Р. Парк, першочергово, пов'язував з культурною взаємодією, що складається на новому рівні цивілізації в результаті глобальних етносоціальних процесів. Маргінальна людина неминуче стає індивідом з ширшим світоглядом, витонченішим інтелектом, більш незалежними і раціональними поглядами. В сучасному суспільстві людині доводиться опановувати нові професії, здобувати нові навички, види діяльності, змінювати своє ставлення до соціальних явищ, розширювати межі свого спілкування.

Але, у сучасних характеристиках маргінальності, зазвичай, переважають негативні аспекти. Зокрема, культурна маргінальність пов'язується з втратою попередньої системи цінностей та невизначеністю нових ціннісно-нормативних засад існування. Цей процес можна екстраполювати на українське суспільство. «Коли людина, яка цінувала людську гідність вище, ніж матеріальну вигоду, раптом змінює свої пріоритети, виявляється, що вона легко може людську гідність виразити у матеріальному еквіваленті... У роки незалежності ми вирішили змінити суспільство і всі його основні засади. ... Серйозною жертвою цих кардинальних змін і

стала мораль. У порівнянні з даними двадцятирічної давності, тепер уже більшість людей виявилася «аморальною» [12].

«Культурний шок» переживає все українське суспільство завдяки трансформації ціннісно-нормативної системи, характерної для радянського суспільства, особистість позбавляється звичних орієнтирів.

Переважна частина населення (опитування Інституту соціології НАН України, вибірка репрезентативній дорослому населенню України, 1800 осіб, 2005 р.) погоджуються з тим, що сьогодні багато з того, в що вірили їхні батьки, руйнується на очах (79%); проблема у тому, що більшість людей взагалі ні у що не вірять (76%); не вистачає справжньої дружби, як було раніше, – на все життя (68%); за теперішнього безпорядку та невизначеності важко зрозуміти, у що вірити (68%); все так швидко змінюється, що не розумієш, яким законам слідувати (68%); раніше люди краще себе почували, бо кожен знав, як вчинити правильно (61%); людська природа така, що війни і конфлікти будуть завжди (58%) [13].

У характеристиках оточуючого середовища теж простежується негативна динаміка та переважають невтішні оцінки: більшість людей спроможні збрехати, щоб просунути по службі (71%); піти на нечесний вчинок заради вигоди (65%); нікому не довіряти – найбезпечніше (50%); більшість людей в душі не люблять обтяжувати себе заради того, щоб допомогти іншим (57%) [13].

Одним із видів маргінальності є структурна, що відноситься до політичного, соціального й економічного безсилля деяких, позбавлених прав, або поставлених у невідгдане становище сегментів суспільства.

Сьогодні в українському суспільстві 78% населення зазначає, що їм не вистачає державного захисту від зниження рівня життя; 69% – порядку у суспільстві та дотримання чинних у країні законів; 68% – стабільності в державі та екологічної безпеки; 67% – впевненості у власному майбутньому і можливості дати дітям повноцінну освіту. Сучасних економічних знань та роботи, що підходить, не вистачає 46% громадян. Відносно адаптованими можна вважати 24% населення, яким вистачає вміння жити в нових суспільних умовах [13].

Одним із найвагоміших факторів маргіналізації у суспільствах, що трансформуються, стає масове безробіття. Воно зумовлює розповсюдження неформальної зайнятості, нелегітимних способів отримання доходу, що лише поглиблює ступінь маргіналізації та соціального виключення певних прошарків суспільства в Україні. Юридичні та соціальні гарантії не поширюються на дану категорію. Це зумовлює, зокрема, кризу професійної ідентифікації та збільшення латентної ідентичності: ««винагороджуванні фахові ідентичності» у тіншовій економіці не називаються ні в соціологічних опитуваннях..., ані в податковій інспекції» [14].

Трудова міграція за межі України постає також як спосіб подолання економічної маргінальності, але при цьому не додається соціальна маргінальність в цілому, зокрема може додаватися її культурний тип. «Через те, що основна частина трудової міграції за межі України відбувається нелегально та поза сферою регулювання трудових стосунків, трудові мігранти стають «двічі виключеними»: в країнах докладання своєї праці вони не можуть ні реально, ні навіть формально користуватися правами громадянина» [15].

Майже 16% українців у пошуках роботи їдуть за межі України. В 2006 році 43% дорослого населення були переконані, що в їхньому населеному

пункті важко знайти будь-яку роботу (у 2005 р. – 46%). В останні роки зростає трудова міграція за кордон. 7,0% дорослого населення України уже отримали такий життєвий досвід і переважно в країнах колишнього Радянського Союзу, а також в країнах Центральної Європи. Лише понад 28% трудових мігрантів мали законодавче підґрунтя перебування за кордоном. Узагальнений соціальний портрет трудових мігрантів це – кваліфіковані працівники, різноробочі, підприємці, службовці без спеціальної освіти та сільськогосподарські працівники. Серед трудових мігрантів мешканці м Києва займають досить незначну частку – 5% (переважно спеціалісти гуманітарної та технічної сфери з вищою та середньою освітою, керівники підприємств та установ, кваліфіковані працівники), що свідчить про відносно кращі соціально-економічні умови життєдіяльності киян [16,185–193].

Майже кожна п'ята сім'я трудових мігрантів живе лише на кошти, зароблені за кордоном. Прибиткова І. стверджує, що в останні роки рівень задоволення базових потреб українця не лише не зріс, а навіть знизився. Зокрема це стосується сфери зайнятості, особливо для таких категорій населення як жителі сіл, малих міст та селищ міського типу. Дані 2005 року свідчать, що майже третина (2,9 млн) сільського населення працездатного віку не працювали і не навчалися. Із 3,8 млн працюючих осіб (45,6% від загалу осіб працездатного віку в сільській місцевості) 40,2 % працювали за межами свого населеного пункту (серед яких 71,0% у містах та селищах України). За останні чотири роки в 2,5 рази збільшилася кількість сільських жителів, що працюють за кордоном. Порівняно з 1996 роком у 3,2 рази зросла зайнятість в особистому підсобному господарстві (2,6 млн). Однак, «український селянин так і не став хазяїном на власній землі. Тепер він – найманий працівник» [16,185–193]. Отже, бажаний статус, приналежність до референтної групи так і не стала реальністю для більшості із них. Ми отримали примусову маргінальність.

Сьогоднішня зумовлює посилення зовнішніх факторів маргіналізації та її масштабів (аномія, переосмислення дійсності, переорієнтація, корінна переоцінка суспільних цінностей а також докорінні зміни в структурі суспільства). Серед основних маргінальних груп сучасного українського суспільства називають: збіднілі верстви населення, безробітні, «елітна» група населення, люди похилого віку, молодь, мігранти та ін.

Перспективним з теоретичної та практичної доцільності є аналіз транзитивної соціальної реальності в категоріях маргінальності, що дозволить виділити нові смислові грані даного явища, визначити його роль та значення в процесах трансформації соціальної структури. Своєрідність підходів до дослідження маргінальності і розуміння її сутності багато в чому визначаються специфікою конкретної соціальної дійсності і тих форм, що дане явище в ній здобуває.

Література

1. *Park R.E. Human Migration and Marginal Man // American Journal of Sociology. – 1928. – Vol.33. – № 6. – P. 882–893.*
2. *Маргинальность в современной России.* Коллективная монография. – М.: Московский общественный научный фонд, 2000.
3. *Попова И.П. Новые маргинальные группы в российском обществе (теоретические аспекты исследования) // Социологические исследования. – 1999. – № 7. – С.62–71.*

4. Акоюн Н. Маргинальность как одна из основных характеристик трансформирующегося общества // 21-й Век. – 2005. – № 1. – С.150–165.
5. Прибыткова И. Мы – не маргиналы, маргиналы – не мы? // Философская и социологическая мысль. – 1995. – № 11–12. – С.70–86.
6. Коваліско Н.В. Основи соціальної стратифікації: Навчальний посібник. – Львів: «Магнолія 2006», 2007.
7. Бевзенко Л. Маргіналізація в перехідному суспільстві. Зв'язок із соціальним успіхом. // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. 2000. – № 3. – С.170–172.
8. Галсанамжілова О.Н. К вопросу о структурной маргинальности в российском обществе // Журнал социологии и социальной антропологии. – 2006. – № 4. – С.160–169.
9. Голенкова З.Т., Игитханян Е.Д., Казаринова И.В. Маргинальный слой: феномен социальной самоидентификации // Социс. – 1996. – № 8. – С.12–17.
10. На изломах социальной структуры. – М.: Мысль, 1987.
11. Шульга М. Маргінальність як криза ідентичності // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2000. – № 3. – С.166–170.
12. Головаха Євген: «Якщо людина звинувачує в аморальності...» // <http://for-ua.com>
13. Паїна Н. Українське суспільство 1994–2005: Соціологічний моніторинг. – К., 2005.
14. Макеев С. Соціологічний аналіз ідентичності // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2000. – № 3. – С.161–163.
15. Толстих Н.В. Соціальне виключення в сучасній Україні: спроба оцінки (Н. В. Толстих) // Український соціум. – 2003. – № 1 (2). – С.81–85
16. Прибыткова І. Статусні передумови трудової міграції з України // Українське суспільство 1992–2007. Динаміка соціальних змін – К.: Інститут соціології НАН України.

Кузьменко Т.Н. Социальная маргинальность как теоретическая проблема и реальность украинского социума

Анализируется проблема маргинальности украинского общества как с точки зрения теории, так и с учетом расширения деструктивных проявлений в среде маргинальных групп и необходимости конструктивной адаптации социальных общностей, которые пребывают на периферийных или промежуточных позициях в социальной структуре общества.

Ключевые слова: маргинальность, социальная структура, периферийность, социология.

Kuzmenko, T.M. Social marginality as a theoretical problem and reality of the Ukrainian society

Analyses of the problem of marginality of the Ukrainian society both from the theory viewpoint and considering spread of destructive manifestations in the environment of marginal groups and the need for constructive adaptation of social societies in peripheral or interim positions within the social structure of the society.

Key words: marginality, a social structure, periphery, sociology.

Базові напрямки проявів політичної активності громадян в умовах демократизації

Проаналізовано протиріччя між значною кількістю досліджень з приводу демократизації суспільства та наявністю в них пробілів пізнавально-теоретичного різновиду, що пов'язані із малою дослідженістю моніторингового аспекту.

Ключові слова: політична система, громадянське суспільство, демократизація, політичні процеси, політичне життя суспільства, система комунікативного моніторингу.

Кожен уряд може існувати досить тривалий час тільки тоді, коли він є легітимним, тобто принаймі терпимим для значної більшості громадян. Дуже важко уявити собі владу, що існує винятково завдяки постійному насильству – для існування такої влади не вистачило б ресурсів суспільства.

Тому уряд або пануюча еліта повинні в певній мірі завжди брати до уваги інтереси інших груп і прошарків суспільства, насамперед для того, щоб не втратити легітимності. Але це можна зробити тільки в результаті обміну інформацією, який фактично перетворюється в систему комунікацій між владними структурами та громадянами суспільства. Ступінь інституціоналізації таких комунікацій може бути різним – від обміну інформацією (без того, щоб брати на себе якісь зобов'язання по підтримці контактів), і до формування спеціальних інститутів, що забезпечують інтеграцію думки тих або інших груп населення в процесі прийняття рішень.

У тому випадку, коли процес переговорів суспільства із владою є інституціоналізованим і для обговорення найбільш важливих проблем суспільства залучаються основні групи населення, ми можемо говорити про формування демократичної політичної системи. При цьому передбачається, що демократичний процес стосується не тільки взаємин влади і інших соціальних суб'єктів суспільства, але й взаємин самих цих соціальних суб'єктів – індивідів, груп, корпорацій, політичних партій і т.д. Зазначені суб'єкти інформаційно переналаштовуються на інформаційний обмін та політичну взаємодію.

Отже, головною проблемою даної статті є протиріччя між значною кількістю досліджень з приводу демократизації суспільства та наявністю в них пробілів пізнавально-теоретичного різновиду, що пов'язані із малою дослідженістю моніторингового аспекту. У центрі дослідження демократії виявляються не вибори влади, не референдуми і не контроль

за владою з боку громадянського суспільства, як це має місце в більшості теорій демократії, а ефективна система комунікативного моніторингу між соціальними суб'єктами, що дозволяє підтримувати значний запас легітимності політичного режиму.

Українська політична наука проявляє значний інтерес до вивчення різноаспектних проблем демократії, що засвідчується, насамперед, монографічними дослідження останнього часу [1;2]. Разом з тим, в науковій літературі ще не одержали достатнього висвітлення питання непростих процесів сучасного транзиту демократії та системи комунікативного моніторингу між соціальними суб'єктами. У нас комунікативна теорія демократії найчастіше розглядається в дещо обмеженому плані – як форма розв'язання вже існуючого політичного конфлікту. Натомість західна політична культура передбачає значно ширше його застосування для узгодження різних інтересів і точок зору на всіх етапах прийняття вагомих соціально–політичних рішень. Немає сумніву, що такий підхід набуває часом особливої актуальності і в нашій країні через нагальну потребу досягнення порозуміння між різними політичними силами.

Методологічною базою досліджень політичної активності та демократії є роботи політологів, соціологів, соціальних філософів, політичних психологів (К.Гаджаєва, Д.Лінца, Д. Мілля, С. Головахи, Н. Паніної, С. Барана, Г. Дилігенського, Д. Ольшанського, Бортнікова В. І. Скрипнюка О. В., Бзежинського З. Гозмана В., Шестопапа Е. та ін.).

В них представлені, по–перше, загально–методологічні основи дослідження феноменів політичної активності та демократизації, по–друге, моделі зв'язків між еволюцією національної держави та демократичних інституцій, по–третє, порівняльні аспекти проявів політичної активності населення за умов функціонування різних політичних режимів.

Метою статті є побудова теоретичної моделі зв'язку між різними формами прояву політичної активності населення та процесами демократизації суспільства. Завданнями статті є:

- теоретично змодельовати базові напрямки проявів політичної активності населення та її вплив на процеси демократизації;
- з'ясувати системно–політичні чинники розриву між політичною активністю населення та процесами демократизації в Україні.

Невирішеною науковою проблемою, якій присвячена стаття є визначення демократії як інституціоналізованої системи моніторингових комунікацій між владою та соціальними групами, що забезпечує легітимність політичного режиму та сприяє опрозоренню діяльності владних структур.

Базові напрямки прояву політичної активності населення можна умовно поділити на дві великі групи:

- а) організовано–інституційні форми політичної активності;
- б) стихійно–позаінституційні форми політичної активності.

До організовано–інституційних форм прояву політичної активності можна віднести:

- діяльність на засадах реалізації легітимних повноважень в органах законодавчої та виконавчої влади;
- діяльність в складі політичних партій, громадських організацій, суспільно–політичних рухів різного походження; участь в електоральних процесах на різних рівнях;

- функціонування в якості лідерів (керівників) державних органів, політичних партій, громадських організацій.

До стихійно–позаінституційних форм політичної активності населення можна віднести: участь у різних групах тиску, участь у заходах прямої дії (мітинги, демонстрації, акції протесту тощо), прояви масової політичної поведінки (стихійні масові заворушення, безпорядки, спровоковані різними інституційними політичними силами і т.п.).

Особливої значущості в контекстах вияву всіх вищезазначених форм політичної активності і їх впливу на процеси демократизації набувають, по–перше, реструктуризація правлячої еліти (зміна стратегії її відбору) та зміна орієнтацій політичної культури і, відповідно, системи політичної мотивації населення в напрямку, який відповідав би демократичним перетворенням.

В умовах демократії найбільша чисельність різновидів політичної активності пов'язується з легітимаційною складовою політичних процесів, а сама легітимація стає процесом приведення дій влади у відповідність із очікуваннями суб'єктів громадянського суспільства. В політичну систему ніби «вбудовується» механізм оперативного реагування влади на результати власних рішень та їх коригування у відповідності із потребами та інтересами громадян» [3,112].

Самою слабкою формою переговорів між владними структурами та громадянами суспільства в аспекті прояву політичної активності можуть бути різного роду лоббистські ініціативи або ж масові заходи із слабко вираженою артикуляцією політичних вимог, що здебільшого є акціями відкритого порушення громадського порядку: страйки, стихійні заворушення неорганізованих мас людей у вигляді хуліганських дій (із замаскованою метою політичної дестабілізації). Ці політичні ініціативи спрямовані на зростання політичної напруженості і загострення політичної ситуації в суспільстві

В аспекті політичної активності, що передбачає більш високий ступінь інтеграції та взаємодії обох сторін можуть бути включені:

- виборчі кампанії, акції прямої дії населення під проводом політичних партій та громадських організацій в позапарламентському середовищі;
- різноманітні форми міжпартійної конкуренції в представницьких органах;
- полеміка між різними суб'єктами політики на рівні ЗМІ з приводу різноманітних поточних проблем; плебісцити і референдуми.

Наступний ступінь інтеграції – це визначення деякої загальної для сторін структури та моделі майбутнього розвитку суспільства (можливо без деталей), що передбачає можливість укладання угод. В даному аспекті до проявів політичної активності можуть відноситись:

- прийняття Конституції (як акту народного волевиявлення);
- прийняття нормативних актів глобальної дії (законів);
- укладання міжпартійних блокових угод про створення коаліційного уряду;
- створення суспільно–політичних рухів, що об'єднують різноманітні політичні сили на засадах поліідеологічності і т.п.

І, нарешті, найбільш глибокий ступінь інтеграції та взаємодії сторін – це спільне дослідження ситуації та спільне виявлення наслідків

попередніх процесів. Цьому етапу відповідають такі форми політичної активності, як:

- налагодження політичного ПР–у між різними суб'єктами;
- проведення соціологічних досліджень громадської думки, різноманітних політичних дискусій (ток–шоу);
- активність у сфері налагодження іміджевих презентацій в ЗМІ;
- громадські читання, пов'язані із розробкою різноманітних програм соціально–економічного та політичного розвитку і т.п.

Таким чином, розгортання політичної активності в умовах функціонування демократичної системи правління може йти двома принципово різними шляхами.

Перший шлях – це поступове розширення переговорів між елітними групами, тобто переговорів, що включають всі фази переговорного процесу. При цьому, чим ближче перебуває суб'єкт політики до центру прийняття рішень, тим в більш глибокий рівень переговорів по найважливіших політичних проблемах він «вбудований».

Вибори при цьому, виявляються найбільш слабкою формою залучення для прийняття рішень, і історично інституціоналізація зміни влади через загальні вибори стає найбільш пізньою за часом свого виникнення, хоча вибори всередині елітних груп і можуть відбутися задовго до проведення загальних.

Такий шлях – це саме та форма становлення демократичних інститутів, яку можна спостерігати в історії Північної Європи – Великобританії, Нідерландах, Скандинавських країнах. У цьому випадку демократичні принципи ніби «проростають» зверху вниз – спочатку в переговори залучається політична та державна еліта і лише після того, як система демократичних інститутів більш–менш повно складається усередині відносин між елітними групами, вона поширюється на все населення. По суті, тим же шляхом розвивалася демократична система в США, де чорне населення було повністю інтегроване в демократичну систему лише в кінці 60–х років ХХ ст.

Такий шлях становлення демократичних інститутів супроводжується значним дотриманням демократичних процедурах – без цього неможливі «глибокі» переговори.

Розвиток демократії в такому випадку виявляється тісно пов'язаним з розвитком науки і дослідженнями, величезного значення набувають інститути, що породжують і впроваджують інновації – університетська й академічна система, парламент, банки. Основною особливістю цього шляху демократичного розвитку є наявність у влади постійного запасу легітимності, поповнюваного за рахунок залучення в переговорний процес послідовно кожної соціальної групи, що здобуває економічні або політичні ресурси.

Тим самим справа не доходить до революцій, а навіть якщо колапс легітимності й відбувається зрідка, як це було в Англії в період революції або в Нідерландах в 1780–х роках, нестача легітимності відновлюється досить швидко за рахунок поширення існуючої системи демократичних принципів на нові групи суспільства. Прийняття Конституції, проведення виборів, є можливістю виразити своє ставлення до влади. Причому ці дії при певних обставинах приводять до зміни урядів без втрати легітимності політичною системою в цілому.

Другим – альтернативним шляхом розгортання політичної активності в умовах функціонування демократії є переговори між владою і громадянським суспільством у цілому, що виникають в тому випадку, коли влада протягом тривалого часу ігнорувала вимоги та інтереси громадянського суспільства. У цьому випадку демократія розвивається як процес інституціоналізації переговорів.

Спочатку сторони ведуть так званий «мовчазний торг» – на одnobічні рішення влади громадянське суспільство відмовляється реагувати позитивно, причому ця відмова може відбуватися як у мирних формах цивільної непокори, так і в активній формі – насильницьких діях, формуванні альтернативних інститутів влади і т.п. Ця фаза закінчується або швидким колапсом влади – як, наприклад, у Румунії у 1989 році, або в СРСР у серпні 1991 року, або встановленням тієї чи іншої форми переговорів між владою й представниками громадянського суспільства – як, наприклад, «круглі столи» у Польщі або Угорщині у 1989 році.

Після цього настає більш високий ступінь інтеграції та взаємодії обох сторін (наприклад, прийняття Конституції). Цікаво помітити, що затягування цього процесу дуже небезпечно – воно може привести до втрати легітимності «тимчасової влади» або «переговорного інституту» – як це трапилось, наприклад, у Росії в жовтні 1917 року. Але не менш небезпечним є і формування політичної системи, що не відповідає зростаючим вимогам громадянського суспільства або затягування із проведенням виборів, що позбавляють тимчасову владу легітимності. У цьому випадку також можлива повторна втрата вже новою владою своєї легітимності, як це трапилось в серпні 1792 року у Франції або у вересні 1993 року у Росії.

Таким чином, існують підстави для виокремлення різних сценаріїв розгортання політичної активності в умовах демократії: елітно – легітимний (через політичну комунікацію між елітними групами) та соціально–конфліктний (через включення політичної активності «знизу» – від громадянського суспільства і прямі дії з боку дискримінованих груп населення по відношенню до політичної влади).

Крім того можна розглядати «органічний» (Північноєвропейський) шлях формування демократичних інститутів і «конфліктний» шлях (тобто через зіткнення влади із суспільством) як два різних ідеальних типи, яким в більшій або меншій мірі відповідають моделі розгортання політичної активності та процеси становлення інститутів демократії у різних країнах. Опозиція цих типів – це опозиція процесу інституціоналізації переговорів (конфліктний шлях) та процесу функціонування вже інституціоналізованої системи (органічний шлях).

«Конфліктний» шлях – це по своїй структурі шлях помилок, спроби влади знайти легітимність встановленням більш–менш випадкових моделей згоди із суспільством. На цьому шляху практично неминучою є періодична втрата владою легітимності і відповідні соціальні колізії (повстання, революції або просто акти масової громадянської непокори). Іноді «конфліктний» шлях встановлення демократії дає несподівані результати. В Україні він призвів до конфлікту між гілками влади та субелітними групами, які намагаються здійснити політичну узурпацію та унеможливити доступ до представницьких органів будь–яких опозиційних сил. Є історичні прецеденти і в інших країнах. У Росії з початку перебудови йдуть безперервні конституційні зміни випадкового характеру (так, у тексті Конституції не визначений навіть спосіб формування Верхньої палати парламенту).

Науковці виокремлюють понад півдюжини різних видів і типів демократії – колективістська, мажоритарна, співгромадська, елітарна, учасницька, плюралістична, консенсусна тощо [4,39]. Втім ці типи є витвором, скоріше, науково–академічного дискурсу. Жоден з них у реальному політичному житті не може претендувати на винятковість та універсальність. Як уже наголошувалося, в розвинутих європейських країнах важливою тенденцією стає перехід від звичної плюралістичної демократії до все більшого впровадження її консенсусних форм. Сучасні політичні реалії свідчать, що традиційна модель демократії вже не задовольняє людство [5].

Таким чином, якщо погодитись з визначенням демократії як інституціоналізованої системи моніторингових комунікацій між соціальними групами, що забезпечує легітимність політичного режиму, то виникає зовсім новий підхід до типології демократичних режимів, заснований на аналізі того, які демократичні принципи використовуються і в яких випадках.

Базовими типами демократичних принципів являються: вибори (тобто можливість заміни влади); контроль законів (тобто визначення «знизу» способів здійснення влади) і незалежний суд над владою (тобто попередження й покарання за відхилення влади від установлених норм).

Література

1. *Бортников В.І.* Політична участь і демократія: українські реалії: монографія / Волинський держ. ун–т ім. Лесі Українки. – Луцьк : Вежа, 2007. – 524 с.
2. *Скриптюк О.В.* Демократія: Україна і світовий вимір (концепції, моделі та суспільна практика). – К.: Логос, 2006. – 368 с. та ін.
3. *Habermas J.* Theorie des kommunikativen Handels.– Munchen, Oll–Verlag, 1992. – 312 s. (Т.1).
4. *Бортников В.* Особливості участі громадян в концептуальних моделях демократії // Політичний менеджмент. – 2007. – № 3. – С.38–50.
5. *Стьопін А.* Українське суспільство і проблеми консенсусної демократії // Політичний менеджмент. – 2008. – № 5.

Кирилюк Н.А. Базовые направления проявлений политической активности граждан в условиях демократизации

Проаналізовано протиріччя між значною кількістю досліджень з приводу демократизації суспільства та наявністю в них пробілів пізнавально–теоретичного різновиду, що пов'язані із малою дослідженістю моніторингового аспекту.

Ключевые слова: политическая система, гражданское общество, демократизация, политические процессы, политическая жизнь общества, система коммуникативного мониторинга.

Kyryluk, N.A. Basic lines of manifestation of the political civic activities under democratization conditions

Analyses of the contradiction between the considerable number of investigations concerning democratization of the society and the presence of gaps in those of cognitive and theoretical variety which is connected with insufficient investigation of the monitoring aspect.

Key words: a political system, a civil society, democratization, political processes, public political life, a communicative monitoring system.

УДК: 321.01:316.422(045)

Трима К. А.

Трансформація держави та громадянського суспільства під впливом глобалізації

Проаналізовано вплив, який спричиняє глобалізація на державу та громадянське суспільство. Досліджено певні обов'язки та права держави, які в умовах глобалізації переходять до окремих елементів громадянського суспільства. Висвітлено рівні, на яких здійснюється вплив глобалізації на громадянське суспільство, та їхні особливості. Окреслено ідею формування глобального (космополітичного) громадянського суспільства.

Ключові слова: держава, громадянське суспільство, глобалізація, космополітичне громадянське суспільство.

Процес глобалізації являється однією з актуальних проблем сучасного світового розвитку. Зміни, що відбуваються у структурах світового співтовариства, трансформація соціально-політичних систем дозволяє говорити про вступ сучасного світу в якісно нову фазу свого розвитку. Однією з визначальних детермінант розвитку сучасного світу являються саме процеси глобалізації. В своїй основі це досить складний, багаторівневий та вельми суперечливий процес. Відкриваючи нові можливості перед людством, такі як, наприклад, утворення глобальної комп'ютерної мережі, глобалізація кидає виклики людству, пов'язані з розривами в світовому розвитку та можливими ризиками взаємозалежності світу, що ставить питання про можливість нормального функціонування і стабільності світової системи.

По відношенню до функціонування держави глобалізація спричиняє появу феноменів, яким неможливо надати однозначну оцінку, перш за все це стосується ефекту розмивання національних кордонів, втратою державою деяких повноважень або їхнім обмеженням (особливо в економічній галузі), появою нових небажаних для національної держави ефектів, зміною ролі держави в якості зовнішньополітичного гравця тощо. Звісно, що справляючи вплив на існування держави, глобалізація впливає і на таку складову соціального життя будь-якої країни як громадянське суспільство. Складність оцінки системних змін у функціонуванні держав, обумовлених процесами глобалізації, важко однозначно охарактеризувати через тривалість і постійну змінність самих глобалізаційних процесів. Тому позначивши громадянське суспільство в самій загальній формі як суспільство відокремлене від держави (як політичного інституту), сферу недержавних суспільних інститутів та відносин, в межах даної статті ми

звернемося до дослідження того впливу, який спричиняє глобалізація на сучасне громадянське суспільство.

Подібна тематика особливо актуальна для нашої держави. В умовах глобалізованого світу, подальше формування ефективного та життєздатного громадянського суспільства в Україні уявляє собою вельми складну теоретичну та практичну задачу. Сьогоднішнє українське громадянське суспільство являється фактично аморфною структурою, а знайдення дієвого засобу підвищити рівень ефективності від діяльності структур громадянського суспільства сприятиме підвищенню добробуту країни та виведенню її на міждержавну арену як передбачуваного та стабільного учасника. В умовах політичної та економічної кризи діяльність громадянського суспільства може надати дійсно позитивні результати, особливо в галузі вирішення буденних проблем, до вирішення яких держава «не встигає» долучитися.

На сучасному етапі розвитку наукової думки стосовно впливу глобалізації на громадянське суспільство слід зазначити, що вчені та дослідники не дійшли єдиної точки зору. Враховуючи те, що глобалізація є складним комплексним процесом, що складається з багатьох підпроцесів, які в свою чергу спричиняють перехресний вплив один на одного, дослідження впливу глобалізації на громадянське суспільство вельми складна задача. Подібна складність та багатогранність феномену, який ми вивчаємо, спричиняють досить активну дискусію серед вчених.

Слід зазначити, що даній тематиці присвячена велика кількість наукових праць, статей та монографій, але здебільшого вони присвячені загальному вивченню глобалізаційних процесів. Роботи, в яких досліджується вплив глобалізаційних процесів на громадянське суспільство з'явилися зовсім нещодавно. Зауважимо, що комплексних праць, в яких досліджувалися принципи, сутність, структура глобального громадянського суспільства ще немає. Також, не досліджено проблеми взаємовпливу глобального і національного громадянських суспільств, юридичне оформлення діяльності першого; немає також ніяких статистичних даних про діяльність глобального громадянського суспільства та якогось прототипу «контролю» за ним, що створює певні можливості для діяльності під прикриттям інститутів громадянського суспільства злочинних організацій.

Найбільш ґрунтовними дослідженнями в цій галузі серед вітчизняних та зарубіжних вчених можливо виокремити роботи: О. Задоянчука, І. Ніколіна, В. Безродної, Б. Вороновича та В. Торукало, С. Перегудова, К. Струся, Д. Шмідта, Е. Гіденса, С. Біслева, Р. Екстменна тощо. Зараз проблемами розбудови громадянського суспільства в нових умовах займаються вчені в межах проекту «Crossing the divide: Dialogue among civilizations».

Для ґрунтовнішого опису того, яким чином відбувається вплив глобалізації на громадянське суспільство та враховуючи той факт, що відокремлення громадянського суспільства від держави зовсім не означає, що будь яка сфера суспільного або приватного життя залишається поза впливом держави, ми розглянемо яким чином глобалізація впливає на національну державу та те, яким чином це відображається в сфері діяльності громадянського суспільства.

Загально відомо, що визначальною рисою національної держави вважається суверенітет. Це поняття означає політичну незалежність та самостійність держави у вирішенні внутрішньої та зовнішньої діяльності

незалежно від розмірів території, кількості населення та суспільного ладу [6,139]. Держава має монополію на легітимне використання сили для захисту своєї влади на внутрішньому рівні та захисту від зовнішнього втручання.

Але зараз норми, пов'язані з громадянськими правами, дозволяють одним державам втручатися у внутрішні справи інших держав. Це космополітична тенденція до створення космополітичної нації. За висловом Е. Гідденса вже не є можливим реконструювати старі форми національної спільноти, є глобальне громадянське суспільство, що долає кордони держав [2,438]. А поряд із тим виникає ще одна цікава особливість – економічне громадянство, тобто глобальні фінансові ринки будуть визначати приналежність людини до певного локального ареалу. Як структурні складові громадянського суспільства економічні об'єднання справляють чи не більший за державу вплив на життя суспільства в певній країні. Особливо важливим для легітимності держави – нації являється її неспроможність виконати свої зобов'язання як держави загального добробуту внаслідок інтеграції виробництва та споживання в межах глобально взаємопов'язаної системи, а також – пов'язаного процесу реконструктування капіталізму [4,17].

Цікавим є той факт, що глобалізація обумовлює перегляд інституту власності – що є невід'ємною частиною внутрішнього суверенітету. Контроль та поділ території складають головний механізм регулювання розподілу ресурсів, однак розширення прав власності на землю фізичних лиць та корпорацій поряд із можливістю вільного пересування фінансових капіталів крізь державні кордони трансформувало механізми перерозподілу власності на міждержавному рівні, тобто контроль над територією держави у повній відповідності внутрішньому законодавству може перейти до громадян іншої країни або транснаціональної корпорації [5,143]. В умовах створення єдиного економічного простору поступово руйнується національний ринок, що в умовах зниження ефективності державного регулювання обумовило розширення прав не лише наднаціональних структур, але посилила окремі регіони країн [7,146]. І знову ми чітко слідкуємо за зростаючим впливом економічних структур, які стають в певній мірі могутнішими за держави.

В умовах глобалізації діяльність суспільних організацій також стає визначальною для функціонування держави, їхня компетенції дедалі поширюється, а структура ускладнюється, адже організації тепер діють не лише в межах держави, а органічно пов'язують світ певною мережею. Суспільні організації користуються великим кредитом довіри у населення [7,152]. В таких умовах глобалізації суспільні організації отримують широку суспільну підтримку та швидко підвищують рівень матеріальної забезпеченості. Суспільні організації та рухи дійсно стають структурами, що органічно поєднують всі країни світу в єдину глобальну мережу. Саме завдяки цьому з'явилися перші теорії щодо формування глобального громадянського суспільства [9,248].

Питання, пов'язане з трансформацією держави та відповідно значенням громадянського суспільства в державі викликало достатньо гостру дискусію серед вчених. Незважаючи на те, що точки зору дослідників різняться, можна виділити декілька основних груп вчених по відношенню до вирішення цього питання. Вчені першої групи вважають, що держава внаслідок глобалізації втратила свої функції координатора політичного та

соціально–економічного життя. Громадянське суспільство в таких умовах може розвиватися фактично як незалежна однини ця, зі своїми правилами та обмеженнями. Наприклад, глобалізована економіка обмежила компетенцію державних органів влади щодо вирішення питань економічної та соціальної політики. Друга група дослідників наполягає на тому, що глобалізація не обумовлює ніяких принципових змін щодо статусу національної держави, яка продовжує виступати головним координатором суспільних відносин в різноманітних галузях. Тобто громадянське суспільство в таких умовах фактично не змінило свої функції. Дослідники третьої групи вважають, що ідея національного суверенітету являється сьогодні визначною. Популярною ця концепція стала завдяки тому, що вважається ринкова економіка безсила перед вирішенням соціальних викликів, які доводиться вирішувати національній державі. Процес глобалізації не може відбуватися без наявності національних держав – останнім глобалізація надає принципово нову функцію, пов'язану з соціальним забезпеченням окремих індивідів та цілих колективів. Тут роль громадянського суспільства або залишається без змін, або зменшується.

Слід зазначити, що глобалізація спричиняє вплив на громадянське суспільство на декількох рівнях. Перший – це макрорівень (взаємодія між державою та громадянським суспільством в межах однієї країни – фактично рівень національної держави) [1,17], другий – це мегарівень (міждержавна взаємодія та співробітництво окремих елементів громадянських суспільств різних країн, чия кількість та ступінь участі не обмежена та не може бути керована з боку національної держави – міждержавний рівень) [6,147] та метарівень (глобальна ступінь діяльності, яка пов'язана з формуванням космополітичного громадянського суспільства – тобто співробітництво вже не окремих громадянських суспільств різних країн, а формування цілісної, єдиної для всіх країн одиниці) [2,440]. Якщо стосовно перших двох вчені більш менш одноставно дотримуються тієї точки зору, що глобалізація робить їх більш взаємозалежними та взаємопов'язаними, то проблема функціонування космополітичного громадянського суспільства викликає досить суперечливе ставлення.

Першим про вплив, який здійснює глобалізація на формування подібного рівня громадянського суспільства став Е. Гідденс. Він наголошував на утворенні космополітичної нації, яка функціонує, незважаючи на географічну відстань та поєднується на підґрунті етнічного та культурного плюралізму, лояльність та почуття справедливості. Такий «м'який» космополітичний націоналізм допоможе встановленню глобального порядку та забезпечить лад у світі. Однак як показують реальні дані (наприклад, відсутність стабільності й миру в світі не зважаючи на розповсюдження ідей демократії та прав людини) до цього ще далеко.

Під впливом глобалізації «руйнується» структура основних принципів, на яких дотепер організовувалися й жили суспільства і держави. Виникають нові територіальні, відмежовані одна від одної єдності... утворюються нові силові й конкурентні співвідношення, конфлікти і перетинання між національно–державними єдностями й акторами, з одного боку, і транснаціональними акторами, ідентичностями (identities), соціальними просторами, ситуаціями з іншого. Внаслідок нового типу співвідношень виникає «суспільство ризику», де всі взаємозалежні і будь–які порушення рівноваги загрожують необоротними наслідками. В глобальному «суспільстві ризику» становище окремої людини стає все

більш нестабільним, що підсилює індивідуалізм. Але цей індивідуалізм підлягає «структурному підпорядкуванню» і загальній «стандартизації», що знову підсилює важливість національної держави [11,205].

Таким чином, характеризуючи глобалізацію як тенденцію суспільного розвитку, що обумовлює подальше зростання рівня взаємозалежності між окремими та навіть протилежними галузями життєдіяльності в різному ступені та різній відстані, ми можемо відокремити принципові зміни які викликані цим процесом в сфері діяльності громадянського суспільства:

Відбувається трансформація національного суверенітету; глобалізація спричиняє ефект так званого «розмиття кордонів» внаслідок того, що глобальні відносини не мають територіальних кордонів. Низка повноважень, які раніше були виключно привілеєм держави, зараз отримує громадянське суспільство. Процес передачі влади відбувається на вертикальному та горизонтальному рівнях: в першому випадку владу передають наднаціональним інститутам, в іншому – ринковим силам. Вважається, що громадянське суспільство є зв'язуючою ланкою між ними.

Поява та активна діяльність «нових» суб'єктів публічної політики, а саме взаємодія держави та інших суб'єктів політичних відносин (партій, груп, суспільних рухів тощо), які в умовах глобалізованого світу діють на трьох рівнях: державному, міждержавному та метадержавному. Друге та останнє обумовило втрату держави монополії на участь в міжнародних відносинах.

Проблема безпеки та стабільності в сучасному світі може бути вирішена за допомогою формування космополітичного громадянського суспільства: підґрунтям цього є транзит демократії та інших гуманітарних цінностей в межах планети.

Наявність, в межах цієї роботи не є можливим надати більш розгорнуту характеристику позначеним проблемам, тому ми звернулися лише до певних принципових змін у діяльності громадянського суспільства. Подібна постановка проблеми вже привертає увагу у дослідників. Але її вивчення звісно ускладнюється внаслідок того, що, по-перше, глобалізація як чинник ще не набула свого логічного завершення та постійно модифікується, по-друге, ця змінність відображається в житті громадянського суспільства. Консенсусу дослідників стосовно впливу глобалізаційних процесів на функціонування громадянського суспільства та однозначної оцінки цього впливу зараз не може бути надано. Проблема потребує вивчення в динаміці свого розвитку. Однак ми зауважимо, що створення громадянського суспільства було важливим кроком у житті взагалі людського суспільства і те, які зміни провокує глобалізація в ньому істотно вплине на життя людського суспільства та світогляд людей.

Література

1. *Задояничук О.* Соціально–політичні аспекти становлення громадянського суспільства в Україні // *Людина і політика.* – 1999. – №1. – С.16–20.
2. *Гидденс Э.* Навстречу глобальному веку // *Отечественные записки.* – 2002. – № 6. – С.436–452.
3. *Косолапов Н.* Глобализация: сущностные и международно–политические аспекты // *Мировая экономика и международные отношения.* – 2001. – № 3. – С.69–73.

4. Кузнецов В. Что такое глобализация? // Мировая экономика и международные отношения. – 1998. – № 2. – С.12–21.
5. Перегудов С.П. Гражданское общество как субъект публичной политики // Полис. – 2006. – № 2. – С.139–150.
6. Перегудов С.П. Новейшие тенденции в изучении отношений гражданского общества и государства // Полис. – 1998. – № 1. – С.137–148.
7. Уткин А.И. Глобализация: процесс и осмысление. – М.: Логос, 2002. – 183 с.
8. Шмидт Д. Какое гражданское общество существует в России? // Pro et Contra. – 2006. – № 10. – С.6–21.
9. Axtmann R. The State of the State: the Model of the Modern State and its Contemporary Transformation // International Political Science Review. – 2004. – № 3. – Vol. 25. – P.259–279.
10. Bislev S. Globalization, State Transformation, and Public Security // International Political Science Review. – 2004. – № 3. – Vol. 25. – P.281–296.
11. *Crossing the Divide*. Dialogue among Civilizations. – New Jersey: the School of Diplomacy and International Relations of Seton Hall University, 2001. – 252 p.

Трима Е.А. Трансформация государства и гражданского общества под влиянием глобализации

Проанализировано влияние глобализации на государство и гражданское общество. Исследованы определенные обязанности и права государства, которые в условиях глобализации переходят к отдельным элементам гражданского общества. Описаны уровни, на которых осуществляется влияние глобализации на гражданское общество и их особенности. Очерчена идея формирования глобального (космополитического) гражданского общества.

Ключевые слова: государство, гражданское общество, глобализация, космополитическое гражданское общество.

Tryma, K.A. The state and the civil society under the influence of globalization

The influence of globalization on state and civil society have been analyzed. Some functions and duties of the state which are assumed by the appropriate elements of the civil society are examined. The levels globalization effects upon the civil society are highlighted. The idea of the global (cosmopolitan) civil society is described.

Key words: state, civil society, globalization, cosmopolitan civil society.

Лівий партійно–політичний спектр Донецької області: становлення та проблеми

Проаналізовано становлення та розвиток лівих сил Донецької області. Головними проблемами, що заважають ефективній діяльності цих політичних сил визначені: погане фінансування та відсутність серед їх членів впливових та авторитетних осіб. Доведено, що в майбутньому результати їх роботи в регіоні залежатимуть від вирішення саме цих питань.

Ключові слова: партія, регіон, лівий, ресурс, структура, організація, фінансовий, людський.

За сімнадцять років незалежності України відбулися значні зміни у всіх сферах життя суспільства, зокрема в політичній. За цей період на зміну однопартійності прийшла багатопартійність, ідеологічній безальтернативності – широкий ідеологічний спектр політичних сил. Завдяки цьому громадяни отримали можливість альтернативного вибору. В цей час відбулася еволюція політичних уподобань населення країни, яке в 1990–х. роках віддавало більшість голосів лівим силам, а на початку ХХІ ст. віддало симпатії партійним утворенням нового покоління – Партії регіонів, Блоку Юлії Тимошенко та «Нашій Україні». Це відбулося внаслідок того, що названі сили володіють більш потужним фінансовим та людським ресурсом, а їх членами є більшість авторитетних та впливових людей на загальнодержавному та місцевому рівнях. Тому під час виборів та після них, вони мають більше можливостей впливати та маніпулювати свідомістю громадян, вести широку та активну агітацію. У той же час, ліві партії не можуть конкурувати з ними, оскільки не володіють відповідним фінансовим, людським та кадровим ресурсом, хоча деякі з них мають розвинену організаційну структуру. Можливо це головна причина, через яку з кожними новими виборами вони будуть втрачати голоси виборців, а відповідно до цього і вплив на розвиток суспільства та держави

Донеччина має важливе значення для України, оскільки дає 20% ВВП всієї країни, а на території цього регіону мешкає 10 % усього її населення [1;2]. Не слід забувати і те, що ліва ідеологія є традиційно популярною серед населення області. Якщо пригадаємо національно–визвольну революцію 1917–1921 років, то побачимо, що популярними тут були не праві, а ліві сили – більшовики та есери. Більше того, 12 лютого 1918 року була проголошена Донецько–Криворізька радянська республіка, яка охоплювала територію Донецького та Криворізького басейнів. І зараз ліві ідеї залишаються досить популярними серед населення регіону,

навіть за умови, що найбільш впливовою тут є Партія регіонів. З огляду на це, проблема становлення та розвитку лівих партій Донецької області представляється нам дуже важливою.

Метою дослідження є виявлення найбільш впливових політичних сил регіону лівого спрямування та визначення проблем, які заважають їх ефективній діяльності.

Виходячи з мети, автор ставить завдання проаналізувати структурне оформлення Комуністичної партії України (далі КПУ), Соціалістичної партії України (далі СПУ), Прогресивної соціалістичної партії України (далі ПСПУ) та інших партій лівого спрямування в Донецькій області, дослідити такі їх загальні проблеми, як фінансування, людський та кадровий ресурс.

Хронологічні межі дослідження охоплюють 90–ті роки ХХ – початок ХХІ ст. Автор розпочав дослідження з 1991 року, оскільки в цей час була заборонена Компартия України, і внаслідок цього розпочалося створення лівих партій незалежної країни.

Історіографічну базу даної проблеми складають праці загальнотеоретичного характеру, роботи присвячені характеристичній політичній ситуації в Україні та безпосередньо в Донецькій області. До першої групи можна віднести праці О. Голобуцького, Т. Криворучко, В. Якушика, О. Бойко, В. Кипеня, О. Леонова та В. Лаги, в яких подана класифікація політичних партій України за ідеологічною приналежністю, а також окреслені проблеми відносин держави та партій [3;4;5;6]. Такі автори, як В. Бала, О. Голобуцький, Т. Голобуцька, Я. Павловський приділили увагу аналізу політичної ситуації в Україні 2006 – 2007 років [7]. До третьої групи відносяться праці Т. Болбат, В. Ликова, А. Фіщука, В. Ковальського, Є. Пожидаєва та Н. Наталіної, в яких висвітлено створення окремих політичних сил регіону, проаналізовано їхні проблеми [8;9;10;11]. Ці роботи мають безперечну цінність в розумінні політичної ситуації в Донецькій області в означений період, однак не дають комплексної узагальнюючої характеристики суспільно–політичного розвитку Донецької області на сучасному етапі.

Джерела з даного дослідження теж складаються з декількох груп. Найголовніше значення мають закони України. Перш за все Основний закон України, 36 стаття якого надає громадянам право на створення політичних партій, закон України «Про політичні партії України який встановлює порядок створення та діяльності партій [12,10;13]. До другої групи належать партійні документи та матеріали, як загальнонаціонального, так і місцевого значення. Зокрема, базовим для всіх партій документом є Статут, який визначає їх структуру та керівні органи на всіх рівнях. Третю групу складають статистичні дані щодо кількості політичних сил, зареєстрованих на Донеччині обласним управлінням юстиції та їх місцевих організацій. Велику цінність для розуміння позицій лівих сил в регіоні в означений період має архів автора, який складається з матеріалів зустрічей з представниками окремих партій області.

Ліві партії Донецької області почали створюватися та оформлюватися на початку 1990–х років. Цей процес відбувався в контексті становлення партійної системи регіону в цілому. Саме в зазначений період був створений Донецький обласний комітет (далі обком) Комуністичної партії України, який став найбільш потужною лівою силою Донеччини. Взагалі для КПУ цей регіон з самого початку мав особливе значення, оскільки з

ним пов'язана історія її створення. Саме тут у 1992 році розпочався рух за відновлення комуністичної партії [9,14]. Нагадаємо, що Компартия України припинила свою діяльність та була фактично заборонена у 1991 році, коли 26 та 30 серпня Президія Верховної Ради прийняла укази «Про тимчасове припинення діяльності Компартії України» [14]. Однак, в умовах економічної кризи, яка охопила країну, 14 травня 1993 року президія Верховної Ради прийняла постанову про скасування своїх указів від 26 та 30 серпня 1991 року. У другому пункті постанови зазначалося, що громадяни, які поділяють комуністичні ідеї можуть створювати партійні організації у відповідності до чинного законодавства країни [14]. Таким чином, був відкритий шлях до створення КПУ.

Створенню партії передувала XX Всесоюзна конференція Компартії колишнього Радянського Союзу. Але, перші кроки на цьому шляху були зроблені ще 12 вересня 1992, коли у приміщенні Донецького краєзнавчого музею відбулася конференція прихильників комунізму, на якій було прийнято рішення про ререєстрацію комуністів області [15,81]. Також, конференція прийняла рішення про відтворення партійних організацій [14,14]. Іншим рішенням були обрані делегати від Донецької області на всесоюзну конференцію, серед яких був Петро Симоненко (на той час заступник директора об'єднання «Укрвуглемаш») [15,81]. 10 жовтня 1992 року у приміщенні будинку Пролетарської районної ради народних депутатів м. Москви відбулася XX всесоюзна конференція Комуністичної партії, яка ухвалила рішення перетворити КППС на Союз самостійних комуністичних партій незалежних держав, органи якого повинні виконувати лише консультативні та координаційні функції [15,82].

Після конференції українські делегати зібралися в холі будинку Пролетарської ради Москви, щоб обговорити відновлення партії в Україні. Зібрання обговорювало декілька варіантів її відновлення, але зійшлися на тому, що необхідно створити нову партію комуністів, яка б діяла до відміни заборони старої Компартії [15,82].

Також, делегати дійшли висновку, що рішення про створення партії може прийняти лише Всеукраїнська конференція комуністів [15,83]. Для її підготовки було вирішено створити Ініціативний організаційний комітет [15,83]. Керівником цього комітету зібрання обрало П. Симоненка. Був сформований і склад комітету. Його члени були призначені обласними делегаціями України, які прийняли участь у Всесоюзній конференції. Членів призначали за принципом: від кожної області по одній особі [15,83]. Організаційний комітет проіснував близько 8 місяців, виконавши за цей час велику підготовчу роботу, результатом якої стало створення КПУ.

В цей же період прихильники комуністичної ідеї розпочали активну діяльність в Донецькій області. у грудні 1992 року відбулася перша конференція комуністів Донеччини. На конференції був створений організаційний комітет по відтворенню обласної партійної організації [9,14]. Одночасно з цим, були обрані делегати на Всеукраїнську конференцію. Вже 12 червня 1993 року відбулася Донецька обласна конференція, на якій були обрані обласний комітет та секретаріат. Першим секретарем обласного комітету партії був обраний П. Симоненко [9,14]. Другим секретарем став В. Кочерга [16,2]. Секретарями були обрані Г. Буйко, А. Татаринцев та С. Чічканов [16,2].

У тому ж 1993 році відбулася Всеукраїнська конференція комуністів. Вона пройшла в два етапи. Перший етап відбувся 6 березня у Макіївці.

Другий етап відбувся 19 червня у Донецьку вже після скасування Верховною Радою заборони на діяльність компартії. У роботі конференції в Донецьку взяло участь 544 делегата, які представляли усі області України та Крим [9,14]. З них 47 делегатів представляли комуністів Донецької області [9,14]. Під час цієї конференції і була створена КПУ, а також були прийняті статут, програмна заява, обрані керівні органи партії. На пленумі, який відбувся невдовзі після Всеукраїнської конференції була обрана президія Центрального комітету та створений секретаріат. Першим секретарем ЦК був обраний П. Симоненко [9,15].

Таким чином, Донеччина дійсно стала базовим регіоном для комуністів і мала для них особливе значення, оскільки саме тут розпочався рух за відновлення партії, а деякі вихідці з нього зайняли керівні посади в центральних партійних органах. Зокрема, з Донецької області походить чинний голова партії П. Симоненко.

Щодо безпосереднього партійного будівництва партій в регіоні, то воно розпочалося після створення обласного комітету, який був зареєстрований 11 жовтня 1993 року і отримав реєстраційне свідоцтво за номером 27 [17,1]. Взагалі, КПУ вдалося дуже швидко створити розвинену мережу місцевих організацій. Вже напередодні парламентських виборів 1998 року їх на Донеччині налічувалося 45 [18]. За словами секретаря Донецького обкому В. Бідьовки більшість міських та районних організацій партії була створена протягом 1993 – 1995 років [19]. Після цього були лише поодинокі випадки їх створення. Принаймні вже у 2000 році КПУ мала в регіоні 64 міських та районних організацій [20,1]. В цілому на сьогоднішній день партія має в області 67 місцевих організацій, які охоплюють усі міста та райони [19]. Структура Донецького обкому партії відповідає партійному статуту, за яким кожен обласний осередок складається з міських, районних у містах та районних організацій [21].

Отже, є всі підстави вважати, що партійна структура КПУ в Донецькій області є дуже розвинутою, і дозволяє їй вести активну діяльність на всій території регіону. Слід також відзначити, що більшість місцевих організацій партії була створена протягом лише двох років, і процес її структурного оформлення в області відбувся швидко.

З самого початку для обкому партії головною проблемою було створення потужної людської та фінансової ресурсної бази, оскільки без значної кількості членів він не міг проводити справді масових заходів, а нестача коштів не дозволяла вести активну діяльність під час виборів та після них. Тому ці питання потребували якогось рішення. До серпня 1991 року обласний комітет Компартії України нараховував значну кількість членів. Але, після її заборони більшість з них перейшла до інших партій та організацій лівого спрямування. У 1994 році – через рік після свого заснування новостворена КПУ налічувала в Донецькій області 14 тисяч членів, що було не так вже і мало [9,16]. Проте, керівництво Донецького обкому сподівалося, що цей результат вдасться значно покращити. Певні дії у цьому напрямку обласний осередок партії розпочав після того, як у грудні 2001 року конституційний суд України визнав незаконною заборону КПУ у серпні 1991 року [22,1]. Невдовзі після цього, 26 травня 2002 року відбувся XXXVI об'єднаний з'їзд КПУ, який прийняв рішення про правонаступництво партії із забороненою у 1991 році комуністичною партією [22,1]. Вже 6 липня 2002 року відбувся пленум Донецького обласного комітету партії присвячений об'єднанчому з'їзду. Було прийнято

звернення Донецького обкому партії, адресоване до тих громадян, які до 1991 року були членами компартії і після її заборони не відновлювали своє членство. У зверненні відмічалось, що у 2002 році в лавах ДОО партії перебувало 10000 членів, у той час, як до заборони їх було 300000 [22,1]. Висловлювалось припущення, що більшість з колишніх членів лишилися переконаними комуністами, і лише під впливом обставин перестали брати участь у діяльності партії [22,1]. І саме до цих людей звернувся пленум ДОО КПУ закликаючи їх відновити членство у партії, та прийняти активну участь у її діяльності.

Таким чином, комуністи використали об'єднаний з'їзд з однією метою – збільшити кількість членів партії. Однак, вони не змогли здобути у Донецькій області результат, на який розраховували, оскільки вже існували СПУ, СДПУ, СДПУ(о), ПСПУ та інші ліві партії, до яких вступили колишні члени забороненої комуністичної партії. А, наймасовішою партією була Партія регіонів. В таких умовах, кількість членів Донецького обкому партії не могла збільшитися суттєво. Навпаки, на даний момент лави КПУ в Донецькій області суттєво скоротилися. Якщо, у 1994 році членами партії в регіону було 14000 осіб, то зараз, за словами секретаря обласного комітету їх лише понад 7000 [19].

Лави місцевих організацій КПУ в регіоні є також не чисельними. Так, у Маріуполі, великому за кількістю населення місті чисельність КПУ становить лише кілька сотень осіб, як зізнався автору один з керівників міському [23]. Але, проблемою КПУ на Донеччині є не тільки численність її лав, а й те, що її можна вважати тут віковою партією. Її членами є переважно пенсіонери та люди середнього віку. У той же час молоді серед них небагато. Саме такою є проблема і електорату партії. Вона полягає у тому, що через природний процес смертності, кількість членів та прихильників партії буде постійно зменшуватися.

Що стосується фінансового ресурсу Донецького обкому партії, то його більш-менш точний розмір підрахувати практично неможливо. Це пов'язано з тим, що інформація стосовно фінансування політичних партій є закритою для суспільства, а їх керівництво не виявляє бажання спілкуватися на дану тему, тим паче надавати якісь конкретні дані. Саме з такою проблемою зіткнувся автор дослідження під час бесіди з секретарем обласного комітету партії В. Бідьовкою. За його словами основним джерелом поповнення партійної каси є членські внески [19]. Але якоїсь конкретної суми він не назвав, зазначивши лише, що їх розмір становить один відсоток від заробітної плати кожного працюючого члена партії [19]. У той же час, безробітні та пенсіонери членських внесків не сплачують. Втім, на основі такої інформації важко сказати, наскільки суттєвим є дане джерело фінансування для обласного осередку КПУ. Можна лише припустити, що це джерело є для неї не єдиним, як і для інших партій регіону. Спонсорська допомога як правило надається під час виборів. Тут для КПУ існує значна проблема, оскільки серед її членів не має представників бізнес-еліти, яка надає перевагу фінансуванню більш перспективних політичних проєктів, таких як ПР, БЮТ та НУ–НС Наразі серед спонсорів партії в рамках Донецької області не можемо навести жодного гучного прізвища. Можна вважати фінансовий ресурс обкому КПУ дуже обмеженим на підставі того, що під час виборів він не виявляє особливої активності у плані проведення масових заходів, а після виборів про його діяльність взагалі майже неможливо щось почути.

Крім того, досить гостро перед обласним комітетом партії стоїть кадрове питання. Серед його членів не має досить відомих в регіоні осіб – впливових чиновників, великих підприємців. Це можна простежити на зміні лідерів обкому. Першим його головою у 1993 році був обраний незмінний керівник партії П. Симоненко. Цей вибір був не випадковим, оскільки він ще у 1980–х роках займав високі посади у молодіжній організації комуністичної партії, був секретарем Ленінського комуністичного союзу молоді України [24,1]. Потім став секретарем Маріупольського міського комітету партії [24,1]. Був секретарем та другим секретарем Донецького обласного комітету [24,1]. Після проголошення незалежності України та заборони Комуністичної партії кілька років працював заступником директора виробничої корпорації «Укрвуглемаш» [24,1]. У той же час, П. Симоненко вів активну роботу спрямовану на відновлення партії. У червні 1993 року на з'їзді відновленої КПУ був обраний першим секретарем Центрального комітету. У червні того ж року П. Симоненко був обраний першим секретарем Донецького обласного комітету партії [9,14].

З цих фактів стає зрозуміло, що обрання П. Симоненко було зумовлено тим, що він ще до 1991 року обіймав високі партійні посади на Донеччині. Крім того, саме він проводив роботу по відновленню партії майже одразу ж після її заборони. На нашу думку, П. Симоненко і зараз міг би бути досить популярним та впливовим керівником обкому партії, як серед самих партійців, так і серед певних вікових категорій населення регіону.

Але, нажалі він недовго перебував на посаді першого секретаря Донецького обкому. У 1994 році П. Симоненко був обраний народним депутатом України, що вимагало від нього переїзду до Києва. З цього приводу, 26 квітня 1994 року відбулася позачергова конференція Донецького обласного комітету партії [16,2]. Згідно з її рішенням П. Симоненко був звільнений від обов'язків першого секретаря обкому, а на його місце був обраний Георгій Буйко [16,2]. Як і П. Симоненко, Г. Буйко на початку 1990–х років активно працював з відновлення комуністичної партії. А, у 1993 році був обраний секретарем обласного комітету [9,14]. Г. Буйко очолював обласний осередок КПУ протягом десяти років. Але, під його керівництвом, комуністи Донеччини досягши значних успіхів почали швидко втрачати вплив та популярність. Найбільшим їх успіхом можна вважати результат отриманий в регіоні на парламентських виборах 29 березня 1998 року, коли за список КПУ проголосувало 856 тисяч виборців по області [16,2]. Однак, вже на парламентських виборах 31 березня 2002 року партія поступилася в області місцем блоку «За Єдину Україну». Під час президентських виборів 2004 року, кандидат у президенти від КПУ П. Симоненко отримав по області трохи більше трьох відсотків [25,2]. Це зменшення популярності комуністичної ідеї та самої партії у Донецькій області відбулося саме під час керування обкомом Г. Буйко. У той же час, на кожній конференції обкому перший секретар виступав із доповідями, у яких звинувачував офіційну владу у фальсифікаціях результатів виборів і перераховував проблеми, які виникали під час діяльності партії в регіоні [26, 1].

Перебування Г. Буйко на посаді першого секретаря обласного комітету закінчилося у 2005 році, коли 18 березня на пленумі обкому він був звільнений від своїх обов'язків у зв'язку з обранням на посаду голови правління Всеукраїнського суспільного об'єднання «Інтелігенція за со-

ціалізм» [27,2]. На його місце був обраний Микола Кравченко – член Центрального комітету партії та народний депутат [27,2].

Таким чином, особливістю обласного комітету КПУ було те, що його очолювали саме партійні функціонери, які можливо і були впливові та авторитетні серед партійців, але, окрім П. Симоненко були не дуже відомі серед населення області. Окремо можна виділити лише П. Симоненко. Можливо, якби він керував обласним комітетом партії більш довгий час, то йому вдалось вирішити деякі його проблеми, зокрема проблему з кількісним складом обласного осередку. На нашу думку, в майбутньому позиції партії в регіоні значно залежатимуть від вирішення вказаних нами проблем, особливо фінансування та поповнення її лав відомими та впливовими особами.

Ще однією відомою на Донеччині партією лівого спрямування є СПУ. Значною мірою її створення стало наслідком заборони комуністичної партії. При чому, її обласний осередок на Донеччині був створений раніше ніж сама партія на всеукраїнському рівні. Ще 19 жовтня 1991 року була проведена обласна конференція СПУ, у якій прийняли участь 507 осіб [9,30]. Вона обрала керівні органи обласного осередку та його голову, яким став С. Кіяшко – доцент Донецького державного технічного університету [9,30].

Установчий з'їзд СПУ відбувся 26 жовтня 1991 року [9,30]. На з'їзді були прийняті: Устав, програмна заява та інші документи. Таким чином, дійсно сама партія була створена невдовзі після заборони на діяльність КПУ.

Можна вважати, що партійне будівництво СПУ на Донеччині розпочалося у 1991 році зі створення обласного осередку. Але, цей процес до 1993 року загальмувався, оскільки донецька обласна організація (ДОО) партії була зареєстрована лише 8 грудня 1993 року [16,1]. Після цього почалося більш активне створення міських та районних організацій партії в регіоні. У 1994 році партійні організації СПУ діяли вже у 19 містах та районах області [9,32]. А, напередодні виборів 1998 року, за даними ЦВК партія мала в області вже 34 міських та районних організацій [28].

Втім, і на початку ХХІ ст. процес партійного будівництва СПУ в регіоні тривав. Так, вже після парламентських виборів 2002 року були створені 5 районних та 8 міських партійних організацій [29]. Навіть у 2005 році партія мала місцеві організації не в усіх містах та районах області [11,33]. Однак, протягом 2005 – 2007 років процес створення місцевих організацій партії в регіоні активізувався. Завдяки цьому на сьогоднішній день СПУ налічує в області 66 партійних організацій, з яких 28 є міськими, 17 – районними та 21 – районними у містах [30]. Структурна побудова обласної організації СПУ цілком відповідає її партійному статуту [31].

Таким чином, процес створення розвинутої мережі місцевих організацій СПУ в регіоні тривав дуже довгий час – він розпочався у 1991 році, а завершився лише на початку ХХІ ст. Можна вважати, що у містах, районах та міських районах області СПУ має достатню для активної діяльності кількість місцевих організацій партії.

Для Донецького обласного комітету СПУ більш актуальною є проблема людських та фінансових ресурсів. Кількість членів партії на Донеччині ніколи не була значною. Ще в 1994 році її лави в регіоні налічували лише 3000 осіб, що було досить скромним результатом [9,32]. Головною причиною, яка заважала стрімкому зростанню кількості членів партії, було

створення у 1993 році КПУ. Нагадаємо, що СПУ створювалася одразу після заборони комуністичної партії, колишні члени якої стали соціалістами. Втім, коли була створена КПУ, то до неї повернулися окремі члени соціалістичної партії. Хоча деякі дослідники вважають, що цей перехід не мав суттєвого впливу на чисельність СПУ в області [9,32]. Так чи інакше, але і на початку ХХІ століття соціалістам у Донецькій області не вдалося істотно збільшити лави своїх прихильників. На обласній конференції СПУ, яка відбулася після парламентських виборів 2002 року, відзначалося, що на 1 січня того ж року соціалістів в області налічувалося лише 2498 осіб, що було недостатньо, для активної роботи у такому великому регіоні [29]. Отже, у 2002 році соціалістів в регіоні дійсно було небагато.

Протягом 2002 – 2008 років ситуація із кількісним складом СПУ в регіоні дещо покращилася і членів партії стало більше. Влітку 2008 року їх кількість становила 5800 осіб [30]. Найбільшою серед місцевих партійних організацій на даний момент є Маріупольська міська організація, в лавах якої перебувають 1200 осіб [30]. Можна відзначити і Артемівську міську організацію партії, яка налічує 400 членів [30].

Таким чином, протягом 90–х років ХХ, і навіть на початку ХХІ ст. СПУ мала у Донецькій області проблему із кількісним складом. Не зважаючи на те, що протягом 2002 – 2008 років кількість членів партії тут збільшилася, її все одно не можна вважати достатньою для ефективної роботи в регіоні.

Як і КПУ, СПУ на Донеччині не має потужного фінансування. Особливістю обласного осередку партії є те, що в ньому взагалі не сплачують членських внесків. За словами першого секретаря обласного комітету М. Вайсер, існує лише добровільна матеріальна підтримка, наприклад, підписка на загальнопартійне видання «Товариш» є однією з форм такої підтримки [30]. І як зазначила перший секретар, грошей для вирішення усіх проблем все одно не вистачає [30]. Крім того, існує приватне джерело фінансування у вигляді спонсорської допомоги, яка зазвичай найбільш активно надається під час виборів. У цьому плані справжньою вдачею для партії стало приєднання до неї під час виборів 2006 року Генерального директора ВАТ ММК ім. Ілліча В. Бойка та його помічника С. Матвієнкова. Зазначимо, що підприємство володіє в Донецькій області і особливо в Маріуполі потужним медіа–ресурсом – тут йому належать міський телеканал «МТВ» та видання «Іллічівець». Звичайно, що керівник комбінату надає партії і пряму фінансову допомогу. Тому під час виборів 2006–2007 років найбільш активними соціалісти були саме в Маріуполі. У той же час, кожного разу, коли закінчуються вибори і спонсорська допомога припиняється, партія стає неактивною в регіоні. В цілому ж, у порівнянні з КПУ, фінансове питання для СПУ є більш–менш вирішеним, принаймні воно не стоїть так гостро при проведенні виборчих кампаній.

Ще однією проблемою обласного осередку партії є кадра. За всі роки свого існування партія так і не змогла залучити до своїх лав відомих та авторитетних в регіоні осіб. Навіть керівні посади в осередку займали люди, яких можна назвати партійними функціонерами. Першим головою Донецького обкому партії з моменту його створення і до 2002 року включно був Олег Рибаків [9,30]. Втім, у період його перебування на цій посаді СПУ в регіоні не змогла вирішити чисельні проблеми, головними з яких були недостатня кількість міських та районних організацій партії та недостатня чисельність її лав. Невирішені проблеми говорили про необхід-

ність зміни керівника. Після парламентських виборів 2002 року відбулася конференція Донецького обкому, на якій його робота під керівництвом О. Рибаківа була визнана задовільною [29]. Але, конференція зняла його з посади першого секретаря і призначила секретарем з питань ідеології [29]. На його місце конференція обрала Юрія Луценко, який на той час був секретарем Політичної ради партії та народним депутатом [29]. Втім, Ю. Луценко перебував на посаді лише кілька років, і говорити про якісь суттєві досягнення, або невдачі обласного комітету СПУ під його керівництвом неможна. У 2004 році Ю. Луценко на посаді першого секретаря обласного комітету СПУ змінив Юрій Гримчак, який обіймав посаду заступника голови обласної державної адміністрації з політико-правових питань [11,32]. Однак, його можна розглядати як перехідну фігуру, оскільки, займаючи офіційну посаду, він не міг брати участь у виборчій кампанії 2006 року як член партії. Саме через це у листопаді 2005 року відбулася чергова зміна керівника обласного комітету СПУ. Ю. Гримчак залишив свою посаду першого секретаря, а на його місце був призначений Владислав Теличко. Принаймні сам Ю. Гримчак пояснював свій крок саме тим, що його могли звинуватити у використанні адміністративного ресурсу на користь соціалістів [32,9].

Що стосується В. Теличка, то він до того часу очолював громадську приймальню О. Мороза у Донецькій області [11,33]. Проте, і він став перехідною фігурою на посаді першого секретаря обкому. Після виборів 2006 року у парламенті була сформована так звана «Коаліція Національної Єдності» у складі ПР, КПУ та СПУ, а В. Теличко після формування коаліційного уряду отримав посаду заступника міністра з надзвичайних ситуацій. Саме з цього приводу у березні 2007 року відбувся пленум обласного комітету СПУ, на якому В. Теличко був звільнений від обов'язків першого секретаря і відбулося обрання його наступника [33]. Новим керівником обласного осередку партії була обрана М. Вайсер.

Біографія нинішнього голови обласного осередку СПУ є не надто цікавою на події. М. Вайсер народилася 20 серпня 1967 року у селі Новгородське м. Дзержинська Донецької області [33]. У 1989 році закінчила Донецький політехнічний інститут за фахом інженер-хімік-технолог [33]. М. Вайсер є членом СПУ з 1997 року [33]. З 1999 року була секретарем обласного комітету СПУ з організаційно-партійної роботи [33]. Біографія М. Вайсер дійсно є дещо типовою. У той же час на її користь говорить той факт, що вона все ж-таки має досвід партійної роботи. Втім, про її досягнення та недоліки говорити ще зарано. Отже, кадрова проблема стоїть і перед СПУ.

Крім того, у 1990-х роках в області виникли інші партії лівого спрямування. Так, 15 липня 1997 року обласним управлінням юстиції був зареєстрований осередок Соціал-демократичної партії (об'єднаної) [17,1]. Вона отримала свідоцтво за номером 257. З листопада того ж року під номером 284 була зареєстрована обласна організація Прогресивної соціалістичної партії України [17,2]. Нагадаємо, що на всеукраїнському рівні ця партія була створена внаслідок розколу всередині СПУ, коли з неї вийшли Наталія Вітренко та її прихильники. 25 березня 1999 року була зареєстрована обласна організація Української соціал-демократичної партії. Вона отримала свідоцтво за номером 380 [17,2].

На початку XXI ст. створення лівих партій продовжувалося. 26 березня 2001 року була зареєстрована обласна партійна організація Комуністичної

партії України (оновлена) [17,3]. 12 липня того ж року відбулася реєстрація обласного осередку Комуністичної партії робітників і селян [17,3]. 14 вересня 2001 року була зареєстрована обласна організація Комуністичної партії (трудящих) [17,3]. 5 грудня 2005 року зареєстрована обласна організація Соціал-демократичної партії України [17,6]. 3 листопада 2006 року була зареєстрована регіональна організація партії «Союз Анархістів України» [17,6]. Це основні ліві сили, які на сьогоднішній день існують в Донецькій області.

З названих партій найбільшу мережу місцевих організацій в регіоні має СДПУ(о). За п'ять років існування, напередодні виборів 2002 року вона нараховувала вже 45 міських та районних організацій [34,2]. В 2005 році їх було вже 67 [11,36]. Кількість членів ДОО СДПУ(о) також є значною. В 1999 році їх було 6200 [34,2] А, в 2005 році голова обласної організації О. Данніков заявляв про те, що членами партії в регіоні є більше 18000 осіб [35,1]. Таким чином, по деяких параметрах СДПУ(о) має в області більш міцні позиції ніж навіть КПУ та СПУ. Втім, її ефективній діяльності також заважає відсутність серед членів партії представників бізнесової та політичної еліти регіону.

Менш розвинену мережу партійних організацій має ПСПУ. В 2002 році вона мала в області лише 21 місцеву організацію, з яких 18 були міськими [36]. Навіть у 2005 році їх було близько 30 [11,16]. Особливістю партії є те, що її місцеві організації охоплюють фактично лише міста Донеччини. У той же час, ПСПУ погано представлена в районах та селах області.

Інші ліві сили і досі не мають розвиненої структури, або знаходяться в процесі організаційного оформлення. Крім того, загальною проблемою для них є фінансування та поповнення лав. По цих питаннях їх позиції є значно слабкішими, ніж позиції КПУ та СПУ.

Отже, становлення лівих сил Донецької області розпочалося одразу після проголошення незалежності України та заборони Компартії і тривало до початку XXI ст. включно. Найбільшими з них є КПУ, СПУ та СДПУ(о), оскільки мають розвинену мережу місцевих організацій, а кількість їх членів є досить значною. Втім, їхній ефективній діяльності тут заважають такі проблеми, як погане фінансування та відсутність серед членів авторитетних та впливових осіб – представників політичної та бізнес-еліти, які могли б забезпечити їм більш значну підтримку населення, особливо під час виборів. Навіть керівників обласних осередків цих партій можна вважати партійними функціонерами, які є маловідомими та маловпливовими серед населення. У свою чергу, недостатнє фінансування погано впливає на рівень активності лівих партій під час виборчих кампаній та після них. Через це вони не мають можливості проводити гучних заходів. На нашу думку, результати цих партій на наступних виборах до органів місцевого самоврядування та парламентських виборів, значною мірою залежатиме від вирішення зазначених проблем. Але, навіть вирішення цих питань навряд забезпечить їм суттєве покращення результату на виборах, доки їх головним конкурентом на Донеччині буде залишатися потужна Партія регіонів.

Джерела та література

1. *Оцінка стану економічного розвитку регіону*// <http://fri.org.ua/ua/ukraine/92>;

2. *Основні підсумки Всеукраїнського перепису України 2001 року (Донецька область)* // <http://www.donetskstat.gov.ua/census/index.php>
3. *Голобуцький О., Криворучко Т., Кулик В., Якушик В.* Політичні партії України // Національний ун-т «Києво-Могилянська академія»; Центр суспільно-політичних досліджень / В.М. Якушик (ред.). – К. : Кобза, 1996. – 144 с.
4. *Бойко О.Ю.* Особливості трансформації партійної системи України за роки незалежності : автореф. дисер. на здобуття наук. ступеня кандидата політичних наук : спец. 23.00.02 «політичні інститути та процеси» / О.Ю. Бойко. – Чернівці, 2005. – 21 с.
5. *Кипень В., Леонов О.* Партії, общество, государство: взаимодействие в украинских реалиях // Партії в сучасному політичному процесі Донеччини: стан і перспективи . – Донецьк: Рісн Нісд, 2004. – С.26–43.
6. *Лага В.А.* Ідеологічний фактор сучасного політичного та партійного розвитку України : Автореф. Дисер. на здобуття наук. ступеня кандидата політичних наук. : спец. 23.00.02 «політичні інститути та процеси» / В.А. Лага. – Одеса, 2006. – 17 с.
7. *Бала В., Голобуцький О., Якушик В., Голобуцька Т., Павловський Я.* Политическая ситуация в Украине конца 2006 года. Прогноз на 2007 год // <http://www.agency.org.ua/index.php?mod=demo25>
8. *Болбат Т.* Левый и правый политический спектр Донецкой области на современном этапе // Історичні і політологічні дослідження. – № 2. – 2000. – С.206–209.
9. *Болбат Т., Лыков В., Халимова Е.* Донецкая область: политические партии, движения, общественные организации. – Донецк. – «Лебедь», 1994. – 87 с.
10. *Фіщук А., Ковальський Г., Пожидаєв Є.* Партії в сучасному політичному процесі Донеччини: стан і перспективи // Партії в сучасному політичному процесі Донеччини: стан і перспективи . – Донецьк: Рісн Нісд, 2004 . – С.3–25.
11. *Наталіна Н.* Специфіка та електоральні перспективи політичних партій у Донецькій області . – Донецьк: Комітет виборців України, 2005. – 75 с.
12. *Конституція України.* – Харків, 1999. – 47 с.
13. *Закон України про політичні партії в Україні* // <http://info.org.ua/?ctype=content&menu=about&submenu=agit&l=ukr&item=107&next=0>
14. *Рахманін С., Дмитричева О.* Україна партійна. Частина IV Комуністична партія // <http://www.dt.ua/1000/1550/34012/>
15. *Буйко Г.* Как был создан Оргкомитет по подготовке Всеукраинской конференции коммунистов. (Воспоминания). – Комуніст України. – № 4. – 2005. – С.80–83.
16. *Основные события в жизни Донецкой областной организации Компартии Украины* // Коммунист Донбасса. – № 22. – 2003.
17. *Поточний архів Маріупольської міської ради.* Відділ внутрішньої політики. Політичні партії зареєстровані в Донецькій області на січень 2007 року. – на 6 арк.

18. Місцеві організації Комуністичної партії України в Донецькій області // <http://www.cvk.gov.ua/pls/vd2002/webproc0v?kodvib=1&rejim=0>
19. Свідчення про діяльність Донецького обласного комітету Комуністичної партії України, записане 27 червня 2008 р. Майбородою М. І. за слів Бідьовки В., секретаря Донецького обласного комітету Комуністичної партії України в партійному офісі за адресою: м. Донецьк, бульвар Шевченко, 26.
20. V (XXX) Донецкая областная конференция Компартии Украины // Коммунист Донбасса. – № 22. – 2000. – С.1–2.
21. Статут Комуністичної партії України // <http://www.kpu.net.ua/statute>
22. Обращение участников пленума Донецкого обкома Компартии Украины // Приазовская правда. – № 29. – 2002.
23. Свідчення про діяльність Маріупольського міського комітету Комуністичної партії України, записане 17 червня 2007 року Майбородою М. І. зі слів Титаренко В., секретаря Маріупольського міського комітету Комуністичної партії України в партійному офісі за адресою: м. Маріуполь, вул. Торгова, 54.
24. Первые пять кандидатов в народные депутаты списка КПУ // Коммунист Донбасса. – № 31. – 2007.
25. Постановление XXXIV отчетно–выборной конференции Донецкой обласной организации Компартии Украины // Коммунист Донбасса. – № 21. – 2005.
26. Донецкая областная конференция Компартии Украины // Коммунист Донбасса. – № 16. – 2002.
27. Пленум Донецкого обкома Компартии Украины // Коммунист Донбасса. – № 11. – 2005.
28. Місцеві організації Соціалістичної партії України в Донецькій області // <http://www.cvk.gov.ua/pls/vd2002/webproc0v?kodvib=1&rejim=0>
29. Стрельников А., Филиндаш Е. Смотр партийных рядов. Донецк. Проблема пределов роста // <http://www-us.old.spu.com.ua/2002/n22/1/7.html>
30. Свідчення про діяльність Донецького обласного комітету Соціалістичної партії України, записане 9 липня 2008 р. Вайсер М.А., першим секретарем Донецького обласного комітету Соціалістичної партії України в партійному офісі за адресою: м. Донецьк, вул. Куйбишева, 43.
31. Статут Соціалістичної партії України // <http://www.spu.in.ua/about/statut>
32. Моніторинг виборчої кампанії. – Львів, Центр політичних досліджень, 2008. – 42 с.
33. Першим секретарем Донецького обкому СПУ обрано Марину Вайсер // http://www.spu.in.ua/ua/news_regions/6266
34. Зельдина Э. Критерий здравый смысл // Жизнь. – 1999. – № 70.
35. Григор'єв О. До виборів готові // Світлиця (додаток до видання «Донеччина»). – № 74. – 2005.

36. Місцеві організації Прогресивної соціалістичної партії України в Донецькій області // <http://www.cvk.gov.ua/pls/vd2002/webproc0v?kodvib=1&rejim=0>

Майборода М.И. Левый партийно–политический спектр Донецкой области: становление и проблемы

Проанализировано становление и развитие левых сил Донецкой области. Выявлены главные проблемы, которые мешают их эффективной деятельности – плохое финансирование и отсутствие среди их членов влиятельных и авторитетных особ. Доказано, что в будущем результаты их работы в регионе будут зависеть от решения именно этих вопросов.

Ключевые слова: партия, регион, левый, ресурс, структура, организация, финансовый, человеческий.

Maiboroda, M.I. Left party–political spectrum in the Donetsk Oblast: formation and problems

It was analyzed formation and progress of the left forces in the Donetsk Oblast. There were revealed the main problems which interfere with their effective activities – the bad financing and the absence of influential and authoritative persons among their members. It was proved that in future the results of their activities in the region will depend on the settlement of just these problems.

Key words: party, region, left, resource, structure, organization, financial, human.

УДК 323:2

Кваша О. П.

Політичне конструювання регіональної ідеології та культури

Аналізуються теоретико-методологічні основи дослідження політичної культури, походження і сутність терміну «регіональна культура», «регіональна ідеологія».

Ключові слова: політична культура, регіональна культура, регіональна ідеологія, трансформація.

В умовах трансформації суспільства на шляху до демократії розв'язання проблем регіонального розвитку набуває для України особливої актуальності. Адже країна увійшла в модернізаційний етап свого існування як суверенна держава з помітною різницею у рівнях соціально-економічного розвитку між окремими регіонами. З огляду на це окреслюються найбільш характерні регіональні проблеми, які потребують невідкладного вирішення.

Серед наявних проблем, хоч як це дивно, – відсутність яскраво виражених регіональних інтересів, які могли б бути репрезентовані центру. Це зумовлено «лояльністю регіонів до центру та традиційними уявленнями про систему ухвалення рішень у державі. Яскравий приклад – українська практика міжбюджетних стосунків. Ось уже кілька років керівництво областей зводить питання міжбюджетних стосунків і бюджетного планування лише до розподілу коштів на найближчий рік. Жодна область не обговорює питання планування свого бюджету хоча б на три–п'ять років. І це попри загальний занепад таких важливих сфер соціального життя, як освіта, охорона здоров'я, комунальна інфраструктура» [1].

Водночас ще одна проблема центру полягає у відсутності перспектив у регіонів. Посилення політичної активності регіонів пов'язане з їхнім швидким економічним зростанням. В умовах трансформації українського суспільства на шляху до демократії політична активність регіонів, так само, як і економічна, буде неминуче наштовхуватися на запізнення центру, але вже не в економічній, а в політико-правовій сфері. Відсутність у державі владних інститутів, а саме верхньої, регіональної, палати парламенту, із прямою участю регіональних еліт, ставить політичні ініціативи регіонів поза законом. А всеукраїнські політичні партії ведуть діалог лише з адміністративними елітами областей та й то лише двічі на п'ять років – напередодні парламентських виборів і напередодні виборів Президента. Причому обидва рази діалог не заходить далі обговорення умов підтримки партій і кандидатів на виборах у межах областей. Партії також не стимулюють самоорганізації регіонів. Лідери партій, здебільшого слабких організаційно й фінансово, марно боятися, що регіональна еліта поглине партію або зруйнує її. Відтак самостійну політичну дію тієї

або тієї регіональної еліти багато політиків і спостерігачів сприймають як агресивний крок, що веде до протистояння столичної й регіональної еліт, а також до ускладнення міжрегіональних відносин усередині країни. Звідси міфи про регіональні клани й безліч «страшилок» у ЗМІ з приводу політичної активності спочатку дніпропетровської еліти, а потім донецької. Не натрапляючи на лояльність всередині країни, регіональні еліти змушені посилювати свій вплив за рахунок зовнішніх зв'язків, приміром зв'язків із Росією, США, Західною Європою, Туреччиною. Це, своєю чергою, підриває авторитет і впливовість офіційного Києва в регіонах [1].

З огляду на це проблемою, яка також засвідчує лояльність регіональних еліт до центру, є їх так званий «регіоналізм». Вони не висловлюють своєї позиції з загальнонаціональних проблем та інтересів, намагаючись погоджувати з центром свої публічні кроки. Відсутність чітких відповідей на питання про те, яку позицію регіональні еліти займуть у сфері тарифної політики, податкової реформи, енергетичної політики країни тощо стимулює боязке ставлення центру до політичної активності регіонів.

Серед іншого необхідно також:

- стабілізувати роботу підприємств сфери матеріального виробництва у регіонах і створити умови для нарощування обсягів виробництва товарів та надання послуг;
- вирішити проблему ефективності зайнятості трудових ресурсів в районах з високим рівнем безробіття. Зокрема, це стосується західних областей, особливо Львівської, Волинської, Закарпатської, Івано-Франківської та індустріально-розвинутих областей – Донецької, Луганської, Харківської;
- розв'язати проблему надмірного антропогенного та техногенного навантаження на природно-територіальні комплекси Донбасу, Придніпров'я, окремих районів Прикарпаття, Причорномор'я, північного Криму. Гіпертрофічний розвиток ресурсо- та енергомістких виробництв призвів до погіршення екологічної ситуації в більшості з них. Особливо небезпечна ситуація склалася у Донецькому і Придніпровському регіонах та у великих містах;
- підвищити відповідальність органів управління за рівень виконання державних регіональних програм. Для цього треба забезпечити їх централізоване фінансування із Державного бюджету.

Отже, необхідність у перспективній регіональній політиці в Україні нині пов'язується з наявними проблемами і диспропорціями регіонального розвитку. Зокрема диспропорції мають такі прояви: розбіжності у безробітті, особливо в регіонах вуглевидобутку, металургії, важкого машинобудування і текстильної промисловості; незлагод у прибутках; розходження в розвитку приватних підприємств і залученні іноземних інвестицій, пов'язані з низьким рівнем розвитку інфраструктури, освіти, фахових навичок робочої сили; обмеження в можливості переміщення робочої сили тощо.

Потреба нівелювання зазначених диспропорцій, а також необхідність прискорення поступу України на шляху сталого розвитку, економічного зростання, поєданого з активною соціальною політикою держави, демократизацією всіх складових суспільного життя, викликали до життя якісно нову державну регіональну політику. Як підкреслюється в затвердженій Указом Президента України від 25 травня 2001 року Концепції державної регіональної політики, головною її метою «є створення умов

для динамічного, збалансованого соціально–економічного розвитку України та її регіонів, підвищення рівня життя населення, забезпечення додержання гарантованих державою соціальних стандартів для кожного її громадянина незалежно від місця проживання, а також поглиблення процесів ринкової трансформації на основі підвищення ефективності використання потенціалу регіонів, підвищення дійовості управлінських рішень, удосконалення роботи органів державної влади та органів місцевого самоврядування» [2].

Для покращення державного регулювання у сфері реалізації державної регіональної політики Концепцією передбачається: удосконалити державне стратегічне регіональне планування, яке б дозволяло точніше та обґрунтованіше визначати основні довгострокові та поточні пріоритети регіонального розвитку на загальнодержавному, регіональному та місцевому рівнях, враховувати їх під час розроблення відповідних розділів проектів загальнодержавних програм економічного і соціального розвитку України, регіональних та місцевих програм і планів; поліпшити механізм державної підтримки розвитку регіонів, концентрації державних ресурсів на вирішенні його пріоритетних проблем, що мають загальнодержавне значення. З цією метою уповноважений центральний орган виконавчої влади має щорічно, з урахуванням розробок із стратегічного регіонального планування, всебічно аналізувати пропозиції головних розпорядників коштів державного бюджету, місцевих органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування у регіонах щодо потреб та можливих шляхів розподілу державних капітальних вкладень між регіонами та забезпечувати найбільш ефективне використання виділених коштів.

Розгортання державної регіональної політики в сучасних умовах доцільно здійснювати за такими головними напрямками: радикальне підвищення економічної активності регіонів, значно повніше і ефективніше залучення їх потенціалу для вирішення як місцевих, так і загальнодержавних проблем; різке посилення дієздатності органів влади усіх рівнів, спроможних проводити ефективну державну регіональну політику, кваліфіковано й своєчасно вирішувати весь комплекс державотворчих питань; розмежування повноважень між центральними і регіональними органами влади та органами місцевого самоврядування на законодавчій основі; запровадження нової системи міжбюджетних відносин, створення самодостатніх територіальних громад.

Центральною ланкою, яка покликана забезпечити перелом у прискоренні соціально–економічного розвитку регіонів, є передача на місця, як це уже здійснено в окремих областях, усіх повноважень по управлінню державними підприємствами та державними корпоративними правами, а також передача у комунальну власність ряду об'єктів державної власності та установа соціально–культурної сфери. Крім того, передбачено гармонізувати і стабілізувати бюджетні відносини між центром і регіонами; розширити повноваження місцевих органів влади в розвитку транскордонної співпраці; враховувати інтереси регіонів у процесі приватизації загальнодержавного майна тощо. Також позитивними моментами Концепції є визначення депресивних регіонів, які відстають у соціально–економічному розвитку. Буде розширюватися також практика надання регіонам інвестиційних субсидій, формування там ареалів і зон економічного зростання, фінансово–промислових груп, технополісів і

технопарків, науково–виробничих кластерів, міжрегіональних та міжнародних коопераційних систем.

Водночас важливою складовою механізму реалізації державної регіональної політики є підвищення дієздатності влади на всіх її рівнях. Досвід показує, що наявність самих досконалих програм за умов слабкості влади перетворює їх на декларації про наміри, які не знаходять свого практичного втілення. Ряд принципів, життєво важливих проблем залишаються нерозв'язаними. Насамперед йдеться про представництво регіональних інтересів у вищому законодавчому органі країни – верховній Раді. Тому в дусі Європейської хартії з місцевого самоврядування необхідно реорганізувати органи регіонального управління та місцевого самоврядування, здійснити муніципальну реформу. Треба створити таку адміністративну систему на місцях, яка б дозволяла швидко реагувати на потреби населення, реалізовувати місцеві економічні проекти, давати імпульс економічним ініціативам. Адміністративну опіку слід замінити контрольним наглядом, як це відбувається в країнах Західної Європи.

Європейський вибір України, а відтак її європейський вектор зовнішньої політики, зумовлюють потребу максимально адаптувати до європейських вимог і стандартів законодавство й інститути регіонального управління та місцевого самоврядування. Під цим оглядом повинне розроблятися законодавство та створюватися в міру можливості фонди для поступового вирівнювання соціально–економічного розвитку регіонів, надання цільової фінансової допомоги депресивним та проблемним територіям, як це робиться, зокрема, в країнах Західної Європи. Треба також запровадити нову, прозору систему фінансового вирівнювання як по вертикалі, так і по горизонталі з урахуванням податкоспроможності територій та із застосуванням диференційованих підходів до вирівнювання доходної бази регіонів. Невідкладного реформування потребують міжбюджетні відносини. Йдеться, насамперед, про розмежування повноважень щодо фінансування загальнодержавних та місцевих проектів. Це дасть можливість більш раціонально та ефективно використовувати наявну матеріально–технічну базу бюджетних установ та відчутніше економити вкрай обмежені фінансові ресурси.

У сучасному світі регіональна політика стимулюється, як правило, знизу, а не згори. Суть цього полягає в пошуку оптимальних механізмів участі регіонів у загальнодержавних процесах. Притому держава має бути не лише здатною утримувати економічно відсталі регіони, тим самим позбавляючи їх власних внутрішніх імпульсів до зростання. Вона повинна створювати для регіонів умови для саморозвитку. Тоді роль держави вивисується з шабля простого управління до шабля здійснення програм комплексного розвитку регіону як цілісного утворення. Така участь держави в розв'язанні регіональних проблем є взаємовигідною як для неї, так і для регіонів. Адже сумарний розвиток регіонів – це системний розвиток держави, прискорений інтеграційними можливостями.

В Україні є розвинені самодостатні регіони, які успішно заробляють на життя собі й державі. А є міста і райони відсталі, депресивні, де кризові явища накопичуються. За даними Інституту реформ масштаби «регіональної ерозії» вітчизняної економіки України вражають: якщо в 1996 році мінімальний (Закарпатська область – 0,7 тис. грн.) і максимальний (м. Київ – 1,9 тис. грн.) регіональний ВВП на душу населення відрізнявся у 2,7 рази, то у 2001–му – вже в шість разів. Нині мінімальний регіональний

ВВП на душу населення у Чернівецькій області становить 2,0 тис. грн., максимальний у Києві – 11,9 тис. грн. А це майже вдвічі перевищує показник міжрегіональних відмінностей країн ЄС. Тому поставлене урядом завдання подолати бідність потребує вирівнювання регіонального розвитку, однак зробити це непросто – виникає ряд проблем як економічного, так і правового характеру. Верховна Рада України прийняла в першому читанні законопроект «Про стимулювання розвитку регіонів». У країні відбуваються громадські слухання з цього питання.

Законопроект, зокрема, запроваджує інститут угод щодо регіонального розвитку, які покликані стати новим механізмом для стимулювання зростання. Проектом закону визначено, що такі угоди укладаються між Кабінетом Міністрів України та місцевими органами представницької влади. Вони передбачають спільні заходи з регіонального розвитку, порядок, обсяг, форми та терміни фінансування, планові показники, яких має досягти регіон внаслідок виконання угоди, порядок інформування тощо. Принагідно ініціювати укладення угоди щодо регіонального розвитку можуть як Кабінет Міністрів України та центральні органи виконавчої влади, так і органи влади з регіону.

А ось Законом України «Про державне прогнозування та розроблення програм економічного і соціального розвитку України» встановлено принцип поєднання загальнодержавних і регіональних інтересів (стаття 2 Закону), необхідність розробки прогнозних та програмних документів економічного і соціального розвитку Криму, областей, районів і міст. «Водночас експерти визнають, що в Законі України «Про державне прогнозування...» не запропоновано механізмів ефективної взаємодії центральних органів виконавчої влади і органів місцевого самоврядування саме з точки зору створення цілісної системи розвитку регіонів. Переваги нового закону полягають у тому, що він проголошує програмно-цільовий підхід (ст.2 і 3 проекту), акцентує увагу на укладенні угод щодо регіонального розвитку, якими мають визначитися спільні заходи центральних і місцевих органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування (ст.3,4,5). Отже, пропонується новий механізм реалізації державної регіональної політики» [3].

Зазвичай, у кожній країні проводиться чітко визначена й ретельно спланована регіональна політика, спрямована на розв'язання соціальних і економічних проблем, різних за ступенем і часом. «Державна регіональна політика вирішує територіальні проблеми загальнонаціонального значення і згідно з духом принципу субсидіарності втручання держави припустимо лише в тому випадку, коли без його допомоги неможливо досягти поставлених цілей. Здійснюючи економічну регіональну політику, держава має вирішувати проблеми підвищення конкурентноздатності економіки в цілому, стимулювати використання власних природних ресурсів регіонів, тощо. Вибір напрямків регіональної політики і інструментів безпосередньо впливають на регіональний розвиток. Як ми бачимо у інших країнах, стимулювати регіональний розвиток можна через фіскальне вирівнювання шляхом надання субсидій у регіони і перерозподіл податків і витрат. Задоволення цілей галузевої політики визначає також регіональну орієнтацію» [4,37]. Отже, державна регіональна політика повинна насамперед сприяти економічному розвитку відсталих регіонів. Інструменти такої політики мають містити підтримку інвестиційних проектів, які сприяють реструктуризації, навчання персоналу, підвищенню

його кваліфікації тощо. Діяльність держави щодо регіонального розвитку має бути спрямованою також і на зниження соціально–економічних розбіжностей, оскільки диспропорції перешкоджають нормальному функціонуванню держави. «У країнах з переважно депресивною економікою і хронічним інвестиційним дефіцитом, до яких відноситься Україна, держава навряд чи готова одноосібно здійснювати довгострокові інвестиції у регіони, враховуючи, зокрема, і значну кількість регіонів, які претендуватимуть на статус депресивних. У таких умовах можлива лише інвестиційна співучасть центрального уряду, місцевого самоврядування, суб'єктів підприємництва та представників населення – фізичних осіб, спрямована, насамперед, на максимально ефективне використання ресурсів регіону» [5,136].

Регіональна політика, серед іншого, повинна полягати і в наведеним порядку в існуючій системі розподілу коштів, більшої цілеспрямованості і жорсткості при наданні регіонам допомоги. «Втручання держави в рамках регіональної політики вирівнювання повинно бути спрямованим на вирішення соціальних і політичних проблем. Проте така регіональна політика, незважаючи на очевидну значимість соціально – політичних цілей, може діяти тільки через економіку, а економічні проблеми краще вирішує ринок, але він же й посилює просторові диспропорції в країні. Звідси висновок, без підйому економіки в кризових регіонах їхній усталений розвиток є неможливим і, отже, виникають проблеми вирівнювання просторових диспропорцій у якості життя населення. Економіка в цьому випадку виступає як інструмент для досягнення соціально–політичних цілей регіональної політики» [6].

Регіональна політика також неможлива без перерозподілу ресурсів (прямого або непрямого) і прав від багатих регіонів до бідних. Масштаби такого перерозподілу повинні бути достатні для розвитку бідних територій, але не блокувати розвиток багатих. Такий перерозподіл можливий лише через центр і відповідно до його рішень, які, своєю чергою, мають враховувати інтереси регіонів. Для цього в рамках регіональної політики необхідно реалізувати принцип територіальної селекції. Адже при наявності обмежених фінансових ресурсів у країні принципово важливим є те, щоб допомога надходила лише реально найбільш кризовим територіям. «Для визначення територій, які потребують допомоги, можливі різні підходи. В основу можливо "закласти" існуючі та обґрунтовані причини і прояви кризи. Для включення територій у сферу регіональної політики і віднесення їх до тієї або іншої категорії кризових територій необхідно розробити формалізовані процедури (відмінні для кожного типу). Можна використовувати визначений набір показників. На основі визнаних і прийнятих показників розробити інтегральний кількісний показник, що узагальнює характеристику ступеня кризового стану території, зробити селекцію регіонів, а потім виділити усередині них ареали регіональної політики. Кінцевим результатом має стати офіційно «визнаний» та затверджений перелік кризових регіонів (територій)» [6].

Література

1. Золотарьова О. Регіональні гонки // Дзеркало тижня, 2001. – 15–21 вересня. – № 36 (360).
2. Концепція державної регіональної політики. Указ Президента України від 25 травня 2001 року № 341/2001 // Голос України, 2001. – 25 травня.

3. Семена М. Депресивні регіони: як викликати «швидку допомогу»? // Дзеркало тижня, 2004. – 3 – 9 квітня. – № 13 (488).

4. Бровинська Н. М. Демократизація та регіональні аспекти трансформації в Україні // Загальний рейтинг інвестиційної привабливості областей України. Економічні Есе. Вип. 3. Інститут реформ. – К., 2000.

5. Керецман В. Проблеми формування регіональної політики та регіонального управління в Україні // Актуальні проблеми державного управління: Наук. зб. Вип. 6 / Ред. кол.: О.П. Якубовський (голова), В.М. Кривцова, А.Г. Ахламов та ін.; Укр. Акад. держ. упр. при Президентові України. Одес. філ. – Одеса, 2001.

6. Бровинська Н.М. Демократизація та регіональні аспекти трансформації в Україні // Загальний рейтинг інвестиційної привабливості областей України. Економічні Есе. Вип. 3. Інститут реформ. – К., 2000.

Кваша А.П. Политическое конструирование региональной идеологии и культуры

Анализируются теоретико–методологические основы исследования политической культуры, происхождение и суть термина «региональная культура», «региональная идеология».

Ключевые слова: *политическая культура, региональная культура, региональная идеология, трансформация.*

Kvasha, O.P. Political Design of Regional Ideology and Culture

Theoretical and methodological basis of research of political culture, origin and essence of the term «regional culture» and «regional ideology» are analyzed in the article.

Key words: *political culture, regional culture, regional ideology, transformation.*

Принцип субсидіарності у взаємодії органів державної влади і місцевого самоврядування: досвід Франції

Досліджується досвід Франції по впровадженню принципу субсидіарності у взаєминах державної влади й місцевого самоврядування і використання цього досвіду в специфічних умовах України.

***Ключові слова:** принцип субсидіарності, державна влада, місцева влада, місцеве самоврядування, децентралізація, рівень адміністративного управління, делеговані повноваження, державний нагляд.*

В останні десятиліття в ході процесу загальноєвропейської інтеграції практично в усіх європейських державах в тому числі і у Франції виявилася тенденція до зростання ролі місцевого самоврядування. Така політика обумовлена застосуванням нового принципу інституціональної організації держави й суспільства – принципу субсидіарності, який визначає стійку послідовність у виконанні владних повноважень управлінськими органами й порядок у розподіл відповідальності цих органів перед населенням, виходячи з того, що система «питань місцевого значення» повинна будуватися знизу [1,57]. Також цей принцип закладений в основу Європейської хартії місцевого самоврядування і визначає розподіл повноважень різних рівнів публічної влади в державі [22,246–254].

Після проголошення у 1991 році незалежності, прийняття 28 червня 1996 року нової Конституції Україна розпочала будівництво своєї власної моделі державної влади і місцевого самоврядування, яка багато в чому нагадує модель державного устрою Французької Республіки. Так, Україна, як і Франція – унітарна держава, а тому форма правління в Україні подібна Франції. Вони схожі за територією (площа Франції – 543,9 тис. км²; площа України – 609,7 тис. км²), за кількістю населення, за адміністративно – територіальним устроєм (кількість регіонів у Франції – 22; в Україні – 25) [16,121], а також мають багато спільних географічних, кліматичних, демографічних та історичних ознак. Цікаво, що і місцеве самоврядування в Україні в своєму розвитку проходить шлях, подібний до французького. Крім того, Франція, як і Україна, має чотири рівні управління: центральний, регіональний, рівень департаменту та рівень комуни, який є базовим рівнем адміністративно-територіального устрою Франції і об'єктом як державного управління, так і місцевого самоврядування [18,373].

Актуальність статті полягає в тому, що для України є дуже корисним досвід Франції на шляху від централізації всього державного життя до широкої децентралізації державної влади і розвитку місцевого самоврядування, тому що право й державний устрій в Україні традиційно формується під сильним впливом європейських країн, в тому числі й Франції.

Мета дослідження вивчення досвіду взаємодії державної влади і місцевого самоврядування у Франції через впровадження в діяльність державної влади і місцевого самоврядування принципів демократизації і субсидіарності, а також використання цього досвіду в специфічних умовах України.

Для розуміння досвіду децентралізації державної влади та розвитку місцевого самоврядування у Франції використані праці таких вітчизняних і зарубіжних вчених, як: М. Багмета [1], В. Галкіна [4], І. Зайця [9], О. Карлова [10], Л. Окунькова [12; 14], Г. Семигіна [13], В. Кравченка [15], В. Куйбіди [16], Г. Люхтерхандт [17], А. Мельник [18], Г. Монастирського [18], А. Ткачука [24], А. Черкасова [27], А. Шахова [28], Т. Вюртенберга [3], Р. Драго [5], Х. Йенсен [29], Ф. Кнемайер [11], Р. Паннет [30] і др.

Сьогодні Франція серед більшості демократичних країн Європи найбільш централізована держава, яка будує свою децентралізовану модель державної влади і місцевого самоврядування. У цій моделі, як зазначає французький вчений Р. Драго, місцеве самоврядування лише один з типів місцевого управління [5,17]. Своєрідність її в тому, що Франція не тільки проголосила в преамбулі Конституції «свою прихильність правам людини і принципам національного суверенітету» [12,665], але й у тому, що саме тут досить стійкі традиції міцної державної влади, яка відіграє головну роль на рівні департаментів та регіонів. Місцеве самоврядування закріплено в спеціальному розділі «Територіальні колективи» Конституції Франції 1958 року [12,585–667], який на думку деяких дослідників не зовсім прописує права місцевого самоврядування [24].

Для Франції з часів французької революції був характерний високий ступінь централізації місцевого управління, тобто підпорядкування його центральній владі, яка контролювала його діяльність. Представником державної влади був префект, який і визначав всі напрямки місцевої діяльності. Однак, після Другої світової війни у Франції розпочався процес децентралізації державної влади через запровадження принципу субсидіарності, так як було визнано, що централізм не посилює державну владу, а навпаки, може призвести до її недієздатності.

Основний Закон 1946 року, прийнятий після перемоги над гітлерівським фашизмом, став юридичною базою для наступних соціальних і політичних перетворень [7], але ультраправий заколот у Алжирі та загроза громадянської війни в самій метрополії призвели до прийняття нової Конституції 1958 року, яка закріпила принцип розподілу влади, відповідальність Уряду перед Парламентом, незалежність судової влади і створення нової організації відносин з колоніальними народами. В Конституції Франції (1958 р.) у ст. 72 записано, що територіальними співтовариствами республіки є комуні, департаменти, заморські території, які вільно управляються виборними радами відповідно до умов, що передбачаються законом [26]. Однак, реформа 1958–1964 року мала двохсторонній характер, тому що, з одного боку, вона передбачала децентралізацію влади відносно департаментів і комун, а з іншого боку, запроваджувала

централізовані заходи в області їхньої територіальної структури. На думку дослідників концентрація політичної влади в руках виконавчих органів (глави держави і уряду) – один з проявів конституційно закріпленої авторитарної тенденції у французькому політичному режимі [23,79].

Конституційні положення про місцеве управління були конкретизовані й деталізовані в чинному законодавстві. Законодавчою основою місцевого управління став Кодекс комун 1977 року (у 1996–2000 р. його змінив Загальний кодекс територіальних співтовариств). Подальший процес децентралізації продовжений муніципальною реформою, яка розпочалася на початку 80–х років ХХ ст. і закріпила у Франції відсутність співвідпорядкованості між різними рівнями місцевого управління.

З 1982 по 1986 рік у Франції прийнято більше сорока законів, які закріпили певні гарантії децентралізації державної влади. 2 березня 1982 року прийнято Закон № 82–813 «Про права й свободи комун, департаментів і регіонів», тобто всіх трьох основних рівнів місцевого управління [19]. Цей Закон (іменований «Законом про децентралізацію») та законодавство, що його продовжувало, відзначили бажання французького уряду змінити баланс сил між державою та місцевими владами (регіонами, департаментами та комунами). Закон надав місцевій владі значно більшу автономію в прийнятті рішень, розділивши адміністративні та бюджетні повноваження між центральною й місцевими владами [25], а також значно розширив повноваження місцевого самоврядування. Громадам було надано більше прав і свобод, створені нові регіональні місцеві ради, а всі рівні місцевого самоврядування отримали змогу приймати рішення без втручання держави. Служба префекта залишилася на рівні регіонів та департаментів, її обов'язок – наглядати за дотриманням інтересів держави і громадян, а також оскаржувати законність рішень місцевих органів в адміністративному суді. Одночасно, зі зверненням у суд префект має право вимагати негайного припинення виконання відповідного рішення до тієї пори ж, поки суд не встановить ступінь його законності [27,121].

Згідно Закону про децентралізацію від 7 січня й 22 червня 1983 року було усунуто адміністративну опіку, а залишився лише фінансовий вплив у суворо визначених питаннях (наприклад, регіон не має права здійснювати опіку над департаментом або комуною, хоч фінансує сферу освіти й культури, департамент над комунами, фінансує соціальні питання, охорону здоров'я, сільський транспорт тощо) Крім того, було пом'якшено адміністративний контроль центру над місцевими представницькими органами [13,460–480]. Територіальні співтовариства отримали більшу самостійність, причому держава зберегла лише частину повноважень, що належали їй раніше. Так, Франція стала децентралізованою державою з місцевою та регіональною автономією [3].

З метою реалізації політики децентралізації територіального управління були прийняті закони: Закон про розподіл компетенції між комунами, департаментами, округами й державою та Закон про розподіл джерел фінансування. Ці закони прийняті тому, адже що стало ясно, що проблема недостатнього фінансування місцевої влади й практика перекладання вищими органами державної влади витрат на місцевий рівень є неефективною. Тому з метою більш чіткого розподілу повноважень був обраний принцип субсидіарності, який передбачає достатньо високий рівень фінансової та адміністративної децентралізації [31,7], згідно з яким, як пише Н. Бровинська, «втручання держави припустиме лише

в тому випадку, коли без її допомоги неможливо досягти поставлених цілей» [2,212]. Таким чином, принцип субсидіарності став результатом узгодження інтересів державної влади, місцевого управління і місцевого самоврядування. Місцева влада отримала всі повноваження, які в змозі ефективно виконати. Пізніше ці акти були доповнені спеціальними законами, які вирішували питання організаційної побудови регіонів, місцевого апарату управління, проведення місцевих виборів, міжрегіонального співробітництва, участі громадян у діяльності місцевих органів влади й ін.

Регіони (*r gion*), які були створені у 1955 році для забезпечення основ регіонально-міського та сільського планування, стали повноправними місцевими адміністративно-територіальними утвореннями під керівництвом обраних на виборах рад терміном на шість років. Слід зазначити, що формуючи конституційну модель статусу області, для українського законодавця виявився прийнятний конституційно-правовий статус французького регіону, хоча здебільшого правова природа області ближче за своєю суттю до природи департаменту. В Україні феномен французького регіону на сьогодні привернув до себе широку увагу не лише своїм конституційним статусом, а тими принципами, які закладалися у його суть [9,174–183].

Що стосується департаментів (*d partement*), то вони виконують подвійну функцію: одночасно як централізована адміністративно-територіальна одиниця держави та децентралізований рівень державного управління. До їх складу обираються ради, які, у свою чергу, обирають голову ради. Виконавча влада в департаментах і регіонах перейшла від призначуваного представника держави (префекта) до голови, який обирається і є керівником виконавчого органу ради, що було значним кроком до розширення місцевої автономії. Однак, за префектом залишилися найважливіші повноваження, включаючи регулювання економічного й соціального життя у департаментах та комунах. Префект також несе відповідальність перед центральним урядом, а не перед органами місцевого самоврядування. Аналіз показує, що нові органи створювалися з орієнтацією на центральну адміністрацію.

Що стосується 36 000 комун (*commune*) (понад 90 % комун мають менше 2000 чоловік населення, однак декілька комун нараховують більше 50000 мешканців [19]), то вони становлять основу територіальної організації. Комуна управляється муніципальною радою й мером, який є главою виконавчої влади. Слід підкреслити, що муніципальні органи є органами управління, які призначені служити національним інтересам влади на місцевому рівні [10,114].

Стаття 72 Конституції Франції проголошує, що місцева влада Республіки (територіальні одиниці) — повинна управлятися обраними радами, доречі і реформа 1982 року цього не змінила, тобто принцип незалежного управління місцевої влади та виборності членів їхніх органів, що приймають рішення, залишається основоположним принципом французьких місцевих урядів.

Виходячи з цього, кожен рівень адміністративного управління має свою сферу відповідальності. Рівень регіонів приймає рішення стосовно довгострокових завдань: економічне планування, планування розвитку інфраструктури, професійна освіта. Департаменти вирішують завдання з надання послуг населенню, соціальної допомоги, облаштування сільської місцевості, забезпечення шкільним транспортом. Нижчий рівень управління

(рівень комун), який більш наближений до населення, вирішує завдання з містобудування, підтримці бібліотек, музеїв, громадського транспорту тощо.

Державна влада делегує місцевим адміністративно-територіальним утворенням певні повноваження, які вони здійснюють самостійно. При передачі повноважень закон не дозволяє вищестоящим органам втручатися в діяльність нижчестоящих адміністративно-територіальних утворень, але дозволяє державним й судовим органам стежити за законністю й правильністю адміністративних актів і фінансових рішень місцевої влади. Головне завдання децентралізації (1983 р.) як раз і полягало у визначенні повноважень, переданих на кожен рівень управління, для уникнення двозначності й різночитань щодо розподілу повноважень. Так стратегія обласнування території й професійне навчання – покладене на регіони, вирішення питань в галузі містобудування – покладені на комуни, соціальна діяльність й охорона здоров'я – доручена департаментам. Ряд повноважень залишився в спільному веденні різних рівнів самоврядування: будівництво шкіл, міський і міжміський транспорт, морські й річкові порти. Подібний підхід обумовлений тим, що існують такі повноваження, де важко встановити чіткі розмежування між рівнями влади. Наприклад, економічний розвиток і забезпечення зайнятості вважаються одними з головних завдань державного управління. Це виправдує участь кожного рівня влади у виконанні завдань, які є предметом компетенції держави. Крім того, збільшення кількості нормативних актів, які приходится приймати на нижчестоящих рівнях самоврядування в різних секторах економічного й соціального життя, а також підвищення їхньої складності вимагає координації й досвіду, тому за допомогою необхідно звертатися до вищих органів державного управління, які, у свою чергу, здійснюють нагляд за законністю рішень органів самоврядування.

Здійснення функцій місцевого самоврядування часто вимагає послідовності й узгодженості дій всіх рівнів управління. Тому держава бере активну участь у процесі визначення стратегічних напрямків і цілей розвитку, особливо, при формуванні місцевої політики в тих сферах, які перебувають у компетенції держави. Наприклад, у сфері будівництва соціального житла, формування загальнонаціональної інфраструктури тощо. Необхідність узгодження дій місцевого рівня управління реалізується за допомогою таких державних механізмів, як прогнози схеми, карти розміщення продуктивних сил, програми пріоритетних дій у ряді секторів, а також через договори планування, які розробляються строком на п'ять років і фінансуються державою за допомогою регіональної влади. Ці механізми є опорою політики договірних відносин між рівнями управління.

Фінансова база місцевого самоврядування у Франції складається із місцевих податків і зборів, державних дотацій (розміри яких визначаються заздалегідь і мають плановий стабільний характер) та місцевих позик для фінансування капітального будівництва (транспортні споруди, міські електростанції, підприємства комунального обслуговування; плата за використання цих об'єктів дозволяє компенсувати позику з відсотками). Існують й інші джерела фінансування: штрафи й неустойки, доходи від муніципальних підприємств, доходи від цінних паперів, від продажу муніципальної власності тощо. У загальній сумі дохідної частини місцевих бюджетів французьких міст – плата за послуги різного роду, комерційне використання майна, транспорт і т.д. (у Франції становить – 37 %,

Німеччині – 36%, США – 22%, Великобританії – 21%, [4]). Але головне джерело фінансування – місцеві податки та збори, які встановлюються самими муніципальними органами та контролюються центральною владою. У загальній сумі прибутків місцевих бюджетів місцеві податки у Франції становлять 48%. Для порівняння: у США – 58 %, в Австрії – 72%, Англії – 38%, ФРН – майже 40 %. При цьому ефективність місцевих податків не тотожна їх чисельності: у Франції застосовується понад 40 видів місцевих податків, у ФРН – 55, в Італії – понад 70, у Бельгії – близько 100, в Англії та Канаді – лише один місцевий податок, але він забезпечує третину прибутків місцевих бюджетів [4].

Державні субсидії, які раніше надавалися лише під конкретні цілі та проекти, нині надаються у вигляді загальних сум залежно від об'єктивних критеріїв, які характеризують стан тієї чи іншої адміністративно-територіальної одиниці [28,79]. Так, частка урядових субсидій у структурі доходів муніципалітетів Франції складає 35%. Для порівняння: в Італії вона сягає 85%, в Японії – 70% [17,58–79]. Значний обсяг державних субсидій зумовлений соціальною орієнтацією політики країн з розвинутою демократією, їх дбайливим ставленням до збереження культурно-історичного, структурного й функціонального розмаїття локальних громад. Що стосується дотацій, то сьогодні у Франції дотації від держави свідомо обмежуються, а розмір загальної дотації вирівнювання прив'язується до розміру ПДВ [20].

В останні десятиліття європейські держави, в тому числі Франція, рухалися по шляху збільшення самостійності своїх адміністративно-територіальних утворень. Але треба зазначити, що з держави (державної влади) ніхто не знімає відповідальності за територіальну цілісність країни, її економічну й правову єдність, за розвиток всіх частин її території. З цього випливає обов'язок державної влади втручатися в діяльність місцевого управління і місцевого самоврядування як що таке втручання необхідне для підтримки, забезпечення рівності умов життя і «тією мірою та в тих межах, за якими суспільство та його групи, починаючи від індивідуумів до сім'ї, територіальних громад та інших більш значних соціальних груп, не в стані задовольнити свої різнобічні потреби» [15,90].

Отже, контроль державної влади над місцевим управлінням повинен сприяти забезпеченню його ефективності, стандартизації послуг, що надаються місцевою владою, і захищати громадян від зловживання владою з боку місцевих органів, сприяти реалізації національного політичного курсу в області фінансів, економіки й загального планування [30,405]. Контроль повинен допомагати забезпечити законність дій органів місцевого самоврядування й гарантувати інтереси держави [11,118]. Він є важливим елементом управління фінансами, забезпечення економічного розвитку регіонів і соціальної справедливості в суспільстві, тобто «надання всім громадянам рівних можливостей незалежно від того, на території якого муніципалітету вони проживають» [29,19–20].

Що стосується делегованих повноважень, то тут дії органів місцевого самоврядування пов'язані з більш широкими обмеженнями, тому можливий контроль не тільки за дотриманням законності, але й доцільності рішень, при цьому форми реагування центральної влади можуть бути більше оперативними й рішучими. Однак, коли органи місцевого самоврядування вирішують завдання в рамках власних повноважень, то таке втручання держави заборонене. Згідно Європейської Хартії місцевого

самоврядування 1985 року, (пункт 2 стаття 8) будь-який адміністративний контроль за діяльністю органів місцевого самоврядування «повинен мати на меті дотримання законності й конституційних принципів» і може здійснюватися тільки у формах й у випадках, передбачених конституцією або законом [8,90–94]. При цьому такий контроль повинен здійснюватися таким чином, щоб ступінь втручання контролюючого органу був рівнозначний інтересам, який він захищатиме. Однак, контроль треба відрізнити від державного нагляду за діяльністю в сфері місцевого самоврядування. Нагляд будується на принципі правової держави і означає, що муніципалітети здійснюють свої дії в рамках законів і можуть бути обмежені тільки за допомогою законів. Тобто місцеві органи відносно держави мають свої власні права, які вони можуть захищати в суді. Тому державний нагляд робить місцеве самоврядування більш надійним й більш безпечним у правовому відношенні.

Таким чином, слід зазначити, що досвід Франції, де процес децентралізації триває вже понад 26 років, для України є дуже цікавим. Він показує, що децентралізація державної влади побудована на принципі субсидіарності, є запорукою утвердження в державі демократичних стандартів управління, тобто децентралізація державної влади і розвиток місцевого самоврядування в країні – це аксіоми, на яких тримається держава і добробут її населення. Тому Україні потрібна така система взаємодії державної влади і місцевого самоврядування, яка б відповідала стратегічному курсу держави до демократії та європейським стандартам, що потребує подальшого вивчення та наукового обґрунтування.

Література

1. *Багмет М.О., Євтушенко О.Н.* Базові принципи діяльності територіальних інститутів управління в контексті Європейської хартії місцевого самоврядування // Наукові праці: Науково-методичний журнал. – Т.69. – Вип.56. Політичні науки. – Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. П.Могили, 2007. – С.56–60.
2. *Бровинська Н.* Демократизація та регіональні аспекти трансформації в Україні // Розвиток демократії в Україні: Матеріали міжнар. наук. конф. (Київ, 29 вересня – 1 жовтня 2000 р.). – К.: Центр Освітніх Ініціатив, 2001. – С.725–756.
3. *Вюртенбергер Т.* Історія та легітимація децентралізованої держави. Електронний ресурс http://www.municipal.gov.ua/data/loads/2005_zbirnik_problemtrans_statta_vurtenberger.doc
4. *Галкін В.М.* Досвід місцевого самоврядування розвинутих країн та можливість застосування його в Україні. Електронний ресурс <http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/DeBu/2007-1/doc/5/06.pdf>
5. *Драго Р.* Административная наука: Пер. с фр./ Под ред. и с послесл. Б.М. Лазарева. – М.: Прогресс, 1982. – 245 с.
6. *Європейська хартія місцевого самоуправління і її значення* // Поліс. – 1998. – № 4. – С.168–172.
7. *Енциклопедія Франції.* Розвиток конституційного процесу після II світової війни. <http://france.fromru.com/0301.htm>
8. *Європейська хартія місцевого самоврядування* // Місцеве самоврядування. – К., 1997. – № 1 –2. – С.90–94.

9. *Заєць І.* Порівняльно–правовий аналіз статусу області: світовий досвід // ВІСНИК ЛЬВІВ. УН–ТУ Серія юридична. 2004. – Вип.40. – С.174–183.
10. *Карлов О.О.* Формування інституту місцевого самоврядування: [Монографія]. – К.: Вища школа, 1993. – 114 с.
11. *Кнемайер Ф.Л.* Организация местного самоуправления в Баварии (Основные структуры, особенности, недостатки) // Государство и право. – М., 1995. – № 4. – С.107–121.
12. *Конституции государств Европейского Союза* / Под общей редакцией Л.А. Окунькова. – М.: Издательская группа ИНФРА–М–НОРМА, 1997. – 816 с.
13. *Конституция Французской Республики* // Антология мировой политической мысли. Политические документы. (В 5 т.) / Руководитель проекта Г.Ю. Семигин. – М.: Мысль, 1997. – Т.5. – С.460–480.
14. *Конституция Французской Республики* // Конституции государств Европейского Союза./Под общей редакцией Л.А. Окунькова. – М.: Издательская группа ИНФРА – М – НОРМА, 2002. – С.665.
15. *Кравченко В.В.* Становлення та розвиток законодавства України про місцеве самоврядування // Актуальні проблеми виконання законів України «Про місцеве самоврядування в Україні» та «Про місцеві державні адміністрації». – К.: Атіка, 2003. – 288 с.
16. *Куйбіда В.* Політико–правові проблеми діяльності органів місцевого самоврядування в контексті адміністративної реформи // Управління сучасним містом. 2003. № 1–3 (9). – С.121–122.
17. *Люхтерхаудт Г.* Ценности местного самоуправления в западноевропейских демократиях // Местное самоуправление в современной России: политика, практика, право: Материалы семинаров / Моск. обществ. науч. фонд, Междунар. ин–т гуманист.–полит. исслед.; Под ред. С.Рыженкова. – М., 1998. – 160 с.
18. *Мельник А.Ф., Монастирський Г.Л., Дудкіна О.П.* Муніципальний менеджмент: Навч. Посіб. / За ред.. А.Ф. Мельник. – К.: Знання, 2006. – 420 с.
19. *Огляд місцевого самоврядування у Франції.* Електронний ресурс <http://www.guds.gov.ua/sub/data/upload/publication/kyivska/ua/457/msf.doc?s216900905=2aa340758bb5b666b2525c8dfed30493>
20. *Пояснювальна записка До проекту Закону України «Про внесення змін та доповнень до Бюджетного кодексу України».* Електронний ресурс <http://www.auc.org.ua/files/f11382662982.doc>
21. *Прогнімак О.* Фінансові проблеми місцевого самоврядування в контексті інтеграції України до європейських структур. Економічний Часопис–XXI №1'2004. Електронний ресурс <http://www.soskin.info/ea.php?pokazold=20040105&n=1&y=2004>
22. *Самостійність місцевих влад та розподіл повноважень між ними: організація місцевого самоврядування відповідно до принципів Європейської хартії місцевого самоврядування: Матеріали міжнар. конф., м. Київ, 11–12 червня 2002 р. / Упоряд.: В.Кравченко, М. Пухтинський. – К.: Логос, 2002. – 263 с.*
23. *Современные зарубежные конституции* // Сост. В.В.Маклаков, – М.: БЕК, 2002. – 561 с.
24. *Ткачук А.* Аналітичний матеріал Місцеве самоврядування у Франції. На шляху до децентралізації. Електронний ресурс <http://www.rada.gov.ua/LIBRARY/catalog/analit/fra006.txt>

25. *Франція: державне і політичне життя*. Інституції. Електронний ресурс http://www.icps.com.ua/doc/institutions_in_france_ukr.pdf
26. *Французская Республика*. Конституции и законодательные акты / Пер. с франц.; Ред. кол.: В. А. Туманов (пред.) и др. – М.: Прогресс, 1989. – 448 с.
27. *Черкасов А.* Сравнительное местное управление: теория и практика. – М., Издательство, «ФОРУМ–ИНФРА–М», 1998. – 160 с.
28. *Шахов А.* Про міжнародний досвід вирішення суперечностей між органами центральної влади та місцевого самоврядування // *Управління сучасним містом*. – 2002. – № 7–9(7). – С.74–82.
29. *Jensen H.T.* The Development of Local Government as An Element in the Political and Administrative System in Denmark. Roskilde, 1986.
30. *Punnett R.M.* British Government and Politics. Aldershot, 1994. – 588 p.
31. *Swianiewicz P.* Foundations of Fiscal Decentralization. Benchmarking Guide for Countries in Transition. – Budapest: LGI/OSI, 2003. – 77 p.

Евтушенко А.Н. Принцип субсидиарности во взаимодействии органов государственной власти и местного самоуправления: опыт Франции

Исследуется опыт Франции по внедрению принципа субсидиарности во взаимоотношениях государственной власти и местного самоуправления и использование этого опыта в специфических условиях Украины.

Ключевые слова: принцип субсидиарности, государственная власть, местная власть, местное самоуправление, децентрализация, уровень административного управления, делегированные полномочия, государственный надзор.

Yevtushenko, O.N. The principle of subsidiary in the interaction of the state power bodies and the local self-regulatory bodies: the experience of France

Investigation of the experience gained in France as to introduction of the subsidiary principle into cooperation of the state authorities and the local self-regulatory bodies, and the use of this experience under specific conditions of Ukraine.

Key words: the subsidiary principle, the state power bodies, local authorities, local self-regulatory bodies, decentralization, a level of administrative management, delegated powers, the state surveillance.

УДК 323.22:352

Лендъел М. О.

Джерела формування та особливості оновлення місцевих політичних еліт країн Центрально–Східної Європи у постсоціалістичний період

Досліджуються спільні та специфічні характеристики джерел формування та каналів оновлення місцевих політичних еліт регіону Центрально–Східної Європи та Російської Федерації у постсоціалістичний період. Робиться висновок про схожі тенденції процесів елітотворення на місцевому рівні в центральноєвропейському ареалі.

***Ключові слова:** місцеві політичні еліти, постсоціалістичний період, Центрально–Східна Європа.*

Розуміння сутності соціально–політичних змін, що відбулися в країнах Центрально–Східної Європи (далі може бути – ЦСЄ) після 1989 року, – які в руслі транзитологічної парадигми називаються «переходом до демократії», «демократичними трансформаціями», – як правило, відбувається під кутом зору інституційного чи політико–культурного підходів. Однак, частина дослідників вказують, що спрямування інституційних реформ чи політико–культурні орієнтації населення не пояснюють чітко часову динаміку та сучасний стан розвитку політичної сфери постсоціалістичних країн, оскільки вона змінюється лише під впливом відповідних цілеспрямованих суб'єктів, якими є політичні еліти.

Погоджуємося з твердженням А. Колодій, яка, вказуючи на роль еліт у проведенні демократичних трансформацій, наголосила, що, фактично, у багатьох, переважно, пострадянських країнах, інституційні зміни здійснювалися «поміркованими контрреволюціонерами» з числа партійної номенклатури. Без сумніву, що ця еліта намагалася надати змінам тієї форми, яка відповідала їх корпоративним інтересам, що, у багато чому, поряд з культурними чинниками, пояснювало складнощі трансформацій та зворотній рух до авторитаризму у деяких суспільствах [8,14].

У попередніх публікаціях ми вже спробували довести вплив стану місцевої демократії на консолідацію відповідного політичного режиму у загальнонаціональному масштабі [17;18], так само як і запропонувати пояснення концепту «місцевої демократії» [15;16]. Додамо тепер, що у західній політології місцевий рівень розглядається як простір, де органічно можуть розроблятися демократичні взірці (паттерни) інститутів та політичної поведінки, адже саме тут є можливою безпосередня участь громадян, а також обрання ними політичних лідерів [40,767].

Активними акторами формування демократичних моделей публічної влади на місцевому рівні, точніше, демократичного «володарювання» як способу розпорядження повноваженнями, наданих місцевому самоврядуванню, є місцеві політичні еліти. Незважаючи на залежність від інституційних умов, сформованих законодавством про місцеве самоврядування, соціально-економічної ситуації, що склалася в муніципалітетах, а також від політико-культурних орієнтацій жителів громад, еліти можуть визначати інструменти та методи розвитку територій, формувати політику щодо яких мають право.

Дотримуючись гіпотези про вплив минулого (англ. background) – кар'єрного шляху, суспільної активності, участі у соціальних мережах – на пріоритети діяльності представників політичних еліт, вважаємо, що дослідження цього чинника сприятиме формуванню цілісного уявлення про сприятливі та гальмуючі обставини для функціонування місцевої демократії в регіоні ЦСЄ.

У контексті вирішення наукової проблеми визначення передумов для функціонування демократичного режиму врядування на місцевому рівні, виникають запитання, на які вчені повинні знайти відповідь: Якою була громадсько-політична спадщина місцевих еліт, що прийшли до влади на початку демократичних перетворень? Які чинники впливають на сталість перебування політичних еліт на посадах органів самоврядування? І, врешті-решт, якими були джерела і канали їх оновлення упродовж усього постсоціалістичного періоду?

Зазначимо, що у суспільних науках регіону проводяться відповідні пошуки, зокрема ця проблема є надзвичайно актуальною для соціологів та політологів Чеської Республіки, які спробували застосувати концепт «місцевих політичних систем» для аналізу соціально-політичного процесу у чеських муніципалітетах, зокрема вивчаючи питання про походження еліт [32,10;33]. Питання про вплив партійної приналежності на стиль та пріоритети політичної діяльності місцевих еліт вивчається в Польщі, Словаччині [42;43]. В обох випадках дослідженням сприяє доступ до бази даних опитувань мерів, місцевих радників у відповідних країнах [48].

На початку 1990-х років відбувся поворот російських соціальних досліджень в бік вивчення еліт, зокрема їх впливу на соціально-політичні процеси. Це пояснювалося, насамперед, спадом хвилі активності і політичної мобілізації мас, яка тривала на зламі 1980–1990-х років. Стало очевидним, що еліти стають найважливішими акторами трансформаційних процесів, тож вчені змістили увагу із сфери масової політики у сферу діяльності еліт

У середині минулого десятиліття стають популярними дослідження еліт «за межами Московської кільцевої дороги» тобто регіональних і, частково, локальних. Основним дослідницьким інструментом стає вироблення окремих територіальних «випадків» (англ. *case study*). Водночас, бракує порівняльних досліджень регіональних і місцевих еліт, що пояснюється не лише недостатністю фінансування, відсутністю дослідницьких мереж, однак і браком єдиних теоретичних та методологічних підходів до аналізу цієї проблеми [31].

Проблематика еліт стала популярною упродовж 1990–2000-х років і в середовищі українських суспільствознавців. Зокрема, методологічні питання аналізу формування постсоціалістичних еліт розглядаються львівською дослідницею Л. Мандзій [21]. Згадана автор робить спробу

поєднати класичні теорії еліт В. Парето та Г. Моски з сучасними інтерпретаціями шляхів формування елітарних груп у країнах ЦСЄ, зокрема запропонованих російськими політологами. Найбільші здобутки в Україні у сфері політичної елітології мають науковці Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Кураса НАН України, з ініціативи яких у 2007 році був проведений круглий стіл «Політичні еліти і політичні лідери в країнах Центральної та Східної Європи: загальне, особливе» [24], а роком раніше була опублікована збірка статей з відповідної проблематики [7]. Серед багатьох розвідок є корисними висновки А. Стативки, який спробував визначити спільні фактори формування політичної еліти в регіоні ЦСЄ, серед яких, зокрема, запровадження принципів конкуренції в політичній та економічній сферах, формування стандартної партійної системи на ідеологічних засадах, посилення механізму громадського контролю [25].

Не заглиблюючись в аналіз інших досліджень, які лише опосередковано стосуються проблеми даної статті, зауважимо, що, незважаючи на здобутки у сфері аналізу ролі національних еліт ЦСЄ у започаткуванні та проведенні трансформаційних процесів, каналів їх формування на цьому рівні влади, в українській політології відсутніми є розвідки джерел формування субнаціональних еліт, зокрема місцевих, специфіки їх оновлення на базовому рівні самоврядування. Додамо, що цілісного уявлення про походження еліт у регіоні не вистачає і суспільним наукам сусідніх країн.

Ці обставини спонукають визначити мету даного дослідження, а саме простежити основні громадсько-політичні джерела та канали формування і оновлення місцевих еліт у постсоціалістичний період, спільні характеристики цього процесу для регіону ЦСЄ та особливості окремих країн.

Варто обґрунтувати, чому автор вибрала як цільові країни для дослідницьких потреб саме Польщу, Чеську та Словачку Республіку, Російську Федерацію, прагнучи сформувати на основі аналізу їх національної емпірії узагальнюючі висновки для усього регіону ЦСЄ.

Як відомо, Польща, територія Чехії та Словаччини багатьма дослідниками відноситься до ареалу так званої «класичної» Центрально-Східної Європи (інша дефініція – Центральна Європа), наслідуючи традицію, започатковану всередині ХХ ст. місцевими істориками та культурологами, зокрема О. Галецьким, Є. Сючем, М. Кундерою, Д. Конрадом, пізніше популяризовану П. Вандичем [2, 15–28]. На їх думку, так само як і багатьох інших суспільствознавців, регіон розвивався після 1989 року під впливом так званої спільної «історичної траєкторії розвитку», яка підсилювалася подібними культурними орієнтаціями населення.

Окрім того, Польща становить приклад постсоціалістичного суспільства, яке у 1990–х роках оминуло потребу становлення окремої національної державності, позаяк та існувала у задовільних – для еліти та громадської думки – територіальних рамках. Також Польща мала унітарний характер організації державного механізму, який, хоча й потребував реформ, однак не трансплантації інститутів, як це сталося в багатьох інших країнах регіону.

Приклади елітотворення, як і інших соціально-політичних процесів, в Чеській та Словачкій Республіках, є благодатним матеріалом для взаємного порівняння, оскільки вони демонструють траєкторії оновлення в суспільствах, які у період 1918–1939 та 1945–1992 років розвивалися в рамках єдиного державного організму, а з 1 січня 1993 року отримали

можливість для самостійного конституювання системи влади, включно місцевої. Зрозуміло, що аналізуючи ситуацію до 1993 року ми будемо використовувати назву «Чехословаччина», поряд з спрощеними назвами федеративних одиниць – «Чехія» та «Словаччина»

Якщо Польща та Чеська Республіка для вчених–транзитологів є умовними взірцевими «лабораторіями» трансформаційних перетворень, то Словаччина є прикладом держави, де національні еліти у період 1993–1998 років спробували, використовуючи націоналістичні та етатистські страхи населення, вкоренити гібридний політичний режим, які мав характеристики формальної демократії та авторитарного патерналізму. Відповідно, висловимо припущення, що джерела та канали циркуляції еліт могли мати особливості, у порівнянні з сусідніми Чехією та Польщею.

Для потреб подальших узагальнень будемо використовувати термін «центральноєвропейський ареал» для визначення країн, які не входили до складу Радянського Союзу, та, відповідно, термін «пострадянські країни».

Росія, окрім того, що відноситься до пострадянської групи держав, має особливість інституційного характеру – є федеративним утворенням. А, отже, формування місцевих еліт залежить не лише від національного законодавства, але й від особливостей правового поля окремих суб'єктів федерації. Слід також брати до уваги, що величезна територія Російської Федерації (далі може бути – РФ), багатогітнічний та поліцивілізаційний характер складу населення мають гіпотетично зумовлювати різні паттерни елітотворення. Ще більше, як у випадку з Словаччиною, вчені не наважуються назвати російську модель розвитку демократичною, відносячи її, переважно, до гібридних типів. Зазначимо, що для потреб нашого дослідження є інструментальними положення концепції «незахідного політичного процесу», яка була ще у 1957 році сформульована американським дослідником Л. Паєм. До характерних ознак незахідних суспільств належить і невідокремленість політичної сфери від суспільних та особистих взаємовідносин, існування великої кількості різних клів (угруповань), представники яких формують склад місцевих еліт [23].

Науковій точність та етика вимагає роз'яснення категорій, які є засадничими у цій розвідці.

Перш за все, дамо визначення політичних еліт, використовуючи дефініцію російської дослідниці О. Гаман–Голутвіної. Політична еліта – це згуртована соціальна група, яка складає меншість суспільства, і є суб'єктом підготовки і прийняття (чи суб'єктом впливу на ці процеси) стратегічних політичних рішень та володіє необхідним для цього ресурсним потенціалом [4]. Цими характеристиками еліта володіє на будь-якому рівні управління, зокрема рівні територіальних громад (муніципалітетів), де вона функціонує як місцева.

«Еліту» у контексті даного дослідження розуміємо у статусному вимірі, тобто до складу місцевої політичної еліти відносимо, насамперед, осіб, які займають виборні посади в органах місцевого самоврядування. Таким чином, їх громадська–політична активність є легітимізована волевиявленням жителів відповідної місцевої громади, а набутий статус – посада – дозволяє безпосередньо впливати на формування місцевої політики.

Болгарська дослідниця А. Крестева нагадує, що, на відміну від тоталітарних та авторитарних режимів, для демократії характерною ознакою є

відкритість еліти. Фактично, циркуляція еліт перешкоджає монополізації влади, а тому є однією з передумов консолідації демократії. Водночас, на думку вченої, для збереження «життєздатності» еліт, їх «доброї форми» необхідним є підтримання зв'язку з громадянським суспільством на політичних засадах демократії участі, що є легше досяжним – додамо від себе – на локальному рівні [11]. Зауважимо, що решта теоретичних питань функціонування місцевих еліт були розглянуті нами в одній з оприлюднених вже статей [19].

Оскільки, базові територіальні одиниці публічної влади у цільових країнах є відмінними за статусом, а також за назвою («*obec*» у Чеській та Словацькій Республіках, «*gmina*» у Польщі, «*муниципальное образование*» в Російській Федерації), для зручності будемо використовувати узагальнюючі і дещо нейтральні терміни «муніципалітет», «територіальна громада».

Час, який минув у регіоні Центрально–Східної Європи з початку демократичного транзиту узагальнено терміном «постсоціалістичний період», оскільки у такий спосіб ми уникаємо потреби класифікувати часовий простір за різними критеріями, зокрема тривалості та характеру трансформаційних перетворень, значення яких є відмінними у різних країнах, і встановлення яких не є завданням нашої статті. За допомогою дефініції «постсоціалістичний» можна узагальнити перехідний стан, який настав у розвитку суспільств та держав ЦСЄ після падіння соціалізму, що, в свою чергу, також відзначався високим ступенем динаміки, нестабільністю основних соціальних та політичних інститутів і, водночас, прагненням політичних еліт до модернізації [14,10–12].

Відповідно до даних міжнародного проекту дослідження місцевої демократії в країнах Центральної Європи, який здійснювався під керівництвом норвезького вченого Г. Балдерштейна, на початку 1990–х років в регіоні відбулася радикальна зміна складу місцевих еліт: було оновлено 70–74 % складу місцевих легіслатур, вперше було обрано 40–55 % від загальної кількості мерів. Нова еліта була краще освічена та молодша за віком аніж комуністична «стара гвардія», водночас, відсутність політики виборчих квот, яка існувала у період соціалізму, привела до зменшення рівня соціально–демографічної репрезентативності місцевих легіслатур, завдяки, насамперед, потраплянню до влади майже винятково представників інтелігенції, а також зменшення частки жінок [39;46,755].

Польська дослідниця В. Суразьська називає ці зміни у громадах центральноєвропейських країн «місцевими революціями», маючи на увазі «тектонічні зрушення, які відбулися у соціальних та політичних структурах, появу нових еліт, артикуляцію нових конфліктів та формування сталих розколів» [48,122].

Взагалі, для зручності вважаємо доцільним використати класифікацію представників місцевих політичних еліт початку 1990–х років за критерієм існуючого політичного досвіду, а саме на осіб, які:

- були вперше у 1990 році залучені до публічної діяльності, а, отже, вперше отримали можливість вплинути на майбутнє громади;
- мали зв'язки з демократичною опозицією упродовж попереднього десятиліття (ть);
- обіймали політико–управлінські посади при комуністичному режимі, і вирішили продовжити свою кар'єру в нових політичних умовах [35,70].

Згадану вище третю групу місцевої еліти можна назвати «старою гвардією» (цей термін, запроваджений чеським соціологом М. Ілнером ми будемо використовувати для характеристики ситуації в усіх цільових країнах дослідження), узагальнюючи у такий спосіб осіб, які до 1990 року працювали в місцевих органах влади, структурах комуністичних партій та її сателітів, або ж були опосередковано пов'язаними із комуністичною номенклатурою [36,84].

Аналіз даних про походження місцевих політичних еліт, які обійняли посади відразу ж після початку демократичних перетворень, або ж увійшли до владної «когорти» упродовж наступних років, створює можливість виокремити ряд спільних характеристик для регіону та особливості елітотворення для окремих цільових країн.

1. Персональні характеристики були найбільш важливим критерієм електорального відбору громадсько-політичних лідерів до складу місцевих політичних еліт на початку 1990-х років. Великою значення також набули також управлінські здібності представників еліти

Під час «медового місяця» демократії, тобто під час і відразу після проведення перших демократичних виборів до місцевих органів влади у Чехословаччині та Польщі весною 1990 року, для представників місцевої еліти важливими були моральні якості, вміння переконувати громадян, формувати з жителів сусідніх населених пунктів єдину місцеву спільноту, використовувати позитивні надбання локальної автономії від держави, здатність ініціювати та реалізувати проекти щодо розбудови інфраструктури, тобто лідерські характеристики. Саме ці риси, здебільшого, були відсутніми у так званій «старій гвардії» тобто очільників місцевих органів влади у період соціалізму.

Важливим додатковим критерієм, що сприяв успіху на місцевих виборах, було так зване «місцеве коріння» у кандидатів – навіть, якщо це були переселенці, які з'явилися в інших, здебільшого, сільських громадах під час хвилі «внутрішньої міграції» в Чехословаччині та Польщі після подій 1981 та 1968 років відповідно [48,128]

Запровадження інституту прямих виборів мерів у Польщі сприяло зростанню залежності між результатами його політико-управлінської діяльності та електоральним успіхом. Так, у 10 містах з найкращими показниками соціально-економічного розвитку мери спромоглися бути переобраними, деякі, навіть, у першому турі, що засвідчувало про зростання сталості місцевих політичних еліт. Водночас, у містах із значними проблемами розвитку, на посаду мера, як правило, було обрано нових осіб. Ці дані також засвідчують, що для польських виборців на місцевому рівні основними критеріями для вибору посадовців була не їх партійна приналежність, а управлінські здібності [41].

Аналіз спогадів мерів Словаччини, обраних під час демократичних виборів 1990 року, свідчать, що багато з них брали участь у створенні локальних осередків опозиційних рухів у період «оксамитової революції», зокрема «Громадськості проти насильства», нових партій, передусім, Християнсько-демократичної.

Значна частина опитаних, балотуючись на посаду мера вперше, хотіли випробувати власні управлінські та політичні здібності, виправдати надії громадян, які сприяли їх кар'єрі, а також відчували локальний патріотизм і, як похідне, бажання сприяти розвитку громади.

Більшість представників «старої гвардії», зокрема ті, які балотувалися на посаду мера, мали інші об'єктивні переваги перед «новобранцями», зокрема: володіння професійними управлінськими навичками, обізнаністю з проблемами муніципалітету [43].

2. *Виборча конкуренція між елітами відбувалася як суперництво між управліннями «старого режиму», колишніми опозиціонерами – демократами та незалежними кандидатами.*

У Польщі та Чехословаччині більшість з вперше обраних мерів та місцевих радників не мала досвіду політичної діяльності в перед-трансформаційний період: ані як діячі комуністичних організацій, ані як члени опозиційних утворень, на кшталт «Солідарності». Водночас, у Польщі та Чехії непартійні претенденти на посади скористалися інфраструктурою, відповідно, Громадських комітетів «Солідарності» та Громадянського форуму для організаційного забезпечення своєї участі у виборах. У Словаччині поширеним був тип незалежного кандидата. У Польщі перед виборами сформувалася певна конкуренція між особами, які претендували на номінацію від Громадських комітетів: між особами, які у 1980–х роках були активістами «Солідарності» та, умовно кажучи, не-активістами, які, однак, мали лідерські характеристики.

Водночас, зауважимо, що, наприклад, у Польщі, за даними Міжнародного дослідження політичних цінностей, після подій 1981 року для місцевих лідерів не були характерними комуністичні політико-культурні орієнтації; вони дотримувалися антигегемонічних установок, мали меритократичні переконання у питанні про винагороду за працю, орієнтувалися на пріоритет економічного зростання [3,15]. Члени місцевих осередків Польської об'єднаної робітничої партії та її сателіта Об'єднаної народної партії не афішували прихильності до комуністичної ідеології, водночас, були краще освіченими, молодшими за віком, аніж активісти 1960–1970–х років, оскільки членство у правлячих партіях у цей період сприймалося, передусім, як майданчик для вдалої управлінської кар'єри. Партійці напередодні краху «старого режиму» вважали місцеві проблеми пріоритетними щодо загальнонаціональних, що свідчить, що в цей період на місцевому рівні управління сформувалася технократична еліта.

Таким чином, у центральноевропейському ареалі конкуренція під час перших демократичних виборів до місцевих органів влади не набула ознак протистояння осіб з радикально різним світоглядом. Партійці, опозиціонери та незалежні поділяли позицію про пріоритетність локальних потреб над вузько партійними чи, навіть, національними.

У Росії процес формування нової постсоціалістичної еліти бере початок у 1989–1990 роках, коли сформувався доступ для опозиціонерів та активних громадян до закритих структур влади, що раніше формувалися винятково за номенклатурним принципом. У період 1991–1993 років був сформований «соціальний бульйон», з якого рекрутувалася нова політична еліта. Як правило, представники «першого ешелону» комуністичної номенклатури заміщалися представниками «другого», до них додавалися вихідці з інших соціальних прошарків [12,144–145].

О. Криштановська, проаналізувавши джерела формування регіональної та місцевої еліт в Росії на основі даних щодо року входження в еліту та, минулого кар'єрного шляху її представників,, зробила висновок, що на початку 1990–х років основним джерелом формування еліти була номенклатура. В нових умовах вона розділилася на дві елітні страти: по-

літичну та економічну, хоча, безумовно, у ельцинський період збільшився відсоток «новоприбульців» [9;10].

Визначення джерел формування та каналів рекрутування місцевих еліт в Росії є складним завданням, беручи до уваги велику кількість адміністративно-територіальних одиниць, надзвичайно високий рівень фрагментації політичного ландшафту аж до формування відмінних траскторій розвитку окремих територій. Окрім того, бракує доступу до даних про результати виборів до місцевих органів влади, а, отже, емпірії для вироблення узагальнень, чому також не сприяє відмінний календар проведення виборів у різних суб'єктах РФ.

Саме тому для дослідження ситуації в Росії, доцільним є використання методики аналізу окремих випадків (cases) на місцевому рівні управління, або ще точніше, виокремлення тих, які не є типовими.

Неординарним є випадок Санкт-Петербургу, характер процесу оновлення еліт в якому, що розпочався під час виборчої кампанії 1989–1990 років, вважається чи не найбільш демократичним на теренах усієї країни. Широка демократична коаліція, що функціонувала у формі комітету «Вибори – 89», стали стартовим майданчиком для просування до складу еліти таких політиків як А. Собчак, Ю. Болдирев, А. Шелкунов

3. На початку 1990-х років у центральноевропейському ареалі постсоціалістичного простору на місцевому рівні відбулася заміна основного складу місцевих політичних еліт, при збереженні суттєвого представництва «старої гвардії». У пострадянських країнах, зокрема Росії, влада у більшості муніципалітетах залишилася у партійної номенклатури

Вибори до органів місцевого самоврядування у Польщі, що відбулися у 1990 році, означали справжній елітарний переворот, оскільки в їх результаті до влади повернулися лише 23 % попередніх урядовців, переважно, у сільських громадах. Близько 48 % місць у польських місцевих легіслатурах зайняли представники Громадських комітетів, а у великих містах цей показник був навіть вищим. Приблизно 40 % новообраних депутатів були членами «Солідарності» ще до запровадження військового стану у грудні 1981 року. Соціал-демократична партія, яка стала правонаступницею ПОРП, обійняла лише 2,7 % від загальної кількості місцевих радників. У середовищі обраних мерів тенденції були подібними: лише менше ніж 50 % з них мали досвід виконання управлінських функцій на місцевому рівні, у 46 польських містах з населенням понад 100 тис. осіб усі мери були новачками [49,607].

У Чеській республіці відбулася найрадикальніша, у порівнянні з іншими постсоціалістичними країнами, заміна складу політичних еліт. Цьому сприяло, поряд з перемогою на перших демократичних парламентських виборах 1990 року опозиційного Громадянського форуму, що об'єднав усі антикомуністичні сили країни, прийняття у жовтні 1991 році Закону про люстрацію, відповідно до якого колишнім співробітникам комуністичного апарату та держави було заборонено обіймати державні посади, а також було введено інші механізми оновлення політичної еліти [13,82;29,152].

Водночас, були створені додаткові умови для оновлення місцевих еліт: навесні 1990 року до складу місцевих рад та їх виконавчих органів, замість представників комуністичної партії, були кооптовані нові управлінці. Незважаючи на те, що напередодні перших демократичних місцевих виборів, з ресурсної точки зору, кращі стартові умови були у

Комуністичної партії Чехії та її союзників, що володіли розгалуженою організаційною мережею та значною власністю, громадяни обрали, здебільшого, лідерів, які не були пов'язані з комуністичним режимом і, при тім, були відомими серед жителів [37,353]. Однак, як демонструють дані дослідження, проведеного чеським соціологом М. Ілнером, у малих муніципалітетах більшість представницьких посад вибороли, в першу чергу, представники «старої гвардії», зокрема управлінці, які обіймали посади в період соціалізму, однак не в органах влади [36]. Цей феномен можна пояснити технократичним авторитетом, яким користувалися ці особи, відсутністю асоціації їх діяльності з комуністичною ідеологією, а також браком конкуренції за посади у малих громадах.

Стартовим майданчиком для входу в місцеву політику нових осіб стали опозиційні соціальні мережі, що склалися з родичів, друзів, колег, які у 1989 році почали формуватися у малих муніципалітетах, на вірєць Громадянського форуму, що діяв у національному масштабі [34;36]. Тому, незважаючи на різне соціально-демографічне походження нової місцевої еліти, на початку 1990-х років сформувався феномен «згоди» між політичними орієнтаціями пересічних громадян і місцевих лідерів, що пояснювалося спільним позитивним сприйняттям «оксамитової революції» та відсутністю в цей час політичної дискусії з будь-яких інших питань [45,954].

На відміну від близької за траєкторією історичного розвитку Чехії, у Словаччині люстрація у 1991–1992 роках, тобто після прийняття відповідного закону Чехословаччини, фактично не проводилася, а після здобуття незалежності у 1993 році цей процес припинився з формальної точки зору.

Дані компаративного дослідження політичних еліт в Чеській та Словацькій Республіках демонструють, що станом на 1993 рік у Словаччині колишні комуністи, з огляду на 12 % представництво в складі населення до 1989 року, були надмірно представленими у складі еліти – до 40 %. Водночас, у Чехії частка членів комуністичної партії серед населення у 1989 році складала 22, 64 %, втім лише 1,2 % з них займали посади через чотири роки [13,77–79].

Саме цією обставиною, а також швидкою переорієнтацією на націоналістичну та соціал-популістську риторіку, слід пояснити відносний успіх у 1990 році представників блоку Комуністичної партії Словаччини – Словацької демократичної лівиці, представники якої склали 24,2 % обраних мерів та 13, 6 % радників. Найбільше посад обійняли незалежні кандидати – 25,8 % у мерських перегонах, 15,8 % – серед радників, представники новоствореного Християнсько-демократичного руху (відповідно 19, 9 % і 27, 4 %) та руху «Громадський проти насилля» (17, 5 % і 20, 4 %).

У Російській Федерації саме у Санкт-Петербурзі у 1989 році відбулася перша символічна виборча поразка партійної номенклатури, яка, врешті-решт, втратила монополію на владу. У «північній столиці» також були апробовані інститути демократичного виборчого процесу, які пізніше були формалізовані на рівні федерального та регіональних нормативних полів, а саме: альтернативний вибору, громадського контролю, проведення публічних дебатів між кандидатами [5].

Російський автор А. Дука, аналізуючи канали формування еліти Санкт-Петербургу, виділяє два етапи процесу локального елітотворення.

На першому етапі відбулося входження до еліти активістів неурядових організацій та громадських рухів через набуття депутатських мандатів у міській раді у 1990 році тобто, іншими словами, через інституалізацію громадських рухів як потенційного джерела поповнення еліти. Представники блоку «Демократичні вибори» вибороли 66 % місць в міській легіслатурі, і у його складі депутатами стали представники Народного фронту, «Демократичної платформи» в КПРС, «Демократичного Союзу, Зеленого Руху, «Союзу виборців», етнокультурного та правозахисного рухів, «Демократичного Союзу» [6,106–114].

Ще раз зауважимо, що прецедент цільної інфільтрації опозиційних політиків та громадських діячів до місцевих органів влади, створений у Сакт–Петербурзі, не є типовим. За даними Г. Цветкової, станом на 1995 рік 80 % усіх посад у органах влади місцевого рівня обіймали колишні представники міських комуністів КПРС та радянських виконавчих органів [27,39].

4. Упродовж другого та наступних виборчих циклів склад місцевих політичних еліт, представлених в органах місцевого самоврядування, почав залежати від партійної структуризації суспільства. Однак, частка незалежних кандидатів та обраних посадовців на місцевому рівні була вищою за відповідні загальнонаціональні та регіональні показники.

Наприклад, у Польщі після виборів 1998 року на регіональному рівні владу у легіслатурах поділили між собою дві коаліції: у 8 воєводствах правляча на національному рівні коаліція Виборчої акції «Солідарність» та Союзу Свободи, в інших восьми – ліва коаліція Партії демократичної лівиці та Польської селянської партії. Приблизно така ж картина склалася на рівні повітів, водночас, у муніципалітетах більша частина місць у радах та мерських посад отримали місцеві групи та незалежні [3,19].

У 2002 році у Польщі четверті з початку демократизації вибори до місцевих органів влади були проведені за новими правилами – мери муніципалітетів (2478 одиниць, включно 65 великих міст із населенням більше ніж 100 тис. осіб) обиралися безпосередньо населенням в два тури голосування. Окрім того, в муніципалітетах з населенням до 20 тис. чоловік депутати обиралися за одномандатною системою, і право висувати кандидатів, окрім політичних партій, отримали комітети громадян. Саме незалежні кандидати від цих комітетів і посіли найбільше місць в місцевих радах, а також були обрані на посаду мерів (73 %), що, в свою чергу, продемонструвало, що політичні партії не відіграють важливу роль у польській місцевій політиці, за винятком великих міст [3,20].

Чеські соціологи вже на початку 1990–х років припустили, що до складу місцевих легіслатур другої каденції (1994–1998 роки) уже повинні, окрім активістів «оксамитової революції», авторитетних особистостей у громадах, також увійти підприємці, інтереси яких кристалізуються після завершення перших етапів трансформаційних процесів, і які будуть бажати впливати на економічну політику громади. До влади отримують шанси повернутися представники старих комуністичних еліт, політичний капітал яких буде перетворений в економічний ресурс. Окрім того, «перший ешелон» посткомуністичної еліти буде будувати відносини з громадянами, насамперед, на основі відносин довіри, а не через формалізовані інститути, і це сприятиме формування клієнтелістських відносин у місцевій політиці [46,756]. Аналіз даних виборів 1994 року підтвердив слушність цих припущень. Соціологічні дослідження, наприклад, про-

демонстрували, що колишні представники комуністичної партії та її сателітів потрапили до легіслатур, насамперед, як незалежні кандидати. Цьому сприяв малий розмір більшості муніципалітетів ЧР, а, отже, мала кількість осіб, які бажали займатися управлінням [37,358].

Результати опитування мерів чеських муніципалітетів упродовж 1990–х – на початку 2000–х років свідчить про зростання, поряд з підвищенням рівня освіченості та представництва жінок, партійної приналежності представників місцевої еліти. Якщо у 1991 році частка партійців складала 53 %, у 1997 році – 66 %, то у 2003 році – вже 78 %. Зауважимо, що дослідження здійснювалося у громадах з чисельністю населення більшою аніж 10 тис. осіб, що дає підстави припустити, що у менших муніципалітетах відсоток членів партій був нижчим..

У порівнянні з першими вільними виборами, у Словацькій Республіці у 1994 році серед обраних мерів, з одного боку, збільшилася частка незалежних кандидатів – 29, 4 % (серед радників незалежних було 9,0 %). З іншого, лідируючі позиції поділили між собою партійні висуванці: від «демократичної лівиці» (відповідно 17,9 % і 15, 7 %) та новоствореного Руху за демократичну Словаччину (відповідно 15, 9 % і 22, 8 %) [43].

Незадовільні для представників оновленої комуністичної партії результати зовсім не означають, що «стара гвардія» словацьких управлінців вже не була, починаючи з 1994 року, представлена у місцевому самоврядуванні. Частина колишніх комуністів були обрані як члени інших партій, зокрема правлячого на національному рівні Руху за демократичну Словаччину.

Та обставина, що всередині 1990–х років зміцнилися позиції незалежних кандидатів пояснюється не лише чинником відповідних вподобань виборців, але також позицією багатьох місцевих політиків, які хотіли позбутися «партійної опіки», позаяк позиція політичних сил могла суперечити інтересам громади. Водночас, вже в цей період незалежні мери вчилися мистецтву досягнення компромісу з депутатами місцевих легіслатур, в яких, переважно, були представлені діячі різні політичних сил, наголошуючи на пріоритетності місцевих проблем над партійними пріоритетами [43].

Чеські автори М. Кубалек та Л. Буштікова, взагалі запропонували вважати, що у малих муніципалітетах ареалу сформувався інший тип легітимності політичних лідерів аніж у великих, маючи на увазі, що якщо у містах політики мали модерну легітимність, що була заснована на слідуванні раціональних правил, то в сільській місцевості переважав традиційний тип, який базувався на використанні соціальних мереж та звичаїв невеликої спільноти [34;38]. Використовуючи тези німецького соціолога XIX століття Ф. Тьонера цей поділ можна ототожнити з правилами, притаманними суспільству (*Gemeinschaft*) та спільноті (*Gesellschaft*) [26,36–52].

Що стосується аналізу виборів як механізму оновлення еліт різного рівня в Російській Федерації, то доцільним є використання тези Д. Орешкіна про існування різної «електоральної культури» на її території (пропонується поділ на «руську Росію» та «Росії національних утворень»). Якщо процедури та фон проведення виборів у європейській частині це, принаймні з формальної точки зору, наближався до західних взірців, то у решті суб'єктів федерації характерними ознаками були нестача можливостей для вільного вибору виборців та формування переваг для

правлячих еліт, що дало підстави говорити про існування регіонів з «особливою електоральною культурою». Вони характеризуються, насамперед, існуванням значного відсотка так званого «керованого електорату», який завжди голосує так як це потрібно владі, і тому є пасивними ресурсом «начальників» [22,91].

Інша російська дослідниця – А. Чірікова – спробувала визначити причини сталого політичного впливу російських губернаторів, який, як демонструють дані виборів, не залежать від змін в інституційному середовищі. Гадаємо, що вони є подібними до причин впливу місцевих еліт на інших політичних акторів та населення муніципалітетів. Ними є: формування у період перебування при владі мережі неформальних зв'язків з представниками інших – економічних, громадських – еліт, що дозволяє швидко мобілізувати та використовувати цей соціальний капітал без застосування формальних процедур; існування неформального впливу на легіслатуру, судову та прокурорську владу; традиційність моноцентричної моделі влади; орієнтація політичних акторів на персони, що сприяє зміцнення впливу місцевого лідера [28,52–53].

Зауважимо, що упродовж 1990-х років мери міст – зокрема, регіональних центрів – як обрані посадові особи були природними союзниками федерального центру у його протистоянні з регіональними властями, і тому поширені конфлікти між губернаторами та мерами мали не персональний, а інституційний характер. У 1996 році позитивне рішення Конституційного Суду РФ для інституту виборних мерів з так званої «удмуртської справи» засвідчило про підтримку Москви представників місцевого самоврядування у їх протистоянні з губернаторами [20,20].

Після зміцнення позицій центру на початку 2000-х років у відносинах з регіонами підтримка місцевих еліт стала зайвою, що викликало ініціативу скасування інституту виборності мерів, – тобто проведення так званої «деавтономізації» місцевого самоврядування, – яка не була реалізована через її відверту невідповідність нормам Європейської Хартії місцевого самоврядування. Водночас, такі загрози стали стимулом для формування «критичного голосу» мерів регіональних центрів, які обґрунтовували необхідність збереження повноцінного місцевого самоврядування на рівні міст, насамперед, з точки зору економічної та управлінської доцільності. Протест мерів мав політичне відображення у переході їх частини до лав партії «Справедливої Росії» (з «Єдиної Росії»), очолюваної Головою Ради Федерації С. Мироновим, яка, без сумніву, є підконтрольною Кремлю, однак, створює можливості для формування політичної конкуренції між різними рівнями еліти. Врешті-решт, уся сукупність вказаних чинників зумовила відмову федерального центру від ідеї ліквідації незалежності мерів [20,24–27].

Зауважимо, що в російській політології функціонування місцевих еліт, прийнято аналізувати, здебільшого, в контексті концепції регіональних (місцевих) політичних режимів. Наприклад, розподіл та паттерни формування влади у Пермській області упродовж 1990-х років отримали назву «пермського феномену». Його специфіка полягала в тому, що основними політичними акторами стали представники бізнес-еліти, а розподіл влади на регіональному рівні набув форм поліцентризму: губернатор був вимушений ділитися ресурсами з представниками різних бізнес-угруповань, які отримали керівні посади у виконавчих органах влади. Водночас, в обласному центрі – Пермі – домінувала моноцентрична форма влади мера,

адміністрації якого де-факто підпорядковувалася місцева легіслатура – Миська дума [1,132–138].

Як вже зазначалося, до специфічних чинників формування місцевих еліт в Росії належить складне інституційне середовище: відповідно до законодавства, суб'єкти федерації можуть самостійно визначати формат виборчих систем місцевого самоврядування, не порушуючи базові загальнонаціональні принципи. Як результат, системи виборів місцевих органів влади різняться за багатьма критеріями, що приводить до формування відмінних каналів оновлення еліт.

Станом на 2002 рік у переважній більшості муніципальних утворень (95,74 %) представницькі органи місцевого самоврядування формувалися депутатів, обраних на основі всезагального та прямого виборчого права.

У 4,26 % муніципалітетів, що у абсолютному вимірі складає 534 одиниці, повноваження представницьких органів виконують збори (сходи) громадян, зокрема, така ситуація склалася в Красноярському краї, Євенкійському автономному окрузі. Основну частину таких утворень складають поселення, на території яких проживає від 100 до 1200 виборців [30,213–217].

Основна частина депутатів представницьких органів місцевого самоврядування обирається за мажоритарною системою. При цьому близько третини депутатів (30,79 %) обираються по багатомандатним виборчим округам. За пропорційною системою, станом на 2002 рік, обиралися лише 93 депутати 16 муніципальних утворень Красноярського краю [30,222].

Щодо голів муніципальних утворень, то в РФ на початок 2000-х років були обраними є 96,91 % посадових осіб, при цьому – 65,60 % безпосередньо населенням, 29,91 % – представницькими органами місцевого самоврядування та 1,10 % – зборами (сходами) громадян. Призначеними легіслатурами є 1,61 % голів, іншими органами – 1,41 % [30,228].

5. Склад місцевих політичних еліт, представлених в органах місцевого самоврядування, є відносно сталим.

Відповідно до даних деяких досліджень, у Польщі на кінець 1990-х років приблизно 70 % місцевих радників виконували свої функції два строки поспіль тобто належали до когорти урядовців, які прийшли до влади з початком демократичних трансформацій. У деяких муніципалітетах після виборів 1998 року склад рад залишився сталим на 80–90 %. У великих гмінах ротація складу рад була значно вищою, що пояснювалося переважанням партійної конкуренції у середовищі міських еліт, а також більшим попитом на управлінські посади аніж у малих громадах [44,246].

Дані соціологічних досліджень у Чеській Республіці опосередковано демонструють, що вибори 2002 року мали наслідком часткове оновлення місцевих еліт, які домінували в муніципальних радах з 1990 року, оскільки зменшився середній вік радників. Однак, все-рівно частка перебування на посадах політиків, обраних ще у 1990 році, залишилася значною [45,959].

У Словаччині, після виборів 1994 року, було переобрано 70 % мерів та 54 % їх заступників [47,401]. Під час наступних перегонів – у 1998 році – було переобрано 73 % мерів, у 2002 році – 69 %, тобто рівень підтримки інкубентів був високим, чому сприяв інститут прямих виборів мера, який, відповідно до законодавства, очолював місцеву виконавчу владу. Зауважимо, що малий розмір муніципалітетів мав наслідком низький

рівень політичної конкуренції за посади в місцевому самоврядуванні [47,357, 401–402].

Взагалі, у Словаччині ми знаходимо високий рівень спадковості у входженні до складу політичної еліти на місцевому рівні: так, у 2002 році лише 37 % депутатів було обрано до легіслатур вперше. Багато серед депутатів було осіб, які обійняли посаду вдруге (27 %) та втретє (20 %). Нароховувалось 12 % осіб, які були переобрані вчетверте і, навіть, 3 %, які увійшли в склад ради вп'яте. Феномен переобрання не залежав від розміру муніципалітету.

Опитування місцевих політиків у 2003 році, продемонструвало, що 22 % місцевих радників каденції 2002–2006 років брали участь у політичній чи громадській діяльності до 1990 року, що, опосередковано свідчить, що ці представники локальної еліти входили до активістів комуністичної партії чи супутніх організацій. Цікаво, що 11 % депутатів раніше були депутатами парламенту Словацької Республіки або ж депутатами Федеральних зборів ще за часів існування Чехословаччини. Навіть в цей період 18 % мерів були колишніми представниками народних комітетів (місцевих виконавчих органів влади) [47,413–414].

Таким чином, на основі аналізу відомостей про результати виборів до органів місцевого самоврядування Польщі, Чеської та Словацької Республік, Російської Федерації у період з 1989–1990 років, тобто з початку демократичних перетворень, є підстави виділити ряд спільних характеристик джерел формування місцевих політичних еліт. Схожими для регіону Центральної та Східної Європи є і способи оновлення складу посадовців місцевого самоврядування. Водночас, склад та методи циркуляції місцевих еліт в Росії має ряд особливостей, у порівнянні з країнами центральноєвропейського ареалу, що пояснюється комплексом чинників, зокрема федеративним устроєм держави, а, отже, існуванням, поряд із загальнонаціональними, регіональних інституційних рамок функціонування місцевого самоврядування, поліетнічний і, навіть, полідвілізаційний склад населення, що впливає на існування різних типів політичної культури.

Література

1. *Борисова Н.В.* Роль элит в трансформации регионального режима: «пермский феномен» // Кто и куда стремится вести Россию? Акторы макро-, мезо- и микроуровней современного трансформационного процесса / Под. общ. ред. Т.И. Заславской. – М.: МВШСЭН, 2001. – С.132–138.
2. *Вандич П.* Ціна свободи Історія Центрально–Східної Європи від середньовіччя до сьогодення. – К.: «Критика», 2004. – 464 с.
3. *Вятр Е.* Местные элиты и демократические перемены. Польша 1990–2002 // Социологические исследования. – 2005. – № 2. – С.15–21.
4. *Гаман-Голутвина О.* Политическая элита – определение основных понятий // Система федеральных образовательных порталов «Социально–гуманитарное и политологическое образование» // <http://www.humanities.edu.ru/db/msg/81518>.
5. *Драбкина Т.* Санкт–Петербург // Россия накануне думских выборов 1999 года / Под ред. М. Макфола, Н. Петрова А. Рябова; Моск. Центр Карнеги // www.carnegie.ru/ru/news/249017drabkina.doc
6. *Дука А.В.* Трансформация местных элит Институализация общественных движений: от протеста к участию // Мир России. – 1995. – № 2. – С.106–117.

7. *Еліти і цивілізаційні процеси формування націй* / Збірник. – Т. 2. – К.: ТОВ УВПК «ЕксОб», 2006. – 584 с.
8. *Колодій А.* Транзитологічна парадигма суспільних змін у світлі помаранчевої революції // Наукові записки. Серія «Політичні науки». Демократичний транзит в Україні: підсумки електорального циклу 2004–2007 рр.». – Острого: Видавництво Національного університету «Острозька академія». – Випуск 3. – 2008. – С.7–24.
9. *Крыштановская О.В.* Трансформация старой номенклатуры в новую российскую элиту // *Общественные науки и современность*. – 1995. – № 1. – С.51–65
10. *Крыштановская О.В.* Формирование региональной элиты: принципы и механизмы // *Социологические исследования*. – 2003. – № 11. – С.3–13.
11. *Крэстева А.* Власть и элита в обществе без гражданского общества // *Социс*. – 1996. – № 4. – С.19–29.
12. *Кузьмин А.* Партии в регионах // *Формирование партийно–политической системы в России* / Под ред. М. Макфола, С. Маркова и А. Рябова. – М., 1998. – С.137–151.
13. *Лемак В.В.* Державно–правова реформа в Чехословаччині в умовах постсоціалістичної модернізації й поділу федерації. – Ужгород: «Ліра», 2002. – 248 с.
14. *Лемак В.В.* Правова реформа в Чехії та Словаччині в умовах постсоціалістичної модернізації: теоретичні і практичні проблеми: Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук: 12.00.01. – Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових вчень / Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого. – Харків, 2003. – 38 с.
15. *Лендьел М.* Зв'язок характеру місцевого управління та стану місцевої демократії // *Політологічний вісник*. 36–к наук. праць: Вип. 14. – К.: Товариство «Знання України», 2003. – С.65–74.
16. *Лендьел М.* Місцевий режим управління та функціональні характеристики місцевої демократії // *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Політологія, соціологія, філософія*. Вип. 2 / Міністерство освіти і науки України; Ужгородський національний університет; Редкол.: М. Вегеш (гол. Ред.), В. Денисенко, Ф. Кирилюк та ін. – Ужгород: СМП «Вісник Карпат», 2005. – С.186–190.
17. *Лендьел М.* Місцева демократія як чинник консолідації політичних режимів у країнах Центральної та Східної Європи // *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Політологія, соціологія, філософія*. – Вип. 5–6: Ціна свободи й незалежності: трансформація політичних систем в країнах Центральної та Південно–Східної Європи до та після 1989–1991 рр.: Матеріали міжнародної науково–практичної конференції. – Ужгород: Видавництво УжНУ «Говерла», 2007. – С.372–376.
18. *Лендьел М.* Стан місцевої демократії в країнах Центральної та Східної Європи як чинник консолідації національної демократії: теоретико–методологічні засади // *Наукові записки. Серія «Політичні науки*. Демократичний транзит в Україні: підсумки електорального циклу 2004–2007 рр.». – Острого: Видавництво Національного університету «Острозька академія». – Випуск 3. – 2008. – С.134–144.
19. *Лендьел М.О.* Теоретико–методологічні аспекти дослідження місцевих політичних еліт країн Центральної та Східної Європи // *Грані: Науково–теоретичний і громадсько–політичний альманах*. – 2008. – № 4 (60). – С.124–128.
20. *Макаркин А.* Мэры: борьба за независимость // *Pro et Contra*. – 2006. – Т.11. – С.19–29.

21. Мандзій Л. Політичні еліти постсоціалістичних країн: проблеми методології дослідження // Вісник Львівського університету. Серія: Філософські науки. – 2002. – Вип. 4. – С.171–176.
22. Орешкин Д.Б. География электоральной культуры и цельность России // Полис. – 2001. – № 1. – С.73–93.
23. Пай Л. Незападный политический процесс // Политическая наука. Политическое развитие и модернизация: Современные исследования: Сб. науч. тр. / РАН ИНИОН. Центр социал. науч.–информ. исслед. Отд. политической науки. – М., 2003. – С.66–86.
24. Політичний менеджмент. – 2007. – Спеціальний випуск. – 262 с.
25. Статівка А. Деякі фактори формування політичної еліти в країнах Центральної та Східної Європи // Політичний менеджмент. – 2007. – Спеціальний випуск. – С.16–23.
26. Тьоніс Ф. Спільнота та суспільство / Пер. з нім. – К.: ДУХ і ЛІТЕРА, 2005. – 263 с.
27. Цветкова Г.А. Особенности партийной жизни на местном уровне // Общественные исследования. – 2003. – № 8. – С.39–44.
28. Чурикова А.Е. Рецентрализация и феномен губернаторской власти // Куда пришла Россия?. Итоги социетальной трансформации / Под общ. ред. Т.И. Заславской. – М.: МВШСЭН, 2003. – С.51–54.
29. Шимов Я.В. Гражданское общество и правящая элита в переходный период: чешский вариант // Полис. – 2001. – № 3. – С.149–159.
30. Шумянкova Н.В. Муниципальное управление: Учебное пособие. – М.: Экзамен, 2004. – 640 с.
31. Юрченко В.М., Морозова Е.В., Самаркна И.В., Мирошниченко И.В. Политический мир местных сообществ: лидеры // Вестник Московского университета. – Серия 12: Политические науки. – 2003. – № 2. – С.63–80.
32. Bubeníček V. Konflikt ekonomických zájmů jako factor endogenního rozvoje locality // Sociální potenciál jako factor endogenního regionálního rozvoje (Využití místního sociálního potenciálu v regionálním rozvoji): Česká zemědělská univerzita v Praze. – Praha, 2004. – P.6–20.
33. Bubeníček V. Výzkum komunálních volebních kampaní v malých obcích // www.cspv.cz/dokumenty/kongres2006/HP%2028/Vaclav%20Bubenicek.pdf.
34. Bušítková L. Známosti osobnosti lokální politiky: Studie vznikla v rámci projektu «Sociální síť v lokálním politickém systému» podpořeného GA AV ČR č. A8028703 (nositelka grantu: Zdenka Vajdová, doba trvání: 1997–1999) http://studie.soc.cas.cz/upl/texty/files/146_99-3wptext.pdf.
35. Dziemianowicz W., Herbst M. Territorial Self-Government and Local Economic Development: Poland // Local Government and Economic Development / Ed. S. Čapková. – OSI/LGI, 2005. – P.67–85.
36. Illner M. Continuity and Discontinuity. Political Change in a Czech Village after 1989 // Sociologický časopis. – 1992. – Vol. 28 (Special Issue) – P.79–91.
37. Kostelecký T. Komunální volby jako mechanismus výběru místních politických elit // Geografická organizace společnosti a transformační procesy v České republice / Ed. M. Hampl & kolektiv. – Praha, 1996. – P.353–360.
38. Kubálek M. Legitimita lokálních politických institucí // www.cspv.cz/dokumenty/kongres2006/HP%2028/Michal%20Kubalek.pdf. – P.717–726.
39. *Local Democracy and the Processes of Transformation in East-Central Europe* / Ed. H. Baldersheim, M. Illner, A. Offerdal, L. Rose, and P. Swianiewicz. – Boulder, CO: Westview Press, 1996. – 257 p.

40. *Local Government* //The Encyclopedia of Democracy /Ed. by Lipset S.M. – Congressional Quarterly Inc., Washington D.C., 1995. – Volume 3. – P.719–1099.
41. *Majcherkiewicz T. Challenges of Coalition Building in Poland: Experiences of Central and Regional Politics* //http://unpan1.un.org/intradoc/groups/public/documents/nispace/unpan018504.pdf
42. *Majcherkiewicz T. Political parties, factions, and local organizations in Estonia, Hungary, Poland and Slovakia* // http://lgi.osi.hu/publications/2005/265/Majchierwicz4WEB.pdf/
43. *Malikova L., Buček J. Mayors in Slovakia (A Case Study)* //Sociology – Slovak Sociological Review.– 1997. – № 6. – P.707–722.
44. *Okraszewska A., Kwiatkowski J. The State of Democracy in Poland's Gmina* // The State of Local Democracy in Central Europe /Ed. Soós G., Tóka G., Wright G. – Budapest:OSI/LGI, 2002. – P.181–284.
45. *Ryšavý D. Komunální je komunální a velká je velká! K hypotéze politizace lokálních politických elit* // Sociologický časopis/Czech Sociological Review. – 2006.– Vol. 42. – No. 5. – P.953–970.
46. *Ryšavý D. Proměny lokálních politických elit na venkově a malém městě* //Politické procesy a občanská participace na lokální úrovni www.cspv.cz/dokumenty/kongres2006/HP%2028/Dan%20Rysavy.pdf – P.755–766.
47. *Sopoci J., Hrabovska A., Buncak J. The State of Local Democracy in Slovakia.* // The State of Local Democracy in Central Europe Reports from Bulgaria, Estonia, and Slovakia. /Ed. Sos G. – OSI/LGI, 2006. – P.351–472.
48. *Surazska W. Local Revolutions in Central Europe, 1990 to 1994: Memoirs of Mayors and Councilors from Poland, Slovakia, and The Czech Republic* //Publius: The Journal of Federalism. – 1996. – Volume 26. – № 2. – P.121–140.
49. *Swianiewicz P. Poland and Ukraine: Contrasting Paths of Decentralisation and Territorial Reform.* Local Government Studies. – Vol. 32. – No. 5 (November 2006). – P.599–622.

Лендель М.О. Источники формирования и особенности обновления местных политических элит стран Центрально–Восточной Европы в постсоциалистический период

Исследуются общие и специфические характеристики источников формирования и каналов обновления местных политических элит региона Центрально–Восточной Европы и Российской Федерации в постсоциалистический период. Делается вывод о подобных тенденциях процессов элитообразования на местном уровне в центральноевропейском ареале.

Ключевые слова: *местные политические элиты, постсоциалистический период, Центрально–Восточная Европа.*

Lendel, M.O. The Sources and the Specifics of Circulation of the Local Political Elites in Central and Eastern European Countries During the Post–ocialist Period

The common and specific characteristics of the sources and the methods of the local political elites' circulation in Central and Eastern European region and Russian Federation during the post–socialist period are investigated. The conclusion is made about the similar tendencies in the process of the local elites' formation in Central European areal.

Key words: *local political elites, post–socialist period, Central–Eastern Europe.*

УДК 316.444(495)(045)

Булик М. В.

Проблема зайнятості працездатного населення Греції в контексті сучасних загальноєвропейських тенденцій

Проаналізовано стан зайнятості населення в Греції на сучасному етапі. Виявлено ступень впливу на дану проблему гендерного, вікового та освітнього факторів. Проведено порівняльний аналіз стану безробіття ті рівня доходів населення Греції та Європейському Союзу загалом. Висвітлено основні кроки уряду Греції по вирішенню проблеми безробіття в країні.

Ключові слова: зайнятість, безробіття, працездатне населення, мінімальна заробітна платня.

Процеси, що відбуваються в сучасній Греції, зокрема, виступи протесту молоді, активізація діяльності радикальних політичних сил, насамперед, анархістів, вимоги відставки уряду К. Караманліса з боку парламентської опозиції багато в чому зумовлені процесами, що відбуваються в сфері зайнятості працездатного населення. Насамперед, це стосується випускників середніх та вищих навчальних закладів, які не маючи досвіду роботи, змушені або поступатися роботодавцям в питанні оплати, або очікувати більш вигідні пропозиції. На ситуацію з зайнятістю населення Греції впливають також обмеженість економічної бази країни в порівнянні з іншими європейськими державами і збільшення в 90-ті роки ХХ – на початку ХХІ ст. кількості іммігрантів, які згодні працювати за значно меншу заробітну платню. Таким чином, аналіз проблеми зайнятості населення Греції представляє особливий інтерес з точки зору визначення основних факторів, що впливають на соціально-політичну стабільність в країні. Водночас важливим є дослідити реалізацію на практиці політики уряду Грецької республіки, спрямованої на поліпшення ситуації в сфері працевлаштування. На жаль, у вітчизняному науковому просторі дана проблема не отримала належного висвітлення.

Важливим показником в системі соціально-економічного розвитку Греції є рівень зайнятості працездатного населення. Показники динаміки змін кількості працездатного населення в Греції показують його збільшення на 2 % з 5,5 млн. осіб до 5,61 млн. осіб. При цьому кількість чоловіків віком від 15 до 64 років збільшилася з 2,66 млн. осіб до 2,73 млн. осіб; жінок – з 2,84 млн. осіб до 2,88 млн. осіб. Водночас зменшилася кількість постійно працюючого населення серед загальної маси працездатного населення. В 1961 році кількість постійно працюючого населення в Греції становила 3,64 млн. чол., що склало 66,2 % від загальної маси працездатного населення. Однак вже в 1974 році загальна кількість зайнятого

населення в Греції зменшилася на 360 тис. чол. до 3,28 млн. чол., що, в свою чергу, склало 58,5 % від загальної кількості працездатного населення. При цьому частка чоловіків в масі зайнятого населення з 1961 року до 1974 року зменшились в абсолютних числах з 2,45 млн. чол. до 2,37 млн. чол., у відсотковій частині збільшилася з 66,8 % до 72,3 %. Частка жінок також зменшилася: з 1,19 млн. осіб до 910 тис. осіб, або з 33,2 % від загальної кількості постійно працюючого населення до 27,7 %. Слід також відзначити, що в 1961–1974 роках відбулося зростання кількості безробітного населення – з 1,86 млн. осіб до 2,33 млн. осіб. В гендерному плані необхідно відзначити, що основну масу непрацюючого населення склали жінки: якщо в 1961 році їх було 1,65 млн. осіб, то в 1974 році вже 1,97 млн. осіб. В свою чергу, кількість безробітних чоловіків збільшилася з 210 тис. чол. в 1961 році до 360 тис. чол. в 1974 році

Зменшення кількості зайнятого населення було обумовлене низкою соціально–економічних та політичних причин. Насамперед, слід відзначити високий рівень еміграції з Греції, зокрема, в країни ЄС. Так за даними Європейської комісії в 60–ті – на початку 70–х років ХХ ст. на країни ЄС припадало більше 50 % від загальної маси грецьких емігрантів [5,21]. Даний процес був викликаний приходом до влади військової диктатури так званих «чорних полковників», погіршенням економічної ситуації, пов'язаної з замороженням деяких економічних проектів, які проводилися спільно з ЄС. Водночас експерти Єврокомісії схильні допускати і позитивні наслідки масової еміграції з Греції в період 60 – першій половині 70–х років ХХ ст., оскільки це дало змогу втримати на допустимому рівні проблему соціальної напруженості, пов'язаної з зростанням безробіття, інфляції, репресій проти політичних противників військової диктатури. Більш того, вже в 1974 році відзначалося зменшення міграційних потоків з Греції до країн ЄС і, більш того, поверненням значної кількості громадян Греції на Батьківщину. Даний процес був пов'язаний з політичними змінами в Греції, насамперед, відновлення демократичного ладу, а також з початком світової економічної кризи, яка зачепила і країни Західної Європи.

В подальшому на показниках зайнятості працездатного населення позитивно вплинули економічні процеси, які відбувалися в Греції на протязі другої половини 70 – 80–х років ХХ ст., а саме індустріалізація та розвиток сфери послуг в країні.

В 1995 – 2006 роках кількість працевлаштованого населення Греції зросла в середньому з 55,3 % до 61 % від загальної кількості працездатного населення. При цьому відсоток працюючих чоловіків збільшився з 72,5 до 74,6 %, щорічно в середньому зростаючи на 0,2 %. Кількість працюючих жінок збільшилася з 38,1 % в 1995 р. до 47,4 % працездатного населення в 2005 р. При цьому щорічне зростання склало 0,7 %. В 2006 році загальна кількість зайнятого населення склала 4452000 чол., з них 2727000 – чоловіки, 1725000 – жінки [2,89].

Збільшення частки зайнятого населення пов'язане не лише з розвитком економіки, що призводить до появи нових робочих місць, але й виходом певної частини підприємств з тіні та переходом на легальну систему оплати праці. Також необхідно відзначити активну участь іммігрантів, які прибувають до Греції переважно з метою заробітку.

Необхідно відзначити прогрес, пов'язаний зі збільшенням кількості працюючих жінок в Греції. Цей фактор має кілька пояснень, зокрема, більш

активною позицією в суспільстві, яку почали займати жінки; можливість вільного та неупередженого доступу до отримання освіти та роботи, що відбулося, зокрема, і під впливом євроінтеграційних процесів, в яких прийняла участь Греція. Також свою роль відіграли певні економічні проблеми, які змусили частину жінок почати працювати та зміну в побуті та ментальності грецького народу, що призвело до інтеграції жінок в соціально-економічні процеси в суспільстві.

Прагнення до збереження місця роботи характерне і для старшого покоління. Зокрема, в 2007 році 59,2 % від зальної кількості чоловіків у віці 55 – 64 років продовжувала працювати, відповідний показник для жінок склав 26,6 % [4,81]. Більш того, 42,9 % греків старше за 64 роки продовжують працювати, не зважаючи на вихід на пенсію. З 2000 року їх кількість збільшилася на 3,9 % і має тенденцію до подальшого зростання. Водночас для Португалії цей показник складає 50,1 %, для Італії – 32,5 %, для ЕС-25 – 43,5 %.

Рівень часткової зайнятості працездатного населення в Греції відрізняється більш низькими показниками, ніж середньоєвропейські. Зокрема, в 2006 році лише 5,7 % від загальної кількості працездатного населення Греції працювали на засадах часткової зайнятості, водночас в середньому по Європі – 18,1 % [4,79]. Таким чином, слід відзначити, що, з одного боку, грецький ринок зайнятості відзначається більш сталим відношенням до постійних працівників, права яких захищена трудовим законодавством. З іншого боку, відсутність швидкого адекватного реагування на потреби ринку призводить до втрат в економічному розвитку та процесі ліквідації безробіття в країні.

Цікавим є також той факт, що в Греції кількість працівників, які змушені працювати також на ще одній роботі складає лише 3,0 % від загальної кількості працездатного населення при середньоєвропейському рівні в 3,7 % [4,79]. При цьому, необхідно відзначити, що цей індикатор розвитку європейського суспільства безпосередньо на залежить від рівня соціально-економічного достатку країн-членів Європейського Союзу. Відповідно, можна зробити висновок, що даний показник більше відображає рівень соціально-економічної активності населення країни, можливість додатково мати оплачувану роботу, ліберальність місцевого трудового законодавства та підприємців у наданні такої можливості.

Структура зайнятості працездатного населення в основних галузях економіки, починаючи з 60-х років ХХ ст. також зазнала значних змін. Так, наприклад, в 1961 році більша кількість зайнятого населення працювала в аграрному секторі – 1,96 млн. осіб, що становило близько 54 % від загальної кількості зайнятого населення, або 35,6 % від працездатного населення. В галузі промисловості було зайнято 700 тис. осіб (19,2 % від зайнятого населення, 12,7 % від загальної кількості працездатного населення); в сфері обслуговування – 860 тис. осіб (23,6 % зайнятого населення, 15,6 % працездатного населення); не задекларованою діяльністю займалося близько 120 тис. чол., або 3,3 % зайнятого населення та 2,2 % працездатного населення.

На початку ХХІ ст. найбільша кількість працівників задіяна в галузі обслуговування. Так, в 2002 році в ній працювало 62,5 % зайнятого населення, а в 2004 році їхня частка збільшилася вже до 65 %. Водночас слід зазначити, що середній показник по Європейському Союзу становив 70,3 % та 71 % відповідно. Таким чином, навіть на сьогодні Греція не

відповідає загальноєвропейським нормам, в основному через надлишок людей, задіяних у сільському господарстві. Зокрема, в 2004 році цей показник становив 14,1 % в Греції проти середньоєвропейської норми – 5,0 %. Необхідно також відзначити, що на деяких територіях Греції праця в аграрному секторі досі залишається чи не єдиною галуззю економіки, що дає змогу заробити місцевому населенню. Зокрема, це стосується регіонів Епіру, Фракії, східного Пелопоннесу та островів Егейського і Іонічного морів.

Галузь промисловості в Греції в 2002 році дала роботу 21,9 % зайнятого населення, водночас на 2004 рік їх кількість зменшилася на 1 % і склала 20,9 %. При цьому слід зазначити, що дана тенденція є загальноєвропейською: в 2002 році в промисловості працювало 24,6 % населення країн Європейського Союзу; однак вже в 2004 році їх кількість зменшилася до 24 % відповідно. Це явище є наслідком збільшення ваги сфери обслуговування, а також модернізацією промислових підприємств.

Ці тенденції дають змогу говорити про те, що подальше формування структури зайнятості населення буде відбуватися за рахунок перетікання зайнятого населення з аграрної сфери до галузі обслуговування. За збереження сучасних тенденцій в зростанні кількості населення, задіяного в сфері обслуговування і, відповідно, його зменшення в галузі промисловості та аграрному секторі, в 2011–2012 роки. Греція вийде на загальноєвропейські показники. Це, в свою чергу, ще більше посилить роль галузі послуг в національному виробництві, а, з іншого, посилить залежність країни від сільськогосподарського та промислового імпорту.

Водночас в 1995–2005 роки відзначалися доволі суперечливі тенденції, пов'язані з рівнем безробіття в Греції. Зокрема, спостерігалось зростання з 10,2 % від загальної маси активного населення в 1995 році до 13 % в 1999 році. Саме цей показник став найвищим за останні 15 років. В подальшому індикатори рівня безробіття в Греції показували стабільне зниження, що відповідає і загальноєвропейським показникам. На 2006 році рівень безробіття в Греції знизився до 9,7 %. Таке покращення пов'язане, насамперед, з поживавленням ділового клімату в країні, а також інтенсифікацією підготовки до Афіської олімпіади 2004 року, що створило додаткові робочі місця. Цікаво, що подібні явища спостерігалися і в Португалії, де в процесі підготовки до чемпіонату Європи з футболу різко знизився рівень безробіття. В 2006 році рівень безробіття в Греції склав 9,7 %, при цьому середньоєвропейський показник становив 8,2 %, а серед 15 найбільш розвинених країн–членів ЄС він склав лише 6,5 %.

Слід також зазначити, що Греція не підтримала загальноєвропейську тенденцію, яка спостерігається в Європі в останні 10 – 12 років і спрямована на загальне зниження рівня безробіття. Крім того, в країні спостерігається суттєве розходження в показниках безробіття за ставевим принципом. Зокрема, в 1995 році безробітними були лише 6,2 % чоловіків, на 1999 рік їх кількість незначно збільшилася до 7,9 % і на 2006 рік знов впала до 5,7 %.

Таким чином, фактично за 12 років зайнятість чоловіків не зазнала негативних змін, і можна казати про стабільний рівень безробіття, що пов'язане більше з суб'єктивними чинниками, ніж з відсутністю роботи. Середньоєвропейські показники, в свою чергу, становлять 7,5 % від загальної кількості чоловіків.

Набагато гірша ситуація з рівнем безробіття серед жінок. Насамперед, слід відзначити, що їхня частка на протязі 1995 – 2006 років в середньому в 2,3–2,5 рази перевищувала відповідні показники у чоловіків. Більш того, якщо в 1995 році рівень безробіття серед працездатних жінок становив 14,1 %, то в 1999 році, вона збільшилася на 4 % до 18,1 %. Лише в 2006 році в Греції кількість безробітних жінок вдалося зменшити до 13,6 %. Більш того, навіть з врахуванням держав, що приєдналися до ЄС вже в ХХІ ст. ситуація в Греції виглядає доволі погано. Так, з 1999 року до 2006 року середні показники рівня безробіття серед жінок віком від 15 до 64 років в цілому по ЄС зменшилися з 11,3 % до 8,8 %, що все одно значно менше, ніж в Греції.

Таким чином, необхідно констатувати той факт, що на сьогодні проблема безробіття залишається доволі гострою для Греції. При цьому вона має гендерну ознаку, оскільки зачіпає, насамперед, жіночу частину населення країни. Разом з тим, слід зазначити, що дані показники не відображають суб'єктивних прагнень окремих людей, а саме бажання мати робоче місце, яке відповідає їхнім сподіванням, і, відповідно, відмову від малопrestiжної або непрофесійної роботи.

Необхідно зазначити, що в Греції гострою залишається проблема безробіття серед молоді. Так, в 2000 році не мали роботи 29,1 % людей віком від 15 до 24 років; в подальшому цей показник вдалося знизити до 25,2 % в 2006 році.

Слід врахувати, що критерії рівня безробіття враховують лише тих, хто активно шукає роботу і не перебуває в цей час на стаціонарному навчанні. З іншого боку, близько 80 % молоді до 24 років зайняті отримання повної середньої або вищої освіти. Це, в свою чергу значно більше, ніж в Португалії або Італії.

Важливим також є дослідити ситуацію, пов'язану з рівнем довготривалого безробіття, а саме такого, яке продовжувалось б більше 12 місяців. На протязі 1995–2007 років загальні показники довготривалого безробіття в Греції зменшилися з 5,3 % до 4,1 % всього працездатного населення Греції. Водночас найвищий рівень був відзначений в 1999 році, коли він сягав 6,5 % відповідно, після чого почалося покращення ситуації. Середньостатистичний показник по Європейському Союзу в 2007 році становив 3,0 %. Таким чином, рівень довготривалого безробіття в Греції перевищує середні показники по країнам Європейського Союзу. З іншого боку суттєве зниження рівня довготривалого безробіття, є також результатом підготовки країни до Афіньської олімпіади 2004 року.

Слід також визнати залежність рівня безробіття від отриманої освіти. Але при цьому в Греції, на відміну від всіх без виключення країн Європейського Союзу не спостерігається пряма пропорція між більш вищим рівнем освіти та більшою можливістю отримати роботу. Зокрема, рівень безробіття нижче серед людей, які або взагалі не мають освіти, або отримали лише початкову. В 2004 р. він становив 10,3 %. Серед тих, хто вже має диплом про середню освіту, таких нараховується 10,7 %.

Дана картина обумовлена, скоріш за все, наявністю в Греції надлишку непрофесійної або неprestижної роботи, яка не вимагає значних вмінь та навиків. Саме на таких роботах задіяні представники грецького населення, яке має початкову освіту, або іммігранти. Більш вищий рівень безробіття серед населення з середньою освітою обумовлений більш ви-

щими очікуваннями від майбутньої роботи, гострою конкуренцією, а також невдоволеністю від зарплатні, яка пропонується на початковому етапі.

Серед населення з закінченою вищою освітою рівень безробіття дещо нижчий, хоч знову ж таки поки що не дорівнює середньоєвропейським показникам. 7,3 % тих, хто має диплом про вищу освіту не мають роботи в Греції, в той же час середньоєвропейський показник становить 4,9 %. В основному більш вищі показники безробіття в даній функціональній групі обумовлені досить тривалим пошуком роботи випускниками університетів Греції.

Відповідно до директив Європейської Комісії від 12 травня 2005 року щодо покращення ситуації з зайнятістю, безробіттям на період 2005 – 2008 років уряд Греції передбачив реалізацію наступних основних завдань:

1. Впровадження програми «безперервного життєвого циклу» щодо працевлаштованості (створення нових робочих місць для молоді, ліквідація значного дисбалансу зайнятості, безробіття, зарплатні між чоловіками та жінками).
2. Страхування ризиків на ринку праці в інтересах людей, що шукають роботу (заходи, спрямовані на пошук існуючих пропозицій на ринку праці; надання таких послуг безробітним; індивідуальне професійне навчання з метою освоєння нових професій; постійний аудит системи податків та пільг для підприємств, яка створюють нові робочі місця).
3. Покращення послуг, які надаються організаціями, що працюють на ринку праці (модернізація структури та менеджменту таких установ; уніфікація національної та загальноєвропейської системи професійного навчання для забезпечення більш інтенсивного обміну робочою силою в рамках Європейського Союзу; більш ефективного передбачення потреб ринку праці та відповідне часу керівництво трудовою міграцією) [3,139].

Методи з реалізації цих завдань можна класифікувати наступним чином:

1. Проведення спеціалізованих тренінгів, які покликані не лише навчити безробітних новим професіям та навикам, але й покращити їх самооцінку, вселити впевненість в собі. Фінансування таких програм бере на себе не лише уряд, але й різноманітні громадські організації, покликані покращувати рівень соціальної стабільності в суспільстві. При цьому особлива увага уряду звертається на якість викладання, його відповідність вимогам сучасного ринку праці.
2. Робоча ротація, тимчасова заміна постійно працюючих робітників, спільне використання робочих місць. Насамперед, мається на увазі залучення сезонних, частково зайнятих працівників, або робітників по короткочасному контракту.
3. Стимуляція зайнятості – реалізація програм, що полегшують процес найму безробітних осіб, а також гарантують збереження безперервної зайнятості у випадку втрати робочого місця. При цьому більшість витрат на відповідні заходи несуть на собі роботодавці.
4. Інтеграція на ринок праці осіб з фізичними обмеженнями.

5. Пряме створення робочих місць. В основному, це стосується тих професій, які несуть суспільні вигоди та є соціально корисними і більшість видатків на створення таких робочих місць покривається за рахунок держави.
6. Стимулювання розвитку приватного підприємництва з метою залучення незайнятого населення до створення власного бізнесу.
7. Надання допомоги по безробіттю на час пошуку нової роботи.
8. Стимулювання більш раннього виходу на пенсію або перехід на часткову зайнятість старших робітників, які мають невеликі шанси знайти нову роботу і, відповідно, звільнюють своє місце для молоді.

При цьому витрати на освітні програми, стимуляцію зайнятості, здійснення концепції тимчасової зайнятості, пряме створення нових робочих місць відносяться до активних методів політики грецького уряду на ринку праці, а надання грошової допомоги та більш раннє звільнення старших за віком працівників до пасивних мір з ліквідації безробіття. Звісно, що саме першим в цілому по Європейському Союзу надається перевага. При цьому не існує визначеної норми витрат на проведення такої політики. Вона безпосередньо залежить від економічного потенціалу країни. Зокрема, в Греції на здійснення активних заходів з реалізації державної політики на ринку праці виділяється лише 0,1 % від ВВП країни. При цьому, наприклад, в Данії на це виділяють кошти, що становлять 1,5 % ВВП, в Бельгії та Швеції по 1 % від ВВП цих країн. Середньоєвропейський показник становить 0,7 % ВВП, що також значно вище за витрати на проведення заходів з ліквідації безробіття в Греції. При цьому основні витрати в рамках цих заходів спрямовані на стимуляцію зайнятості, пряме створення нових робочих місць та соціально-професійну інтеграцію осіб з обмеженими фізичними можливостями. Досліджуючи тенденції, що знайшли своє відображення в 2005 – 2006 роках, слід відзначити, що завдяки посиленню уваги уряду до проблеми безробіття вдалося зменшити різницю між рівнем зайнятості чоловіків та жінок. Зокрема, реалізуються програми з надання жінкам можливості отримати нову професію, а також гарантування першого робочого місця для молоді.

В питанні фінансового забезпечення потреб населення Греції спостерігаються наступні тенденції. Мінімальна заробітна плата в Греції майже в два рази менше, ніж у Великій Британії, Бельгії, Данії, Франції та інших найбільш розвинених країнах Європейського Союзу. Так, зокрема, в 2006 році вона склала 668 євро, збільшившись з 2000 року більш, ніж на 26 %. Цей показник на 20 – 80 % більше, ніж в країнах, які приєдналися до ЄС в 2004–2007 роках і більше за мінімальну заробітну платню в Португалії, де вона дорівнювала в 2000 році 371 євро, а в 2006 році 450 євро. Однак це значно менше, ніж в Бельгії (1234 євро в 2006 р.), Франції (1218 євро) та більшості інших країн т.зв. «Старої Європи» [3,181].

Слід також відзначити, що середня зарплатня в Греції в 2000 році склала 1264 євро, що майже в два рази перевищувало мінімальну зарплатню в країні [4,81]. На 2006 рік вона зросла до 1633 євро. Середньоєвропейський рівень в 2006 році склав 2683 євро, зрісши з 2000 року на 26 %. Таким чином, рівень мінімальної та середньої зарплат в Греції є меншим за середньоєвропейський, в основному завдяки високим заробіткам в країнах Західної Європи.

Зберігається в Греції і різниця між оплатою праці чоловіка та жінки, хоч цей рівень менше, ніж в цілому по Європі. Зокрема, в 1994 році «статеві ножиці» склали 13 % середньої погодинної оплати праці чоловіка в Греції. В 2001 році вони досягли свого максимуму і склали 18 %. На протязі наступних років ця різниця поступово скорочувалася і досягла в 2004 році 10 %. Середньоєвропейські показники в 1994–2004 роках зменшилися з 17 до 15 % [6,89].

За даними 2002 року середній річний прибуток осіб з початковою освітою в Греції складав 14250 євро, що становило лише 68,5 % від середнього показника по Європейському Союзу. Аналіз даних за гендерним принципом показує, що в середньому річний прибуток жінки з початковою освітою в Греції становить 11803 євро, відповідний показник у чоловіків становить 16700 євро.

Середній щорічний прибуток населення Греції, яке має середню освіту, становить 16950 євро, що на 9340 євро менше, ніж в середньому по ЄС. Середні річні прибутки грецьких жінок з середньою освітою досягають 14418 євро, чоловіків – 19479 євро.

Рівень річних доходів осіб з вищою освітою в Греції становить 27206 євро, а в середньому по ЄС – 40100 євро. При цьому збільшується різниця в прибутках між жінками та чоловіками. Якщо чоловіки, які мають університетський диплом, можуть розраховувати на 32756 євро річного прибутку, то жінки лише на 21657 євро.

Річні доходи осіб з середньою освітою в середньому по ЄС – 25 в порівнянні з тими, хто має лише початкову освіту, зростають на 21 %. При цьому необхідно відзначити, що в Греції таке зростання становить лише 16 % на противагу, наприклад, Португалії, де збільшення доходів в залежності від отримання середньої освіти досягає 33 %. Безумовно більш виразне збільшення прибутків в залежності від рівня освіти є одним з найефективніших стимулів продовжувати навчання. Відповідна динаміка збільшення доходів зберігається також і для осіб з вищою освітою, зокрема, в Греції випускники університетів та інших подібних закладів отримують на 37 % більше ніж особи з середньою освітою. Якщо проаналізувати доходи осіб з початковою освітою та тих, хто мають вище освіту, різниця стає взагалі разючою: в Греції вона сягає 90,9 % при середньоєвропейському показнику – 92 %. Цікаво, що найбільша різниця між річним прибутком людей з початковою та вищою освітою спостерігається в Португалії – 189,3 %. Дещо нижчі показники Греції обумовлені достатньо широким поширенням вищої освіти серед населення та ліберальною системою її отримання.

Література

1. *EU integration seen through statistics*. Key facts of 18 policy areas. – Luxemburg: Office for Official Publications of the European Communities, 2006. – 107 pp.
2. *Euro-Mediterranean statistics*. – Luxemburg: Office for Official Publications of the European Communities, 2007. – 210 pp.
3. *Europe in figures*. Eurostat yearbook 2006–2007. – Luxemburg: Office for Official Publications of the European Communities, 2007. – 347 pp.
4. *Key figures on Europe*. – Luxemburg: Office for Official Publications of the European Communities, 2008. – 238 pp.

5. *The second enlargement of the European Community – Luxembourg*: Office for Official Publications of the European Communities, 1979. – 33 pp.
6. *The social situation in the European Union*. 2005 – 2006. – Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities, 2007. – 169 pp.

Булык М.В. Проблема занятости трудоспособного населения Греции в контексте современных общеевропейских тенденций

Проанализировано состояние занятости населения Греции на современном этапе. Выявлен уровень влияния на данную проблему гендерного, возрастного и образовательного уровней. Проведен сравнительный анализ состояния безработицы и уровня доходов населения Греции и Европейского Союза в целом. Освещены основные мероприятия правительства Греции по решению проблемы безработицы в стране.

Ключевые слова: занятость, безработица, трудоспособное население, минимальная заработная плата.

Bulyk, M.V. The problem of employment of the Greek able work population in the context of the modern European tendencies

The state of employment of the Greek population on the modern stage has been analyzed. The level of influence of the gender, age-dependent and educational levels to this problem has been exposed. A comparative analysis of the unemployment state and the level of profits of Greek people, and the EU people on the whole, has been conducted. The main measures in decision of the unemployment problem in the state, taking by the government of Greece, have been considered.

Key words: employment, unemployment, able work population, minimum wages.

Взаємозумовленість стереотипного мислення та зовнішньої політики колишнього американського президента Р. Рейгана

Проаналізовано особливості зовнішньої політики президента Рейгана за період з 1985 по 1989 роки. Виявлено співвідношення риторики Р. Рейгана та його зовнішньої політики. Описано зовнішню політику США у стосунках з СРСР та країнами Латинської Америки.

Ключові слова: стереотип, зовнішня політика, ворог, СРСР, небезпека, риторика.

Питання зовнішньої політики США досліджувала значна кількість науковців, як вітчизняних так і закордонних. Н. Хомський досліджував зовнішню політику Сполучених Штатів, вбачаючи в ній потяг до гегемонії, світового владарювання [7;11]. С.М. Конопатов вивчав зовнішню політику США з позицій воєнно-політичного процесу [3]. Е.О. Іванян акцентував увагу на історичному аспекті зовнішньої політики США [2]. І.М. Панарін проаналізував політику США з позицій інформаційних війн та геополітики [5]. В.О. Рукавішніков досліджував питання розвитку зовнішніх відносин США в світі під час холодної війни [6]. М.М. Лебедева розглядала політику США крізь призму історичного та теоретичного підходів до аналізу зовнішньої політики США [4]. Моріс Ваїс здійснив детальний аналіз післявоєнний розвитку міжнародних відносин з точки зору французьких політологів [1].

Стаття опирається на положення праць у сфері політики, в яких увагу зосереджено на аналізі зовнішньополітичного курсу президента Р. Рейгана під час другого терміну його перебування при владі.

Мета статті полягає у спробі віднайти кореляцію стереотипів мислення американського політика із його діями в сфері зовнішньої політики. Зокрема у розвитку стосунків з СРСР та його курс на домінування в Латинській Америці. В умовах зростання ролі внутрішніх чинників на зовнішньополітичну діяльність державних діячів США набуває актуальності дослідження стереотипів, що відіграють важливу роль у прийнятті політичних рішень.

Власне **актуальним** і раніше не досліджуваним виявляється аналіз вивчення політичних стереотипів та їхньої ролі у прийнятті рішень у сфері зовнішньої політики. У статті переслідуються такі **завдання**:

- Проаналізувати зовнішню політику Р. Рейгана протягом другого терміну перебування його при владі;

- Виявити та описати стереотипи колишнього американського президента Р. Рейгана, що вплинули на формування зовнішньополітичного курсу країни;
- Виявити наскільки риторика Р. Рейгана корелює з його зовнішньою політикою у стосунках з СРСР та країнами Латинської Америки.

Р. Рейган і закінчення холодної війни. Під час свого першого року перебування на посту президента Рейган написав Брежнєву листа в якому він пропонував нульовий варіант щодо ядерних ракет середнього радіуса дії в Європі. Якби СРСР забрав свої ракети, то США відмовився б від запланованого розміщення своїх ракет в Європі. Стосовно стратегічної ядерної зброї, то Рейган запропонував версію ядерного заморозження, а точніше обмеження своїх ядерних арсеналів рівною мірою і до розумних меж. Звичайне озброєння також могло бути зменшено. Проте його пропозиції СРСР відкинув. Перемовини по обмеженню стратегічної зброї розпочалися тільки в 1982 році, але були призупинені, оскільки США розмістили ракети в Європі у листопаді 1983 року згідно з планом. Коли нарешті перемовини відновили, то вони йшли по 3 окремих напрямках: ракет середнього радіуса дії, стратегічної наступальної зброї та балістичних оборонних ракет [14,438]. В цей час проведення перемовин до влади прийшов М. Горбачов.

США–СРСР (Рейган – Горбачов). Перед обранням у 1985 році М. Горбачов відвідав Лондон з метою зустрітися з прем'єр–міністром Великобританії Маргарет Тетчер, оскільки це підняло б його престиж у Москві і стало б пізніше в нагоді для того, щоб зустрітися і мати справу з Рональдом Рейганом. З часів Черчилля і Рузвельта не було ближчих стосунків між британськими та американськими політиками як між Маргарет Тетчер і Рональдом Рейганом. Горбачову все вдалося зробити, та й М. Тетчер була приємно здивована, оскільки після їхньої першої зустрічі вона сказала, що їй сподобався пан Горбачов і з ним можна співпрацювати. Із уст ділового політика, якою була Маргарет Тетчер це було найвищим компліментом [9,507].

Горбачов був зацікавлений у тому щоб послабити напруження між двома супердержавами. Та перед зустрічю з новим радянським лідером, Р. Рейган хотів переконатися, що західний альянс у безпеці. Найважливішим для НАТО був німецький канцлер Гельмут Коль, який пішов на значний політичний ризик підтримавши Рейгана у питанні розміщення крилатих ракет Першинг–2. Рейган відчував, що він був зобов'язаний Гельмуту [15,514]. Президент Р. Рейган планував відвідати Західну Німеччину щоб підтримати свого вірного союзника. Передбачалося, що він покладе вінок на Бітбургському військовому кладовищі, що символізуватиме відданість ФРН західній демократії. Помічник Рейгана Майкл Дівер здійснив поїздку до Західної Німеччини щоб підготувати візит президента. Єдине, чого Дівер не побачив, це кілька десятків могил членів спец військ Генріха Гімmlера Вафен СС [12,104–105]. Коли інформація просочилася, вибухнув страшний скандал. Радники радили президенту відмовитися. Та президент Рейган не змінив свого рішення і зрештою поїхав до Західної Німеччини. Так поведінку можна пояснити стереотипом відданості друзям та своєму слову (див. Таблицю 1).

У ході дослідження промов Р. Рейгана з 1985 по 1988 роки, нам вдалося виокремити поняття, що відбивають позицію американського президента

Таблиця 1.
Співпраця в світі в 1985–88 році – 30

Друзі	4
Мирні угоди	16
Партнери	2

стосовно співпраці з партнерами, друзями та союзниками. Результати свідчать про те, що на першому місці стоять мирні угоди, на другому – союзники, на третьому – друзі, а на останньому – партнери. Оскільки Гельмут Коль був союзником, то Р. Рейган не міг підвести союзника і всупереч здоровому глузду здійснив поїздку до Німеччини.

Тим часом Горбачов у СРСР розпочав зміни. Перебуваючи під психологічним тиском зростання воєнної міцності США, Горбачов започаткував дві ініціативи одночасно – *перестройку* (перебудову) і *гласність* (відкритість).

Коли нарешті обоє політиків зустрілися наприкінці 1985 року у Женеві, суттєвого результату не було, єдине, що їхня зустріч розтопила лід між двома керівниками країн. Вперше з того часу, коли Картер зустрічався з Брежнєвим у Відні десять років тому назад, радянський і американський лідери говорили між собою. На зустрічі Рейган поєднав тепле і дружнє ставлення з майже агресивним стилем перемовин. Він був прямий у своїх висловлюваннях. Багато хто з американських політиків боявся, що особисті стосунки можуть засліпити Рейгану 70 років недовіри. Спроби побудувати особисті стосунки стали на заваді і створили проблеми для Ф.Д. Рузвельта та Д.Ф. Кеннеді коли ті мали справу з хитрим і підступним ворогом [9,512]. Дехто з політиків звинувачували Рейгана у спрощеному підході до сприйняття СРСР. Ветеран–політик у Вашингтоні Кларк Кліффорд назвав президента «дружнім простаком» [8,661]. Але вони не знали, що Рейган сказав Ричарду Аллену десять років назад: «Моя ідея американської політики по відношенню Радянського Союзу – проста, і навіть спрощена. Вона полягає в тому, що ми виграємо а вони програють» [22,106]. Проте налаштованість на перемогу в устах американського політика означала перемогу за будь–яку ціну. Його позицію відображають статистичні дані.

Аналізуючи питання, пов'язані з безпекою і контролем в світі, яких торкався президент Рейган в свої промовах з 1985 по 1988 роки, стає очевидним, що ключовими питаннями були питання МИРУ та ЗАХИСТУ. Друга група понять охоплює БЕЗПЕКУ, ВІЙСЬКОВУ МІЦЬ США, РОЗЗБРОЄННЯ та СОІ (Стратегічну Оборонну Ініціативу) (див. Таблицю 2)

Таблиця 2.
Безпека і контроль в світі в 1985–88 році – 124

Безпека	24
Військова міць США	20
Захист	32
Мир	35
Роззброєння	9
Страт. Оборонна ініціатива	4

Та риторика не співвідноситься з політичними діями у сфері зовнішньої політики адміністрації Рейгана. Поспішно скликаний саміт в Рейк'явіку, Ісландії наприкінці 1986 року був ідеєю Горбачова. Двоє лідерів супердержав зустрілися в Хофді Хаус, маєтку 19-го століття. Дуже швидко учасники саміту відійшли від порядку денного. Горбачов, як це відомо зараз був у розпачі стосовно гонки озброєнь. Перестройка не діяла. Радянську систему ламав тягар витрат, пов'язаний з прискореним переозброєнням американської армії. Якби можна було скоротити витрати на озброєння, то він би міг спрямувати вивільнені кошти на перестройку і мобілізувати зусилля щоб врятувати комуністичну систему. Горбачов зробив пропозицію скоротити основні види озброєнь. І все ще пропонував Рейган 5 років назад у своєму Нувольному Варіанті він був згоден прийняти. Рейган, в свою чергу, запропонував обом сторонам демонтувати усі атакуючі крилаті ракети на протязі 10 років. Горбачов зрозумів ідею і запропонував: «А чому взагалі не відмовитися від усієї стратегічної зброї?». Це був прорив і ця пропозиція виходила далеко за межі того, що можна було уявити за всю історію перемовин по питаннях роззброєння між США та СРСР. Та там була одна умова – США слід було погодитися відмовитися від продовження роботи над Стратегічною Оборонною Ініціативою [9,516]. Такий розвиток подій свідчить про те, що незважаючи на ключові поняття, якими неодноразово Р. Рейган послуговувався у своїх промовах, виступаючи перед Конгресом США, Інавгураційних промовах, що трансливалися не тільки в США, але далеко за межами країни, його слова не відбивають істинності його думок. Коли М. Горбачов запропонував відмовитися від усієї стратегічної зброї, то, згідно з ключовими поняттями – МИРУ, ЗАХИСТУ та БЕЗПЕКИ, Рейгану слід було б відразу погодитися на таку пропозицію, проте він цього не зробив. На нашу думку, така реакція свідчить про приховані стереотипи, укорінені в свідомості американського президента. І до таких стереотипів ми відносимо стереотип ВОРОГА, уособленням якого був СРСР. Осердям такого ставлення була недовіра не тільки до колишніх правителів СРСР, таких як Л. Брежнев, Ю. Андропов, К. Черненко, а й до такого реформатора, яким намагався бути М. Горбачов. Такий вияв недовіри є ще одним свідченням на користь ідеї про те, що стереотипи недовіри та ненависті змінити надзвичайно складно.

Для Рейгана це міг би бути найуспішніший саміт у його політичній кар'єрі, він міг підписати договір з СРСР, він міг повернутися додому як миротворець якраз вчасно до середини терміну виборів до Конгресу. Все що йому потрібно було зробити це відмовитися від СОІ. І тоді він міг би пояснити людям, що це був його задум використати СОІ як карту для того, щоб мати найкращі умови угоди з СРСР. Та він цього не зробить. Лідери залишили саміт із втраченими сподіваннями.

Стереотип ВОРОГА має різні вияви. Для Р. Рейгана це – комунізм, радянська диктатура, радянська загроза, Нікарагуа, Куба, тоталітаризм (під цим поняттям розуміли СРСР, Китай тощо). Тому з ВОРОГОМ ведуть війни, такі як війна в Анголі, Афганістані, Нікарагуа (див. Таблицю 3). Подана нижче таблиця є свідченням того, що недовіра до соціалістичних країн дійсно існувала в свідомості американських політиків. А їхні політичні дії тільки підтверджували існування стереотипів недовіри та ненависті до комунізму..

Зовнішньополітичний курс Рейгана в Латинській Америці. Війна з комунізмом в Латинській Америці бере свій початок з риторики Доктрини Монро, з 1823 року. Монро прямо вказував на те, що будь-яку спробу

Таблиця 3.
Небезпеки в світі в 1985–88 році – 65

Афганістан (Рад. агресія – 1)	7+1
Війна	4
Диктатура	2
Загроза	15
Камбоджа	2
Комун. терор. атаки	2
Кубинсько–рад. блок	1
Нікарагуа	15
Режим сандністів	6

втручання європейських країн у справи країн американського континенту. Сполучені Штати будуть розглядати як ворожий по відношенню до них політичний акт [5,66]. Доктрина Монро стала переломним моментом у зовнішній політиці США, оскільки вона має агресивну, загарбницьку сутність. Проголошенням доктрини Монро, США присвоїли собі право охороняти американський континент, а насправді втручатися в справи латиноамериканських країн, перетворюючи їх в свої протекторати. Під прапором цієї доктрини США здійснили три історичні спроби встановити світову гегемонію. Першу спробу було здійснено після першої світової війни, другу – після другої світової війни а третю – зараз, після закінчення холодної війни [5,66]. Для підтвердження своєї думки Р. Рейган, виступаючи перед американським Конгресом у січні у 1988 року, зазначив, що Франклін Рузвельт був рішуче налаштований на те, щоб забезпечити мир на американському континенті. А президент Трумен відверто говорив, що міжнародний комунізм шукав способи, щоб підірвати та знищити незалежність країн американського континенту. Дж. Ф. Кеннеді також займав рішучу позицію та наголошував, що про питання встановлення комунізму хоча б в одній країні американського континенту не може бути мови (чого варті були спроби знищити Кубу). І Р. Рейган буде дотримуватися цієї політики боротьби з комунізмом і не відступить, незважаючи на альтернативну позицію деяких конгресменів [20].

Для боротьби з ворогом, який називався комунізмом використовували будь-які засоби. Коли представники церкви, нарівні з іншими критиками зовнішньополітичного курсу США в Латинській Америці, висловились проти звичного режиму насилля та гноблення, адміністрація Рейгана відреагувала початком кампанії під назвою «Війна з терором», яку оголосили зразу ж після обрання Рейгана президентом в 1981 році. Ініціатива США переросла в війну із застосуванням терористичних методів – низку вбивств, катувань і варварства, які поширилися в інші регіони світу [7, 15]. А партизанів, що виступили проти комуністичного режиму в Нікарагуа і яким США постачали зброю, медикаменти, їжу, називали борцями за свободу. Р. Рейган у промові перед Конгресом 27 січня 1987 року сказав ключові слова, що характеризують зовнішню політику США стосовно країн Латинської Америки: «Нікарагуанські борці за свободу ніколи не просили нас вести їхню війну з комунізмом, проте я докладу будь-яких зусиль для того, щоб зберегти кожную краплину їхньої крові, щоб відвернути від них смерть, поразку чи життя без свободи. В Центральній

Америці не повинно бути радянського осердя» [20]. Ці слова було сказано в 1987 році, через кілька місяців після зустрічі з радянським лідером М. Горбачовим. Незаперечним є той факт, що ненависть до комунізму, просякнута недовірою до радянських політиків знайшла вихід в риторичі американського президента.

Провідний дослідник історії Нікарагуа Томас Уокер зазначав, що після кількох років війни Вашингтону з тероризмом в цій країні її попередній економічний ріст та соціальний прогрес, які Нікарагуа демонструвала після повалення проамериканської диктатури Сомоси, змінилися занепадом. Історик та офіційний представник Держдепартаменту США при Р. Рейгані Томас Керотерс зазначав, що втрати Нікарагуа на душу населення значно перевищували кількість загиблих в США в ході Громадянської війни та всіх воєн в ХХ ст. [24,211;10,218].

До середини 80–х років внаслідок терористичних кампаній, організованих США, в багатьох країнах Латинської Америки виникла паніка, а серед населення панував тотальний страх. Нікарагуа була надзвичайно небезпечна для США, оскільки перебувала надзвичайно близько до США. Джордж Шульц, виступаючи перед Конгресом так охарактеризував загрозу з боку Нікарагуа: «Це – ракова пухлина на нашому континенті». Стилістику запозичили з гітлерівської книги «Майн Кампф» [23,183;13,160]. Нікарагуа отримувала зброю з СРСР. І «цю друга Кубу» могли використати як плацдарм для роздмухування пожежі світової революції. «Нікарагуанські комуністи загрожують влаштувати революцію в США», сказав Р. Рейган. Пояснюючи причини бомбардування Лівії в 1986 році, Р. Рейган заявив, що М. Каддафі поставляв зброю та військових радників в Нікарагуа з метою розпалити війну під боком США, що в ходила в його плани повного знищення США [11,72]. Рейганівська адміністрація усвідомлювала, що справжня небезпека полягає в успішному розвитку Нікарагуа, модель якого можуть запозичити інші країни американського континенту.

Такою ж загрозою був і демократичний експеримент і соціальні реформи в Гватемалі, які США задавили ще в зародку, ефективний опір Кубі та багато інших ситуацій. На початку 80–х темпи розвитку Нікарагуа були вражаючими. А в сфері охорони здоров'я країна демонструвала зниження рівня дитячої смертності серед країн, що розвивалися (за даними ЮНІСЕФ в 1986 році) [7,157].

Адміністрації Р. Рейгана було чого боятися, оскільки вражаючі зміни в Нікарагуа могли спровокувати революцію без кордонів. Тому, Вашингтон вважав, що достатньо знищити джерело вірусної безпеки до того, як нею інфікуються інші країни. Така ситуація знаходить свій відбиток у небезпеках, про які говорив Р. Рейган у свої промовах (див. Таблицю 3). Серед небезпек для США, та демократії в цілому, він виокремив Нікарагуа, які згадав 15 раз у 4 офіційних промовах. Маленьку країну Нікарагуа Р. Рейган згадав стільки раз як і загалом всі небезпеки в світі, що загрожували демократичному розвитку США. Хоча загрозою могла бути тільки альтернативна модель розвитку країни, модель, відмінна від існуючої в США.

Нікарагуа, на силові заходи проти неї не здійснювала жодних спроб провести диверсії на території США, здійснити вбивство кого–небудь і з представників американської політичної влади. Уряд Нікарагуа звернувся до Міжнародного суду, який у 1986 році виніс рішення на користь

Нікарагуа. Проте, судові рішення не мало сили, а Нью Йорк Таймс писала про Міжнародний суд як про ворожий форум, маючи на увазі не легітимність рішення, яке винесли США [16,8]. Якщо припустити, що промови Р. Рейгана мають співвідноситися з політичною діяльністю американського президента в сфері зовнішньої політики, то стає зрозумілим, що під СВОБОДОЮ розуміється вседозволеність, а власне – терор, вбивства, шантаж, під ДЕМОКРАТІЄЮ – авторитаризм, а під ЦІННОСТЯМИ – популізм (див. Таблицю 4).

Таблиця 4.
Демократичні цінності США (в промовах) в 1985–88 році - 127

Демократія	26
Громадянські права	3
Свобода	75
Цінності	13

Проте, такі очевидні речі примушують зробити певні висновки, про подвійну мораль та стандарти американських політиків. З одного боку промови, виголошені президентом Р. Рейганом спрямовані на американську аудиторію і побудовані вони в душі американської антикомуністичної пропаганди з метою заручитися підтримкою американських виборців. Подано їх в термінах боротьби добра та зла. А з іншого, його промови відбивають приховану сутність американської політичної традиції – агресивну, загарбницьку сутність зовнішньополітичного курсу США, що бере свій початок ще з доктрини Монро.

Отже, зовнішня політика адміністрації Рейгана з 1985 по 1988 роки була жорсткою і непохитною. У протистоянні з Радянським Союзом Р. Рейган Зайняв непохитну позицію, безкомпромісну, яка відбивала стереотипи мислення американського президента. Проте, риторика Р. Рейгана не узгоджується з його полічними діями, оскільки недовіра до комуністів, радянських лідерів була укоріненою в свідомості американських політичних лідерів. Цю недовіру супроводжувала ненависть та бажання знищити комунізм та ворожу ідеологію будь-яким способом. Цю думку підтверджує політика так званої боротьби з тероризмом розгорнута в Латинській Америці, вбивства в Нікарагуа, Гватемалі, низці інших країн, де спецоперації ЦРУ сіяли страх, паніку та призвели до економічного колапсу.

Перспективу подальших досліджень вбачаємо в детальному аналізі та описі стереотипних уявлень наступних американських президентів та виявленні кореляції їх із зовнішньополітичним курсом країни

Література

1. *Ваисс Морис.* Международные отношения после 1945 года / Морис Ваисс; пер. с фр. С.Ф. Колмакова. – М. : ОАО «Издательский дом «Городец» », 2005. – 336 с.
2. *Э.А. Иванян.* История США : пособие для вузов / Э.А. Иванян. – М.: Дрофа, 2006. – 571 с.
3. *Конопатов С.Н.* Военно–политическая ситуация в современном мире: истоки, состояние, перспективы / Конопатов С.Н. – М. : КомКнига, 2005. – 240 с.

4. *Лебедева М.М.* мировая политика: [учебник для вузов] / Лебедева М.М. – М.: Аспект–Пресс, 2006. – 365 с.
5. *Панарин И.Н.* Информационная война и геополитика / Панарин И.Н. – М. : Изд-во «Поколение», 2007. – 560 с.
6. *Рукавишников В.О.* Холодная война, холодный мир. Общественное мнение в США и Европе о СССР / России, внешней политике и безопасности Запада / Рукавишников В.О. – М. : Академический Проект, 2005. – 864 с.
7. *Хомский Ноам.* Гегемония или борьба за выживание: стремление США к мировому господству / Ноам Хомский; [пер. с англ. Илья Харламов]. – М. : СТОЛИЦА–ПРИНТ, 2007. – 464 с.
8. *Barone Michael.* Our Country: The shaping of America from Roosevelt to Reagan / Michael Barone. – New York : The Free Press, 1990. – 805 p.
9. *Bennett William J.* America: the last best hope. – Vol. 2: From a World at War to the Triumph of Freedom 1914–1989 / Bennett William J. – Nashville, Tennessee : Thomas Nelson, 2007. – 592 p.
10. *Carothers Thomas.* In the Name of Democracy: US Policy toward Latin America in the Reagan Years / Carothers Thomas. – Berkeley : University of California Press, 1991. – 322 p.
11. *Chomsky Noam.* Pirates and Emperors, Old and New: International Terrorism in the Real World, updated version of 1986 / Noam Chomsky. – Cambridge : South End Press, 2002. – 288 p.
12. *Deaver Michael K.* Different Drummer: My Thirty Years with Ronald Reagan / Deaver Michael K. – New York : Harper–Collins Publisher, 2001. – 228 p.
13. *Kenworthy Eldon.* Selling the Policy / Reagan Versus the Sandinistas: The Undeclared War on Nicaragua / Thomas W. Walker, ed. – Boulder, Colo. : Westview Press, 1987. – P. 159–181.
14. *Langston Thomas S.* The Cold War Presidency: a documentary history. – Washington, D.C. : CQ Press, 2007. – 506 p.
15. *Morris Edmund.* Dutch: A Memoir of Ronald Reagan / Edmund Morris. – New York : Random House, 1999. – 874 p.
16. «*Texts of Reagan Executive Order and Message to Congress*». New York Times, 2 May 1985, sec. A. – P.8.
17. *Reagan Ronald.* Inaugural Address, January 21st, 1985 / Ronald Reagan. – Режим доступу до джерела: <http://www.presidency.ucsb.edu/ws/index.php?pid=38688>
18. *Reagan Ronald.* Address Before a Joint Session of the Congress on the State of the Union, February 6, 1985 / Ronald Reagan. – Режим доступу до джерела : <http://www.presidency.ucsb.edu/ws/index.php?pid=38069>
19. *Reagan Ronald.* Address Before a Joint Session of Congress on the State of the Union, February 4, 1986/ Ronald Reagan. – Режим доступу до джерела: <http://www.presidency.ucsb.edu/ws/index.php?pid=36646>
20. *Reagan Ronald.* Address Before a Joint Session of Congress on the State of the Union, January 27, 1987 / Ronald Reagan. – Режим доступу до джерела: <http://www.presidency.ucsb.edu/ws/index.php?pid=34430>
21. *Reagan Ronald.* Address Before a Joint Session of Congress on the State of the Union, January 25, 1988/ Ronald Reagan. – Режим доступу до джерела: <http://www.presidency.ucsb.edu/ws/index.php?pid=36035>

22. *Schweizer Peter*. Reagan's War: The Epic Story of His Forty-Year Struggle and Final Triumph over Communism / Peter Schweizer. – New York : Doubleday, 2002. – 339 p.
23. *Spence Jack*. The U.S. Media: Covering Nicaragua / Jack Spence // Reagan Versus the Sandinistas: The Undeclared War on Nicaragua / Thomas W. Walker, ed. – Boulder, Colo. : Westview Press, 1987. – P. 182–201.
24. *Walker Thomas W*. Nicaragua: Living in the Shadow of the Eagle / Walker Thomas W. – Boulder, Colorado : Westview Press, 2003. – 256 p.

Худолий А.А. Взаимообусловленность стереотипного мышления и внешней политики бывшего американского президента Р. Рейгана

Были проанализированы особенности внешней политики президента Рейгана за период с 1985 по 1989 годы. Было выявлено соотношение риторики Р. Рейган и его внешней политики. Описана внешняя политика США по отношению к СССР и стран Латинской Америки.

Ключевые слова: стереотип, внешняя политика, враг, СССР, опасность, риторика.

Khudoliy, A.O. Interconnection of Stereotypical Thinking and Foreign Policy of the Former American President R. Reagan

Peculiarities of foreign policy conducted by President Reagan from 1985 to 1989 have been analyzed. R. Reagan rhetoric and his foreign policy have been correlated. Foreign policy relations of the USA with the USSR and Latin America countries have been described.

Key words: stereotype, foreign policy, enemy, the USSR, danger, rhetoric.

НАУКОВЕ ЖИТТЯ

Кривошея О. В., Штейнле О. Ф.

Міжнародна наукова конференція «Соціальні та національні чинники революцій і реформ в Україні: проблеми взаїмовпливів (до 90-річчя відродження УНР)»

12 грудня 2008 року на базі Запорізького національного університету відбулась Міжнародна наукова конференція «Соціальні та національні чинники революцій і реформ в Україні: проблеми взаємовпливів». Ініціаторами проведення цього заходу стали Запорізький національний університет та Інститут політичних та етнонаціональних досліджень імені І.Ф.Кураса НАН України, які намагалися таким чином вшанувати 90-річчя відновлення Української Народної Республіки. На обговорення було поставлено досить важливе і водночас складне питання – співвідношення національного та соціального чинників у суспільних перетвореннях.

У конференції взяли участь 56 вчених з Білорусі та 13 міст України (Київ, Запоріжжя, Дніпропетровськ, Бердянськ, Мелітополь, Вінниця, Умань, Черкаси, Чернігів, Чернівці, Сімферополь, Одеса та Львів) та студенти запорізьких вузів.

Конференція розпочалась зі вступного слова доктора історичних наук, кандидата юридичних наук, ректора Запорізького національного університету С.М.Тимченка. У своїй промові він звернув увагу на те, що і Кам'яна могила, і Запорізька Січ – побудовані людьми під впливом страху, політична ситуація, що нині склалася в Україні нагадує іграшковий трансформер, інколи також побудований страхами. Вчений виразив сподівання, що всі елементи цього трансформера стануть на свої місця.

Далі заступник голови Запорізької обласної партійної організації Всеукраїнського об'єднання «Батьківщина» В.В.Кривошея зачитав привітальний лист від заступника голови Верховної Ради України М.В.Томенка. В ньому зазначено, що тема є актуальною в умовах соціально-економічної та політичної ситуації. А той факт, що конференція присвячена 90-річчю повторного проголошення Української Народної Республіки, засвідчує патріотизм і активну громадську позицію українських вчених.

На пленарному засіданні були заслухані три доповіді, одна з яких була присвячена національній революції середини XVII ст., друга – українській

революції 1917–1920 років, а третя – антитоталітарним революціям кінця ХХ ст.

У своєму виступі «Вузлові протиріччя як передумови національної революції середини ХVІІ ст.» доктор історичних наук, головний науковий співробітник Інституту політичних та етнопонаціональних досліджень імені І. Ф. Кураса НАН України В. В. Кривошея звернув увагу на те, що суспільні зміни поділяються на такі головні типи як революція та еволюція, революція і реформа. Доповідач наголосив, що основні терміни викликали в політичній думці як позитивні, так і негативні оцінки, коливалися від возвелічення до ненависті, а також що форми соціального прогресу революції і реформи існують як єдність і боротьба протилежностей. Вчений зазначив, що кроки суспільних «верхів», направленні на соціально–політичне вдосконалення з одного боку мають забезпечити панівне становище еліті, з другого – сприяти розвитку класів, станів, націй, особистостей. В разі не виконання другого завдання ці ж класи, стани, нації, особистості беруть безпосередню участь у реформуванні суспільства і еволюційні зміни концентруються в часі, розв'язуючи ланцюг попередніх короткотермінових, середньо термінових і довготермінових конфліктів. Відбувається революція, в ході якої реформи в знищують старі сторони суспільного життя і на основі фундаментальних революційних змін вибудовують нові. Враховуючи гегелівський підхід до терміну діалектичного заперечення як зняття, революції усувають ті перепони, які шляхом реформ не вдалося подолати, зберігаючи надбання попередніх реформуваль. Він детально зупинився на протиріччях як передумові Національної революції кінця ХVІІ ст.

Член–кореспондент НАН України, доктор історичних наук, професор, завідувач відділу соціально–політичної історії Інституту політичних та етнопонаціональних досліджень імені І. Ф. Кураса НАН України В. Ф. Солдатенко розповів про «Нові підходи в осмисленні історичного досвіду та уроків революційної доби 1917 – 1920 рр. в Україні». Він зазначив, що проблематика соціальної революції, як такої, на жаль, в останні роки залишається взагалі занедбаною, а без її ґрунтовної розробки осягнення доби 1917 – 1920 років залишатиметься однобічним, «урізаним». Вчений наголосив що перебільшення концентрації уваги дослідників лише на феномені Української революції, як якісно вищому щаблі національно–визвольного руху, призвело до оформлення схем, в яких штучно розриваються взаємозв'язки революційних процесів, і в суто національному вимірі Лютнева і Жовтнева революції видаються лише за російські (тобто руські) явища, а остання ще й за більшовицьку, що у багатьох випадках вважається синонімом руськості, до чого Українська революція була, буцімто, зовсім і недотична. Насправді ж Українська революція була прямим породженням, безпосереднім продовженням Лютневої революції, стала складовою частиною демократизації всіх сфер суспільного життя, розпочатого поваленням самодержавства. Без великого ризику помилитися можна стверджувати, що потенції українського визвольного руху на 1917 рік були явно недостатніми, щоб сподіватися на вибух визвольної революції не лише в цьому, а й у наступні роки. Це дає право вважати, що без Лютого перспективи швидкого революційного зриву в Україні були проблематичними. В. Ф. Солдатенко висловив пропозицію щодо спільного написання київськими та запорізькими вченими історіографії революції 1917 – 1920 років.

У свою чергу доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри новітньої історії України, проректор ЗНУ Ф.Г.Турченко звернувся до учасників конференції з доповіддю «Українська незалежність в контексті антитоталітарних революцій кінця 80–х років ХХ століття». Він наголосив на тому, що доба Директорії в сучасній історичній науці залишається маловивченою. До проголошення незалежності України на наукові дослідження Директорії взагалі було накладено табу. Хоча після 1991 року заборони зникли, ситуація змінилася неістотно. Вчений зазначив, що антигетьманське повстання, яке очолила обрана Українським національним союзом Директорія УНР, почалось після обнародування П.Скоропадським 14 листопада 1918 року грамоти про федерацію України з Росією. Директорія, що сприйняла цю грамоту як «узурпацію народної влади», а новий уряд як «протинародний, протинаціональний», планувала відновити державну самостійність України, республіканський лад і всі його досягнення, знищені режимом П.Скоропадського.

Після пленарного засідання науковці та студенти продовжили роботу на трьох секціях: «Суспільно–політичні перетворення середини ХVІІ – початку ХХ ст.» (головавав В.В.Кривошея), «Українська революція 1917 – 1920 рр.: наслідки в соціальному і національному житті» (головавали Т.А.Бевз та С.Р.Лях), «Революційні та реформаційні процеси сучасності» (головавав Ф.Г.Турченко). Особливо жваві дискусії виникли під час дискутування по перших двох темах.

На засіданні першої секції особливу увагу було приділено козацтву та його ролі у трансформаціях ХVІІ–ХVІІІ ст. Доповіді доктора історичних наук, професора, завідувача кафедри політології Вінницького державного педагогічного університету імені М. Коцюбинського О.К.Струкевича, старшого наукового співробітника Музею Гетьманства О.В.Кривошеї, кандидата історичних наук, заступника директора з наукової роботи Інституту історії, етнології і права Вінницького державного педагогічного університету імені М. Коцюбинського Ю.С.Степанчука, кандидата історичних наук, доцента кафедри історії України Дніпропетровського національного університету О.А.Репана були присвячені козацькій старшині: її політичним поглядам, маєтковим господарствам та шляхам до влади. Доповідь кандидата історичних наук, доцента кафедри джерелознавства, історіографії та спеціальних історичних дисциплін Запорізького національного університету В.І.Мільчева була присвячена гайдамацтву як козацькому промислу і показала це цікаве явище української історії зовсім в іншому світлі. Певним відступом від козацької тематики стали доповіді доктора історичних наук, професора, завідувача кафедри етнології Вінницького державного педагогічного університету імені М. Коцюбинського Ю.В.Легуна та доктора історичних наук, доцента кафедри міжнародних економічних відносин Запорізького національного технічного університету О.П.Сарнацького, які розглянули у своїх виступах господарські інвентарі як джерело з історії Поділля ХVІІ – ХІХ ст. та утиски української преси в 1905–1907 роках.

В рамках роботи першої секції були також презентовані нові роботи О.К.Струкевича (переклад з німецької книги Б. Крушницького «Гетьман Мазепа та його доба»), Ю.В. Легуна («Генеалогія селян Подільської губернії: джерела»), О.Репана, В.Старостіна, О.Харлана («Полімпест. Кориння міста: поселення ХVІІ – ХVІІІ століть в історії Дніпропетровська/ Концепція і проект видан О.Лазька») та В.В. Кривошеї, І.І.Кривошеї,

О.В.Кривошеї («Українська козацька старшина. Ч.3. – Кн.1. Значне військове товариство. Бунчукове товариство; Кн.2. Військове товариство; Кн.3. Значкове товариство».)

Учасники другої секції обговорювали трансформації українського суспільства у 1917 – наприкінці 1980–х років. Доктор історичних наук, головний науковий співробітник Інституту політичних та етнонаціональних досліджень імені І.Ф. Кураса НАН України Т.А. Бевз, доктор історичних наук, провідний науковий співробітник відділу політичної та соціальної історії Інституту політичних та етнонаціональних досліджень імені І.Ф. Кураса НАН України О.М. Любовець та доктор історичних наук, професор кафедри історії України Запорізького національного університету Г.Ф. Турченко у своїх доповідях торкнулися різних аспектів діяльності Директорії: пошуку моделі національно–державного будівництва, ідеї парламентаризму в діяльності Директорії УНР, встановленню влади Директорії на Півдні України. Запорізькі дослідники – доктор історичних наук, професор кафедри історії України Запорізького національного університету О.М. Ігнатуша, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії України Запорізького національного університету С.Р. Лях та аспірант кафедри новітньої історії України Запорізького національного університету О.Ф. Штейнле – підняли питання оцінки місця православної церкви у трансформаціях 1920–х – 1930–х років, прагматики завоювання України у 1920 році та формування нової еліти УРСР в ході сталінської «революції згори». Україні у міжвоєнний період (з публіцистичної спадщини В. Винниченка) присвятив свій виступ доктор історичних наук, професор, науковий співробітник відділу соціально–політичної історії Інституту політичних та етнонаціональних досліджень імені І.Ф. Кураса НАН України В.І. Кучер.

Під час роботи другої секції відбулися презентації нових робіт київських дослідників В.Ф. Солдатенка («Україна в революційну добу. 1917» та «Винниченко і Петлюра: політичні портрети революційної доби»), Т.А. Бевз («Партія національних інтересів і соціальних перспектив (політична історія УПСР)») та О.М. Любовець («Українські партії й політичні альтернативи 1917–1920–х років»).

Третя секція була присвячена трансформаціям після 1991 року. З доповідями виступили викладач кафедри новітньої історії України Запорізького національного університету Ю.О. Каганов, який розповів про український гельсінський рух 1976–1991 років, питання про владну верхівку сучасної України, її формування та легітимізацію підняли викладач кафедри політології Одеського державного економічного університету В.О. Шаглі та доктор історичних наук, професор кафедри політології цього університету В.М. Соколов, здобувач кафедри новітньої історії України Запорізького національного університету В.В. Мороко. Доповідь кандидата історичних наук, доцента, професора кафедри джерелознавства, історіографії та спеціальних історичних дисциплін Запорізького національного університету Г.М. Васильчука була присвячена національним історіографіям в умовах суспільних трансформацій. Спеціаліст інформаційно–аналітичного центру відділу агітаційно–пропагандистської та масово–політичної роботи Блоку Юлії Тимошенко в Запорізькій області С.Ю. Левченко розкрила актуальну проблему передвиборчих маніпуляцій у запорізьких ЗМІ. Окрім проблем суто українських транс-

формаций, учасники третьої секції торкнулися загальних питань розвитку суспільства в умовах перехідного періоду.

За матеріалами конференції було видано тематичний збірник, в якому опубліковано 49 статей, які охоплюють широке коло актуальних проблем історії України XVII – початку XXI ст. та політології.

Як зазначив співголова оргкомітету конференції Ф.Г. Турченко конференція не лише сприяла розширенню наукових зв'язків, презентації та апробації останніх досягнень історичної науки, але й окреслила нові перспективні напрямки досліджень для українських істориків.

НАШІ АВТОРИ

- Абакумова Вікторія Іванівна** – кандидат історичних наук, доцент, докторант Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля (м. Луганськ).
- Андрущенко Тетяна Вікторівна** – кандидат політичних наук, старший науковий співробітник Інституту вищої освіти АПН України.
- Балабанов Костянтин Васильович** – доктор політичних наук, професор, член–кореспондент Філологічного товариства «Парнас» Афіїнської академії (Греція), член–кореспондент Пелоританської академії (Італія), ректор Маріупольського державного гуманітарного університету. Почесний консул Республіки Кіпр у Маріуполі.
- Бездрабко Валентина Василівна** – кандидат історичних наук, доцент, докторант Київського національного університету імені Тараса Шевченка.
- Бороденко Олег Віталійович** – викладач кафедри соціально–гуманітарних дисциплін Миколаєвського політехнічного інституту.
- Булик Максим Володимирович** – старший викладач кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики Маріупольського державного гуманітарного університету.
- Варнашова Олена Федорівна** – кандидат філософських наук, доцент кафедри гуманітарних і соціально–економічних дисциплін Севастопольського національного університету ядерної енергії та промисловості.
- Васільєв Сергій Андрійович** – науковий співробітник Державного історико–архітектурного заповідника «Стара Умань», аспірант Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини.
- Вашкевич Віктор Миколайович** – доктор філософських наук, академік Української академії наук, професор кафедри управління та євроінтеграції Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова (м. Київ).
- Водотика Тетяна Сергіївна** – студентка історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.
- Дичковська Галина Орестівна** – кандидат філософських наук, доцент Прикарпатського університету імені Василя Стефаника (м. Івано–Франківськ), докторант Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова (м. Київ).
- Євтушенко Олександр Никифорович** – кандидат політичних наук, доцент кафедри державної служби Інституту державного управління Чорноморського державного університету імені Петра Могили (м. Миколаїв).

- Збрицька Лариса Геннадіївна** – аспірантка кафедри соціальної філософії Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського (м. Симферополь).
- Кальян Сергій Євгенович** – кандидат історичних наук, доцент кафедри філософії, соціології, психології Полтавської державної сільськогосподарської академії.
- Кваша Олександр Павлович** – аспірант Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (м. Київ).
- Кивлюк Ольга Петрівна** – кандидат педагогічних наук, науковий співробітник Інституту педагогіки АПН України.
- Кирилюк Наталія Андріївна** – викладач кафедри філософії і соціально-гуманітарних дисциплін Пирятинської філії ПВНЗ «Європейський університет».
- Козлов Михайло Миколайович** – кандидат історичних наук, доцент, докторант Севастопольського національного технічного університету, завідуючий кафедрою загально-гуманітарних та природничо-наукових дисциплін Севастопольського інституту економіки та права Міжнародної академії праці та соціальних відносин.
- Колесник Віктор Федорович** – доктор історичних наук, професор, декан історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.
- Костюк Євген Сергійович** – аспірант Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (м. Київ).
- Крамар Олександр Сергійович** – аспірант Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (м. Київ).
- Кривошея Володимир Володимирович** – доктор історичних наук, академік Української академії наук, головний науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень імені І.Ф.Кураса НАН України.
- Кривошея Ігор Іванович** – кандидат історичних наук, доцент, докторант Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (м. Київ), директор Польського культурно-освітнього центру Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини, учений секретар Державного історико-архітектурного заповідника «Стара Умань».
- Кривошея Олена Вікторівна** – старший науковий співробітник Музею гетьманства (м. Київ).
- Кузьменко Тетяна Миколаївна** – кандидат соціологічних наук, доцент кафедри соціальних структур та соціальних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка.
- Лендъєл Мирослава Олександрівна** – кандидат історичних наук, доцент Ужгородського національного університету, докторант Національного університету «Києво-Могилянська Академія».
- Лисак Вікторія Феофанівна** – кандидат історичних наук, доцент, докторант кафедри історії та етнополітики Інституту української філології

Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (м. Київ).

- Ляпіна Олена Валеріївна** – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії Росії історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.
- Майборода Михайло Іванович** – аспірант кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики Маріупольського державного гуманітарного університету.
- Майданок Ірина Зіновіївна** – кандидат філософських наук, доцент, докторант кафедри української філософії та культури Київського національного університету імені Тараса Шевченка.
- Маловічко Олена Владиславівна** – викладач кафедри соціології та управління Запорізького національного університету.
- Науменко Вікторія Миколаївна** – аспірантка кафедри українознавства філософського факультету Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна.
- Палагнюк Михайло Михайлович** – аспірант Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника (м. Івано–Франківськ).
- Панченко Володимир Григорович** – директор Інституту суспільних досліджень, пошукач кафедри новітньої історії України Запорізького національного університету.
- Панченко Леся Миколаївна** – кандидат філософських наук, старший науковий співробітник Інституту вищої освіти АПН України.
- Поліщук Олександр Сергійович** – викладач Хмельницької гуманітарно–педагогічної академії, аспірант Інституту вищої освіти АПН України.
- Солдатенко Валерій Федорович** – доктор історичних наук, професор, член–кореспондент Національної академії наук України, завідувач відділом Інституту політичних і етнонаціональних досліджень імені І.Ф. Кураса НАН України.
- Ткаченко Володимир Володимирович** – кандидат історичних наук, академік Української академії наук, професор кафедри управління та євроінтеграції Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (м. Київ).
- Трима Катерина Андріївна** – аспірантка кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики Маріупольського державного гуманітарного університету.
- Ханстантинов Віталій Олександрович** – кандидат філософських наук, доцент, докторант Чорноморського державного університету імені Петра Могили (м. Миколаїв).
- Худолій Анатолій Олексійович** – кандидат філологічних наук, доцент, викладач Національного університету «Острозька Академія» (м. Острог).

ЗМІСТ

ІСТОРИЧНІ НАУКИ

- Солдатенко В.Ф.** Українська революція 1917–1920 рр.:
до з'ясування контурів та параметрів історичного феномену 4
- Кривошея І.І.** Графи Потоцькі (герб «Пилява»)
на службі Російській короні (кінець XVIII – початок XX ст.) 21
- Панченко В.Г.** Концепція фінансового розвитку України
в ідеології Організації українських націоналістів 28
- Ткаченко В.В.** Показові політичні процеси 20–х –
початку 30–х років XX ст. та їх роль у винищенні
української наукової інтелігенції 37
- Ляпіна О.В.** Становлення інститутів народної
освіти в УРСР (перша половина 1920–х рр.) 56
- Костюк Є.С.** Діяльність Всеукраїнського товариства
робітників–винахідників на виробництві у 30–х роках XX ст. 66
- Науменко В.М.** Налагодження енергопостачання на
окупованій території України під час Другої світової війни 74
- Лисак В.Ф.** Зміни сільської поселенської структури
в повсякденному житті українських селян у 1950 – 1960 роки 82
- Абакумова В.І.** Державна система управління
мистецтвом в період її децентралізації (Україна,
друга половина 80–х років XX ст.) 90
- Балабанов К.В.** Тарас Григорович Шевченко та представники
грецької інтелігенції: взаємне збагачення або синтез культур 96
- Кальян С.Є.** Юдофобські настрої російської
інтелектуальної еліти (друга половина XIX ст.) 103
- Крамар О.С.** Проблеми налагодження міжнародних
контактів організованого студентства України в
умовах становлення тоталітаризму (20–і роки XX ст.) 111
- Колесник В.Ф., Водотика Т.С.** Інформативні можливості газети
«The Times» для дослідження індустріальної модернізації міст
Південної України другої половині XIX – на початку XX ст. 121

Кривошея В.В., Кривошея О.В. Українська козацька старшина. Іван Черняк.....	131
Васильєв С.А. Новітня історіографія історії Умані (XVII – початок XX ст.	137
Бездрабко В.В. Історія діловодства та документознавство періоду становлення: ідентичне і дотичне	144
Козлов М.М. Грифони в язичницькій свідомості древніх слов'ян	162

ФІЛОСОФСЬКІ НАУКИ

Вашкевич В.М. Феномен історичної пам'яті	168
Маловічко О.В. Філософська рефлексія сутності, змісту і форм синергетичного потенціалу держави	176
Майданюк І.З. Подолання «мирського зла» як шлях до справедливості	187
Поліщук О.С. Ціннісний орієнтир соціалізації особистості як громадянина України	194
Збрицька Л. Г. Засоби масової інформації як ресурс управління сучасним глобальним суспільством.....	204
Дичковська Г.О. Ідеологія як культурний феномен: апріорно-сакральне ядро	210
Андрущенко Т.В. Теоретико–методологічні засади та історичні спроби аналізу цивілізацій: від Платона до Маркса ...	220
Бороденко О.В. Методологічні принципи вивчення філософсько–антропологічної концепції Андрія Платонова	227
Варнашова О.Ф. Воєнно–філософські ідеї Київської Русі: герменевтичний аспект	237
Ханстантинов В.О. Ідеї толерантності в ранньому лібералізмі	247
Палагнюк М.М. Поняття нації в соціально– філософській спадщині М. Драгоманова.....	255
Панченко Л.М. Філософія освіти: ціннісні аспекти.....	262
Кивлюк О.П. Соціально–педагогічні аспекти інформатизації освіти в процесі розвитку інформаційного суспільства.....	270

ПОЛІТИЧНІ НАУКИ

Кузьменко Т.М. Соціальна маргінальність як теоретична проблема та реальність українського соціуму	278
Кирилюк Н.А. Базові напрямки проявів політичної активності громадян в умовах її демократизації.....	289
Трима К.А. Трансформація держави та громадянського суспільства під впливом глобалізації.....	295
Майборода М.І. Лівий партійно–політичний спектр Донецької області: становлення та проблеми	301
Кваша О.П. Політичне конструювання регіональної ідеології та культури	314
Євтушенко О.Н. Принцип субсидіарності у взаємодії органів державної влади і місцевого самоврядування: досвід Франції	321
Лендзел М.О. Джерела формування та особливості оновлення місцевих політичних еліт країн Центрально–Східної Європи у постсоціалістичний період	330
Булик М.В. Проблема зайнятості працездатного населення Греції в контексті сучасних загальноєвропейських тенденцій	347
Худолій А.О. Взаємозумовленість стереотипного мислення та зовнішньої політики колишнього американського президента Р. Рейгана.....	356

НАУКОВЕ ЖИТТЯ

Кривошея О.В., Штейнле О.Ф. Міжнародна наукова конференція «Соціальні та національні чинники революцій і реформ в Україні: проблеми взаїмовпливів (до 90–річчя відродження УНР)»	365
--	-----

СОДЕРЖАНИЕ

ИСТОРИЧЕСКИЕ НАУКИ

Солдатенко В.Ф.

Украинская революция 1917–1920 гг.: к выяснению контуров и параметров исторического феномена 4

Кривошея И.И. Графы Потоцкие (герб «Пилява») на службе

Российской короне (конец XVIII – начало XX ст.)..... 21

Панченко В.Г. Концепция финансового развития Украины в

идеологии Организации украинских националистов..... 28

Ткаченко В.В.

Показательные политические процессы 20–х – начала 30–х годов XX в. и их роль в истреблении украинской научной интеллигенции..... 37

Ляпина Е.В.

Становление институтов народного образования в УССР (первая половина 1920–х гг.) 56

Костюк Е.С. Деятельность Всеукраинского общества рабочих

изобретателей на производстве в 30–е годы XX ст..... 66

Лысак В.Ф.

Изменения сельской поселенческой структуры в повседневной жизни украинских крестьян в 1950 – 1960–х годах 74

Науменко В.М.

Восстановление энергоснабжения на оккупированной территории Украины во время Второй мировой войны 82

Абакумова В.И.

Государственная система управление искусством в период ее децентрализации (Украина, вторая половина 80–х годов XX ст.) 90

Балабанов К.В.

Тарас Григорьевич Шевченко и представители греческой интеллигенции: взаимообогащение или синтез культур 96

Колесник В.Ф., Водотыка Т.С. Информативные возможности газеты

«The Times» для исследования индустриальной модернизации городов Юга Украины в второй половине XIX – в начале XX в. ... 103

Кальян С.Е.

Юдофобские настроения российской интеллектуальной элиты (вторая половина XIX ст.) 111

Крамар А.С. Проблемы налаживания международных контактов организованного студенчества Украины в условиях становления тоталитарного режима (20–е годы XX века).....	121
Кривошея В.В., Кривошея Е.В. Украинская казацкая старшина. Иван Черняк	131
Васильев С.А. Новейшая историография истории Умани (XVII – начало XX в.)	137
Бездрабко В.В. История делопроизводства и документоведение эпохи становления: идентичное и касательное	144
Козлов М.Н. Грифоны в языческом сознании древних славян	162

ФИЛОСОФСКИЕ НАУКИ

Вашкевич В.Н. Феномен исторической памяти	168
Маловичко Е.В. Философская рефлексия сущности, содержания и форм синергетического потенциала государства	176
Майданюк И.З. Преодоление «мирского зла» как путь к справедливости	187
Полищук А.С. Ценностные ориентиры социализации личности как гражданина Украины	194
Збрицкая Л.Г. Средства массовой информации как ресурс управления современным глобальным обществом.....	204
Дичковская Г.О. Идеология как культурный феномен: априорно–сакральное ядро	210
Андрущенко Т.В. Теоретико–методологические принципы и исторические попытки анализа цивилизаций: от Платона до Маркса	220
Бороденко О.В. Методологические принципы изучения философско– антропологической концепции Андрея Платонова	227
Варнашова Е.Ф. Военно–философские идеи Киевской Руси: герменевтический аспект	237
Ханстантинов В.А. Идеи толерантности в раннем либерализме	247
Палагнюк М.М. Понятие нации в социально–философском наследии М. Драгоманова	255
Панченко Л.Н. Философия образования: ценностные аспекты	262

Кивлюк О.П.

Социально–педагогические аспекты информатизации образования в процессе развития информационного общества270

ПОЛИТИЧЕСКИЕ НАУКИ**Кузьменко Т.Н.**

Социальная маргинальность как теоретическая проблема и реальность украинского социума.....278

Кирилюк Н.А.

Базовые направления проявлений политической активности граждан в условиях демократизации289

Трима Е.А. Трансформация государства и гражданского общества под влиянием глобализации.....

.....295

Майборода М.И. Левый партийно–политический

спектр Донецкой области: становление и проблемы.....301

Кваша А.П. Политическое конструирование

региональной идеологии и культуры.....314

Евтушенко А.Н.

Принцип субсидиарности во взаимодействии органов государственной власти и местного самоуправления: опыт Франции321

Лендзел М.О. Источники формирования и особенности

обновления местных политических элит стран Центрально–Восточной Европы в постсоциалистический период330

Булык М.В.

Проблема занятости трудоспособного населения Греции в контексте современных общеевропейских тенденций347

Худолий А.А.

Взаимообусловленность стереотипного мышления и внешней политики бывшего американского президента Р. Рейгана356

НАУЧНАЯ ЖИЗНЬ**Кривошея Е.В., Штейнле А.Ф.** Международная научная

конференция «Социальные и национальные причины революций и реформ в Украине: проблемы взаимовлияний (до 90-летия возрождения УНР)»365

CONTENT

HISTORICAL STUDIENS

- Soldatenko, V.F.** The Ukrainian revolution of 1917–1920: concerning clarification of outlines and parameters of a historical phenomenon....4
- Kryvosheya, I.I.**
Counts Potockis (Pilawa Coat of Arms) in Russian empire strvice (late 18th–early 20thcenturies).....21
- Panchenko, V.G.** A concept of financial development of Ukraine in the ideology of the Ukrainian nationalists28
- Tkachenko, V.V.** Significant political trials of 20–s the beginning of 30–s of XX century and their significance in extermination of Ukrainian clerisy.....37
- Lyapina, O.V.** Installation of Institutes of Peoples Education in Ukrainian SSR (1st half of 1920th)56
- Kostiuck, E.S.** Activity Ukrainian worker–inventor association at factory in 1930–s years66
- Lysak, V.F.** Changes in rural structure in the daily life of Ukrainian peasants during 1950–1960–ies74
- Naumenko, V.M.** Power supply restoration on an occupied territory of Ukraine during the Second World War.....82
- Abakumova, V.I.** State system management art in the period of its decentralization (Ukraine, second halves 80th XX items)90
- Balabanov, K.V.** Taras Hryhorovich Shevchenko and the representatives of Greek intellectuals: mutual enrichment or cultural synthesis.....96
- Kolesnik, V.F., Vodotyka, T.S.** Information potential of «The Times» for researching industrial modernization in towns at the South of Ukraine in second half of the XIX – at the beginning of XX centuries103
- Kalyan, S.Ye.** Judaeophobia mind-sets among the Russian intellectual elite (the second half of the 19th century)111
- Kramar, O.S.** The problems of adjusting of international contacts of the organized student of Ukraine in the conditions of becoming of the totalitarian mode (20–th of XX centure)121

Kryvosheya, V.V., Kryvosheya, O.V.

The Ukrainian Cossacks foremen. Ivan Chernyak 131

Vasiljev, S.A. The newest historiographyof Uman's history (the 17th early 20th centuries) 137**Bezdrabko, V.V.** The History of Records Management
and Discipline of Documentation of the Formation Epoch:

Identical and Related Matters..... 144

Kozlov, M.M.

Gryphons in the heathen consciousness of the ancient Slavs 162

PHILOSOPHIC SCIENCES**Vashkevych, V.M.** Phenomenon of the historical memory 168**Malovichko, O.V.** Philosophical reflection on the essence,

content and forms of synergic potential of the state 176

Maidanuyk, I.Z. Overcoming of mundane evil as a way to justice 187**Polishchuk, O.S.** The Value Key Point of

Personality's Socialization as a Citizen of Ukraine 194

Zbritskaya, L.G. Mass-media as a govern

resource of the modern global society 204

Dychkovska, G.O. Ideology as a cultural

phenomenon: an a priori sacred kernel 210

Andruschenko, T.V. Theoretic and methodological principles and

historical attempts to analyse civilisations: from Plato to Marks 220

Borodenko, O.V. Methodological principles for study of

philosophic and anthropological concept by Andriy Platonov 227

Varnashova, O.F. Military-philosophical ideas

of Kievan Russia: hermenevtic aspect 237

Khanstantinov, V.O. The ideas of tolerance in the early liberalism 247**Palagnjuk, M.M.** The notion of nation in Myhajlo

Dragomanov's socio-philosophic heritage 255

Panchenko, L.M. Philosophy of education: axiological aspects 262**Kyvlyuk, O.P.** Social and pedagogical aspects of informationalsystem development in the area of education in the course of
development of an informational community 270

POLITICAL SCIENCES

Kuzmenko, T.M. Social marginality as a theoretical problem and reality of the Ukrainian society	278
Kyryluk, N.A. Basic lines of manifestation of the political civic activities under democratization conditions	289
Tryma, K.A. The state and the civil society under the influence of globalization	295
Maiboroda, M.I. Left party–political spectrum in the Donetsk Oblast: formation and problems	301
Kvasha, O.P. Political Design of Regional Ideology and Culture	314
Yevtushenko, O.N. The principle of subsidiary in the interaction of the state power bodies and the local self-regulatory bodies: the experience of France	321
Lendel, M.O. The Sources and the Specifics of Circulation of the Local Political Elites in Central and Eastern European Countries During the Post–Socialist Period	330
Bulyk, M.V. The problem of employment of the Greek able work population in the context of the modern European tendencies	347
Khudoliy, A.O. Interconnection of Stereotypical Thinking and Foreign Policy of the Former American President R. Reagan	356

SCIENTIFIC LIFE

Kryvosheya, O.V., Steinle, O.F. International scientific conference «Social and national agents of revolutions and reforms in Ukraine: problems of interaction and mutual influences (before the 90 th anniversary of the Ukrainian Peoples Movement renewal)»	365
--	-----

Вимоги до оформлення наукових статей

1. Редакція приймає до друку статті виключно за умови їх відповідності вимогам ВАК України до структури наукової статті (див. Постанову Президії ВАК України № 7 - 05/1 від 15.01.2003 р.: «Гілея (науковий вісник)»: Збірник наукових праць – К., 2007. – Вип. 7; 8). Наукові статті повинні містити такі необхідні елементи:

- постановка проблеми у загальному вигляді та зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями;
- аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття;
- формулювання цілей статті (постановка завдання);
- виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів;
- висновок з цього дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку.

2. Рукопис статті подається українською або російською мовами, роздрукований на принтері шрифтом Times New Roman. Разом із рукописом подається електронний варіант статті на дискеті, диску чи електронною поштою.

3. Статті, автори яких не мають наукового ступеня, надають рецензію доктора наук або витяг із протоколу засідання кафедри (відділу) про рекомендацію статті до друку.

4. Основний текст статті має супроводжуватись шрифтом УДК і трьома анотаціями (українською, російською, англійською). Всі анотації повинні містити (дивись зразок):

- прізвище, ініціали автора;
- назву статті;
- текст анотації (до 50 слів);
- перелік ключових слів.

5. Матеріал в анотації викладають стисло і точно з використанням синтаксичних конструкцій, притаманних мові ділових документів, уникаючи складних граматичних зворотів. Необхідно вживати стандартизовану термінологію, а не маловідомі терміни і символи. Без вживання слів «У статті ...» або «Стаття присвячена ...».

6. **Вимоги для оформлення тексту:** всі поля 20 мм; шрифт Times New Roman, кегель 14, інтервал – 1,5; абзацний відступ – 10 мм. Рисунки й таблиці оформляються згідно з ДСТУ.

7. Стаття обов'язково супроводжується **авторською довідкою** із зазначенням прізвища, імя, по батькові (повністю); наукового ступеня, звання, посади, місця роботи; домашньої адреси і телефонів, адреси електронної пошти.

8. Відповідальність за точність поданих фактів, цитат, цифр і прізвищ несуть автори матеріалів. Редакція матеріали не рецензує і не повертає. У статтю можуть бути внесені зміни редакційного характеру без згоди автора. Редакційна колегія залишає за собою право відхилити неякісні матеріали без пояснення причин.

9. У разі передруку посилання на «Гілея (науковий вісник)» обов'язкове.

10. Збірник регулярно розсилається у бібліотеки за переліком, встановленим ВАК України.

Адреса редакції: 03142, м. Київ, вул. Семашка, 13 (будинок УАН)

Телефони: (044) 424-51-99; (067) 509-33-99; (097) 364-06-65

Е – mail: gileya@gileya.org.ua

Зразок оформлення статті

УДК: 327.54 (73)

Худолій А.О.

Механізми формування суспільно–політичних стереотипів та їхній вплив на свідомість громадян

Проаналізовано особливості формування суспільно–політичних стереотипів. Висвітлено маніпулятивний характер їхнього використання політиками. Виявлено та описано стереотипні уявлення американського президента Дж. Буша, що вплинули на формування зовнішнього курсу США.

Ключові слова: стереотип, маніпуляція, політика, ідеологія, когнітивні особливості.

Текст статті.

(В тексті посилання на літературу або джерела [1,123], [2,27], [3,арк.37]).

Література або Джерела та література

1. Андрущенко В.П. Роздуми про освіту. Статті. Нариси. Інтерв'ю. – К., 2004. – 248 с.
2. Бузгалин А.В. «Постиндустриальное общество» – тупиковая ветвь социального развития? // Вопросы философии. – 2002. – № 5. – С.26-43.
3. Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі – ЦДІАКУ). – Ф.57. – Оп.1. – Спр.340.
4. Там само. - Спр.30.

(Список літератури складати: а) або за алфавітом;
б) або за порядком цитування).

Худолій А.А. Механизмы формирования общественно–политических стереотипов и их влияние на сознание граждан

Проанализированы особенности формирования общественно–политических стереотипов. Описан манипулятивный характер их использования политиками. Выявлены и описаны стереотипные представления американского президента Дж. Буша, которые повлияли на формирования внешнего курса США.

Ключевые слова: стереотип, манипуляция, политика, идеология, когнитивные особенности.

Khudoliy, A.A. Mechanisms of Formation of Social and Political Stereotypes and the Way They Affect Consciousness of Citizens

Peculiarities of social and political stereotypes as well as their formation have been analyzed. Manipulative character of their application by politicians has been highlighted. Stereotypes of American President G. Bush have been distinguished and described.

Key words: stereotype, manipulation, politics, ideology, cognitive peculiarities.

**Наукове видання
Збірник наукових праць
«Гілея (науковий вісник)»
В и п у с к 18**

**Научное издание
Сборник научных работ
«Гилея (научный вестник)»
В ы п у с к 18**

**Scientific edition
Collection of scientific papers
«Gileya (learned mercury)»
18-th e d i t i o n**

**Головний редактор – Вашкевич В.М.
Відповідальний секретар – Кривошея В.В.**

Підписано до друку 12.02.2009 р.
Формат 60х90 1/16. Друк офсетний.
Ум. вид. арк. 28,40.
Наклад 300 прим.

Видавництво УАН ТОВ «НВП «ВІР».
03142, Київ, вул. Семашка, 13.
Друк ПП «Фенікс».
Зам. №